

Historická
demografie

Historická demografie

SOCIOLOGICKÝ ÚSTAV AV ČR, v.v.i.
PRAHA 2006

30

demografie

Úvodem

Komise *Historické a sociální demografie* představuje ve svém 30. svazku soubor šesti studií. Úvodní dvě analyzují soupisy obyvatel konané na území českých zemí v druhé polovině 18. století, ostatní vycházejí z farních matrik a rozšiřují naše znalosti o vývoji přirozené měny tří vybraných lokalit v 19. století a Prahy v 17. a 18. století. Jako první byl zařazen příspěvek z pera Antona Tantnera přibližující konskripci obyvatelstva v roce 1771; jde o část široce koncipované dizertace obhájené na univerzitě ve Vídni. Klára Woitschová, Jiří Woitsch a Michal Řezníček analyzují geografickou mobilitu Židů na základě soupisu pořázeného v roce 1793. Následují studie Věry Kalouskové, absolventky Filozofické fakulty Pardubické univerzity, a Markéty Vaňkové, absolventky Filozofické fakulty Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem, představují demografický vývoj farnosti Lochenice ve východních Čechách a městečka Žitenice v severních Čechách v 19. století. Rovněž Marika Poulová, která absolvovala Filozofickou fakultu Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích, se zaměřila na vývoj obyvatelstva na lokální úrovni – tentokrát ve farnosti Rožmberk v jižních Čechách – do sborníku byla zařazena pasáž o sňatečnosti obyvatelstva. Závěrečná studie Ludmily Fialové vychází z agregativních dat o pohybu obyvatelstva a podává hlavní rysy populačního vývoje Prahy v letech 1650-1800.

V oddíle *Kronika* se loučíme s Miloslavem Bělohlávkem, dlouholetým příznivcem a spolupracovníkem Komise. Do sborníku byly jako obvykle zařazeny *Recenze* informující tentokrát mj. o velké ediční akci zpřístupňující Soupis židovských rodin v Čechách z roku 1793.

Veškeré připomínky, náměty a příspěvky pro další čísla sborníku zasílejte na adresu: *Komise pro historickou a sociální demografii, Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1.*

Introduction

In this, the 30th edition of *Historical and Social Demography* the editorial board presents six new studies. The two introductory texts analyse censuses of the inhabitants, which were carried out on the territory of the Czech lands in the second half of the 18th century. The other studies are based on parish registers and they contribute to our knowledge about population developments in three selected localities in the 19th century and in Prague in the 17th and 18th centuries. The first study in this volume is by Anton Tantner and it looks at the census of the population in 1771 in Bohemia, Moravia and Silesia; this study of part of the more comprehensive dissertation he successfully defended at the University of Vienna. In the next study, Klára Woitschová, Jiří Woitsch and Michal Řezníček analyse the geographic mobility of Jews based on a census of the Jewish population obtained in 1793. This is followed by the study by Věra Kalousková, a graduate of the Philosophical Faculty of Pardubice University, and Markéta Vaňková, a graduate of the Philosophical Faculty of Jan Evangelista Purkyně University in Ústí nad Labem, who present, respectively, the demographic development of Lochenice parish in eastern Bohemia and the demographic development of the town of Žitenice in northern Bohemia in the 19th century. Marika Poullová, who studied at the Philosophical Faculty of the University of Southern Bohemia in České Budějovice, also looked at population developments on the local level – in this case the parish of Rožmberk in southern Bohemia; the volume also includes a section on nuptiality in the population. The closing study by Ludmila Fialová is based on aggregate data on changes in the population and it presents the basic features of population development in Prague in the period 1650-1800.

In the *Chronicle* section the editors say good-bye to a long-time fan and colleague, Miroslav Bělohávek. The volume also contains a *Reviews* section, which contains information on a large series of publications presenting data on the Census of Jewish Families in Bohemia in 1793.

Please send any comments, suggestions and contributions for the next volume of HD to: *Editorial Board, Historical and Social Demography, Institute of Sociology AS CR, Jilská 1, 110 00 Prague 1, Czech Republic.*

Historická demografie

30

**Sociologický ústav AV ČR
Praha 2006**

Řídí redakční kolektiv:

**RNDr. Ludmila Fialová, CSc., PhDr. Pavla Horská, CSc. (vedoucí redaktorka),
PhDr. Hana Mášová, univ. prof. PhDr. Eduard Maur, CSc.**

ISBN 80-7330-100-8

ISSN 0323-0937

© Sociologický ústav AV ČR, Praha 2006

Durch die böhmischen Dörfer. Die Seelenkonskription und Hausnummerierung von 1770 in Böhmen, Mähren und Schlesien

Anton Tantner

1. Seelenkonskription und Hausnummerierung

Der vorliegende Artikel beschäftigt sich mit der Durchführung der Seelenkonskription und Hausnummerierung von 1770/72 in den böhmischen Ländern.¹ Vorrangiges Ziel dieser Seelenkonskription, einer Art von Volkszählung, die auch in den österreichischen Ländern mit Ausnahme Tirols und Vorderösterreichs vorgenommen wurde, war die Schaffung eines neuen Rekrutierungssystems, das potenziell alle christlichen männlichen Untertanen zu Wehrpflichtigen machen sollte. Im Gegensatz zu vorhergegangenen Seelenkonskriptionen, bei denen der militärische Zweck zwar immer auch vorhanden war, jedoch oft verschleiert wurde, stand die 1770 beginnende Aktion unter eindeutigem und gar nicht geleugnetem militärischem Vorzeichen. Jahrelange Debatten waren ihrer Einführung vorausgegangen, bis sich die militärische Behörde, der Hofkriegsrat und dessen Präsident Moritz Graf von Lacy, unterstützt vom kaiserlichen Mitregenten Joseph II. mit ihren Forderungen durchsetzen konnte, was nicht ohne Kompromisse mit den anderen politischen Behörden und den Vertretern der Stände geschah.

¹ Ich stelle hiermit Ergebnisse meiner 2004 an der Universität Wien abgeschlossenen Dissertation vor, die im Herbst 2006 in gedruckter Form erscheinen soll: Tantner, Anton: *Ordnung der Häuser, Beschreibung der Seelen – Hausnummerierung und Seelenkonskription in der Habsburgermonarchie.* (= Wiener Schriften zur Geschichte der Neuzeit; Band 4). Innsbruck/Wien/Bozen: Studienverlag, 2006 in Vorbereitung.

So sind es nicht zuletzt die mährischen Stände, von denen massive Kritik an dem vorgeschlagenen Rekrutierungssystem kommt; nach ihrem Verständnis handelt es sich dabei um *einen allgemeinen und noch weit gewaltsameren Zwang als die bisherige gewaltsame Aushebung, da nemlichen jeder im gantzen Land gebohrene männlicher von seiner Geburt an sich unausweichlich zum SoldatenStand widmen lassen muß*. Fazit der Stände: *Welches in Effectu nichts anderes ist, als der Preussische Canton*.² – Mit dem neuen Rekrutierungssystem würde also nichts anderes als die gefürchtete Kantonverfassung eingeführt werden, welche in Preußen seit 1733 die Landbevölkerung zum Militärdienst verpflichtet; nicht nur die mährischen Stände betrachten dies als massiven Eingriff in ihr Recht, über die Untertanen frei bestimmen zu können. Viel Erfolg mit ihren Einwänden haben sie allerdings nicht; immerhin, die Zentralstellen der Monarchie bemühen sich darum, den Anschein der Nähe des Konstriktionssystems zum preußischen Kantonsystem zu vermeiden: Von allerhöchster Stelle wird entschieden, *statt des Worts: Canton: sich des Ausdruckes: Regiments-Werbungs-Gezirk zu gebrauchen, das System selbst aber: neues Recrutirungs-Regulament: zu benennen*.³ Der Begriff *Canton* erscheint der Staatsspitze demnach als anstößig, da er das verhasste preußische Rekrutierungssystem heraufbeschwört; dabei wurde er noch kurz vor dieser Bestimmung von Maria Theresia selbst verwendet, als sie die Einführung von *cantons* als *nöthig* bezeichnete, um den von den Regimentern betriebenen heimlichen Werbungen Einhalt zu gebieten.⁴ – der hHbsburgischen Regierung ist nur zu bewusst, dass auch mit Begriffen Politik gemacht wird, Sprachregelung ersetzt den für problematisch gehaltenen Ausdruck durch einen unverfänglicheren.

Ergebnis dieser langwierigen Debatten ist eine Militarisierung und zugleich eine Verstaatlichung des Konstriktionwesens: Für die Durchführung der Beschreibungsarbeit werden nun nicht mehr stellvertretend für staatliche Stellen

² Moravský zemský archiv, Brünn (MZA), Bestand A8 Zemská registratura (A8), R 38 [1769–1796], Kt. 935: Mährische Landesstände an Landeshauptmann Grafen v. Schrattenbach, 11.9.1769; die in ähnlichem Tenor gehaltene schlesische Stellungnahme in: Zemský archiv v Opavě, Opava (ZAO), Bestand A2 Královský úřad (Kr Ú), 10/10, Kt. 348: Hofbericht über das einzuführende neue Recrutirungs-Regulement, 3.10.1769.

³ Österreichisches Staatsarchiv/Haus- Hof und Staatsarchiv, Wien (HHStA): Bestand Kabinettsarchiv: Staatsratsprotokolle (StRP), Bd. 32 (1769/III), Nr. 2346: Ah. Resolution, 30.6.1769.

⁴ Österreichisches Staatsarchiv/Allgemeines Verwaltungsarchiv, Wien (AVA), Hofkanzlei, VII A 4 Mähren, Kt. 1988: ah Resolution Maria Theresias auf einen Vortrag der Hofkanzlei vom 18.3.1769, undatiert; s.a. HHStA, StRP, Bd. 31 (1769/II), Nr. 1092: ah Resolution.

arbeitende Pfarrer und grundherrschaftliche Beamte herangezogen, sie wird nun von militärischer und politischer Behörde gemeinsam durchgeführt.

Die Instruktion zu dieser Volkszählung wird am 10. März 1770 publiziert.⁵ Mit ihr werden unter anderem die Hierarchieebenen festgelegt, die den Instanzenweg bestimmten, der von der einzelnen *Seele* zu den Zentralbehörden der Monarchie bis hin zur Kaiserin und ihrem Mitregenten führt; auf der niedrigsten Ebene agieren die so genannten „Lokalkommissionen“. Diesen Lokalkommissionen kommt die Hauptarbeit der Beschreibung der *Seelen* in den Dörfern zu. Sie bestehen aus fünf Personen, nämlich einem Militäroffizier mit zwei Schreibern sowie einem Kreisbeamten mit einem Schreiber. Der letztere muss zusätzlich zu den Männern und zum Zugvieh die jüdischen und weiblichen *Seelen* aufnehmen und hat damit eine erheblich umfangreichere Arbeit zu leisten als die beiden Militärschreiber zusammen.

Dem militärischen Hauptzweck der Konskription gemäß sind von christlichen Männern erheblich mehr Daten als von christlichen Frauen aufzunehmen:⁶ Von den Männern werden der Name, sein Geburts- und eventuell Aufenthaltsort, seine Stellung im Haus, seine Qualifikation und, sofern er wehrfähig ist oder es werden kann, sein Alter in Jahren in die Konskriptionstabellen eingetragen. Frauen sind ohne Namensangabe zu erfassen: Sie werden in den „zusammengezogenen weiblichen Geschlechts Tabellen“ nur summarisch nach Kategorien des Alters und des Standes unterschieden. Im Gegensatz zu den Männern bleiben sie damit ohne Namen und „Datenkörper“,⁷ finden lediglich als Addenden zu den summierten Zahlen neben der ihnen zugeordneten Hausnummer Eingang in die Tabellen .

⁵ Patent vom 10.3.1770, in unterschiedlichen Versionen abgedruckt in: CODEX AUSTRIACUS VI: Supplementum codicis Austriaci (...) aller vom 1. Januar 1759 bis 31. Dezember 1770 erlassenen Generalien (...). Wien: Trattner, 1777 Bd. 6, S. 1311 sowie in: KROPATSCHEK, JOSEPH (Hg.): Kaiserl. Königl. Theresianisches Gesetzbuch (...). 8 Bände. Wien: Mößle, 1787–1789, Bd. 4, S. 170; Das entsprechende Dekret bzw. Reskript erging am 10.3.1770 an die Länderstellen sowie am 13.3.1770 an die Generalkommandos: Národní archiv, Prag (NA), Bestand České gubernium (ČG) – Militare (Mil) 1763–1783, Q 1, Kt. 270: Dekret an böhmisches Gubernium, 10.3.1770, vgl. auch die teilweise zerstörte Fassung: AVA, Hofkanzlei, IV A 8 Böhmen, Kt. 497, „April 1770“ sowie „ex Martio 1770“: Reskript an die Länderstellen in Böhmen, Mähren, Schlesien, Steiermark, Kärnten, Krain, Gradiska, Ober- und Niederösterreich, [10].3.1770); Österreichisches Staatsarchiv/ Kriegsarchiv, Wien (KA): Bestand Hofkriegsrat (HKR) 1770/74/161: Dekret an die Generalkommandos in Böhmen, Mähren und Innerösterreich sowie Reskript an Neipperg, 13.3.1770.

⁶ Ausgefüllte Formulare befinden sich u. a. in den Beständen der Hofkanzlei: Partikularhausbeschreibung der Grubauer Viertel Pfarre Ratten: AVA, Hofkanzlei IV A 8 Kt. 499.

⁷ CRITICAL ART ENSEMBLE: Utopische Versprechen, in: Die Beute. Politik und Verbrechen, 1/1996, S. 66–73.

Bemerkenswert ist, dass bei den zu erhebenden Daten Merkmale wie Sprache, Nationalität oder „Rasse“ noch keine Rolle spielen; erst im 19. Jahrhundert werden sich daran heftige Debatten entzünden.⁸ Dass die Bewohnerinnen und Bewohner der böhmischen Länder aber nicht alle Deutsch sprechen, ist den Behörden bewusst; tschechische Sprachkenntnisse der durch die Dörfer ziehenden Beamten werden sehr wohl für nötig gehalten: So werden zum Beispiel im Taborer Kreis die Sprachkenntnisse der von Seiten des Militärs gestellten Schreiber bemängelt: Insgesamt müssen dort 18 Provinzialschreiber aufgenommen werden, *weilen die Militar Schreiber der böhmischen Sprache schlecht oder gar nicht kündig seynd, folglich die Provincial Schreiber das meiste verrichten müssen.*⁹ Und als der Brüner Kreishauptmann Mitte Oktober 1770 dem mährischen Gubernium die Namen von acht Schreibern, die er anzustellen gedenkt, mitteilt, betont er eigens, dass sie *alle Utraquisten* (d. h. zweisprachig) *und des Schreibens sehr wohl kundig* seien; Kenntnisse des Tschechischen werden demnach insbesondere beim zivilen Personal für nötig gehalten.¹⁰

Gleichzeitig mit der Seelenkonskription wird eine Hausnummerierung durchgeführt; ihre Modalitäten werden am 8. März 1770 per allerhöchster Resolution, es unterzeichnet niemand anderer als Maria Theresia, festgelegt: Demnach sind die Nummern *ohne Anheftung besonderer Tafeln lediglich mit schwarzer Farbe durchgehends ober der HaußThüren sichtbar aufzuzeichnen.*¹¹ Zwei Tage später wird das entsprechende Patent öffentlich bekannt gemacht.

Die Nummerierung ist der Reihe nach vorzunehmen; die Nummer eins bekommt zumeist jenes Haus, auf das die Kommissare am Anfang der Ortschaft als erstes stoßen, die Reihenfolge der Nummern lässt schließlich den Weg erkennen, den die Kommission durch die jeweilige Ortschaft genommen haben. In manchen Städten kann dies auch anders sein: Nicht das erste Haus beim

⁸ ANDERSON, BENEDICT: Die Erfindung der Nation. Zur Karriere eines folgenreichen Konzepts. Erweiterte Ausgabe. Berlin: Ullstein 26529, 1998, S. 140–159; CLARK, A. KIM: Race, ‘Culture’, and Mestizaje: The Statistical Construction of the Ecuadorian Nation, 1930–1950, in: Journal of Historical Sociology, 11.1998, S. 185–211; für die Habsburgermonarchie: BRIX, EMIL: Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation. Die Sprachenstatistik in den zisleithanischen Volkszählungen 1880 bis 1910. (=VKNGÖ; 72). Wien/Köln/Graz: Böhlau, 1982.

⁹ KA, HKR 1770/74/982: Protokoll der böhmischen Konskriptionskommission, 3.11.1770.

¹⁰ MZA, Bestand B1 Gubernium (B1), R 93/1a, Kt. 1669: Brüner Kreisamt an mährisches Gubernium, 15.10.1770.

¹¹ HHSStA, StRP, Bd. 35 (1770/II), Nr. 800: Ah Resolution zum Vortrag des Hofkriegsrats vom 5.3.1770, 8.3.1770; ebf. in: AVA, Hofkanzlei, IV A 8 Böhmen, Kt. 497, 211 ex März 1770; KA, HKR 1770/74/161 N°11.

Stadttor bekommt die Nummer eins – beziehungsweise *den* Numero 1 –, sondern, sofern vorhanden, ein repräsentatives Gebäude, die kaiserliche Burg oder der Sitz der Grundherrschaft, von dem ausgehend dann weiter nummeriert wird. Nummeriert wird demnach nicht straßenweise; es werden alle Häuser einer Ortschaft von 1 an durchnummeriert, weswegen es in Städten auch recht hohe, zum Beispiel vierstellige Hausnummern geben kann.

Auslassungen sind dabei geflissentlich zu vermeiden; keinesfalls darf es zu *Übergehungen ein oder des andern Orts, oder einzelnen Hauses* kommen; *alle (...) Städte, Märckte, Burgfriede, Dorfschaften, Pfarr-Häuser, Grund-Obrigkeithliche Gebäude, Mayr-Höfe, Bräu-Häuser, Schäfler-Höfe, Garten-Häuser, einzelne Häuser, und Keuschen, einzeln gelegene Bad-Stuben* sind *ohne mindeste Ausnahm (...) getreulich zu consigniren. [N]icht die mindeste einzelne Keusche, vielweniger also ein ganzes Ort* dürfen übersehen werden.¹² Kein Haus soll dem aufmerksamen Blick der Konskriptionskommissare entgehen, keines soll im Dunkel des Unwissens bleiben; jedes Haus hat eine Adresse zu erhalten.

Aufzumalen sind *teutsche*, also arabische Ziffern,¹³ denen in der Regel die Abkürzung für *Numero*, also z. B. ein *N* mit einem hochgestellten *o* vorangestellt wird; dass es sich bei der aufgemalten Zahl um eine Hausnummer handelt, wird also auch durch die Verwendung von Buchstaben unterstrichen; die Zahl alleine reicht nicht, sie könnte bei entsprechender Höhe ansonsten mit einer Jahreszahl verwechselt werden.

Besondere Bestimmungen gelten für die so genannten *Juden Häuser*, das heißt Häusern, bei deren Eigentümern es sich um Juden handelt. Diese Häuser sind extra zu nummerieren, und für sie sind nicht die *teutschen*, sondern *Römische*, lateinische Zahlenzeichen zu verwenden,¹⁴ womit die scharfe Trennlinie, die zwischen den christlichen und jüdischen *Seelen* gezogen ist, noch einmal unterstrichen wird; der gelbe Fleck, den in Prag Jüdinnen und Juden damals auf ihrer Kleidung zu tragen haben und der erst 1781 abgeschafft wird, wird damit auch an ihre Häuser geheftet.¹⁵

Dass die Unterscheidung in „jüdische“ und „christliche Hausnummern“ penibel eingehalten wird, zeigt auch der folgende Vorgang in der Stadt Turnau: Dort geht der Besitzer des *mit dem Römischen N° XIV bezeichnete[n] Abraham Hillillische[n] JudenHauß* bankrott; das Haus fällt *an die Johann Heinrich*

¹² KA, HKR 1770/74/328: Protokoll der kärntnerischen Konskriptionskommission, 17.5.1770.

¹³ Vgl. z.B. KA, HKR 1770/74/861: Nota des Hofkriegsrats an die Hofkanzlei, 5.11.1770.

¹⁴ Vgl. z.B. KA, HKR 1770/74/861: Nota des Hofkriegsrats an die Hofkanzlei, 5.11.1770.

¹⁵ JAKOBOVITS, TOBIAS: Die Judenabzeichen in Böhmen, in: Jahrbuch der Gesellschaft für Geschichte der Juden in der Tschechoslovakischen Republik, 3.1931, S. 145–184, hier 170 ff.

Czernische Erben, die christlicher Religion sind. Gleichzeitig kauft der Schutzjude Wolf Löbl das *mit dem Conscriptions N° 262 bemerkte Samuel Etzlerische Christen Häusel*. Damit wohnen nun christliche *Seelen* in einem zumindest ob seiner Hausnummer „jüdischen Haus“, während jüdische *Seelen* ein „christliches Haus“ bewohnen. Der Turnauer Magistrat und mit ihm das Jungbunzlauer Kreisamt wollen diesen verwirrenden Zustand nicht länger dulden: Sie stellen an das böhmische Gubernium den Antrag, dass doch gestattet werden möchte, die auf dem vormals Hillillischen, nunmehr Czernischen Haus aufgemalte römische Konskriptionsnummer XIV auf das ehemalige Etzlerische, nunmehr dem Juden Wolf Löbl gehörige Haus zu übertragen; umgekehrt soll die Nummer 262 am Czernischen Haus angebracht werden. Eine Reihe von Argumenten spreche dafür: So würde sich nichts an der Zahl der konskribierten *Christlich als Jüdischen Häusern* ändern; weiters sei das *Czernische Häußl* von *denen jüdischen Häusern gänzlich abgesondert* und grenze nur an von christlichen *Seelen* bewohnten Häusern. Und schließlich sei das von Löbl angekaufte Haus *zwischen dorthigen Juden Häusern* situiert.¹⁶ Das böhmische Gubernium lässt sich überzeugen und bewilligt die *Verwechslung* der Nummern: Numero XIV kann zu Numero 262, Numero 262 kann zu Numero XIV werden.¹⁷ Die Wellen dieses Hausnummertransfers reichen bis nach Wien: Dort wird die Angelegenheit zum Anlass genommen, Nachforschungen anzustellen, inwieweit Juden überhaupt zum Ankauf von Häusern berechtigt sind.¹⁸

Auch nach der Abschaffung der Judenkennezeichen werden die Unterscheidungsmerkmale der Hausnummern bleiben: Bis ins 19. Jahrhundert hinein werden die Hausnummern mit römischen Zahlenzeichen noch verwendet werden, um „jüdische Häuser“ zu markieren.¹⁹

¹⁶ NA, ČG-Mil 1763–1783, Q 72, Kt. 276: Bunzlauer Kreisamt an böhmisches Gubernium, 20.2.1773.

¹⁷ NA, ČG-Mil 1763–1783, Q 72, Kt. 276: Böhmisches Gubernium an Bunzlauer Kreisamt, 24.4.1773.

¹⁸ NA, ČG-Mil 1763–1783, Q 1, Kt. 270: Kopie eines Reskripts des Hofkriegsrats an das böhmische Generalkommando, 26.5.1773; AVA, Hofkanzlei, IV T 2 Böhmen –1780, Kt. 1526: Hofdekret an mährisches Gubernium, 11.6.1773.

¹⁹ KA, Militärhofkommission Nostitz-Rieneck, Kt. 11, Fasz. VII/15: Entwurf, 1792, f. 67r; FICKER, ADOLF: Vorträge über die Vornahme der Volkszählung in Österreich. Gehalten in dem vierten und sechsten Turnus der statistisch-administrativen Vorlesungen, in: Mitteilungen aus dem Gebiete der Statistik. 17.Jg. (2.H./1870), S. 1–142, hier S. 11, Anm.2 (Patent 25.10.1804); siehe auch die Autobiographie von Ignaz Briess: BRIESS, IGNAZ: Schilderungen aus dem Prerauer Ghettoleben vom Jahre 1838–1848 mit Streiflichtern bis an die Gegenwart und Jugenderinnerungen eines 78jährigen. Brünn: Jüdischer Buch- und Kunstverlag Max Hickl, 1912, S. 9, I.

2. Ein langwieriges Geschäft

Die Vornahme der Konskription ist ein extrem mühsames Unterfangen; sie wird viel länger dauern, als die Behörden ursprünglich erhoffen. Nur in Schlesien verläuft die Seelenbeschreibung so gut wie komplikationsfrei. Sie beginnt Anfang April 1770, gleich nach der Verkündung des Konskriptionspatents,²⁰ mit der Extrahierung der Kirchenbücher, deren Beendigung im Juli in Aussicht ist.²¹ Wie auch in den anderen Ländern wird eine Probekonskription unter Anwesenheit der für die einzelnen Lokalkommissionen vorgesehenen Kommissare vorgenommen, um die Erfassungsmaschinerie einzuüben. Im Falle Schlesiens findet diese Probe Anfang Mai in Ottendorf (Schreibweise auch: Altdorf) statt.²² Mitte August ist weit mehr als die Hälfte der Arbeit vollendet²³ und im Oktober 1770 sind die Kommissare fertig: 36.642 Häuser sind beschrieben,²⁴ 264.906 *Seelen* gezählt, darunter 139.731 christliche Männer, 124.267 christliche Frauen sowie 436 Juden und 472 Jüdinnen.²⁵ Dieses Ergebnis stellt die Beamten des Hofkriegsrats zufrieden; ihre Schlussfolgerung daraus lautet, dass dort *die Population (...) nicht so gering, als vielleicht geglaubt wird, ist.*²⁶ Probleme bereitet in Schlesien nur die Speicherung der Daten, denn im Zuge der Konskription wird so viel Papier beschrieben, dass die Beamten des königlichen Amtes mit ihren Räumlichkeiten nicht mehr auskommen; ihr Antrag, zusätzlichen Raum anzumieten sowie zur Verwaltung dieser Akten einen eigenen Kanzlisten

²⁰ KA, HKR 1770/74/259: Protokoll der schlesischen Konskriptionskommission, 7.4.1770.

²¹ KA, HKR 1770/74/467: Promemoria des schlesischen königlichen Amtes an das mährische Gubernium, 16.7.1770.

²² KA, HKR 1770/74/312: Protokoll der schlesischen Konskriptionskommission, 2.5.1770; KA, HKR 1770/98/615: Relation Weiss, 29.10.1770.

²³ KA, HKR 1770/74/669: Protokoll der schlesischen Konskriptionskommission, 16.8.1770.

²⁴ KA, HKR 1770/74/1087: Werbbezirkseinteilung für das Carl Colloredische Infanterie Regiment, undatiert; AVA, Hofkanzlei, IV A 8 SCL, 26 ex febr 1771: Vortrag der Hofkanzlei, 1.2.1771 sowie ZAO, Kr Ú, 10/10, Kt. 348: HauptSummarium Deren in dem Kail: Königl: Herzogthum Schlesien Anno 1771: & 1772: conscribirten Seelen, undatiert; Alternative Angabe nach KA, HKR 1770/74/874: Reskript an mährisches Generalkommando, 7.11.1770 sowie KA, HKR 1771/74/66: Vortrag des Hofkriegsrats, 16.11.1770: 36.240 Häuser [ediert: HOCHEDLINGER, MICHAEL/TANTNER, ANTON (Hg.): „... der größte Teil der Untertanen lebt elend und mühselig“. Die Berichte des Hofkriegsrates zur sozialen und wirtschaftlichen Lage der Habsburgermonarchie 1770–1771. (=Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs; Sonderband 8) Wien: Studienverlag, 2005, S. 5.

²⁵ ZAO, Kr Ú, 10/10, Kt. 348: Königliches Amt an Hofkanzlei, 14.1.1772 sowie AVA, Hofkanzlei, IV A 8 SCL, 26 ex febr 1771: Vortrag der Hofkanzlei, 1.2.1771; Alternative Angabe nach: ZAO, Kr Ú, 10/10, Kt. 348: HauptSummarium Derein in dem Kail: Königl: Herzogthum Schlesien Anno 1771: & 1772: conscribirten Seelen, undatiert: 243.717 *Seelen*.

²⁶ KA, HKR 1771/74/66: Vortrag des Hofkriegsrats, 7.12.1770.

anzustellen, wird jedoch seitens der Hofkanzlei abgelehnt: *Die Mithung eines eigenen gewölbs zu bewahrung deren conscriptions-acten hingegen, dann die Aufnahme eines besonderen Canzelisten zu besorgung derenselben* wird von dieser *um so weniger nöthig zu seyn befunden, als doch diese acten nicht so übermässig seyn können, daß selbe nicht irgendwo in dortiger Registratur, oder bey dem Steuer-ambt unterbracht werden mögen*; auch würden die Tabellen doch nicht soviel Arbeit machen, dass diese nicht durch das ohnehin vorhandene Kanzleipersonal erledigt werden könne.²⁷

In Böhmen und Mähren beginnt – wie in Ober- und Niederösterreich – die Aktion erst im Oktober 1770, was damit begründet wird, dass dort die Regimenter im Frühjahr und Sommer mit Manövern und Exerzierübungen beschäftigt seien;²⁸ es wird in diesen Ländern weit mehr als ein Jahr dauern, bis Endergebnisse vorliegen.

Bis Ende Oktober 1770 werden in Böhmen insgesamt 10.387 Häuser – 461 davon in Prag – nummeriert,²⁹ Probekonskriptionen finden in diesem Zeitraum in Wieselbrunn (Vyšehrad) im Kaurzimer Kreis, Königsaal (Zbraslav) im Berauner Kreis, Chrudim im gleichnamigen Kreis, Huhsin (Husín) im Budweiser Kreis sowie Zleb (Žleby) im Czaaslauer Kreis statt.³⁰ Mitte 1771 sind die Kommissare mit der Bereisung der Ortschaften fertig,³¹ es vergeht aber noch ein halbes Jahr, bis die Tabellen abgeschrieben und summiert werden und dann im Februar 1772 das Ergebnis in Wien einlangt, unvollständig allerdings, da die Ergebnisse von Podoli, einem Dorf im Königgrätzer Kreis fehlen; nachgereicht werden diese erst im November: 389.148 Häuser sind nunmehr erfasst,³² was die Anzahl der *Seelen* betrifft, so schwanken die unterschiedlichen Ergebnisse zwischen 2,5 und 2,7 Millionen Einwohnerinnen und Einwohner.³³

Besonders lange wird die Konskription in Mähren dauern; die Probekonskriptionen – Altbrunn (Staré Brno) im Brüner Kreis,³⁴ Beranau (Beranov)

²⁷ AVA, Hofkanzlei, IV A 8 Mähren-Schlesien, Kt. 500, 26 ex Februar 1771: Hofkanzlei an königliches Amt in Schlesien, 23.2.1771, f. 163r–v .

²⁸ KA, HKR 1770/74/161 N°7: Vortrag des Hofkriegsrats, 14.1.1770.

²⁹ KA, HKR 1770/74/982: Rapport der böhmischen Konskriptionskommission, 1.–31.10.1770.

³⁰ KA, HKR 1770/74/889: Protokoll der böhmischen Konskriptionskommission, 13.10.1770.

³¹ KA, HKR 1771/74/664: Reskript an mährisches Generalkommando, 22.6.1771.

³² KA, HKR 1772/74/859/1: Böhmisches Generalkommando an Hofkriegsrat, 24.11.1772; HHSStA, StRP, Bd. 45 (1772/IV), Nr. 2888.

³³ Besprechung der verschiedenen Ergebnisse bei DICKSON, PETER G.M.: *Finance and Government under Maria Theresia 1740–1780*. 2 Bände. Oxford: Clarendon Press, 1987, Bd. 1, S. 440.

³⁴ KA, HKR 1770/74/958: Protokoll der mährischen Konskriptionskommission, 22.10.1770.

im Iglauer Kreis,³⁵ Konitz (Konice u Znojma) im Znaimer Kreis,³⁶ Czernowier (Černovír, gehört heute zu Olmütz) im Olmützer Kreis³⁷ und Rocketnitz (Rokytnice) im Prerauer Kreis³⁸ – verlaufen noch ohne besondere Zwischenfälle, doch bereits im Oktober 1770 muss der Olmützer Kreishauptmann seiner vorgesetzten Behörde mitteilen, dass auf die Beendigung des Geschäfts in seinem Kreis noch länger zu warten sein wird; in den vier Abteilungen des Kreises befinden sich jeweils über 6.000 Häuser, deren Beschreibung mindestens neun Monate, wahrscheinlich aber eher ein ganzes Jahr lang dauern werde. Eine Beschleunigung des Geschäfts, so der Kreishauptmann, wäre nur durch die Anstellung zusätzlicher Lokalkommissionen möglich.³⁹ Schon im folgenden Monat wird dem mährischen Gubernium von der Hofkanzlei mitgeteilt, dass der schleppende Fortgang des Konskriptionsgeschäfts in Mähren ihrer Majestät *zur höchsten Unzufriedenheit gereichen* würde,⁴⁰ viel nützt diese Missfallenskundgebung allerdings nicht, und so erreicht im August 1771 das mährische Gubernium eine Mahnung von allerhöchster Stelle: Ihre Majestät würde der Beendigung des Konskriptionsgeschäfts in Mähren *aufmerksam entgegen sehen*; das Gubernium werde daher daran erinnert, *darob sorgsamste Obacht zu tragen*, das Konskriptionsgeschäft *beflissenst* zu befördern. Keinesfalls dürfe sich die politische Seite *zu Schulden kommen (...) lassen*, dass durch sie *das Werck auf was immer für eine Art aufgehalten worden sei*.⁴¹ Immer wieder ergehen in dieser Zeit an die dortigen Kommissionen Befehle, sie sollten ihre Arbeit doch beschleunigen; die im Olmützer Kreis unter der Leitung von Frantz Carl Dinglfinger tätige Lokalkommission rechtfertigt sich: In 2 ½ Tagen schafft sie nur 38 Häuser, schuld daran sind die weite Entlegenheit der Ortschaften sowie das hohe Gebirge.⁴² Auf den Vorwurf, mit der Konskription zu langsam voranzukommen, antwortet Dinglfinger verwundert: *[Mann] wüste nicht, was Ursachen mann [hätte] sich in denen Rau-beschwerlich, und von erforderlichen LebensUnterhalt entblösten Dörffern ohne Noth zu verhalten (...), Ja gewislich mann beschleiniget von selbst eine abwehlende Städte zuerreichen, und sich ein besseres Unterkommen der fatigirten Gliedern umb dem aller-höchsten Dienst*

³⁵ MZA, B1, R 93/1a, Kt. 1669: Promemoria Ayrenhoff, 1.11.1770.

³⁶ MZA, B1, R 93/1a, Kt. 1669: Zehentner an Generalfeldzeugmeister, 3.11.1770.

³⁷ MZA, B1, R 93/1a, Kt. 1669: Bericht Obristwachmeister Palffy, 5.11.1770.

³⁸ MZA, B1, R 93/1a, Kt. 1669: Prerauer Kreisamt an mährisches Gubernium, 27.10.1770.

³⁹ MZA, B1, R 93/1a, Kt. 1669: Olmützer Kreisamt an mährisches Gubernium, 12.10.1770.

⁴⁰ KA, HKR 1770/74/979: Hofkanzlei an mährisches Gubernium, 24.11.1770.

⁴¹ MZA, B1, R 93/10, Kt. 1678: Hofdekret an mährisches Gubernium, 3.8.1771.

⁴² MZA, B1, R 93/4B, Kt. 1672: Olmützer Kreisamt an mährisches Gubernium, 1.7.1771.

fähig fortkommen zu können. Zu unwirtlich sind die Dörfer, als dass sie zu einem längeren Aufenthalt reizten; den müden Gliedern möchte er lieber eine gastlichere Stätte zumuten.⁴³

Endlich, nämlich Ende Oktober 1771 ist es soweit, das mährische Gubernium kann der Hofkanzlei vermelden, dass die Seelenbeschreibung im Land vollendet ist; nunmehr beginnt die Arbeit an den Totalien, von denen die des Znaimer und Iglauer Kreises schon fertig sind;⁴⁴ die Beamten der Hofkanzlei nehmen diese Nachricht freudig auf, nicht ohne zur schnellen Einsendung des Endergebnisses aufzufordern.⁴⁵ Viele Monate werden noch bis dahin vergehen: Die militärischen Endergebnisse der mährischen Konskription werden am Morgen des 16. März 1772 in sieben Verschlügen durch den Landkutscher Schön nach Wien verfrachtet.⁴⁶ Noch länger dauert es, bis das politische Ergebnis nach Wien eingeschickt wird; in sechs Verschlügen verpackt, kostet sein Transport 35 Gulden 6 Kreuzer, eine Summe, die am 21. September 1772 zur Auszahlung gelangt.⁴⁷ 177.489 Häuser sind nummeriert⁴⁸ und gemäß dem weltlichen Ergebnis 1,303.643 *Seelen* – und zwar: 678.399 christliche Männer, 597.414 christliche Frauen, 13.682 jüdische Männer und 14.148 jüdische Frauen – gezählt.⁴⁹

Auch in Mähren haben die Beamten Probleme, die eingelangten Tabellen unterzubringen; in Brünn suchen die Kanzleiangestellten genauso wie in Schlesien nach leeren Räumen, ein zumindest für den Anfang hoffnungsloses Unterfangen.⁵⁰ Noch mehr Kopfzerbrechen bereitet dort aber das unbeschriebene Papier: Der Hofkriegsrat berechnete für dieses Land ursprünglich einen

⁴³ MZA, B1, R 93/4B, Kt. 1672: Frantz Carl Dinglfinger an Olmützer Kreisamt, 3.5.1771.

⁴⁴ MZA, B1, R 93/2, Kt. 1671: Mährisches Gubernium an Hofkanzlei, 25.10.1771.

⁴⁵ MZA, B1, R 93/2, Kt. 1671: Hofdekret an mährisches Gubernium, 16.11.1771.

⁴⁶ KA, HKR 1773/57/10: Consignation, 16.3.1772.

⁴⁷ MZA, B1, R 93/4B, Kt. 1672: Kameralzahlamt an mährisches Gubernium, 8.10.1772.

⁴⁸ MZA, B1, R93/2, Kt. 1671: Summarische Haupt-Tabella Über die aus allen sechs Creisen dieses Marggrafthum Mähren eingelangte sammentl: Christlich- dann jüdische Seelen- wie auch Zug-Viehs-Beschreibungen, 14.8.1772. Die Angabe der *Politischen Anmerkungen* enthält die 1.408 *Juden Häuser* nicht: KA, HKR 1771/98/910: Vortrag des Hofkriegsrats, 21.12.1771: 176.283 Häuser; ediert bei HOCHEDLINGER/TANTNER (Hg.): „Teil“, S. 124.

⁴⁹ MZA, B1, R93/2, Kt. 1671: Summarische Haupt-Tabella Über die aus allen sechs Creisen dieses Marggrafthum Mähren eingelangte sammentl: Christlich- dann jüdische Seelen- wie auch Zug-Viehs-Beschreibungen, 14.8.1772.

⁵⁰ MZA, B1, R 93/1b, Kt. 1670: Mährischer Landesausschuss an mährisches Gubernium, 26.1.1771.

Bedarf von 2.308 Ries an Tabellen.⁵¹ Da die vorhandenen Druckkapazitäten dafür nicht ausreichen, werden in Nikolsburg (Mikulov) eigens zwei Druckerpressen errichtet. Bis Mitte Januar 1771 werden 1.661 Ries⁵² Papier angekauft und werden auf insgesamt sieben Druckerpressen 972 Ries, 5 Bücher an Formularen produzieren. Zu diesem Zeitpunkt – gerade etwas mehr als ein Zehntel des Landes ist konskribiert – wissen die Mitglieder der Konskriptionskommission schon, dass die Berechnung des Hofkriegsrats eine Fehlkalkulation war: Nachfragen in den Kreisen ergeben, dass insgesamt gerade 800 Ries nötig sein werden.⁵³ 130 Ries an Zugviehtabellen werden daraufhin dem böhmischen Gubernium angeboten, doch dort herrscht ebenfalls ein Überschuss an Tabellen.⁵⁴ Nach weiteren, vergeblichen Versuchen, das Papier abzugeben, erklärt sich die Tabakgefallenadministration bereit, 6 bis 8 Ballen zum halben Preis anzukaufen, eine Transaktion, die im Dezember 1772 bewilligt wird.⁵⁵ Und als der Mittelsrat Joseph Maria von Friedenthal im Juli 1773 die Angelegenheit noch einmal Revue passieren lässt, sind immer noch 16 Ballen, 7 Ries unbedrucktes Papier vorhanden.⁵⁶

Nach Einlangen des mährischen Ergebnisses ist es in Wien möglich, das Gesamtergebnis – das Hauptsummarium – der bei der Konskription erfassten *Seelen* zu erstellen; Anfang Februar 1773 wird dieses im Staatsrat behandelt. Erhalten ist es nicht, und seine Vorlage scheint auch auf Seiten der Kaiserin und ihres Mitregenten keine sonderliche Begeisterung zu wecken: *Reponatur* lautet die aus dem Hauptsummarium gezogene Schlussfolgerung; zurückzulegen ist damit ein Ergebnis, das ohnehin schon veraltet ist.⁵⁷

Die Einzelergebnisse dienen im übrigen nicht ausschließlich militärischen Zwecken; so wird in Böhmen beabsichtigt, das Ergebnis der Konskription für die Berechnung des Bedarfs an Getreidevorrat heranzuziehen. Nicht zuletzt unter dem Eindruck der Hungersnot wird in den über dieses Land verfertigten *Politischen Anmerkungen* festgestellt, dass *es weder an Samen zu anbauung der Winter- und Somerfrüchten, noch an den Unterhalt des Volkh überhaupt in*

⁵¹ KA, HKR 1770/74/464: Reskript an mährisches Generalkommando sowie Nota an Hofkanzlei, 26.7.1770.

⁵² Ein Ries umfasst in Brünn 480 Bögen, macht also insgesamt 797.280 Bögen.

⁵³ KA, HKR 1771/74/201: Protokoll der mährischen Konskriptionskommission, 15.1.1771.

⁵⁴ MZA, B1, R93/2, Kt. 1671: Mährisches Gubernium an böhmisches Gubernium, 2.2.1771; böhmisches Gubernium an mährisches Gubernium, 9.3.1771.

⁵⁵ MZA, B1, R93/2, Kt. 1671: Mährisches Gubernium an Hofkanzlei, 2.10.1772; Hofdekret an mährisches Gubernium, 28.11.1772.

⁵⁶ MZA, B1, R93/4B, Kt. 1672: Friedenthal an mährisches Gubernium, praes. 1.7.1773.

⁵⁷ HHStA, StRP, Bd. 46 (1773/I), Nr. 258: Ah. Resolution zum Vortrag der Hofkanzlei vom 30.1.1773, 11.2.1773.

*zukünftigen Zeiten mehr fehlen solle und sich die Einrichtung gantz wohl treffen [ließe], daß immer ein zweyjähriger Vorrath für beedseitige Nothdurft unterhalten wurde. Der Bedarf an Samen für die Aussaat ließe sich nach dem bekannten Stand der Felder ausmessen; der Bedarf für den Unterhalt des Volks ließe sich leicht berechnen, wenn die Konskription vollendet sei, weil daraus der ganze Populationsstand genau veroffenbahret ist.*⁵⁸

3. Die Politischen Anmerkungen

Die Konskription hat damit eine Bedeutung, die weit über die ursprünglich rein militärische Zwecksetzung hinaus reicht; ein Beleg dafür sind auch die so genannten *Politischen Anmerkungen*: Bei diesen *Politischen Anmerkungen* handelt es sich um Berichte über die soziale Lage der Bevölkerung in den konskribierten Ländern; zu verfassen sind sie von den Offizieren. Diese haben nach einem vorgegebenen Frageschema vorzugehen und müssen in dem von ihnen durchreisten Gebiet Erkundigungen einziehen über dort vorkommende Krankheiten, das Erbrecht, den Zustand des Gewerbes und des Handels und des Zugviehs.⁵⁹ Die Erstellung der *Politischen Anmerkungen* soll explizit ohne

⁵⁸ KA, HKR 1771/98/528: Vortrag des Hofkriegsrats, 8.7.1771, f. 28v–29r; ediert bei HOCHEDLINGER/TANTNER (Hg.): „Teil“, S. 82f. Die Berichte für Böhmen und Mähren wurden auch früher von Josef Kalousek und Josef Kočí herausgegeben. Siehe KALOUSEK, JOSEF (Hg.), Přednáška válečné rady dvorské k císařovně Marii Terezií daná 8. července 1771 o tom, co vojenští důstojníci v Čechách poznamenali o zuboženém stavu obyvatelstva [Vortrag des Hofkriegsrats zur Kaiserin Maria Theresia am 8. Juli 1771 darüber, was die Heeresoffiziere in Böhmen über den elenden Stand der Bevölkerung bemerkt haben], in: KALOUSEK, JOSEF (Hg.): Dodatek k řádům selským a instrukcím hospodářským 1388–1779, Archiv Český XXIX, Praha 1913, S. 491–530, Nr. 238 und KOČÍ, JOSEF (Hg.): Zpráva o celkové situaci na Moravě v roce 1771 [Bericht über die Gemeinlage in Mähren im J. 1771], in: Sborník Matice moravské 79, 1969, S. 223–263. Zur Hungersnot siehe: WEINZIERL-FISCHER, ERIKA: Die Bekämpfung der Hungersnot in Böhmen 1770–1772 durch Maria Theresia und Joseph II., in: Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, 7.1954, S. 478–514; BLAICH, FRITZ: Die wirtschafts-politische Tätigkeit der Kommission zur Bekämpfung der Hungersnot in Böhmen und Mähren (1771–1772), in: Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 56.1969, S. 299–331; GOLDMAN, JOSEPH R.: Count Karl Hatzfeld and the Bohemian Famine of 1771, in: Austrian History Yearbook, 19/20.1983/1984, S. 73–87; STEINBACHOVÁ, LUCIE, Demografický vývoj za hladomoru v letech 1771–1772 [Demographische Entwicklung während der Hungersnot 1771–1772], in: Historická demografie 25, Praha, Sociologický ústav AV ČR 2001, S. 101–128; BRÁZDIL, RUDOLF/VALÁŠEK HUBERT/LURERBACHER, JUERG: Die Hungersjahre 1770–1772 in den böhmischen Ländern. Verlauf. Meteorologische Ursachen und Auswirkungen, in: Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften, Wien, Turcia+Kant, 12, 2001, Nr. 2, S. 44–78.

⁵⁹ Eine Edition dieser *Politischen Anmerkungen* wurde von Michael Hochedlinger und mir herausgegeben: HOCHEDLINGER/TANTNER (Hg.), „Teil“.

Wissen der „politischen“ Seite geschehen, vermutlich, um eine zu große Einflussnahme von Seiten der Grundherrschaften zu vermeiden. Es handelt sich dabei um eine Art qualitative „Zugabe“ zu den quantitativen Ergebnissen der Konskription. Die Antworten auf die Fragen werden in der Form von länderweisen Berichten zusammengefasst und schließlich Maria Theresia oder Joseph vorgetragen; sie liefern der Kaiserin und ihrem Mitregenten ein umfassendes, militärisch perspektiviertes Szenario von den Zuständen der Monarchie, das in Einzelfällen zum Ausgangspunkt politischer Maßnahmen wird. Diese Berichte können als Frühform sozialwissenschaftlicher Erhebungen betrachtet werden; mit gleichsam ethnologischem Blick durchreisen die Militärs die Dörfer, befragen die Bauern – vielleicht auch die Bäuerinnen – und schreiben ihre Beobachtungen nieder, ganz gleich ob es sich um die Essgewohnheiten, die hygienischen Zustände, das Pfarrwesen oder die in Schlesien vorherrschende vermeintliche Krankheit des Wichtelzopfs handelt.

Die Erstellung dieser *Politischen Anmerkungen* ist nicht von vornherein vorgesehen; es scheint, dass die Militärbehörden erst mit der Vorlage der schlesischen Konskriptionsergebnisse auf die Idee kommen, für alle Länder Berichte über die dortigen Zustände einzufordern. Das besondere an der Vorlage der schlesischen Konskriptionsergebnisse ist, dass sie sich – ohne dass dies verlangt war – nicht allein auf quantitative Angaben zu den erfassten Häusern und Personen beschränken. Exemplarisch ist die Vorgangsweise des im Fürstentum Teschen operierenden Oberstleutnant Baron von Alvinczy; als er die Endergebnisse der Konskription seines Gebiets einschickt, fügt er diesen Ergebnissen noch *anmerckungen* über seine während der Konskription gemachten Beobachtungen zu. Er rechtfertigt dieses Vorgehen damit, dass *bey diesen wichtigen Werck [s]ein Hauptaugenmerk dahin gerichtet sei, um auf den wahren Grund dieses geschäftes zu kommen, und die allerhöchste absicht Militarischer Seyts zu erreichen und vollkommen zu erfüllen*. Alvinczy habe *aber hiebey einige umstände bemercket*, die ebendieser Absicht *schädlich* seien und sich *die freyheynt genohmen, solche auf zumercken*. Damit nicht genug, habe er *fernens die künheynt gefast*, diese Anmerkungen *submihsenst* dem Hofkriegsratspräsidenten zuzuschicken, um seinen *Eyfer vor dem allerhöchsten Dienst* zu beweisen.⁶⁰

In Wien wird derlei *Eyfer* gerne gesehen; die Berichte – auch andere Offiziere schicken solche ein – werden, so scheint es, mit viel Interesse gelesen und nur kurze Zeit, nachdem sie eingelangt sind, ergeht an alle Generalkommandos das hofkriegsrätliche Reskript, mit dem die Anmerkungs-Zugabe verordnet wird. Es ist mit 14. November 1770 datiert und verlangt, dass die

⁶⁰ KA, HKR 1770/98/615: Alvinczy an Hofkriegsrat, 4.11.1770.

militärischen Mitglieder der Konskriptionskommissionen bei Beendigung des Konskriptionsgeschäft einen Bericht unter anderem über folgende Punkte abliefern: Die Reaktion des *Volcks* auf die Konskription, die Kooperationsbereitschaft der grundherrschaftlichen Beamten, die zukünftige Regelung der Militäreinquartierung, etwaige Krankheiten der Bevölkerung, das Erbrecht, den Zustand des Gewerbes und des Handels, Emigration, die Arbeitswilligkeit der Bauern und das Wachstum des Zugviehs; weiters sollen die Militärs angeben, ob im Zuge der Konskription verödete Gründe angetroffen wurden.⁶¹

Warum entsteht ausgerechnet während der Konskription die Idee, solche Berichte einzufordern? Eine der Begründungen, warum es zur Vornahme der *Politischen Anmerkungen* gekommen ist, liest sich vergleichsweise simpel: *Lediglich der Umstand, daß die Besorgung der allgemeinen Conscription denen Militar-Officieren die Gelegenheit darbietet, die Beschaffenheit jeden Landes gründlich einsehen zu können, hat dem Hof-Kriegs-Rath, um die beträchtliche Bekostung nicht einem blossen Aufwand für die Conscription allein seyn zu lassen, bewogen, ihnen Militar-Officieren den Auftrag zu thun, über die Gegenstände, welche ihnen wehrenden Herumreisen in die Augen fallen müssen, Rapporten einzuschicken.*⁶² Weil die Offiziere also bei der Konskription ohnehin umhereisen, sollen sie gleich Berichte darüber verfassen, was ihnen in den Ländern besonderes auffällt; angesichts der hohen Kosten der Konskription sei dies nur zu naheliegend, so stellt also der Hofkriegsrats die Entstehungsgeschichte der *Politischen Anmerkungen* dar. Ist es wirklich so einfach? Vielleicht. Es ist durchaus plausibel, dass sich die Militärs in Wien erst im Laufe der Konskription bewusst werden, welche Möglichkeiten ihnen die in Gang gesetzte Maschinerie bietet: Möglichkeiten nämlich, Informationsflüsse von einer Peripherie zu einem Zentrum herzustellen, die bislang nicht existieren. Die Stimme des Bauern kann nun mit dem Ohr der Kaiserin und insbesondere ihres Mitregenten verschaltet werden, ohne dass ständische, grundherrschaftliche Störgeräusche die Informationsübermittlung behindern.

Die für Mähren verfertigten *Politischen Anmerkungen* berichten, dass im Prerauer Kreis *theills Orten (...) die Unterthanen öffentlich bekennt [haben], daß sie mit größten Freuden sich und ihre Kinder dem Militairstand widmen wollten, wenn nur von allerhöchsten Orten eine Linderung ihrer allzustrengen Robot*

⁶¹ KA, HKR 1770/74/896: Reskript an Neipperg, innerösterreichisches, böhmisches und mährisches Generalkommando, 14.11.1770; ediert: HOCHEDLINGER/TANTNER (Hg.): „Teil“, S. 1f.

⁶² KA, HKR 1771/74/616: Vortrag des Hofkriegsrats, 4.5.1771.

*allermildest angeordnet werden möchte.*⁶³ So groß ist die Not, dass der Militärdienst als vergleichsweise geringeres Übel zur Leibeigenschaft betrachtet wird; das Auftauchen der Offiziere ringt den Untertanen dieses öffentliche Bekenntnis ab. Auch im Brüner Kreis werden die Offiziere freudig willkommen geheißen: *Das Volk hat sich zwar nicht widerspenstig, auch nicht einmahl unwillig, sondern vielmehr freudig bezeuget, weil selbes gewünscht, daß dem Landesfürsten dessen wahre Umstände zur Kenntnis kommen möchten, so ihnen eine Linderung der bisherigen Drangsaalen zuwege bringen wurde.*⁶⁴ – Die Offiziere werden demnach in ihrer Funktion als Medien begrüßt, die direkte Kanäle zur Herrscherin und ihrem Mitregenten herstellen. Endlich bleibt die Klage über Leid und Not nicht auf die Angehörigen beschränkt, denn sie bekommt die Gelegenheit, sich an die allerhöchste Adresse zu wenden, die Gelegenheit, erhört zu werden. Das *Volck* nützt somit eine ursprünglich nicht vorgesehene Möglichkeit und eignet sich die Konskriptionsmaschinerie für seine Bedürfnisse an; die *Politischen Anmerkungen* entstehen nicht zuletzt aus diesen Klagen.

Diese Funktion des Militärs als Anlaufstelle für Beschwerden über grundherrschaftliche Bedrückungen führt, verbunden mit dem Umstand, dass nunmehr neben der grundherrschaftlichen Autorität eine weitere Obrigkeit näher an den Alltag der Untertanen rückt, zu Gerüchten: Zu Gerüchten nämlich, dass die Leibeigenschaft aufgehoben werden soll. Die Konskription weckt also Hoffnungen bei den Bauern, die Hoffnung, nicht länger dem Grundherrn untertan sein zu müssen. Der große böhmische Bauernaufstand von 1775 wird zeitgenössisch auch dadurch erklärt: Die durch die Konskription geweckten Hoffnungen seien nicht erfüllt worden; die *gar zu weit getribene[n] Liebkoß[ungen]- und Versprechungen* der Militärs hätten den Aufstand angestachelt.⁶⁵ Aufschlussreich ist auch der Bericht des französischen Gesandten de Breteuil über die Ursachen des Aufstands: *Les têtes ont commencé à fermenter en 1769. Le dénombrement dont le but a été évidemment de diminuer et de dégrader l'autorité des Seigneurs en leur otant la libre disposition de leurs sujets, que l'Empereur a déclarée soldats et, la famine qui a suivi cette*

⁶³ KA, HKR 1771/98/910: Vortrag des Hofkriegsrats, 21.12.1771; ediert bei HOCH-EDLINGER/TANTNER (Hg.): „Teil“, S. 135.

⁶⁴ KA, HKR 1771/98/910: Vortrag des Hofkriegsrats, 21.12.1771; ediert bei HOCH-EDLINGER/TANTNER (Hg.): „Teil“, S. 138.

⁶⁵ KHEVENHÜLLER-METSCH, JOHANN JOSEF FÜRST: Aus der Zeit Maria Theresias. Tagebuch des Fürsten Johann Josef Khevenhüller-Metsch, Kaiserlichen Obersthofmeisters 1742–1776. 8 Bände. Bd. 8 Hg. von BREUNLICH-PAWLIK, MARIA/WAGNER, HANS. Wien: Holzhausen, 1972, S. 66f.; s.a. GRÜNBERG, KARL: Die Bauernbefreiung und die Auflösung des gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisses in Böhmen, Mähren und Schlesien. 2 Bände. Leipzig: Duncker & Humblot, 1893, Bd. 2., S. 240 – 257, insbes. 245.

*opération, une nouvelle ordonnance qui diminueoit les corvées dues aux Seigneurs et annonçoit un règlement encore plus avantageux au peuple, une tournée de l'Empereur en Bohême, où il recueilloit les plaintes de tous les sujets contre leur maîtres, des actes de tyrannie: tout cela a fait redresser les têtes chaudes du Bohémem courbées sous le joug.*⁶⁶ – Für den Gesandten steht demnach die Konskription am Anfang des Aufstands; Hitzköpfe hat sie hervorgerufen, da ihr Ziel ganz offensichtlich darin bestand, die Autorität der Grundherrschaften zu untergraben; Hungersnot, Robotpatente und die Möglichkeit, an Joseph II. während seiner Reise nach Böhmen Beschwerden vorzubringen, verstärkten nur noch die wider die Obrigkeit gerichtete Gärung.

In der Folge sollen beispielhaft zwei der Themen, denen in den *Politischen Anmerkungen* Aufmerksamkeit geschenkt wird, näher vorgestellt werden. Dabei zeigt sich grundsätzlich, dass die Offiziere in ihren Berichten keineswegs nur jene Fragen behandeln, die sie gemäß dem vorgegebenen Fragebogen zu beantworten haben; sie beschäftigen sich darüber hinaus mit einer Vielzahl von Sujets, wie zum Beispiel Hygiene, Kinderbetreuung, Schulunterricht, Bauverordnungen, Essgewohnheiten oder Seelsorge.

Zunächst einmal zu Hygiene und Wohnverhältnissen: *[U]nsauber und nachlässig, so lebt das gemaine Volk im Prachiner Kreis. Es heißt, die vielen Krankheiten entsprängen der Not und den schlechten Nahrungsmitteln, doch die Militärs machen dafür zusätzlich die mangelnde Sauberkeit der Bauern verantwortlich: Das Federvieh wird durch den ganzen Winter in denen Zimmern aufbehalten und gefüttert, so unzehliges Ungeziefer veranlasset. Die Zimmer wiederum haben gantz kleine Fenster, die nur theillweiße mittelst eines kleinen Schuber aufgethann werden können und solchemnach den erforderlichen Luft niemals zulassen. Auch dass sich die Ligerstatt (...) auf der Ofenbankh oder hinter den Ofen befindet, stößt nicht auf Wohlwollen der Militärs. Und schließlich: Das Volkh entkleidet sich selten, und die nasse kleidung mues maistens auf den Leibe widerum troknen. Solcherlei Umstände sind auch bey gesegneten Jahren dem menschlichen Gesundheitsstand anstössig [...]; eine ersprißliche Policeyanordnung auch für künftige zeiten sei vonnöten, durch die der Bauersmann zu mehreren Sauberkeit auf den Körper und auf die Wohnung verhalten w[e]rde.*⁶⁷ – Wird hier also der Zusammenhang zwischen sozialer Lage und Lebensgewohnheiten nicht gänzlich geleugnet, ist der militärische Blick doch klar von bürgerlichen bzw. adligen Konzeptionen des beinahe

⁶⁶ Archives du Ministère des Affaires étrangères, Paris (AMAE), Bestand Correspondance politique (CP), Autriche, n° 326: Baron de Breteuil an Comte de Vergenne, 2.4.1775, f. 56r.

⁶⁷ KA, HKR 1771/98/528: Vortrag des Hofkriegsrats, 8.7.1771, f. 1v; ediert bei HOCH-EDLINGER/TANTNER (Hg.): „Teil“, S. 43.

viehisch lebenden Bauern perspektiviert. Nicht nur in den Dörfern, auch in den Städten werden die Offiziere mit mangelnder Hygiene und stinkenden Müllhaufen konfrontiert: So finden sie in den Prager Städten zwar *die Hauptgassen (...) mit Steinen gepflastert und (...) auch rein gehalten* vor; umso schlimmer aber ist die Lage in den *Seitengässeln, wo vieler Unrat auf Hauffen zusammengeworffen, und öffters lange Zeit erligen gelassen wird*. Spätestens ab dem Frühjahr und insbesondere *bey der Somershize* verursacht dies *übel riechende und der Gesundheit schädliche Ausdünstungen*. Besonders schlimm soll es in der Judenstadt sein: *Diese ist gar unsauber, und gibt einen fast unerträglichen Gestankh für sie selbst und für die Nachbahrschaft von sich*.⁶⁸ Zuweilen konstatieren die Militärs einen Zusammenhang zwischen Wohlstand und Hygiene: So ist im Jungbunzlauer Kreis *die Unsauberkeit unter dem gemainen Volkh (...) nicht durchgehends. Nur dorten sind die Wohnungen nicht reinlich und anständig unterhalten, wo die übertribene Arbeit und der Mangel an Nahrungsmiteln das Volk druket*.⁶⁹

Als zweites Thema der *Politischen Anmerkungen* kann die Bauverordnung genannt werden, denn die Regulierungsbemühungen des Hofkriegsrats machen selbst vor der baulichen Beschaffenheit der Häuser nicht Halt: Der in Schlesien bei der Konskription tätige Oberstleutnant Baron Alvinczy möchte den Bauern gar vorschreiben, wie hoch sie ihre Ställe zu bauen haben. Indigniert muss er zur Kenntnis nehmen, dass in dem von ihm beschriebenen Fürstentum Teschen das Zugvieh *von der Elendesten Gattung* ist; der *tumme bauer* ist gewohnt, schon die zweijährigen Füllen vor den Karren zu spannen und seine Stute durch *einen Elenden Hengsten belegen zu lassen*. Die Ställe, die die Bauern errichten, sind niedrig, auf die geringe Größe der Pferde abgestimmt, und damit aber zu klein für die Pferde der Militärs: Selbst *ein nur mittelmässiges Husaren Pferd kann ohnmöglich bey der Thüre hinein*, die militärische Einquartierung wird dadurch in Frage gestellt. Da gemäß der Beobachtung Alvinczys in dem Fürstentum ohnehin jedes Jahr viele Häuser neu angelegt oder neu aufgebaut werden, tritt er dafür ein, dass jedem Hauseigentümer *die höhe und grösse des zu bauenden stalles bestimmt* werden soll.⁷⁰ Seine Bemühungen sind erfolgreich, über den Umweg der Wiener Zentrale werden seine Vorschläge zur Verbesserung des schlesischen Pferdeschlags an die korrekten Adressaten weitergeleitet: Das königliche Amt in Schlesien beauftragt die dortigen Landesältesten, den

⁶⁸ KA, HKR 1771/98/528: Vortrag des Hofkriegsrats, 8.7.1771, f. 25v; ediert bei HOCH-EDLINGER/TANTNER (Hg.): „Teil“, S. 78.

⁶⁹ KA, HKR 1771/98/528: Vortrag des Hofkriegsrats, 8.7.1771, f. 15r; ediert bei HOCH-EDLINGER/TANTNER (Hg.): „Teil“, S. 61.

⁷⁰ KA, HKR 1770/98/615: Anmerkungen über das Fürstentum Teschen, 4.11.1770.

Obrigkeiten den Nutzen größer gewachsener Pferde *zu Gemüthe [zu] führen*, auf dass sie bessere Hengste anschaffen; bei Erbauung neuer oder Reparierung alter Pferdeställe sollen die Beamten *ohne Nachsicht* darauf *Sorge tragen*, dass diese nicht mehr so niedrig gebaut werden.⁷¹

4. Widerstand

Wenn es auch wie angeführt Belege dafür gibt, dass die Konskription von den Bauern auch positiv gesehen wird, da sie eine Erleichterung von grundherrschaftlicher Bedrückung erwarten, soll keineswegs suggeriert werden, die Konskription sei überall mit Freude und Wohlwollen begrüßt worden; es gibt durchaus vereinzelte Fälle von Widerstand gegen die Konskription und gegen die an den Wänden angebrachten Hausnummern, handelt es sich doch dabei um einen bisher beispiellosen Vorgang, der den systematischen staatlichen Zugriff auf die Ressourcen der Häuser, auf die in ihnen lebenden Menschen sowie deren Reichtümer ermöglichen soll.

So werden in Litomyšl in Böhmen vermutlich in der Nacht vom 3. auf den 4. Dezember 1770 die eben erst an den Wänden von 14 Häusern angebrachten Nummern *theils mit Koth verschmehret, theils aber mit einem Eysernen zeig ausgekratzt*.⁷² Ein brutaler Akt angesichts des Umstands, dass es doch Aufgabe des Hauses ist, vor der Welt zu schützen, indem es eine Trennung von ebendieser herstellt. Das Haus ist nach der Bekleidung eine Art von dritter Haut des Menschen, eine „kollektive Bekleidung“;⁷³ Etymologisch gesehen hat Haus „den allgemeinsten sinn eines mittels zum bergen, eines unterschlupfs“.⁷⁴ Die am Haus angebrachte Nummer beeinträchtigt genau diese Schutzfunktion, da sie nicht zuletzt ein Hilfsmittel dafür ist, auf die im Haus wohnenden wehrfähigen Männer zuzugreifen und diese zum Militär zu rekrutieren. Die Nummer macht das Haus in den Verzeichnissen der Militärverwaltung sichtbar; das Auskratzen der Nummer versucht die Sichtbarmachung des Hauses rückgängig zu machen. Diese Verstümmelung des Hauses als erweiterter Hülle des Subjekts kann verglichen werden mit der Selbstverstümmelung, einer Maßnahme, die Burschen im wehrfähigen Alter anwenden, um sich dem Dienst beim Militär zu entziehen. So wird berichtet von Burschen, die sich das Daumengelenk

⁷¹ ZAO, Kr Ú, 10/10, Kt. 348: Königliches Amt an Landesälteste, 26.1.1771.

⁷² NA, ČG-Mil, 1763–1783, Q 7, Kt. 273: Chrudimer Kreisamt an böhmische Konskriptionskommission, 15.12.1770.

⁷³ WANK, HUBERT: Flüchtige Behausung, in: BERGER, WILHELM/RATSCHILLER, KLAUS/DERS.: Flucht und Kontrolle. Beiträge zu einer politischen Philosophie der Bewegung. (=Reihe Historische Anthropologie; 28). Berlin: Reimer, 1996, S. 95–120, hier 107f.

⁷⁴ Artikel Haus, in: GRIMM, JACOB/GRIMM, WILHELM: Deutsches Wörterbuch. München: dtv 5945, 1991, (Erstausgabe 1877), Bd. 10: H-Juzen, Sp. 640–651, hier 640.

verstümmeln⁷⁵ oder sich die Zähne ausbrechen,⁷⁶ um für die Armee untauglich zu werden. Gewalt gegen den eigenen Körper, Gewalt gegen das Haus – gegen die neue Adressierungsmacht im Dienste des Staates erscheinen nur noch Praktiken der Autoaggression möglich.

Von einem ähnlich ruchlosen Vergehen wie in Litomyšl muss der Iglauer Kreishauptmann berichten: am Mittwoch, dem 29. April 1771 hat in der königlichen Kreishauptstadt Iglau die Konskription und Hausnummerierung begonnen; gleich in der Nacht auf den 30. April jedoch ergibt sich, *daß einige, jedoch unbekannte Frevler (...) den an der Capuciner-ClosterMauer bezeichneten Nro 1° dergestalten mit Unflath angeworfen, daß selbter gänzlich unkehrbahr geworden.* Umgehend darauf reagiert der Kreishauptmann: Per *Trommschlag* werden die Iglauer Bürgerinnen und Bürger zusammengerufen und dazu aufgefordert, *diese Bößewicht [zu] verrathen.* Dem *Angeber*, also dem Denunzianten bzw. der Denunziantin wird die Wahrung der Anonymität garantiert, es würde ihm oder ihr *seinen Nahmen verschwiegen*; weiters würde eine Belohnung in der Höhe von zehn Reichstalern ausgezahlt. Der Kreishauptmann vergisst nicht darauf, *wieder dieses sträfliche begehren die allerschärfste Bedrohung [beyzurucken], so ferne sich dergleichen Übertretter noch weithers hier erkünnen würden, dergleichen zuunternehmen.* Dem mährischen Gubernium empfiehlt er, *wegen dergleichen Bößwichter eine weithere Bestrafung öffentlich kund zu machen.*⁷⁷ Die angerufene Behörde wiederum stellt fest, dass *dieses (...) der erste, und einzige Fall [seye], der sich zeithero wehrend der ganzen Conscription im Lande ergeben, daß die Einwohner sich an der so heilsamen Landesfürst[ich]en allerhöchsten Gesünnung mit derley Frevel, und Muthwille vergangen hätten, in allen übrigen LandCreysen seye nichts dergleichen hervorgebrochen.* Nichts anderes würde übrig bleiben, als *den oder die betreffende Thätter, wenn sie noch etwa zu Stande gebracht werde sollten, dem dasigen Hals-Gericht ad inquirendum zu übergeben.*⁷⁸ Doch gemäß der erhaltenen Akten geschieht nichts dergleichen; der Aufruf zur Denunziation der *Bößwichter* bleibt folgenlos, die Freveltat bleibt ungesühnt.

Die Akten erwähnen weiters einen renitenten Professor: Als am 5. Oktober 1770 in Prag das zur dortigen Universität gehörige Peßliche Haus nummeriert wird und die darin befindlichen Personen von den Konskriptionskommissaren erfasst werden sollen, weigert *der in diesem Haus wohnhafte Professor*

⁷⁵ KA, HKR 1771/74/979: Reskript an mährisches Generalkommando, 7.9.1771.

⁷⁶ NA, ČG-Mil, 1763–1783, Q 13, Kt. 275: Kopie eines Reskripts des Hofkriegsrats an das böhmische Generalkommando, 6.4.1771.

⁷⁷ MZA, B1, R 93/4B, Kt. 1672: Iglauer Kreisamt an mährisches Gubernium, 1.5.1771.

⁷⁸ MZA, B1, R 93/4B, Kt. 1672: Mährisches Gubernium an Iglauer Kreisamt, 7.6.1771.

Historiarum nahmens Dusidan sich sothaner Beschreibung zu unterziehen; als Akademiker würde er nur von seiner vorgesetzten Universitätsbehörde solcherlei Anordnungen entgegennehmen.⁷⁹ Sein Widerstand ist nicht von langer Dauer, das erhaltene Ergebnis der Prager Altstadt verzeichnet ihn als Albert Douzeaidans, Professor für Rechtsgeschichte, aus Brüssel gebürtig.⁸⁰ Douzeaidans wird sich in der Folge übrigens als sehr gelehrig erweisen: Er wird der erste Professor werden, der an der Prager Universität Statistik unterrichtet.⁸¹

Die Konskriptionsnummern müssen auch im Inneren der Häuser angebracht werden; wer es unterlässt, die Nummer im Inneren des Hauses *kennt- und sichtbar* zu machen, ist mit 9 Gulden Strafe zu belegen.⁸² Die fehlenden Nummern im Inneren des Hauses kommen manchmal auch zur Anzeige: So werden nach einer im Jahr 1784 erfolgten Kreisbereisung mehrere Hausbesitzer in der mährischen Stadt Fulnek dazu verurteilt, die im Hofdekret vom 15. Dezember 1770 vorgesehenen 9 Gulden Strafe wegen fehlender *inwendige[r]* Hausnummer zu zahlen; sie verfassen daraufhin Bittschreiben, sie doch von dieser Strafe zu befreien und führen verschiedenerlei Gründe zu ihrer Entlastung an:

Der eine, Joseph Walthausen, Besitzer des Hauses Nummer 48 macht *gehorsamst vorstellig*, dass das besagte Haus weder von ihm noch von anderen zivilen Personen bewohnt sei; alle Zimmer seien von Soldaten des Anton Colloredischen Infanterieregiments belegt. Einen *Eyd* könne er darauf ablegen, dass die Konskriptionsnummer im Inneren des Hauses *auf einem Brettel kennbar aufgezeichneter ob der Thüre gehangen habe*. Demgegenüber sei aber in der ganzen Stadt bekannt, dass die in seinem Haus einquartierten Soldaten ihm feindlich gesinnt seien, weil er ihnen – abgesehen von den Zimmern –

⁷⁹ NA, ČG-Mil, 1763–1783, Q 9: Schreiben des Hauptmanns der königl. Alten Stadt Prag an böhmisches Gubernium, undatiert, Rec 6.10.1770.

⁸⁰ ŠEBESTA, EDUARD/KREJČÍK, ADOLF (Hg.): Popis obyvatelstva hlavního města Prahy z roku 1770 I. Staré Město. [Die Bevölkerungsbeschreibung der Hauptstadt Prag aus dem Jahr 1770. Bd. I. Altstadt]. (Mehr nicht erschienen). Prag: Rodopisná společnost československá, 1933, S. 4.

⁸¹ KLABOUCH, JIŘÍ: Osvícenské právní nauky v českých zemích. [Die Rechtswissenschaften im Aufklärungszeitalter in den tschechischen Ländern]. Prag: Nakladatelství československé akademie věd, 1958, S. 186, 295, 342; ZÁVODSKÝ, PROKOP: Vývoj statistické teorie na území Československa do roku 1848. [Die Entwicklung der statistischen Theorie im Gebiet der Tschechoslowakei bis zum Jahr 1848] Prag: Federální statistický úřad, 1992, S. 15f., 189f.

⁸² AVA, Hofkanzlei, IV A 8 Innerösterreich, Kt. 499, 29 ex Dezember 1770: Hofdekret an die böhmischen und österreichischen Länder mit Ausnahme der Steiermark, 15.12.1770, abgedruckt auch in: CODEX AUSTRIACUS, Bd. 6, S. 1388 sowie in: KROPATSCHEK, Gesetzbuch, Bd. 4, S. 309.

weder Keller noch Dachboden zur Verfügung stellen wollte; es liege daher *[o]ffenbar an Tage*, dass die Soldaten das Brett mit der aufgezeichneten Konskriptionsnummer *abgenommen, und solche[s] entweder verstecket, oder verworfen haben*, um ihn strafbar zu machen.⁸³

Johannes Thyn, Besitzer des Hauses Nummer 24 rechtfertigt sich damit, dass er das Haus erst vor kurzem gekauft habe und im Innern *alles bewerfen, verputzen, und ausweisen* habe lassen, wodurch die Nummer wohl unkenntlich geworden sei. Als braver Steuerzahler sei sein Augenmerk unausgesetzt auf den ihn und die seinen nährenden, mit landesfürstlichen wie grundherrschaftlichen Abgaben belegten Professionsbetrieb gerichtet, wäre ihm das Fehlen der Hausnummer aufgefallen, hätte er keine Minute verabsäumt, *jenes, was allgemein bekant ist, zu befolgen*. – Das Wissen um die Vorschrift wird demnach auch von Thyn als selbstverständlich vorausgesetzt.

Georg Treitler, Besitzer des Hauses Nummer 31 wiederum entschuldigt sich damit, dass er erst vor wenigen Monaten die Haustür habe ausbrechen und vergrößern lassen, wodurch *auch der inwendich ob der Thüre geweste ConscriptionsNumer |: den er noch stätts glaubte angezeichnet zu seyn :| in Abgang gerathen seye*. Treitler verweist auch auf die finanziellen Nöte, in die ihn die Strafe bringen würde: *[S]eine Nahrung ist kümmerlich und sein ganze[s] Tagewerk muss er nur blos dahin verwenden, um nebst der sparsamsten Nahrung für sich, seinen Kinder und seinen alten Vater jenes ins verdienen bringen zu können, was dem Landesfürsten, und der Obrigkeit ohnnachsichtlich abgereicht werden muß*.

Zu guter Letzt führt Mathes Kleindienst – ihm gehört in der Niedervorstadt das Haus Nr. 8 – an, dass er beweisen kann, sein Haus erst vor einem halben Jahr *ganz wandelbar und zerfallen erkaufet* zu haben; er bewohne es gar nicht, sondern befinde sich in der eine halbe Stunde von der Stadt entfernten obrigkeitlichen Walkmühle, wo er als Walker arbeite. Selten nur gewinne er *soviel Zeitraum*, dass er *in der Wochen* auch nur einmal in sein Haus gehen könne, es wisse also gar nicht, dass im Inneren des Hauses die ehemals noch befindliche Konskriptionsnummer nicht mehr aufgezeichnet sei. Erst im Frühjahr habe er sein Haus *fast von Grunde auf neu erbauet; durch die ohnlängst abgeschaffte Mauer, und ZimmerLeuthe* müsse die Nummer *hinweg gekommen seyn*. Niemand habe ihn davon in Kenntnis gesetzt, denn sonst hätte er die fehlende Nummer *ohne mindesten Zeitverlust (...) anmerken lassen*.⁸⁴ Die

⁸³ MZA, B1, R93/16A, Kt. 1679: Joseph Walthausen an mährisch-schlesisches Gubernium, 5.8.1784.

⁸⁴ MZA, B1, R93/16A, Kt. 1679: Johannes Thyn, Georg Treitler und Mathes Kleindienst an mährisch-schlesisches Gubernium, 5.8.1784.

Supplikanten haben Erfolg, gegen eine Verwarnung werden sie von der Strafe befreit.⁸⁵

Auch in einer ganzen Reihe böhmischer Dörfer und Städte werden Häuser mit fehlender Hausnummer vorgefunden; genauso wie im mährischen Fall suchen die darob angezeigten und mit Strafe bedrohten Hausbesitzer und Hausbesitzerinnen um Straferlass an; in Nimburg (Nymburk) zum Beispiel berichtet der Magistrat, dass die Bürger die Nummern *nicht aus Bosheit, sondern theils weil sie in Renovirung ihrer Häuser begrifen, theils aus Unwissenheit, daß selbe mit dem Kalch herabgefallen, nicht sogleich erneueret haben* und beantragt, dass die Strafe in der Höhe von 9 Gulden aufgehoben werde, noch dazu, weil es sich zumeist um Arme handle, die kaum die Kontribution entrichten können. Die Nummern seien mittlerweile *widerum an die Häuser gemachet*. Auch das Bunzlauer Kreisamt tritt für die wegen desselben Vergehen bestrafte Untertanen ein; die *an denen Häusern theils gar nicht, theils unkennbahr gefundenen Numern* seien *nicht aus Bosheit, sondern Ohnwissenheit* nicht sofort erneuert worden. Die ertappten Untertanen hätten *die Numern auch sogleich wider aufgezeichnet (...) und auf das theuerste versprochen (...) in Hinkunft die Numern auf denen Häusern besser zu erhalten*. Die böhmische Konskriptionskommission schließt sich dieser Argumentation an; da *die Unterlassung der Aufzeichnung der Conscriptions Numern auf die Häuser von keiner Bosheit in Übertretung des Gesetzes herrühre* sei für dieses erste, und auch das leztemahl die Strafe nachgesehen. Ein scharfer Verweis sei den säumigen Untertanen aber zukommen zu lassen; in Hinkunft würden keine Entschuldigungen mehr gelten, die Strafe sei dann sehr wohl zu entrichten.⁸⁶

5. Die Tücken der Historizität

Es wird in den folgenden Jahrzehnten allerdings noch weit gravierendere Probleme als die genannten Übeltäter beziehungsweise Übeltäterinnen geben: Aus rückwärtsgewandter, erst seit dem 19. Jahrhundert möglicher Perspektive wird bei der Einführung der Hausnummerierung die Dimension der Zeit nicht ausreichend mitbedacht: Die ortschaftsweise Hausnummerierung erfolgt meist in der Art, dass die Nummer 1 sich an dem Dorfeingang befindet, wo die Konskriptionskommission das Dorf zuerst betritt, die daran anschließenden Nummern lassen den Weg verfolgen, den die Kommissare durch das Dorf ziehen. In manchen Städten kann das auch anders sein, in Wien bekommt die Hofburg die Nummer 1, am Prager Hradschin die königliche Burg. Dieses System hat einen gravierenden Nachteil: Es ist nur ungenügend darauf

⁸⁵ MZA, B1, R93/16A, Kt. 1679: Mährisch-schlesisches Gubernium an Prerauer Kreisamt, 2.9.1784.

⁸⁶ KA, HKR 1775/74/194: Protokoll der böhmischen Konskriptionskommission, 14.1.1775.

vorbereitet, Änderungen mit einzubeziehen. Wird ein neues Haus gebaut, bekommt es die auf die Zahl des zuletzt nummerierten Haus anschließende Nummer, auch wenn es nicht in der Nähe steht; werden zwei Häuser zusammengelegt, verschwindet eine Nummer. Die Nummern, die Ordnung garantieren sollen, geraten in Unordnung; die Ordnung, die ein Zurechtfinden im Raum garantieren soll, wird tendenziell zu einer Ordnung der Zeit, das heißt: je kleiner die Hausnummer, desto älter das Haus, dies lässt sich zuweilen heute noch in manchen kleinen Ortschaften in Österreich feststellen.

Die Zusammenlegung von Bauplätzen und ein darauf errichteter Neubau verursachen zuweilen langwierige Behördenwege, wie sich exemplarisch anhand des Brünner Bürgers August Schramek darstellen lässt:

Seine erste Eingabe an den Brünner Magistrat schickt Schramek – er unterzeichnet als *gehorsamst Gefertigter* – im November 1837 ab.⁸⁷ Ein neues Haus habe er erbaut, auf dem von *Valentin Falkensteiner* erkauften *Bauplatze*, beim Ferdinandstor. Als er in die *Conscriptions-Kanzley* ging und um die Nummerierung seines Neubaus bat, wurde ihm zu seiner Verwunderung mitgeteilt, dass sein Haus drei Hausnummern bekommen müsse, da auf seinem Platz *früher drey Häuser gestanden* seien. So geschieht es auch, sein Haus wird mit den Nummern 421, 422 und 539 bedacht. Schramek ist keineswegs zufrieden damit, sondern bittet darum, dass nur eine Nummer vergeben würde. In seiner ersten Eingabe gibt er als Begründung dafür an, dass er *aus zerschiedenen diätischen nachtheilige Wirkungen auf den Eigenthümer* befürchtet, was vermutlich heißt, dass er steuerliche Nachteile erwartet bei Abgaben, die an die Zahl der im Besitz eines Eigentümers befindlichen Häuser gebunden sind: Nicht die Zahl der existierenden Häuser, sondern die Zahl der zugewiesenen Konskriptionsnummern würde den Ausschlag für die steuerliche Einschätzung geben, so wohl seine Vermutung. Das Ansuchen wird binnen weniger Tage abgelehnt: Unter Berufung auf das Konskriptionspatent von 1804 wird Schramek davon informiert, dass auf sein Anliegen erst dann Rücksicht genommen werden könne, wenn eine neue Hausnummerierung durchgeführt werde.

Der Hauseigentümer lässt sich nicht entmutigen und verfasst noch im Dezember ein neuerliches Gesuch: Sein Haus stehe keineswegs *auf der Stelle der demolirten drey Häuser*, was der anlässlich des Abrisses und Neubaus des

⁸⁷ Der behandelte Vorgang in: Archiv Města Brna, Brünn (AMB), Stará spisovna: In publicis (SS in pub) 1784–1789 (1851), Inv.Nr. 2774, 776/51 Kt. 326: August Schramek an Brünner Magistrat, 5.11.1837; Bescheid an August Schramek, 8.11.1837; August Schramek an Brünner Magistrat, 15.12.1837; Bauamt an Magistrat, 20.4.1838; August Schramek an Magistrat, 18.2.1841; Brünner Kreisamt an Brünner Magistrat, 9.4.1842; Bericht des Brünner Magistrats, 21.4.1842; Mährisches Gubernium an Brünner Kreisamt, 29.5.1843; Intimat an Schramek, 26.7.1843.

Ferdinandstors erstellte Situationsplan beweise: Nur einen Teil des Bauplatzes eines Hauses nehme sein Gebäude ein, an Stelle der anderen zwei Häuser verlaufe nun die verbreiterte Straße. Der Umstand, dass auf seinem Haus drei Nummern angebracht seien, müsse *zu vielen Verwirrungen Anlaß geben (...), weil diese Nummern zu sehr differiren, indem man 539 kaum bey 421 und 422 suchen würde, was, besonders für Fremde, sehr lästig wäre.* Auch dieses Ansuchen wird abgelehnt; Schramek reicht seine nächste Bittschrift nun nicht mehr beim Magistrat, sondern beim Brünner Kreisamt ein. Dies hat zur Folge, dass das Bauamt der Stadt Brunn eine genaue Schilderung der Lage zu verfassen hat. Demnach steht der Großteil des Schramekschen Neubaus auf dem Grund des ehemaligen tiefen Grabens, und nur 3 Klafter des Bauplatzes des ehemaligen Hauses Nr. 421 sowie 4 Klafter des Hauses Nr. 539 seien dafür verwendet worden. Das Bauamt unterstützt Schrameks Ansuchen um eine einzige Hausnummer: Sein Neubau solle als alleinige Hausnummer die Nummer 539 erhalten, während die Nummern 421 genauso wie *die Nummern der übrigen demolirten Häusern 415 423 416 417 und 422 nicht dem Schramekschen Haus aufgebürdet werden könnten, sondern anderswo auf neu zu erbauende Häuser übertragen werden müßten.*

Trotz der Fürsprache des Bauamts bleibt Schrameks Bitte beim Kreisamt unerhört: Erst wenn die vakant gewordenen Nummern an auf der Bastei neu erbauten Häusern angebracht worden seien, könne sein Ansuchen berücksichtigt werden; 1841, mittlerweile sind vier neue Häuser auf der Bastei errichtet worden, legt Schramek sein Ansinnen erneut dem Magistrat vor. Wieder wird sein Ansuchen abgelehnt, erst müssten die noch nicht wieder vergebenen Konskriptionsnummern 417, 418, 419, 421, 422, 423 und 523 an neu erbauten Häusern angebracht werden. Diesmal schaltet Schramek das mährische Gubernium ein, ein Behördenweg, der nochmals zwei Jahre in Anspruch nimmt, bis schließlich am 26. Juli 1843 das erlösende Intimat ausgestellt wird: Schramek wird nach eingeholter Zustimmung des Werbbezirkskommandos nunmehr zugestanden, sein Haus nur mehr mit der Hausnummer 539 zu bezeichnen. Fast sechs Jahre dauert es damit, bis August Schrameks Begehren, von seinem Haus zwei der drei Hausnummern abzunehmen, erfüllt wird.

Aufwändiger noch als solche Hausnummernänderungen im Kleinen ist die Umnummerierung ganzer Orte oder Städte; manchmal wird diese jedoch nötig, gerät die Reihe der durchgehenden Hausnummern doch durch Neubauten, Hauszusammenlegungen und Hausabrisse in erhebliche Unordnung. So hält 1818 das Brünner Militärkonkriptionsrevisoriat es für angebracht, eine Umnummerierung in der Brünner Stadt sowie in den Vorstädten durchzuführen. Von Seiten des städtischen Magistrats wird diese Umnummerierung für die vor der Stadt gelegenen Häuser durchaus begrüßt; nicht aber für die Stadt selbst:

Hier ist *eine neue Numerierung möglichst zu vermeiden (...), indem hiedurch in den Stadtbüchern wenigstens für die Posterität alle Uibersicht verlohren geht.*⁸⁸ Leicht umformuliert: *[E]ine öftere neue Numerirung [nimt] wesentlich nachtheilige Einwirkung auf die Stadtbücher (...), indem in solchen durch neuen kurzen Zeitraum die Numern abwechseln, und hindurch, wenn auch nicht schon dermal, wenigstens für die späteren Nachkommen die Uibersucht des Standortes eines Hauses ganz verlohren geht.*⁸⁹ – Es ist also gar nicht so einfach, eine einmal durchgeführte Nummerierung zu ändern; zu viele Anwendungen erfährt die Hausnummer, als dass sie so leicht wieder ausgetauscht werden könnte. Auch die Zuverlässigkeit der Post würde unter einer Umnummerierung leiden: *[E]ben so liegt es von selbst auf, daß in Ansehung der Verbindung der Einwohner mit auswärtigen Städten und Ländern der öftere Wegsel der Numern in Beziehung der Briefe Irrungen erzeugt.* Anstelle einer Umnummerierung favorisiert der Brünner Magistrat daher eine Generalsanierung der bisher angebrachten Hausnummern, die wieder in alten Glanz hergestellt werden sollen.⁹⁰

6. Beharrungskraft der Hausnummern

Zum Schluss soll nur noch darauf hingewiesen werden, dass in der Tschechischen Republik sich die Fähigkeit der Konskriptionsnummern, unterschiedliche politische Systeme zu überdauern, stärker noch als in Österreich erweisen sollte: Dort sind sie in vielen Städten und Dörfern zusammen mit den Orientierungsnummern an den Häusern befestigt und werden für manche Verwaltungsabläufe immer noch herangezogen; der Identitätsausweis der Bürgerinnen und Bürger der tschechischen Republik verzeichnet bei der Angabe des Wohnorts beide Nummern.⁹¹

⁸⁸ AMB, SS in Pub 1784–1789 (1851), Inv.Nr. 2774, 776/51 Kt. 326: Aktennotiz, 11.4.1818.

⁸⁹ AMB, SS in Pub 1784–1789 (1851), Inv.Nr. 2774, 776/51 Kt. 326: Bericht des Brünner Magistrat an das Brünner Kreisamt, 27.6.1818.

⁹⁰ AMB, SS in Pub 1784–1789 (1851), Inv.Nr. 2774, 776/51 Kt. 326: Bericht des Brünner Magistrat an das Brünner Kreisamt, 27.6.1818.

⁹¹ Freundliche Auskunft von Martina Grečenková und Stephan Templ. Eine Auswahl an heute noch an den Wänden befindlichen historischen Konskriptionsnummern bietet die von mir im Internet eingerichtete „Galerie der Hausnummern“: <http://hausnummern.tantner.net>

Summary

Czech Villages. The Census and Building Numbering in 1770 in Bohemia, Moravia and Silesia

In this article the author presents some of the results from his dissertation, which he successfully defended at the University of Vienna in 2004, and which is soon to be published. The census of the population in 1771/72 was much larger than the previous census taken for military purposes and intended to serve as the basis for a new system of army recruitment. The numbering of buildings was carried out simultaneously. The census process was complicated and time-consuming, especially in Moravia. The census was supplemented by lengthy reports from the military bureaus about the social situations in individual countries, which present very strong criticism of the prevailing conditions in the monarchy. In some cases the numbering of buildings met with resistance from the population, whose comments are cited in the article.

Geografická mobilita židovského obyvatelstva v Čechách ve světle Soupisu židovských rodin z roku 1793¹

Klára Woitschová – Jiří Woitsch – Michal Řezníček

Úvod

Historické resp. historickodemografické studium migrací patří k frekventovaným tématům naší i zahraniční vědy. Základní přehled o hlavních teoreticko-metodologických a problémových okruzích výzkumu geografické mobility evropského obyvatelstva v raném novověku podal nedávno E. Maur,² důležitou pomůckou pro orientaci v rozsáhlé pramenné základně zůstává studie E. Čáňové.³ Ve zmíněné studii E. Maura i jinde se lze zcela po právu opakovaně dočíst o stále nedostatečném stavu poznání raněnovověkých migračních procesů v českých zemích i o tématech, kterým by měla být věnována pozornost. V jejich rámci bývá pamatováno i na migrace spojené s konfesionální problematikou (novokřtění, náboženská emigrace po Bílé hoře i později), případně etnicitou

¹ Studie byla zpracována v rámci Výzkumného záměru EÚ AV ČR č. AV0Z90580513 „Kulturní identita a kulturní regionalismus v procesu formování etnického obrazu Evropy“ a Výzkumného záměru FF UK č. MSM0021620827 „České země uprostřed Evropy v minulosti a dnes“.

² Eduard Maur, Problémy studia migrací v českých zemích v raném novověku, *Historická demografie* 30, 2006 - suplement, s. 7–18.

³ Eliška Čáňová, Prameny k vývoji migrací v Čechách (17. a 18. století), *Historická demografie* 10, 1986, s. 145–160.

nebo dobově chápanou marginalitou (valašská a chorvatská kolonizace, poněmčování pohraničí a některých měst v důsledku příchodu německých kolonistů v období raného novověku, migrace Cikánů).

Na geografickou mobilitu velmi specifické skupiny obyvatel, která je navíc pro určitá období mimořádně podrobně evidována, se však takřka bezezbytku zapomíná.⁴ Máme zde na mysli migrace Židů.⁵ V Čechách jim doposud nebyla věnována žádná soustavnější pozornost a koneckonců i celkový stav historicko-demografického výzkumu židovského obyvatelstva na našem území je nevalný.⁶ Domníváme se, že je tomu tak v důsledku jisté ožehavosti tohoto tématu v minulých desetiletích i kvůli současné orientaci našich judaistů – historiků na poněkud odlišné otázky. Historičtí demografové se v rámci výzkumu českých zemí až na výjimky pohybují hlavně v tematickém mainstreamu zaměřeném na studium migrací poddanského obyvatelstva v 16.-18. století,⁷ kde není pro migrace Židů místo.

⁴ A to nejen v Čechách. Srov. např. shrnující monografii K. Badeho, který si Židů „všimne“ až v souvislosti s holokaustem. Viz Klaus J. Bade, *Evropa v pohybu. Evropské migrace dvou staletí*, Praha 2004.

⁵ Ve studii píšeme dle současného úzu Žid s velkým počátečním písmenem, i když jsme si vědomi, že v 18. století byli Židé považováni za náboženskou, nikoliv etnickou skupinu, a tento postup by tedy bylo možné zpochybnit. Stejně tak zdůrazňujeme, že se na základě analýzy historického pramene zabýváme specifickou skupinou obyvatelstva v dané době označovanou jako Židé. Že se soudobé chápání této skupiny (vzhledem k moderním definicím národa či etnicity) může lišit, je zcela irelevantní.

⁶ Základní prací k dějinám českých Židů je Tomáš Pěkný, *Historie Židů v Čechách a na Moravě*, Praha 2001. Jediným soustavným demografickým přehledem zahrnujícím i starší dějiny Židů u nás zůstává Jan Heřman, *The Evolution of the Jewish Population in Bohemia and Moravia 1754–1953, Papers in Jewish Demography 1973*, Jerusalem 1977, s. 255–265. Demografii Židů v 19. století se v poslední době věnovala Jana Vobecká, *Populační vývoj židovského obyvatelstva v Čechách mezi lety 1850 a 1939*, Praha 2004 (Diplomová práce PřF UK, rkp.). Literaturu věnovanou 2. světové válce lze jen těžko přehlédnout, s naším tématem však již nesouvisí.

⁷ Josef Grulich – Herman Zeitlhofer, Migrace jihočeského obyvatelstva v období před třicetiletou válkou a po jejím ukončení, *Historická demografie* 22, 1998, s. 79–105; Markéta Seligová, Geografická mobilita poddaného obyvatelstva v první polovině 18. století ve světle poddanských seznamů, *Historická demografie* 28, 2004, s. 55–109; Michaela Holubová, Geografická a sociální mobilita snoubenců farnosti Dobrovice od konce 18. století do druhé poloviny 19. století, *Historická demografie* 28, 2004, s. 111–155; Josef Grulich, Sňatkové migrace na jihu Čech (1750–1824), *Historická demografie* 30, 2006 - supplement, s. 19–72; Alice Velková, Migrace a životní cyklus venkovského obyvatelstva na Štáhlavsku v letech 1750–1850, *Historická demografie* 30, 2006 - supplement, s. 73–98.

Naším cílem je proto jednak upozornit na mimořádné možnosti, které historickým demografům nabízejí soupisy Židů z 18. a počátku 19. století, jednak tento potenciál demonstrovat na dílčí analýze migračního chování venkovského⁸ židovského obyvatelstva. Je přitom třeba mít na mysli veškeré limity užití pramenné základny (viz níže) i omezenou komparabilitu získaných poznatků se situací křesťanské majority. Židé samozřejmě žili v odlišném právním, sociálním, ekonomickém atd. postavení, a tím pádem i jejich demografické chování, mobilitu nevyjímaje, se od „běžného“ obyvatelstva raněnovověkých Čech různilo. Na druhou stranu pro prostředí židovské minority jsou naše zjištění zobecnitelná prakticky absolutně.

Konskripce Židů v Čechách v 18. a počátkem 19. století

Důkladné soupisy židovského obyvatelstva byly na území Čech pořizovány od 20. let 18. století. Celkem jich bylo v Českém království provedeno šest, a to v letech 1723–1724, 1729, 1783, 1793–1794, 1799 a 1811.⁹ Míra úplnosti i dochovanosti jednotlivých konskripcí je však značně různorodá.

Od ledna 1714 pracovala při českém místodržitelství a české komoře tzv. židovská komise (*Comissio in rebus Judaeorum*), která měla za úkol zhodnotit početní růst židovské komunity v Čechách a navrhnout opatření k její redukci, případně k úplnému vypovězení Židů z Čech. Právě tato komise nechala vyhotovit již v letech 1723–1724 první soupis Židů,¹⁰ který byl uskutečněn prostřednictvím krajských úřadů a obsáhl pouze venkovské Židy žijící na panstvích, statcích a ve městech jednotlivých krajů. Pražští Židé byli poprvé sepsáni v roce 1729, tedy o několik let později.¹¹

Jedním z výsledků práce komise, která se nakonec přiklonila – hlavně pod hrozbou ochabnutí příjmů z daní a poplatků odváděných Židy – k mírnějším opatřením, než byly původní návrhy, byl v roce 1726 vydaný tzv. familiantský

⁸ Pojmem „venkovský“ ovšem označujeme veškeré Židy žijící ve sledované době mimo Prahu. Ukazuje se totiž, že minimálně v rovině geografické mobility tvořili mimopražští Židé poměrně homogenní skupinu bez ohledu na to, zda žili v poddanských či královských městech a městečkách či na vesnicích.

⁹ K dalším kontextům srov. Anita Franková, *Erfassung der jüdischen Bevölkerung in Böhmen im 18. und in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, *Judaica Bohemiae* 6, 1970, s. 55–69; Gustav Otruba, *Statistische Materialien zur Geschichte der Juden in den böhmischen Ländern seit dem Ausgang des 18. Jahrhunderts*. In: Ferdinand Seibt (Hrsg.), *Die Juden in den böhmischen Ländern*, München–Wien 1983, s. 323–350.

¹⁰ Národní archiv (dále NA), HBS, inv. č. 1–22, kart. 1–8.

¹¹ NA, HBS, inv. č. 117, kart. 13. Srov. Jaroslav Prokeš, *Soupis pražských židů z roku 1729*, *Ročenka Společnosti pro dějiny židů v Československé republice (dále RSDŽ) IV*, 1932, s. 309–342.

zákon, provázený řadou dalších opatření (mj. tzv. translokační reskript z prosince 1726 nařizující Židům přestěhování do míst vzdálených od křesťanských kostelů, hřbitovů a míst, kudy procházela procesí). Jejich společným cílem bylo udržet *numerus clausus*¹² židovských rodin v Čechách. Podstatou samotného familiantského zákona byla zásada, že inkolát a tedy de facto právo pobytu v zemi získaly v září 1726 pouze ženaté nebo ovdovělé osoby (*patres familiae*), které měly děti. Pouze jejich nejstarší synové se pak směli oženit v Čechách. Ostatní mohli zakládat rodiny pouze v zahraničí a byli pak pokládáni za cizince. Rodiny mající pouze dcery byly propříště považovány za „vymřelé“ a dívky se směly vdát též pouze do ciziny.

Toto nařízení doprovázené po celé 18. století řadou dalších opatření patří k nejvýraznějším projevům systematické raněnovověké diskriminace židovského obyvatelstva v Čechách. Z našeho hlediska je pak důležité si uvědomit, že mohlo mít (dosavadní výzkumy však neumožňují zhodnotit, jak velký) vliv na demografické chování Židů v Čechách i na jejich prostorovou mobilitu. Je tak např. jisté, že existovaly i tajné sňatky mezi Židy a tedy i určité množství (z hlediska celkového počtu Židů v Čechách ovšem v podstatě zanedbatelné) z úředního hlediska nemanželských dětí (a dalo by se říci, že vlastně neexistujících), jejichž případná evidence byla problematická. Z heuristického hlediska jsou tyto skutečnosti jen obtížně postižitelné, neboť centrálně pořizované soupisy tyto jedince a jejich rodinný stav postihují spíše výjimečně – u Soupisu z roku 1793 jde o nahodilé poznámky typu „*gefallene person*“ u některých žen.¹³

Perzekuce českých Židů vyvrcholila v letech 1744–1748, kdy byli dokonce vypovězeni z českých zemí. Z důvodů hospodářských i čistě technických však nikdy k úplnému odchodu Židů z Čech, Moravy a Slezska nedošlo, brzy odvolané nebo alespoň zmírněné vypovědací reskripty však přispěly k posílení specifické struktury židovského osídlení v Čechách ve smyslu vzniku stovek drobných židovských obcí na venkově. Relativní uvolnění tíživých poměrů nastalo až ve 2. polovině 18. století. V roce 1781 byla zrušena povinnost nosit židovské znamení a Židům se rovněž otevřel přístup k vyššímu vzdělání a akademickým titulům a některým dříve zapovězeným zaměstnáním. Je však nutné si uvědomit, že toto uvolnění

¹² Pro Čechy v roce 1726 to bylo 8 541 rodin (pro srovnání – na Moravě se mělo jednat o 5 106 rodin), od roku 1797 byl počet familiantských rodin zvýšen na 8 600 (na Moravě na 5 400). Uvedená čísla byla oficiálně v platnosti až do roku 1849. Viz T. Pěkný, *Historie Židů*, s. 94–97.

¹³ Pro Moravu přináší na základě rozboru židovských matrik cenná data o počtech nemanželských dětí židovského obyvatelstva Ludmila Nesládková, *Reprodukce kulturně odlišných skupin obyvatelstva jižní Moravy v novověku na příkladu křesťanů a židů*. Praha, Česká demografická společnost 2003 (Acta demographica XIV), s. 203–205.

bylo vynuceno ani ne tak liberalizací názorů vídeňské vlády, jako postavením, které si židovské obyvatelstvo vybuodovalo zejména v hospodářské oblasti.

Po zrušení židovské komise v roce 1781 se její agendy, včetně konskripční, ujalo české gubernium. Právě z jeho činnosti se dochovaly další soupisy Židů, sestavované ovšem zejména pro daňové účely a nikoliv v zájmu omezování počtů Židů v Čechách. Guberniem pořázené soupisy pocházejí z let 1783,¹⁴ 1786,¹⁵ 1793–1794 (včetně Prahy),¹⁶ 1799¹⁷ a 1811¹⁸ (rovněž včetně Prahy). Vedle toho vznikl roku 1792 pro Prahu soupis židovských familiantů¹⁹ a pravděpodobně v roce 1794 seznam Židů zapsaných v pražských populačních knihách.²⁰ Spíše torzovitou povahu má pak několik sumárních soupisů pro celé Čechy nebo jednotlivé kraje za roky 1724 a 1793 či soupis udělených svatebních konsensů z roku 1811.

I v 19. století bylo židovské obyvatelstvo Čech nadále evidováno, avšak už jiným způsobem, pomocí tzv. knih židovských familiantů. Později byla většina soupisů (s výjimkou konskripce z roku 1786) soustředěna do samostatné archivní sbírky (HBS), doprovodný aktový materiál byl ponechán ve fondu České gubernium Národního archivu v Praze, kam provenienčně náleží. Ačkoliv se jedná o soubor mimořádně důležitých a unikátních pramenů, jejich dosavadní využívání bylo dosti zřídkavé a nesoustavné.²¹ Z hlediska demografického výzkumu, ke kterému soupisy doslova vybízejí, nebylo doposud učiněno vůbec nic.

Soupis židovských rodin z roku 1793 – charakteristika pramene

Vznik Soupisu z roku 1793 iniciovalo české zemské gubernium²² nařízením ze

¹⁴ NA, HBS, inv. č. 33–56, kart. 10–15.

¹⁵ NA, České gubernium – Publicum (dále ČG Publ.) 1786–1795, sign. 45/1, kart. 1185 an.

¹⁶ NA, HBS, inv. č. 57–104, kart. 16–24; inv. č. 119, kart. 34.

¹⁷ NA, HBS, inv. č. 105–107, kart. 25–27.

¹⁸ NA, HBS, inv. č. 108–114, kart. 28–33; inv.č. 121, kart. 36.

¹⁹ NA, HBS, inv. č. 118, kart. 34. Srov. Jiří Kuděla, Pražské ghetto v roce 1792, *Pražský sborník historický* 22, 1989, s. 103–141.

²⁰ NA, HBS, inv. č. 120, kart. 35.

²¹ Se soupisy naposledy systematicky pracoval R. Sander. Jeho velmi přínosná práce však vyžaduje v některých ohledech korekce. Viz Rudolf Sander, Počty Židů v Čechách v 18. a na počátku 19. století. *Sborník archivních prací* 52, 2002, s. 521–590 a k tomu Klára Kučerová – Jiří Woitsch, Soupis židovských rodin v Čechách z roku 1793. Možnosti a limity etnokartografické analýzy, *Český lid* 92, 2005, s. 155–173.

²² Při naší práci jsme vycházeli jak z archivních pramenů, tak z v současné době vydávané edice Soupisu. Srov. Jan Boháček – Jan Hálek – Klára Kučerová – Vlasta Mádlová (edd.), *Soupis židovských rodin v Čechách z roku 1793. Sv. I. Loketský kraj, Boleslavský kraj, Budějovický kraj*, Praha 2002; Martin Jiřinec – Michal Řezníček – Zdeněk Vácha – Jana Boňková (edd.), *Soupis židovských rodin v Čechách z roku 1793. Sv. II. Kouřimský kraj, Bydžovský kraj, Litoměřický kraj*, Praha 2003; Jindřich Marek – Karel Skalický – Irena

dne 4. ledna 1793.²³ Takto určeným způsobem měly krajské úřady a pražský magistrát zabezpečit sepsání všech židovských rodin, které se nacházely na jejich území, a po dokončení jej odeslat zpět guberniu. Aby byla zaručena porovnatelnost jednotlivých soupisů, byl jako součást nařízení rozeslán i závazný vzorový formulář s pokyny pro jeho vyplňování. Kromě názvu kraje a záhlaví (*Consignation deren auf dem Gut N. befindlichen jüdischen Familien*) měl zahrnovat následující rubriky:

1. *Namen der Herrschaft oder Gut.*
2. *Namen des Dorfes.*
3. *Namen deren jüdischen Familien nebst ihren Kindern mit Anzeihung, ob selbe erst-, zweit- oder spätgeborene sind.*
5. *Namen deren ledigen Juden, männ- oder weiblichen Geschlechts, wozu auch die Witwen einzuschalten sein.*
6. *Gehören in Schutz nach N.*
7. *Ist possessioniert und besitzt.*
8. *Ernähret sich mit.*

Jak vidíme, Soupis obsahuje, nebo by alespoň měl obsahovat, celou řadu detailních informací. Při podrobnějším studiu v něm však shledáváme množství vnitřních rozporů a nejednotností. Podle guberniální instrukce patřila do třetí rubriky jména všech ženatých Židů (i čeledi), u dětí se uváděla jejich rodná jména a pořadí, v jakém přišly na svět. Podle dalšího guberniálního nařízení ze dne 10. února 1793²⁴ se mělo poznamenávat k synům, zda jsou svobodní, či ženatí. Do třetí kolonky se měli též zapisovat vdovci. V rubrice čtvrté naproti tomu nalezneme jména všech svobodných Židů (bez ohledu na pohlaví), kteří nepatřili do předcházející rubriky. Do čtvrté rubriky byly zapisovány též vdovy.

Jako příklad typického zápisu v Soupisu uvádíme údaje o vícegenerační rodině a domácnosti Abrahama Blocha ze Švihova na panství Chudenice v

Veselá – Jan Hálek – Klára Kučerová – Martina Švadlenová (edd.), *Soupis židovských rodin v Čechách z roku 1793. Sv. III. Prácheňský kraj, Berounský kraj, Táborský kraj*, Praha 2003; Martin Holý – Marie Wasková – Jan Boháček – Vlasta Mádlová – Renáta Sádlová – Mlada Štěpánová (edd.), *Soupis židovských rodin v Čechách z roku 1793. Sv. IV. Chrudimský kraj, Plzeňský kraj, Žatecký kraj, Hradecký kraj*, Praha 2004; Ivana Ebelová – Mlada Holá – Michal Řezníček – Renáta Sádlová (edd.), *Soupis židovských rodin v Čechách z roku 1793. Sv. V. Čáslavský kraj, Klatovský kraj, Rakovnický kraj*, Praha 2005.

²³ NA, ČG Publ. 1786–1795. inv. č. 2160, kart. 1161, sign. 43/1, Nr. 285/45 (4. ledna 1793).

²⁴ NA, ČG Publ. 1786–1795, inv. č. 2160, kart. 1161, sign. 43/1, Nr. 4217/651 (10. února 1793).

Klatovském kraji z června 1793, který se vyznačuje dodržením předepsané struktury rubrik i bohatstvím dalších údajů.²⁵

Klattauer Kreis			Herrschaft Chudenitz, Stadt Schwihau	
<i>Namen der jüdischen Familien</i>	<i>Namen der ledigen Juden und Witwen</i>	<i>Gehören in Schutz nach</i>	<i>Ist possessioniert und besizet</i>	<i>Ernähret sich</i>
Abraham Bloch, erstgeborener, 66 Eheweib Veronika, 55 Kinder: Salomon, erstgeborener, 29 verheiratet dessen Eheweib Anna, 27 dessen Kinder: Lazar, 1 Seeligmann, zweitgeborener, ledig, 28 Philip, viertgeborener, ledig 24 Koppelman, fünftgeborener, ledig, 18 Ennoch, sechstgeborener, 10	Rachel Blochin, 16	Chudenitz Chudenitz Lukawitz, Klattauer Kreises	eigenes Haus in Schwihau beim Vater	Fleisch- hacker mit Vieh und Lederhandel Dienstmagd des Salomon Bloch

Další instrukce z 21. března 1793 určovala, jaká rodina má být považována za samostatnou.²⁶ To se týkalo všech rodin samostatně hospodařících, rodin v čeledním poměru a také vdovců. Naproti tomu za samostatné rodiny neměli být považováni ženatí prvorození synové za života svých otců a vdovy. Pokud však měla vdova syna (ať už svobodného, nebo ženatého), tento syn počítán za samostatnou rodinu byl.

Soupis Židů z roku 1793 byl založen na principu konskripce tzv. přítomného obyvatelstva. Všichni, kteří patřili pod ochranu v jiném místě, měli být uvedeni tam, kde se v době sčítání právě nacházeli. Bylo však nutno zaznamenat i místo, kam patří dotyční pod ochranu, k čemuž sloužila kolonka pátá. Podobně i u osob, které sice do dané lokality patřily, ale nezdržovaly se v ní, mělo být v této rubrice uvedeno místo aktuálního pobytu. Přes značnou nesystematičnost (viz dále) a chyby v zaznamenávání výše uvedených údajů je právě systém evidence přítomných Židů spolu s daty o jejich místní příslušnosti jedinečným podkladem pro studium geografické mobility židovského obyvatelstva.

²⁵ I. Ebelová - M. Holá - M. Řezníček - R. Sádlová (edd.), *Soupis židovských rodin*, Sv. V., s. 212.

²⁶ NA, ČG Publ. 1786–1795, inv. č. 2160, kart. 1161, sign. 43/1, Nr. 8542/1427 (21. března 1793). Nařízení pověřovalo pražskou státní účtárnu sestavením výkazů o počtech rodin v jednotlivých vsích a městech v rámci krajů.

V souladu s nařízením gubernia je vzhled pořízených elaborátů poměrně jednotný. Základem je plocha rozevřená dvoustrany, při jejíž horní straně se nacházelo záhlaví – jednotlivé rubriky vzorového guberniálního formuláře byly v drtivé většině případů dodrženy a informace byly řazeny do příslušných sloupců (ať již jsou nebo nejsou skutečně narýsovány). Výrazným prostředkem grafického rozlišení bylo i použití jiného typu písma pro vypsání příjmení jednotlivých hlav rodin (mohlo se jednat např. o humanistickou polokurzivu v kontrastu k novogotické kurzivě, jíž jsou jazykově německé soupisy psány). Jednotlivé domácnosti (tedy hospodáři s příslušnou čeledí) jsou od sebe rovněž odděleny, a sice horizontálními čarami.

Jakkoli byla celá soupisová akce, jež probíhala ponejvíce v lednu až březnu roku 1793,²⁷ organizována nařízením gubernia, při pohledu na výsledné elaboráty si nemůžeme nevšimnout jisté pestrosti. Existující originální materiál má v podstatě dvě základní podoby. První možností je, když pro kraj jsou dochovány původní složky vyhotovené na jednotlivých statcích ve vrchnostenských kancelářích tamními písaři.²⁸ U některých elaborátů můžeme z podpisů zodpovědných osob konstatovat dokonce spolupráci předáků židovských obcí.²⁹ Ve druhém případě byly složky opsány jedním písařem na krajském úřadě.³⁰ Zvláštní podobu má soupis pro Čáslavsko: původní elaboráty nebyly přepsány, ale rovnou svázané do jednoho svazku. V obou případech ale můžeme sledovat, jak se vlastní iniciativa pověřených úředníků, nebo naopak jejich nechuť vykonat svěřenou práci, projevila na výsledném soupisu. Konkrétní způsoby pořizování Soupisu (tj. zda bylo prováděno úřední šetření přímo na místě, či zda se vycházelo z nepřímých údajů poskytnutých židovskými obcemi, místními správními úřady apod.) však nejsou známy.

Nejčastější informací „navíc“, která se v soupisech nachází, je věk sepisovaných osob.³¹ Pro usnadnění pozdějšího vykazování počtů si občas písaři jed-

²⁷ Časové údobí sestavení jednotlivých krajských soupisů je následující: Berounsko (červen 1793); Boleslavsko (leden – březen 1793); Budějovicko (leden – duben 1793); Bydžovsko (leden – červen 1793); Čáslavsko (leden – březen 1793); Hradecko (březen 1793); Chrudimsko (leden – březen 1793); Klatovsko (červenec 1793); Kouřimsko (leden – červenec 1793); Litoměřicko (duben 1793); Loketsko (červenec 1793); Plzeňsko (březen 1793); Prácheňsko (leden – únor 1793); Rakovnicko (únor 1793); Tábořsko (leden – červen 1793); Žatecko (leden – duben 1793).

²⁸ Boleslavsko, Budějovicko, Bydžovsko, Čáslavsko, Chrudimsko, Kouřimsko, Prácheňsko, Tábořsko, Žatecko.

²⁹ Takto např. u Mladé Boleslavi v Boleslavsku či v Libni v Kouřimsku.

³⁰ Berounsko, Hradecko, Klatovsko, Litoměřicko, Loketsko, Plzeňsko, Rakovnicko.

³¹ Nejčastěji, avšak ne důsledně, např. na některých panstvích v Kouřimsku, Chrudimsku a Bydžovsku.

notlivé hlavy rodin číslovali.³² Na druhou stranu se písaři mnohdy snažili ušetřit si vypisování monotónně se opakujících informací o ochraně nebo o způsobu obživy. Na tuto skutečnost je někdy upozorněno (např. formou *dtto*), někdy však nikoli, a tak je při zpracovávání těchto údajů třeba kritického přístupu.

Podle výše nastíněných pravidel zpracovaný Soupis byl poslán zpět na gubernium a pak byl dále upravován a zpřesňován. Gubernium si totiž na krajských úřadech vyžádalo zasílání pravidelných měsíčních hlášení o zemřelých židovských familiantech a později také přehled svatebních povolení udělených Židům po vyhotovení soupisu.³³ Pro každý z krajů byly v září 1793 ve státní účtárně v Praze pořízeny zvláštní přehledy počtu rodin podle krajů a na jejich základě pak vypracován celozemský sumář.³⁴ Konečným výstupem soupisových prací mělo být přesné zjištění celkového počtu židovských rodin v Čechách. Po započtení všech hlášení o zemřelých familiantech a nově získaných svatebních povoleních byly k 20. červnu 1794 vyhotoveny nové přehledy pro Prahu (počty rodin podle příjmení),³⁵ jednotlivé kraje (revidované počty rodin podle panství a obcí)³⁶ a celou zemi (počty podle krajů, bez Prahy).³⁷ V Praze bylo k tomuto datu evidováno 1 470 rodin, na venkově 7 074 rodin, celkem tedy 8 544 židovských rodin v celých Čechách. Porovnání s konkrétními daty krajských soupisů však ukazuje poměrně značné odchylky.

Metodika analýzy Soupisu židovských rodin z roku 1793

Cílem přítomné studie je postihnout celozemské trendy a podat základní charakteristiky a typologii geografické mobility Židů. Tomuto cíli jsme podřídili i metody vyhodnocování pramene. Předně bylo nutné rezignovat na analýzu těch aspektů, o kterých Soupis nedostatečně referuje – to se týká hlavně věku zapsaných osob. I když tak ztrácíme jednu z velmi významných demografických charakteristik, uvádění věku sestavovateli Soupisu je příliš nahodilé a nesoustavné (věk je evidován u cca 15 % osob), než aby se mohlo stát relevantní součástí našeho rozboru.³⁸ Většina údajů je proto vztahována k celému souboru osob, aniž

³² Na Plzeňsku byla pro toto číslování vymezena dokonce samostatná rubrika.

³³ NA, ČG Publ. 1786–1795, inv. č. 2160, kart. 1161, sign. 43/1, Nr. 8542/1427 (21. 3. 1793).

³⁴ NA, ČG Publ. 1786–1795, inv. č. 2160, kart. 1161, sign. 43/1, Nr. 29242/4856 (26. 9. 1793). Spis obsahuje zprávu státní účtárny z 13. 9. 1793, jejíž součástí byly krajské přehledy, nyní uložené v NA, HBS, inv. č. 88–102, kart. 24. Celozemský sumář venkovských rodin je uložen stále v tomto spisu.

³⁵ NA, ČG Publ. 1786–1795, inv. č. 2160, kart. 1162, sign. 43/1, Nr. 21866/1837.

³⁶ NA, HBS, inv. č. 57, 59, 61, 63, 65, 67, 69, 71, 73, 75, 77, 79, 81, 83, 85, 87.

³⁷ NA, ČG Publ. 1786–1795, inv. č. 2160, kart. 1162, sign. 43/1, Nr. 21866/1837.

³⁸ Údaje o věku získané i z jiných zdrojů (matrik) hodláme zohlednit ve studii věnované analýze Soupisu v mikroregionálním kontextu, tj. na úrovni vybraných panství.

bychom např. rozlišovali mezi dětmi a lidmi v produktivním věku (zpravidla 12 či 15 až 39 let). Důvod je prostý – jako děti byly v Soupise nezářídka zapisovány osoby, které byly evidentně v produktivním věku a samostatně se živily, k postavení „dospělého“ hospodáře jim však chybělo to hlavní: postavení familianta.

Samozřejmě že ani ostatní údaje nejsou vždy přesné a též Soupis samotný pravděpodobně neviduje absolutně všechny Židy žijící v Čechách, ovšem přes veškeré nedostatky lze naše zjištění považovat za reprezentativní pro 2. polovinu 18. století, v případě 90. let 18. století za de facto vyčerpávající, neboť jsme provedli rozbor migračního chování u drtivé většiny českých Židů žijících mimo Prahu. Pražské židovské sídliště vnímáme pro jeho velikost a vnitřní strukturu (sociální, ekonomickou, demografickou) jako nekomplementární, a proto se mu ve studii nevěnujeme.

Při výzkumu jsme zohlednili veškeré relevantní údaje, které byly u jednotlivých osob zapsány. To se týká jak pohlaví, postavení v rodině či domácnosti, tak povolání. Dalším v souvislosti s mobilitou často studovaným otázkám se z různých důvodů nevěnujeme – týká se to např. migrací souvisejících se sňatkem³⁹ (o kterých nejsme soupisem až na výjimky explicitně informováni) či čelední službou⁴⁰ (tento důležitý fenomén častý u křesťanského obyvatelstva raněnovověkých Čech se u Židů vzhledem k jejich specifické sídelní struktuře a způsobům obživy v „čisté“ podobě nevyskytoval, jak jsme však zjistili, migrace svobodných – tedy neženatých a nevdaných – osob v postavení čeledi byla velmi hojná). Otázkou metodickou a do značné míry i interpretační bylo případné zohlednění rozdílů ve směrech a intenzitě migrací mezi vesnickými Židy a obyvateli měst. Na toto, jinak závažné analytické kritérium, jsme se rozhodli rezignovat, a to hlavně ze dvou důvodů. Jednak si je nutné uvědomit, že vesnické židovské obce byly mnohdy početně silnější než ghetta městská a i způsoby obživy Židů ve městech a na vesnicích byly mnohem podobnější než u majority. Hlavně zde však hraje mimořádnou roli neplnoprávné postavení Židů, kteří byli v možnostech stěhování silně závislí na benevolenci (či naopak donucování k migraci) vrchností a úřadů. Ve studovaném souboru se tak vyskytuje řada případů, kdy – řečeno vyhroceně – ve velikostně podobných obcích někde nemigroval nikdo, jinde téměř všichni. Jednoznačné strukturální závěry charakterizující migrace obyvatel měst a vesnice proto prostě nelze absolutně učinit. Poněkud jinak je tomu v rovině správních jednotek typu panství a krajů,

³⁹ Z poslední doby – ovšem pro křesťanské obyvatelstvo – srov. M. Holubová, *Geografická a sociální mobilita*. I toto téma bude nutné rozpracovat za využití příslušných matrik.

⁴⁰ Podrobně Eduard Maur, *Čeď a tovaryši v Čechách v soupisu podle víry z roku 1651*, *Historická demografie* 23, 1999, s. 85–135. J. Grulich – H. Zeitlhofer, *Migrace jihočeského obyvatelstva*, s. 94–97.

k nim vztažená data však pro nedostatečnou exaktnost (např. nestejná velikost krajů) mohou být spíše ilustrativního charakteru.

Jak již bylo naznačeno, Soupis židovských rodin z roku 1793 je založen na konskripci přítomného obyvatelstva. Do Soupisu však měly být zaznamenány i nepřítomné náležející osoby s udáním místa jejich pobytu, toto pravidlo ovšem nebylo dodržováno zcela důsledně. Jen v málo případech se tak podaří konkrétní osoby dohledat jak v lokalitě, kde jsou pod ochranou, tak tam, kde se skutečně nacházejí.⁴¹ Pokud by se předmětem naší analýzy stali jen tito jedinci, ztrácela by smysl. Porovnáváním údajů Soupisu jsme se proto chybějící údaje snažili doplnit, a to následujícím způsobem:

1. Zabýváme se jen rodinami/jedinci, u kterých se podařilo zjistit místo původu a místo aktuálního pobytu. Původem není ovšem myšleno místo narození (alespoň to nelze bezpečně prokázat), nýbrž lokalita, kam familiant patřil před přestěhováním pod ochranu.
2. Za dostatečný podklad pro stanovení těchto dat považujeme i „jednostrannou informaci“ – tj. situaci, kdy je uvedeno, kam se osoba přestěhovala, ačkoliv v předpokládaném cíli migrace jako přítomná zapsána není; případně zprávu, že se někdo někde nachází a pochází z určité lokality – a opět nemusí být v domovské obci zapsán jako nepřítomný.

Dále konstatujeme, že pramen a tudíž i naše studie s vysokou pravděpodobností vypovídá pouze o dlouhodobých migracích. Domníváme se totiž, že Soupis sice evidoval přítomné obyvatelstvo, ovšem tato kategorie byla chápána poněkud volněji. Jako nepřítomné (či naopak v určité lokalitě se nacházející) osoby byli totiž uváděni jedinci, u kterých měla tato charakteristika povahu dlouhodobosti či setrvalého stavu. V Soupise je to občas vyjádřeno slovy „*wohnt in*“ či „*lebt in*“. Krátkodobé migrace, jež musíme předpokládat u všech Židů, kteří se živili např. podomním obchodem, evidovány zjevně nebyly.

Základem naší analýzy se tedy stal ze Soupisu získaný vzorek 7 378 osob nacházejících se v roce 1793 dlouhodobě či trvale mimo lokalitu, kam patřili pod ochranu. Pro rozbor jsme vybrali pouze ty jedince/rodiny a místa, která se nám podařilo bezpečně identifikovat. A to alespoň na úrovni zemské. Sporné případy jsme eliminovali při vědomí toho, že mnoho chyb vzniklo již při sestavení Soupisu (velikost zkoumaného vzorku je však taková, že pomnutí nejasných údajů není zkreslující).⁴² Do obtíží se totiž dostávali již doboví úřed-

⁴¹ Výjimku tvoří snad jedině pečlivé údaje v Loketském kraji. Situaci mnohdy komplikuje i nesjednocenost Soupisu a způsob jeho sestavení – některé osoby jsou v Soupise např. evidentně zapsány dvakrát v různých lokalitách, ovšem pokaždé pod jiným jménem.

⁴² Kromě analyzovaného souboru 7 378 osob Soupis obsahuje u dalších 153 jedinců údaj naznačující jejich možnou (avšak blíže neidentifikovatelnou či neprokazatelnou) migraci.

níci v případě, kdy se sami snažili přiřadit jim neznámou lokalitu do některého z tehdejších krajů. Nezřídka se při tom dopouštěli hrubých omylů, které nám dnes ztotožnění takových míst značně problematizují. I fakt, že se v Soupise objevuje několikrát určení do kraje slánského a bechyňského, které neexistovaly již od roku 1714, resp. 1751, hovoří snad sám za sebe.

Povinnost zaznamenat místo aktuálního pobytu nepřítomné osoby existovala i v případě, když se tato nacházela za hranicemi Čech. Stejně tak byl uváděn původ židovských přistěhovalců, což nám umožnilo zaznamenat i přesuny Židů v rámci celé střední Evropy a do poměrně vzdáleného zahraničí. I zde však bylo nejprve třeba vyřešit problém s nedokonalými údaji Soupisu. Nejméně problémů činily záznamy o pobytu na Moravě. Lokality mimo území Čech a Moravy se dařilo identifikovat již složitěji a mimořádně časté jsou i případy, kdy se musíme spokojit s velmi neurčitým sdělením (např. „*in Reich*“, „*in Ungarn*“ v lepším případě „*in Sachsen*“). Zdá se však, že toto vágní určování není ani tak chybou písařů sestavujících Soupis, jako důsledkem toho, že ani sami Židé nevěděli zcela přesně, kde se jejich příbuzní nacházejí. V případě stanovování vzdáleností mobility jsme u nedostatečně specifikovaných míst cíle migrace vždy uvažovali vzdálenost k hranici příslušného v Soupisu uvedeného území.

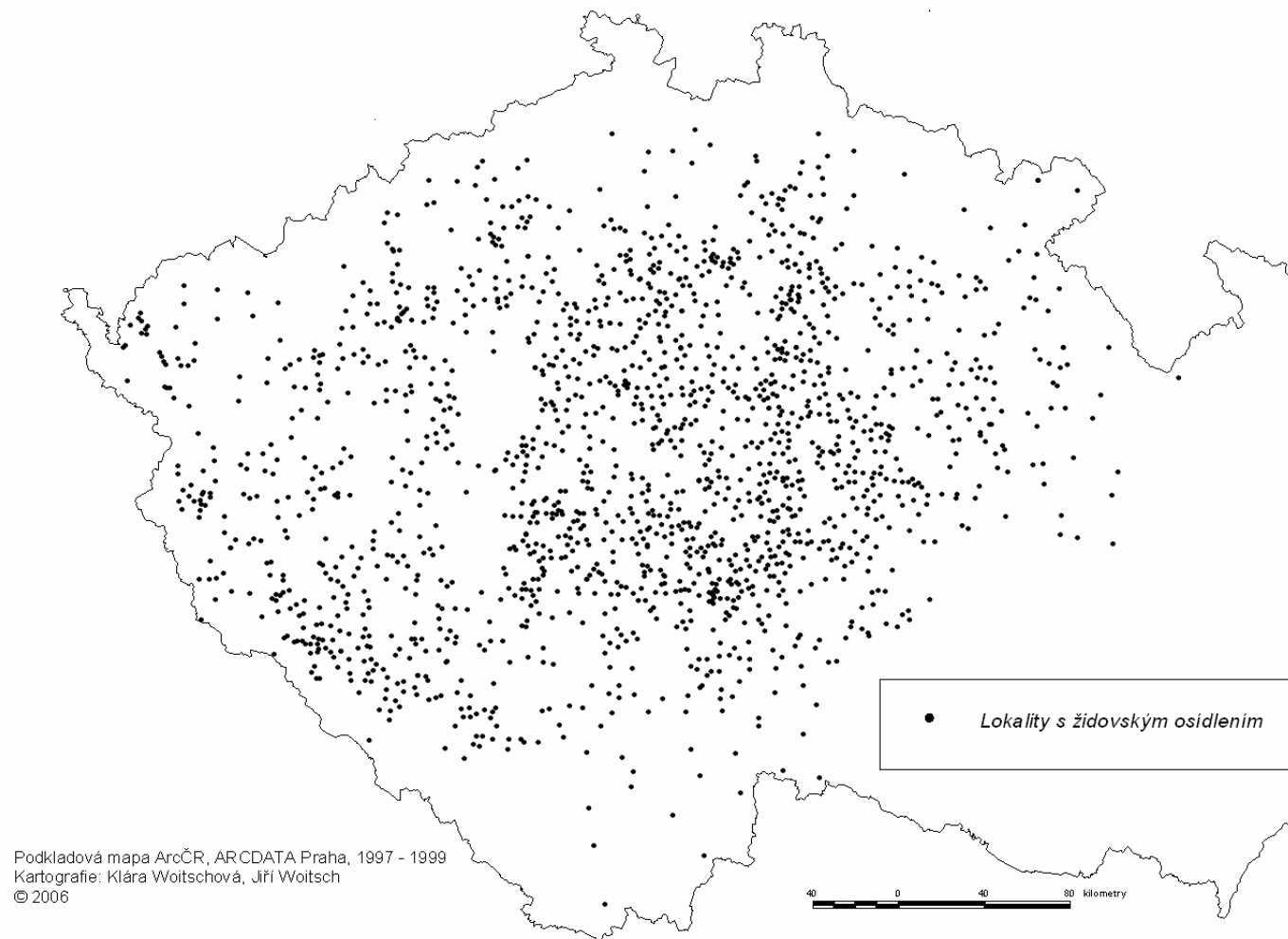
Židovské osídlení v Čechách

Soupis židovských rodin z roku 1793 zaznamenal přítomnost Židů na 857 panstvích a statcích po celých Čechách. Na venkově žilo celkem 6 752 rodin. Rámcový obraz o hustotě a prostorové distribuci židovských sídlišť si je možno učinit z přiložené mapy. Mezi kraje s největším počtem Židů, jak vyplývá z tabulky 1, patřilo Kouřimsko, Čáslavsko, Plzeňsko a Prácheňsko. Při rozboru struktury židovského osídlení si ovšem musíme povšimnout i jeho rozdílné povahy, nikoliv pouhé hustoty. Někde totiž nacházíme mnoho lokalit s menším počtem židovských rodin, aniž by v regionu existovalo významné centrum s nápadně velkým počtem Židů soustředěných na jednom místě (např. Berounsko). Jinde existují jedna nebo dvě velké židovské komunity a další Židé jsou rozptýleni po celém kraji (Kouřimsko), nebo jsou poměrně rovnoměrně zastoupena spíše střední židovská společenstva (Plzeňsko, Klatovsko).

Největší židovskou komunitu v Čechách měl v době provedení konskripce (opět zdůrazňujeme, že pomíjíme zcela výjimečnou židovskou obec pražskou) Kolín v Kouřimském kraji (811 přítomných osob), dále Mladá Boleslav na Boleslavsku (593 osob), Nový Bydžov na Bydžovsku (574 osob), Libeň náležející do Kouřimského kraje (556 osob), Česká Lípa na Litoměřicku (526 osob) a Pol-

Pro potřeby naší analýzy je však považujeme za nevzdálivší se z místa původu. Jedná se o 0,4 % mimopražských Židů v Čechách.

Mapa 1. Geografická mobilita židovského obyvatelstva v Čechách ve světle Soupisu židovských rodin z roku 1793

ná na Čáslavsku (428 osob). Nejmenší zastoupení Židů v lokalitě sahalo od jedné rodiny třeba až k pouhému jednotlivci, přičemž takový typ židovského osídlení můžeme nalézt snad ve všech českých krajích.⁴³

Tabulka 1. Počty panství a statků, rodin a osob zachycených v Soupise židovských rodin v roce 1793 v jednotlivých českých krajích

Kraj	Počet		
	panství a statků	rodin	osob
Berounsko	162	516	2 655
Boleslavsko	49	127	2 040
Budějovicko	16	132	795
Bydžovsko	29	299	1 862
Čáslavsko	61	594	3 462
Hradecko	38	254	1 550
Chrudimsko	27	295	1 620
Klatovsko	50	435	2 554
Kouřimsko	78	787	4 062
Litoměřicko	18	364	1 701
Loketsko	40	387	2 198
Plzeňsko	53	630	3 361
Prácheňsko	69	506	3 101
Rakovnicko	62	483	2 520
Táborsko	65	537	3 001
Žatecko	40	406	2 112
Celkem	857	6 752	38 594

Židovské osídlení ovšem rozhodně nemělo statickou povahu. Protože se nacházíme v době, kdy již nedocházelo k masovému vypovídání Židů z měst či celé země (tedy nuceným migracím), za hlavní podněty ke geografické mobilitě musíme považovat především ekonomické a sociální důvody. Židé byli samozřejmě i nadále svazováni familiantským zákonem i řadou dalších restrikcí, na druhou stranu některé z tzv. josefínských reforem jejich aktérsky motivovaným migracím napomáhaly.

Ke všem specifickým židovského obyvatelstva v Čechách je tedy na konci 18. století potřeba přiřadit i překvapivě rozsáhlou geografickou mobilitu. U Židů zaznamenáváme četné migrace, které nezahrnovaly jen horizonty jednotlivých panství či krajů (i když takové byly nejčastější), ale u vnějších migrací běžně dosahovaly až stovek kilometrů. Navíc se vedle trvalých přesunů po Čechách pohybovali i židovští obchodníci. Jejich přesné počty samozřejmě není možné

⁴³ V příloze prezentujeme ilustrativní přehled lokalit s největším a nejmenším počtem přítomných či náležejících Židů v jednotlivých českých krajích. Zahrnuta jsou též města, která byla v 18. století trvalým či dočasným sídlem krajských úřadů. Rámcově z něj též vyplývá minimální rozdíl mezi migračním chováním Židů žijících ve městech a na vesnicích.

Tabulka 2. Celkový počet Židů v Čechách a počty osob nacházejících se mimo místo původu v roce 1793

Typ pobytu	Počet osob	%
Celkem osob	38 594	100,0
Z toho:		
Osoby mimo místo původu	7 378	19,1
Emigranti	203	0,5
Imigranti	531	1,4
Neurčeno	153	0,4

určit. V případě dlouhodobých migrací je tomu naštěstí jinak – z téměř 40 tisíc sepsaných českých Židů se jich 7 378 (19,1 %) nacházelo mimo místo původu, 1,4 % přišlo do Čech z různě vzdálené ciziny a zhruba 0,5 % emigrovalo.

Tabulka 3. Srovnání struktury židovského obyvatelstva Čech v roce 1793 a struktury migrujících Židů podle pohlaví

Pohlaví	Všichni Židé v Čechách		Židé mimo místo původu	
	Počet osob	%	Počet osob	%
Muži (vč. dětí)	19 561	50,7	3 995	54,1
Ženy (vč. dětí)	19 033	49,3	3 383	45,9
Celkem	38 594	100,0	7 378	100,0
Muži	x	x	2 470	56,4
Ženy	x	x	1 913	43,6
Celkem	x	x	4 383	100,0

Co se týče demografické a socioprofesionální struktury Židů sepsaných v roce 1793, ta rámcově odpovídá standardně uváděným charakteristikám českých Židů ve 2. polovině 18. století,⁴⁴ její detailní prezentace však není předmětem této studie. Na obecné vlastnosti české židovské populace dále odkazujeme zejména v případech, kdy se od ní poměry uvnitř skupiny „Židů v pohybu“ nějakým způsobem odlišovaly. Ještě na tomto místě je ovšem potřeba uvést (viz tabulku 3), že mezi Židy žijícími v Čechách mírně převažoval počet mužů (50,7 %) nad ženami. U Židů nacházejících se mimo místo původu je dominance mužů výraznější (54,1 %). Není to ovšem nikterak překvapivé a specifické právě pro

⁴⁴ T. Pěkný, *Historie Židů*; J. Heřman, *The Evolution*; Ruth Kestenberg-Gladstein, *Wirtschaftsgeschichte der böhmischen Landjuden des 18. Jahrhunderts*, *Judaica Bohemiae* 3, 1967, s. 101–133; Ruth Kestenberg-Gladstein, *Neuere Geschichte der Juden in den böhmischen Ländern. Teil 1. Das Zeitalter der Aufklärung 1780–1830*, Tübingen 1969; Gustav Otruba, *Der Anteil der Juden am Wirtschaftsleben der böhmischen Länder seit dem Beginn der Industrialisierung*. In: Ferdinand Seibt (Hrsg.), *Die Juden in den böhmischen Ländern*, München–Wien 1983, s. 209–268.

Židy, neboť častější migrace mužů byly v raném novověku zaznamenány i u křesťanské majority.

Struktura migrací dle vzdálenosti a cíle

Ve zkoumaném souboru 7378 osob jednoznačně převažují migrace na kratší vzdálenosti. Přesuny do 100 km reprezentují 86,7 % zaznamenaných migrací. Mobilita na delší vzdálenosti byla poměrně řídká, většinou šlo o vnější migrace přes zemské hranice, kterým bude věnována pozornost níže. Migrace do 20 km od místa původu tvoří 37 %, migrace do 50 km potom 67,7 %. Zjištěné údaje jednoznačně potvrzují hypotézu, že Židé většinou migrovali v rámci jednoho panství, méně často zhruba v geografickém horizontu kraje. Přesuny na delší vzdálenost byly ojedinělé.

Tabulka 4. Migrující Židé v Čechách v roce 1793 podle vzdálenosti místa původu a místa pobytu

Vzdálenost v km	Migrující Židé	
	počet osob	%
1-9	1331	18
10-19	1399	19
20-49	2266	30,7
50-99	1398	19
100-199	692	9,4
200-299	151	2,1
300-399	69	0,9
400-499	24	0,3
500-999	46	0,6
1000+	2	0
Celkem	7378	100

Průměrná vzdálenost migrací židovského obyvatelstva byla sice 53 km, ovšem mnohem větší vypovídací hodnotu zde mají prezentované hodnoty mediánu a modu opět jasně svědčící pro migrace v geograficky poměrně omezených prostorech (srov. tabulku 5). Též minimální hodnota vzdálenosti je velmi výmluvná. Zaznamenali jsme totiž nemalý počet přesunů mezi blízko položenými sousedními obcemi téhož panství, které byly sice v Soupise pečlivě evidovány, avšak v reálu žili Židé v podstatě na dohled místa, kam byli vázáni tzv. ochranou.

Tabulka 5. Průměrná, střední a maximální vzdálenost a hodnota modu vzdálenosti mezi místem původu a místem pobytu u Židů nacházejících se v roce 1793 mimo místo původu

Počet osob	Délka migrace v km				
	průměr	minimum	medián	modus	maximum
7378	53	1	29	4	1617

Tabulka 6. Migrace českých Židů v roce 1793 uvnitř a mezi jednotlivými kraji podle počtu osob/počtu rodin (počtu osob v rámci rodin)

Kraj vystěhování	Kraj přistěhování																										
	Berounsko			Boleslavsko			Bydžovsko			Budějovicko			Čáslavsko			Hradecko			Chrudimsko			Klatovsko			Kouřimsko		
	os.	rod.	or	os.	rod.	or	os.	rod.	or	os.	rod.	or	os.	rod.	or	os.	rod.	or	os.	rod.	or	os.	rod.	or	os.	rod.	or
Berounsko	367	59	308	3	-	-	2	1	2	8	1	6	16	3	13	11	2	9	3	-	-	15	3	15	52	11	39
Boleslavsko	26	4	21	142	24	100	24	6	19	1	-	-	21	3	18	12	2	9	20	3	15	-	-	-	43	4	31
Bydžovsko	-	-	-	32	7	31	99	18	84	-	-	-	9	3	9	64	10	44	18	6	18	-	-	-	9	-	-
Budějovicko	-	-	-	-	-	-	-	-	-	36	6	30	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
Čáslavsko	4	2	4	5	-	-	8	1	2	2	-	-	428	63	337	17	3	10	65	10	54	1	-	-	34	2	8
Hradecko	-	-	-	1	-	-	14	3	11	-	-	-	4	-	-	170	28	137	36	9	31	1	-	-	2	1	2
Chrudimsko	2	-	-	1	-	-	21	4	16	-	-	-	51	8	41	39	5	31	213	38	168	-	-	-	3	-	-
Klatovsko	3	-	21	-	-	-	1	-	-	1	-	-	1	-	-	1	-	-	1	-	-	250	32	143	2	-	-
Kouřimsko	38	5	-	35	5	19	42	8	33	1	-	-	90	15	58	18	3	9	15	1	6	5	1	5	230	43	186
Litoměřicko	1	-	-	11	-	-	-	-	-	-	-	-	9	1	8	-	-	-	-	-	-	3	1	2	1	-	-
Loketsko	-	-	13	2	-	-	-	-	-	-	-	-	7	1	7	-	-	-	-	-	-	15	4	13	9	1	8
Plzeňsko	18	3	20	6	1	3	4	1	4	8	1	6	-	-	-	-	-	-	13	2	12	73	7	40	10	2	9
Prácheňsko	29	5	70	-	-	-	-	-	-	40	4	22	21	4	18	-	-	-	-	-	-	106	10	80	5	-	-
Rakovnicko	77	13	19	13	1	6	11	1	11	-	-	-	9	1	5	1	-	-	2	-	-	9	2	7	37	6	25
Táborsko	24	3	-	1	-	-	-	-	-	77	9	62	56	11	47	1	-	-	3	1	3	6	1	3	19	2	8
Žatecko	-	-	-	3	-	-	9	1	9	7	1	6	11	1	11	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
Praha	7	-	-	4	-	-	1	-	-	17	3	17	6	1	3	8	1	5	6	1	4	9	1	7	9	1	2
	Litoměřicko			Loketsko			Plzeňsko			Prácheňsko			Rakovnicko			Táborsko			Žatecko			Praha					
Berounsko	2	-	-	-	-	-	8	2	6	93	14	76	43	7	29	70	10	60	5	4	1	2	-	-			
Boleslavsko	8	1	5	-	-	-	10	2	10	-	-	-	11	1	4	-	-	-	9	2	9	8	1	7			
Bydžovsko	11	1	7	-	-	-	3	1	3	-	-	-	-	-	-	3	-	-	-	-	-	6	-	-			
Budějovicko	1	-	-	-	-	-	-	-	-	13	1	3	-	-	-	10	1	6	-	-	-	-	-	-			
Čáslavsko	1	-	-	1	-	-	-	-	-	1	-	-	1	-	-	54	9	38	5	1	5	18	1	4			
Hradecko	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	1	-	-	1	-	-			
Chrudimsko	-	-	-	-	-	-	1	-	-	4	1	4	6	1	5	8	1	8	5	1	5	11	2	10			
Klatovsko	5	1	5	23	4	21	73	8	43	53	4	19	1	-	-	8	1	3	3	1	3	10	-	-			
Kouřimsko	21	4	14	2	1	2	10	2	8	21	4	17	39	7	26	56	8	51	8	2	8	42	5	21			
Litoměřicko	131	21	97	-	-	-	-	-	-	-	-	-	16	3	13	1	-	-	6	1	2	9	1	4			
Loketsko	-	-	-	95	14	69	54	9	45	1	-	-	1	-	-	-	-	-	10	-	-	1	-	-			
Plzeňsko	11	1	8	75	9	45	233	35	179	11	1	2	51	8	44	16	3	15	13	1	7	8	1	5			
Prácheňsko	-	-	-	12	1	9	20	4	16	326	43	281	1	-	-	60	7	38	-	-	-	16	1	4			
Rakovnicko	37	6	33	5	1	2	18	2	13	1	-	-	183	35	162	1	-	-	23	3	13	23	2	9			
Táborsko	-	-	-	-	-	-	2	1	2	23	5	19	-	-	-	298	47	234	-	-	-	9	1	2			
Žatecko	34	5	23	7	-	-	18	3	7	7	2	7	18	5	14	12	2	11	102	16	61	16	2	4			
Praha	3	-	-	6	1	5	3	1	2	22	3	17	5	-	-	16	3	12	3	1	2	x	x	x			

Vysvětlivky: os.- počet osob, rod. – počet rodin, or – počet osob v rámci rodin.

Se vzdáleností migrace úzce souvisí i socioprofesionální struktura osob, které se přesouvaly. V případě migrací na kratší vzdálenosti, většinou v rámci jednotlivých panství, převažovaly celé familiantské rodiny. Poměrně vyvážený byl tedy i poměr mezi muži a ženami a takové migrace se vyznačovaly i omezeným spektrem specifických profesí – většinou se jednalo o nájemce různých vrchnostenských provozoven (vinopalen, drasláren, koželužen) či specializované výrobce a řemeslníky (vinopalníci, drasláři, výrobci oděvů a obuvi, řezníci, koželuži apod.). Na kratší vzdálenosti (cca do 20 km) poněkud méně migrovali svobodní synové a dcery hospodářů, kteří se většinou živili námezdní prací a službou. Jejich počty u migrací nad 20 km začínají ovšem stoupat a u přesunů na delší vzdálenosti, jak je dobře vidět u vnějších migrací, tato skupina židovského obyvatelstva již dominuje.

Z uvedených skutečností je možné vyvodit, že pro židovské familianty byla v 90. letech 18. století typická značná mobilita uvnitř hranic jednotlivých patrimonií, tedy hlavně přesuny na poměrně krátké vzdálenosti. Ty se navíc týkaly těch osob, které byly (ať formou oficiálního vyučení či jiným způsobem) sběhlé v oborech potřebných jak pro samotné Židy a židovské obce, tak pro vrchnosti, které jim patrně umožňovaly vcelku bezproblémovou migraci po vlastních stacích. Migrace na větší vzdálenosti byly i díky nejrůznějším restriktivním opatřením státu (byť ta se nevztahovala např. na vyučené řemeslníky) podstatně složitější a ve větší míře se týkaly osob v neplnoprávném postavení (bez inkolátu). Určitý obraz o jejich směrech a cílech nabízí analýza geografické mobility v horizontu jednotlivých krajů.

Jak vidíme z tabulky 6 (do které je zahrnuta i část Soupisem zachycených migrací do a z Prahy), největší množství Židů migrovalo uvnitř tehdejších 16 českých krajů. Jde o osoby, které se pohybovaly jak v rámci patrimonií, tak o Židy, jež hranice panství překročili, ovšem i nadále zůstávali na území vlastního kraje. Zde je třeba zdůraznit, že právní postavení židovského obyvatelstva, zejména v rovině míry vymáhání a kontroly nejrůznějších restriktivních opatření, se v krajích různilo, což logicky ovlivňovalo jak atraktivitu krajů jako cílů případné migrace, tak samotné možnosti kraj opustit resp. se v něm usadit. Migrace v rámci kraje tak byla po přesunech uvnitř patrimonií nejsnadnější, co se týče vzdálenosti, kterou bylo nutné překonat, i případných překážek kladených úřady. Množství osob, jež se pohybovaly pouze v hranicích kraje, proto jen málokdy klesá pod 50 % ze všech Židů, kteří byli v daném regionu zaznamenáni jako nacházející se mimo místo původu. Zpravidla máme co do činění s celými rodinami řemeslníků, v jejichž čele stáli plnoprávní familianté.

Dalším častým cílem migrace Židů – sledované v rovině krajské – byly přesuny do krajů sousedních. Tento, vcelku očekávatelný poznatek, je opět způsoben převažující mobilitou na krátké a střední vzdálenosti. V přesunech mezi

kraji totiž tvoří velkou skupinu migrace směřující na blízka či přímo sousední panství (která mohla být dokonce majetkem stejné vrchnosti), ležící už ovšem v jiném správním obvodu. Opět se to týkalo hlavně celých rodin řemeslníků a dalších výrobních profesí, i když u migrací mezi kraji navzájem, souhlasně s jejich stoupajícím zastoupením u přesunů na delší vzdálenosti, se hojně setkáváme i se svobodnými Židy živícími se námezdní prací. U mezikrajských migrací začíná dále sehrávat úlohu i „lákavost“ možnosti ekonomického i dalšího uplatnění ve velkých centrech židovského osídlení. Migrace do krajů, ve kterých ležely největší židovské obce typu Kolína nebo Polné, je proto obecně častější nejen v rovině přesunů mezi sousedními regiony.

Teprve rozbor všech migračních pohybů, včetně těch na delší vzdálenosti, spolu se zohledněním sídelní struktury a množství Židů žijících v jednotlivých krajích umožňuje učinit si obecnější závěry. Na základě zjištěných migračních sald, obrátů a objemů stěhování⁴⁵ lze migrace v rámci českých krajů charakterizovat následujícím způsobem.

K největším přesunům Židů docházelo v krajích Berounském, Chrudimském a Prácheňském, které co do počtu židovských familiantů žijících na jejich území patřily ke středně velkým. Naopak, nejstabilnější populaci, s minimální mírou migrací uvnitř i přes hranice kraje, nacházíme na Litoměřicku, Žatecku a zejména na Loketsku a Budějovicku. O důvodech takové situace ovšem v této chvíli nejsme schopni nic bližšího říci, její interpretace zůstává úkolem dalšího výzkumu.

S mobilitou Židů a obecně i místy, kde bylo možné narazit na židovské osídlení, dále patrně nepřilíš souvisí status jednotlivých lokalit jako center patrimoniální či státní správy. Na některých panstvích, aniž by bylo možné prozatím tento jev rozklíčovat, Židé ve zvýšené míře migrovali do sídel vrchnostenské správy, jinde ovšem nikoliv. Totéž se týká správních středisek jednotlivých krajů. Zatímco např. Mladá Boleslav, Nový Bydžov, Jičín či Tábor patřily k největším resp. středním židovským obcím a byly místy, odkud Židé hojně odcházeli i kam se často stěhovali, v Českých Budějovicích žilo pouze 10 většinou přespolečných Židů, v Čáslavi 14, Chrudimi 10, Klatovech 16, Plzni 12 a Žatci 3 (přičemž všude to byli pouze Židé do dané lokality nenáležející). V Lokti pak nenarazíme na Žida ani jediného. Navíc se ani nezdá, že by cíle migrací Židů kopírovaly významná tržní centra (chápáno ovšem z pohledu „křesťanské ekonomiky“), tato otázka však musí být ještě předmětem dalšího výzkumu.⁴⁶

⁴⁵ Jsme si plně vědomi metodické problematičnosti našeho postupu a zdůrazňujeme, že zjištěné charakteristiky je prozatím třeba chápat jako víceméně orientační.

⁴⁶ Nejčastějšími cíli stěhování Židů byla v Čechách tato místa (v abecedním pořadí): Bezděkov, Březnice, Česká Lípa, Dobříš, Golčův Jeníkov, Heřmanův Městec, Hořice, Hradec

Hlavními cíli migrací Židů z hlediska absolutních počtů osob, tak jak jsou zaznamenány v Soupisu židovských rodin z roku 1793, byly kraje Čáslavský, Tábořský a Klatovský. V případě Prácheňska, Kouřimska a Plzeňska sice můžeme pozorovat četné přesuny směrem do těchto regionů, zároveň se z nich ovšem velké množství Židů stěhovalo pryč. Když se ovšem zaměříme na poměry mezi přicházejícími a odcházejícími osobami, jako nejpřitažlivější regiony lze hodnotit Bydžovsko a Hradecko (zde např. žili Židé ve 44 lokalitách a hned ve 20 z nich to byly výhradně nenáležející osoby; v samotném Hradci Králové pak byli úplně všichni Židé z jiných míst kraje nebo Čech), následované s odstupem Čáslavskem, Tábořskem a Litoměřickem. Pokles počtu Židů v důsledku migrací byl nejpodstatnější na Kouřimsku, Berounsku a Plzeňsku, kde dosahoval řádově stovek osob. Z hlediska geografické mobility jdoucí přes hranice se jako nejstabilnější jeví kraje Loketský, Chrudimský a Budějovický, u kterých se hodnoty migračního salda pohybovaly pouze kolem čísla 20.

Imigrace a emigrace

Za mimořádně pozoruhodný typ geografické mobility Židů považujeme jejich vnější migrace, kterým proto věnujeme následující řádky. Označujeme tak dlouhodobé přesuny židovského obyvatelstva přes zemské hranice Čech. Z hlediska dobové legislativy byly takové přesuny zásadně omezeny – jak uvádí T. Pěkný, cizinci se mohli do Čech přizít jen do výše *numeri clausu* stanoveného familiantským zákonem a museli přitom přinést majetek ve výši 10 000, resp. 20 000 zlatých (pro Prahu). Též možnost vystěhování byla podmíněna úředním svolením a výbytným ve výši 10 % majetku při stěhování do jiných rakouských zemí či 20 % při emigraci mimo rakouské země.⁴⁷

Přes veškeré těžkosti spojené s přeshraniční migrací však Soupis židovských rodin referuje hned o několika stech osobách, které pocházely z míst někdy od Čech i poměrně dosti vzdálených (prim hraje vinopalník Isac Schwarzenberg zapsaný v Chotovinách, který přišel z Jelgavy (Mitau); z dalších odlehlých lokalit třeba jmenovat Lvov, Klajpedu (Memel), Kodaň či Ribeauville v Alsasku). Též Židy z Čech bylo možno nalézt na mnoha místech Evropy („prvenství“ patří Jakobu Adlerovi z Turnova, který odešel do Moskvy; Soupis dále uvádí i místa jako Milán, Lvov, Budapešť či oblast Banátu v Uhrách). Zdá se tedy, že v praktické rovině nebyla přísná regulační nařízení bezezbytku dodržována a Židé se po Evro-

Králové, Cheb, Jindřichův Hradec, Kolín, Koloděje nad Lužnicí, Lovosice, Mladá Boleslav, Pacov, Postoloprty, Turnov. Nejvíce odchodů jsme zaznamenali z následujících lokalit: Heřmanův Městec, Hořice, Kolín, Libeň, Luže, Mladá Boleslav, Náchod, Nový Bydžov, Poběžovice, Polná, Roudnice nad Labem, Široké Třebčice, Švihov, Turnov. V obou směrech navíc sehrávala významnou roli do výzkumu nezahrnutá Praha.

⁴⁷ T. Pěkný, *Historie Židů*, s. 112–113.

Tabulka 7. Struktura vnějších migrací v roce 1793 podle vzdálenosti místa původu a místa pobytu

Vzdálenost v km	Směr vnější migrace							
	(včetně Moravy)				(bez Moravy)			
	imigrace		emigrace		imigrace		emigrace	
	počet osob	%	počet osob	%	počet osob	%	počet osob	%
1-9	1	0,2	-	-	1	0,3	-	-
10-19	16	3,0	-	-	2	0,7	-	-
20-49	56	10,5	32	15,8	23	7,8	7	4,9
50-99	106	20,0	28	13,8	28	9,5	9	6,3
100-199	165	31,0	57	28,1	77	26,1	43	30,3
200-299	87	16,5	44	21,7	65	22,1	41	28,9
300-399	48	9,0	20	9,8	47	15,9	20	14,1
400-499	20	3,8	4	2,0	20	6,8	4	2,8
500-999	31	5,8	17	8,3	31	10,5	17	12,0
1000+	1	0,2	1	0,5	1	0,3	1	0,7
Celkem	531	100,0	203	100,0	295	100,0	142	100,0

pě pohybovali poměrně hojně. Vedle údajů referujících o trvalých migracích musíme navíc předpokládat krátkodobé i dlouhodobé cesty především množství židovských obchodníků, které samozřejmě mohly vést i za hranice Čech.

K základním strukturálním charakteristikám vnějších migrací (tabulky 7 až 11) je možno konstatovat, že v některých z analyzovaných rysů byla struktura migrantů pohybujících se přes hranice odlišná od celé skupiny Židů nacházejících se mimo místo původu.

Předně nijak nepřekvapí vyšší vzdálenosti vnějších migrací, zvláště přihlídneme-li ke dvěma fenoménům. Jsou to jednak migrace směřující z a na Moravu, ležící sice za zemskou hranicí, nicméně s Čechami samozřejmě silně provázanou, a tudíž často se vyskytující jako cíl emigrace a naopak i místo původu Židů přišedších do Čech. Vzdálenostně se však jednalo o oblast nezdědka položenou blíže (zejména u východočeských krajů) než jiné oblasti Čech, a proto začlenění Moravy k místům vnější migrace mírně zkresluje jejich charakteristiku jako obecně delších. Zadruhé jsou celkové údaje ovlivněny měřením k hranicím v Soupise uvedených území, neboť právě v případě ciziny se vyskytuje největší množství vágních informací o místě pobytu jednotlivých Židů.⁴⁸ I tak lze u emigrací a imigrací zaznamenat výrazně větší podíl migrací na vzdálenost vyšší než 100 km. Odhlédneme-li od výměny obyvatelstva mezi Čechami a Moravou,

⁴⁸ Z tohoto důvodu ani neuvádíme data o průměrných, mediánních atd. vzdálenostech migrací. Případy, kdy je např. u Židů z České Lípy uvedeno, že jsou „in Reich“ (a tudíž u nich počítáme s migrací na cca 30 km, i když mohli žít stovky km daleko), jsou totiž tak časté, že by data ztrácela potřebnou vypovídací hodnotu.

tvoří migrace nad 100 km vždy výraznou nadpoloviční většinu, vůbec nejvíc převažují přesuny mezi 100 a 299 km (48,2 % u imigrací, 59,2 % u emigrací).

Zaznamenané vzdálenosti migrací jsou dále vyšší u vystěhovávání Židů z Čech do ciziny než v opačném směru. Zvláště dobře je to vidět u přesunů z a na Moravu, kam se vystěhovalo 30 % z celkového počtu židovských emigrantů, ovšem imigrantů z Moravy bylo zaznamenáno už 44,4 %. Možno tedy konstatovat, že v případě překročení hranic směřovali do Čech spíše Židé z bližšího okolí, část z nich (ovšem jedná se o čistě hypotetickou možnost) mohla být ještě osobami či jejich potomky, které odešly v důsledku tereziánských „vypovídacích“ opatření ve 40. letech 18. století. V opačném směru se Židé stěhovali zpravidla na větší vzdálenosti, o důvodech se však musíme spíše dohadovat. Svou roli mohly sehrávat možnosti uplatnění se v řemesle či obchodu či prostá snaha uniknout případnému postihu za nedovolené opuštění domovské obce.

Naznačeným trendům ve vzdálenostech migrací bezesbytku odpovídají i data o místech, odkud k nám Židé přicházeli, i o cílech emigrací (viz tabulku 8). Ty jsou, jak už jsme opakovaně naznačili, v Soupisu uváděny dosti neurčitě, nicméně rámcový dojem si je možno učinit. Hlavní oblastí původu Židů přicházejících do Čech zpravidla s celými rodinami byla Morava, přičemž největší počet imigrantů pocházel z Třebíče, Třešti, Velkého Meziříčí, Boskovic a Bate-lova, tedy převážně z tamějších největších židovských sídlišť. Téměř třetina (30,9 %) imigrantů, mezi kterými lze zaznamenat mírně zvýšený počet svobodných osob, pocházela z území Říše. Množství Židů sice přišlo z měst jako Drážďany, Frankfurt nad Mohanem či Hanau, ovšem v celkovém pohledu převládají spíše imigrace z blíže nespécifikovaných míst v Říši a řady menších měst a vesnic ležících u českých hranic, především v Bavorsku a Sasku. Větší počet svobodných osob, žijících se převážně službou či neřemeslnými živnostmi, lze pozorovat i u menších skupin imigrantů z Polska⁴⁹ (např. Vratislav, Lešno), Uher (např. Pešť) a Rakous (převážně Vídeň).

Konkrétní cíle emigrací Židů z území Čech byly velmi rozmanité, lišily se ovšem poněkud od právě uvedených míst, odkud k nám Židé přicházeli. Celková struktura odchodů z Čech byla předně vyváženější, zdaleka již tolik nedominuje Morava (cíl 30 % emigrantů většinou včetně celých rodin), kterou dokonce předstihly Uherské země (cíl 30,5 % emigrantů ovšem většinou svobodných). Na Moravu se Židé stěhovali spíše do středních a menších židovských obcí jako

⁴⁹ V době pořizování Soupisu docházelo k tzv. dělení Polska. Nové státoprávní uspořádání však jeho sestavovatelé dostatečně nereflektovali a u Židů nacházejících se v tomto regionu lze nalézt řadu de facto nesprávných či zmatených údajů. Pro potřeby naší analýzy jsme se proto rozhodli vztahovat příslušná data k Polsku ještě před jeho dělením.

Jevíčko, Jimramov či Mikulov, zatímco v Uhrách hraje jednoznačný prim Pešť a Bratislava. Početně velmi blízké byly emigrace do Říše a Rakous, v jejich případě se však na celkové struktuře významně projevil „magnetismus“ hlavního města monarchie, neboť tam z celkového počtu 32 Židů odešlých do Rakous směřovalo 27 osob (o zbytek se „podělil“ Eisenstadt a Frauenkirchen). I zde platí, že šlo většinou o svobodné osoby, méně již o celé rodiny.

Tabulka 8. Vnější migrace Židů v roce 1793 podle místa původu (imigrace) a cíle migrace (emigrace)

Region	Směr vnější migrace							
	imigrace				emigrace			
	počet osob	%	počet rodin	%	počet osob	%	počet rodin	%
Morava	236	44,4	40 (192)	61,4	61	30,0	10 (40)	50,0
Říše	164	30,9	14 (76)	21,7	23	11,3	2 (9)	10,0
Polsko	75	14,2	5 (19)	7,7	14	6,9	1 (5)	5,0
Uhry	40	7,5	4 (14)	6,2	62	30,5	4 (14)	20,0
Rakousy	11	2,0	2 (6)	3,0	32	15,8	3 (10)	15,0
Ostatní	5	1,0	-	-	11	5,5	-	-
Celkem	531	100,0	65 (307)	100,0	203	100,0	20 (78)	100,0

Poznámka : U počtu rodin uveden i počet osob migrujících v rámci rodin

Z pohledu uvnitř Čech nelze u přeshraničních migrací zaznamenat nějaké zásadní odlišnosti mezi jednotlivými českými kraji, o rozdílech mezi městy a vesnicemi nemluvě. Místa, odkud Židé odcházeli do ciziny i kam z Čech emigrovali, jsou rozprostřena víceméně rovnoměrně po celém území. Nápadnou výjimku představuje pouze kraj Bydžovský a po všech stránkách specifický kraj Budějovický, ve kterých k vnějším migracím prakticky vůbec nedocházelo. Opačným extrémem je kraj Loketský, vyznačující se tradičně silnými vazbami k Říši, kde bylo v roce 1793 zaznamenáno úctyhodných 40 osob pocházejících právě z jejího území (z toho 24 z Bavorska).

Jako velmi výmluvné se nám jeví výsledky provedené analýzy skupiny Židů migrujících přes zemské hranice z hlediska pohlaví a povolání prezentované v tabulkách 9 a 10. Jestliže už u všech Židů nacházejících se mimo místo původu jsme zaznamenali zvýšený podíl mužů, u imigrací tvoří muži 68,2 % (76,6 %), u emigrací pak 73 % (75,6 %) osob. Vyšší čísla v závorkách udávají zastoupení mužů mezi osobami migrujícími přes hranice bez započítání dětí, tedy reprezentují tu část populace, která se k migraci rozhodla alespoň z tohoto pohledu dobrovolně (protože děti samozřejmě v drtivé většině případů migrovaly s rodiči). Židé se tedy v této charakteristice nikterak nelišili od křesťanské majority, u které ženy tvořily usedlejší složku obyvatel, zatímco muži migrovali mnohem častěji a na větší dálku. I u Židů jsme zaznamenali, že se vzrůstající vzdáleností migrace zastoupení mužů

ve sledovaném vzorku rostlo. Celkové zastoupení mužů, kteří tvořili téměř přesně 3/4 osob migrujících přes hranice, je však možno označit za extrémní.

Tabulka 9. Struktura vnější migrace Židů v roce 1793 podle pohlaví

Pohlaví	Směr vnější migrace			
	imigrace		emigrace	
	počet osob	%	počet osob	%
Muži (vč. dětí)	362	68,2	148	73,0
Ženy (vč. dětí)	169	31,8	55	27,0
Celkem	531	100,0	203	100,0
Muži	274	76,6	127	75,6
Ženy	84	23,4	41	24,4
Celkem	358	100,0	168	100,0

V rovině způsobu obživy se u Židů, kteří překročili zemské hranice, jako nejčastěji zastoupené skupiny povolání – pomineme-li děti a ženy hospodářů – jeví jednak osoby živící se ve služebném (námezdním) poměru, jednak vnitřně bohatě strukturovaná skupina učitelů a duchovních, kam jsme zahrnuli jak rabíny, tak učitele na všech „stupních“ židovských škol a množství učitelů soukromých. Značnou roli zde sehrával směr migrace. Učitelé a duchovní tak tvořili hned 30 % ze všech do Čech příšlých osob a dá se předpokládat, že šlo převážně o jedince vzdělané, kteří významným způsobem posilovali intelektuální potenciál venkovských židovských obcí. Naproti tomu v případě emigrací tvořili učitelé a rabíni jen 7,8 %. V obou směrech mobility však musíme počítat se zkreslením, v tomto případě značným, které z hlediska pohybu židovských vzdělanců v našem regionu přináší nezahrnutí nejvýznamnějšího duchovního centra – Prahy do výzkumu.

Čeď a služebnictvo se svým počtem mezi migranty přes hranice řadilo hned za učitele a duchovní. Z imigrantů představovali lidé v námezdním a služebném postavení 10,9 %, mezi emigranty bylo jejich zastoupení dokonce 27,6 %. U jedinců, již přišli do Čech, lze spekulovat o míře dočasnosti jejich pobytu, který se mohl stát plnohodnotným teprve po udělení uvolněného inkolátu. Naproti tomu u emigrantů, což byli v drtivé většině případů svobodní synové a dcery familiantů, narození jako první i další v pořadí, se zdá být jisté, že v cizině většinou zůstávali.

Z ostatních povolání, jež se ve zkoumaném vzorku vyskytovala relativně častěji, stojí za zmínku nejrůznější obchodníci, které je možno nalézt vcelku rovnoměrně mezi imigranty i emigranty. Mezi imigranty se dále vyskytují profesionálové zblhlí v některých řemeslech a výrobních oborech (řezníci, drasláři, vinopalníci). Ven z Čech odcházeli tito odborníci jen minimálně, což napovídá slušným domácím možnostem obživy a přes řadu tzv. josefínských

právních úprav zlepšujících postavení Židů též o účinnosti doznívajících regulačních opatření omezujících jejich možnosti k vyučení v řemeslech.

Tabulka 10. Struktura vnější migrace Židů v roce 1793 podle povolání

Povolání	Směr vnější migrace							
	imigrace				emigrace			
	počet osob	%	bez žen a dětí	%	počet osob	%	bez žen a dětí	%
Čeled' a služebnictvo	58	10,9	58	19,6	56	27,6	56	37,3
Drasláři a popeláři	4	0,7	4	1,3	1	0,5	1	0,7
Lékaři	1	0,2	1	0,3	2	1,0	2	1,3
Nájemci výrobních provozů	4	0,7	4	1,3	2	1,0	2	1,3
Obchodníci (ostatní a neurčeno)	8	1,5	8	2,7	4	2,0	4	2,7
Obchodníci s látkami, kůží a peřím	4	0,7	4	1,3	2	1,0	2	1,3
Podomní obchodníci	-	-	-	-	3	1,5	3	2,0
Řezníci (košeráci)	8	1,5	8	2,7	-	-	-	-
Služebníci a zaměstnanci žid. obcí	4	0,7	4	1,3	2	1,0	2	1,3
Trafikanti	3	0,5	3	1,0	4	2,0	4	2,7
Učitelé a duchovní	159	30	159	53,7	16	7,8	16	10,7
Vinopalníci	12	2,3	12	4,0	2	1,0	2	1,3
Zpěváci a hudebníci	12	2,3	12	4,0	3	1,5	3	2,0
Ostatní a neurčeno	20	3,9	20	6,8	53	26,1	53	35,4
Děti	173	32,6	-	-	35	17,2	-	-
Hospodyně, ženy v domácnosti	61	11,5	-	-	18	8,8	-	-
Celkem	531	100,0	297	100,0	203	100,0	150	100,0

Struktura migrací dle povolání a postavení v rodině

Při analýze geografické mobility Židů na základě postavení v rodině jsme byli do značné míry limitováni způsobem a účely sestavení soupisu.⁵⁰ Jeho tvůrcům totiž záleželo především na evidenci familiantských rodin, které byly v určitých aspektech definovány odlišně od našeho vnímání rodiny či domácnosti.⁵¹ Získané poznatky shrnuté v tabulce 11 je proto třeba chápat jako pracovní a omezeně srovnatelné s daty získanými z jiných pramenů.

Ve zkoumaném vzorku je, nikterak překvapivě, nejpočetnější skupina dětí (41,5 %). Zahrnuli jsme sem všechny osoby, které Soupis takto označil, a jde tedy o svobodné syny a dcery židovských familiantů, kteří žili u rodičů a neživili

⁵⁰ Veškeré dále uváděné údaje se již opět týkají celého souboru migrujících Židů, tedy včetně osob, které se přesouvaly přes zemské hranice.

⁵¹ Eduard Maur, *Základy historické demografie*, Praha 1978, s. 96–100.

se samostatně (není u nich uvedeno povolání). Protože se však, jak vyplývá z nahodile zaznamenaných údajů o jejich věku a hlavně pořadí narození, nezřídka jedná o osoby v produktivním věku, lze se oprávněně domnívat, že řada z tzv. dětí se mohla živit i sama. Vlastní zdroj obživy je však nepochybně evidován pouze u druhé nejčetnější skupiny Židů (25,6 %), kterou tvoří svobodní synové a dcery familiantů. Jsou v ní zastoupeni jak dosud neženatí prvorození synové, kteří se patrně povětšinou připravovali na budoucí povolání a mělo na ně v budoucnu přejít právo inkolátu, tak rozsáhlá skupina svobodných Židů, která se rekrutovala z později narozených potomků familiantů. Tito Židé se sice živili sami – hlavně jako čeledí a služebnictvo, nacházíme mezi nimi ovšem i většinu učitelů nacházejících se mimo místo původu, ovšem jejich šance na legální založení rodiny byla minimální. Přitom právě tyto osoby byly v celkovém pohledu nejmobilnější a přesouvaly se na největší vzdálenosti. Potvrzuje se tak obecná charakteristika raněnovověkých migrací v tom smyslu, že i mezi Židy nejčastěji migrovaly svobodné osoby mladšího věku. Jak je uvedeno na jiném místě, též mezi migrujícími Židy převládali muži.

Tabulka 11. Migrující Židé v roce 1793 podle postavení v rodině (domácnosti) v rámci klasifikace vycházející z familantského zákona.

Postavení v rodině (domácnosti)	Počet osob	%	Bez žen a dětí	%
Hospodáři (hlavy rodin)	1122	15,2	1122	34,2
Vdovy a vdovci bez vlastní domácnosti	134	1,8	134	4,1
Ženatí dospělí synové bez inkolátu	136	1,8	136	4,1
Svobodní bez vlastní domácnosti, samostatně se živící	1890	25,6	1890	57,6
Ženy	1039	14,1	-	-
Děti	3057	41,5	-	-
Celkem	7378	100,0	3282	100,0

Jedinou skutečně plnoprávnou skupinou osob byli mezi migrujícími Židy familianté (resp. hlavy familantských rodin). Těch shledáváme roku 1793 v Čechách 1122 a tvoří 15,2 % ze všech Židů nacházejících se mimo místo původu. Menší zastoupení hlav rodin mezi migranty ve srovnání se svobodnými Židy dokládá menší možnosti a pravděpodobně i snahu (většinou máme co do činění s řemeslníky nebo obchodníky) o přesun mimo lokality, kam tito Židé patřili pod ochranu. Kombinují se nám zde účinky familantského zákona a dalších (byť v této době podstatně oslabených) omezení s efekty hustého židovského osídlení Čech, kde nacházeli zástupci nejrůznějších výrobních a nevýrobních živností jistotu odbytu a nebyli nuceni odcházet natrvalo.

Počtu hlav familantských rodin přibližně odpovídá i počet žen, které můžeme jednoznačně identifikovat jako manželky hospodářů. O něco nižší údaj

je způsoben tím, že jako hlavy familiantských rodin (hospodáři) jsou v Soupise v určitých případech evidovány i ženy – vdovy a vdovci, kteří nemají jiný status než vdovský resp. vdovecký. Tak si lze vysvětlit i poměrně malý počet jedinců zapsaných pouze jako vdovy a vdovci. Jde o pouhé 1,8 % z migrujících Židů. V rámci jejich skupiny přitom jednoznačně převažují vdovy (79 %), živící se povětšinou různými domácími pracemi a službou (kuchařky) nebo spoléhající na milosrdenství příbuzných a svého okolí. Mezi vdovci naopak mnoho žebráků neshledáváme, jedná se povětšinou o obchodníky, rentiéry a učitele.

Zajímavou, byť nečetnou skupinu „Židů v pohybu“ reprezentují ženatí dospělí synové familiantů, tedy v podstatě muži (a jejich rodiny), u kterých se předpokládalo, že po smrti jejich otců na ně přejde právo inkolátu. Mezi migrujícími Židy jich lze nalézt přibližně stejně jako vdov a vdovců, tedy 1,8 %. Pohybovali se, jakkoliv ne bezvýhradně, spíše na kratší vzdálenosti (často po panstvích, na kterých byli jejich rodiče pod ochranou) a vyznačovali se poměrně pozoruhodnou profesní strukturou. Celých 30 % z nich se věnovalo obchodu, množství dalších pak různým řemeslným profesím a mezi ženatými syny familiantů nacházíme i intelektuály a duchovní. Struktura této skupiny i její migrační chování se výrazně podobá charakteristikám zjištěným u familiantů a lze předpokládat, že případným převedením inkolátu sice mohlo dojít ke změně, co se týče místa pobytu, z hlediska socioprofesionálního se struktura židovského osídlení neměnila.

Bohaté údaje Soupisu umožnily provést poměrně důkladnou analýzu profesního složení migrujících Židů. Museli jsme se přitom vyrovnat jak s běžným uváděním jednoho a téhož povolání různými názvy, tak s otázkou, jak naložit s občasnou kombinací několika (zpravidla dvou až tří) povolání u jedné osoby.⁵² Zde jsme se s vědomím jistého zkreslení přiklonili k redukci a statistickému zpracování vždy pouze prvního v Soupise evidovaného povolání. Další nezbytným zjednodušením bylo zařazení desítek rozmanitých povolání (z těch nejzajímavějších to byl např. výrobce svíček, výrobce růžové vody či obchodník s třešněmi) do sumárních kategorií. Ty, jakkoliv je způsob jejich konstruování někdy vzájemně mírně nekomplementární, dle našeho názoru dostatečně podrobně, ale zároveň v přijatelné míře zobecnění ukazují zastoupení jednotlivých profesí, které rámcově odráží profesní strukturu židovského obyvatelstva jako celku (převaha obchodníků a některých řemeslných profesí),⁵³ zároveň je však významně ovlivněno právě tím, že máme co

⁵² Nejčastěji se vyskytovaly následující kombinace povolání: vinopalník + draslář, vinopalník + obchodník, trafikant + obchodník s jinými druhy zboží, vinopalník + trafikant, draslář + obchodník, řezník + obchodník, řezník + učitel, hudebník + řezník. Často se bylo možné setkat i s detailními specifikacemi obchodních živností (např. obchodník se lnem, vlnou, kůžemi a hadry).

⁵³ T. Pěkný, *Historie Židů*, s. 278–321 a passim.

do činění s Židy nacházejícími se mimo místo původu. Jaká tedy je konkrétní profesní struktura těchto osob zachycená k roku 1793?

Tabulka 12. Struktura migrací Židů v roce 1793 podle profesního zařazení

Povolání	Počet osob	%	Bez žen a dětí	%
Čeled' a služebnictvo	1222	16,6	1222	36,6
Drasláři a popeláři	99	1,4	99	3,0
Duchovní	27	0,4	27	0,8
Finančníci, rentiéři	15	0,2	15	0,5
Hostinští, krčmáři	15	0,2	15	0,5
Chůvy a kojné	25	0,4	25	0,6
Koželuzi	19	0,3	19	0,6
Kuchařky, kuchaři	47	0,8	47	1,4
Lékaři	11	0,2	11	0,3
Nájemci výrobních provozů	97	1,4	97	2,9
Obchodníci (ostatní a neurčeno)	94	1,4	94	2,8
Obchodníci s dobytkem a koňmi	21	0,3	21	0,6
Obchodníci s látkami, kůží a peřím	159	2,3	159	4,8
Obchodníci s tabákem (trafikanti)	153	2,2	153	4,6
Obchodníci s potravinářským zbožím	26	0,4	26	0,8
Podomní obchodníci (kramáři)	65	1,0	65	1,9
Řezníci (košeráci)	55	0,8	55	1,6
Sklenáři	15	0,2	15	0,5
Služebníci a zaměstnanci žid. obcí	62	1,0	62	1,9
Studenti	35	0,5	35	1,0
Učitelé a vychovatelé	405	5,6	405	12,2
Vinopalníci	137	2,0	137	4,1
Výrobci oděvů a obuvi	78	1,3	78	2,3
Výrobci potravin	7	0,1	7	0,2
Zlatníci a klenotníci	5	0,1	5	0,2
Zpěváci a hudebníci	48	0,8	48	1,4
Žebráci	35	0,5	35	1,0
Ostatní a neurčeno	362	5,0	362	10,9
Děti	2998	40,7	-	-
Hospodyně, ženy v domácnosti	1041	11,9	-	-
Celkem	7378	100,0	3339	100,0

Specifickou skupinou, u které se logicky nedá mluvit o vykonávání nějakého povolání, jsou ženy v domácnosti a děti.⁵⁴ Těch bylo sepsáno v celé skupině migrujících Židů celkem 52,6 %. Zejména u starších dětí, opakujeme, se

⁵⁴ Z hlediska povolání je ovšem status ženy v domácnosti a dítěte potřeba chápat jinak, než jak ženy a děti charakterizovali sestavovatelé Soupisu pro potřebu evidence familiantských rodin (např. z hlediska postavení v rodině mohlo jít o ženu hospodáře; ovšem zároveň se mohla věnovat i nějakému povolání). Proto jsou i počty osob v těchto rubrikách v tabulkách 11 a 12 odlišné.

dá ovšem kalkulovat s tím, že se určitému povolání věnovaly (s různou mírou legality) či se na něj připravovaly. Za nejpočetnější soubor osob, kterému bylo vlastní už nějaké skutečné zaměstnání, tudíž můžeme považovat 16,6 % zastoupenou skupinu čeledi a služebnictva. Příslušníci námezdných a služebných zaměstnání se rekrutovali hlavně z mladších synů a dcer židovských familiantů a tendovali k migracím na větší vzdálenosti i mimo hranice panství, odkud pocházeli. Mírně mezi nimi převažovali muži. Jejich sociální postavení i migrační chování se tak velmi podobá migraci čeledi nebo podruhů u křesťanské majority. V této souvislosti je ovšem nutno poznamenat, že u Židů žijících v českých zemích v raném novověku doposud nemáme ani částečně zmapovány důležité sociální a demografické fenomény typu jednotlivých životních fází. Mluvit proto v případě Židů o čelední službě nebo podružství (bude-li vůbec možné mezi nimi rozlišovat, údaje Soupisu ničemu takovému nenapovídají) je ne zcela korektním přenášením sociálně-demografických vzorců zjištěných studiem většinového obyvatelstva.⁵⁵ Minimálně v rovině praktické náplně „čelední služby“ u Židů musíme počítat se zcela jinými činnostmi, než byla u křesťanských čeledínů a děveček např. práce v zemědělství. Bohužel strohé údaje charakterizující tyto Židy jako „*Knecht, Magd, Dienstmench, Dienstlohn, Diener, Hausknecht*“ apod. nebo uvádějící zmínky typu „*dient, dienen, dienen*“ nic bližšího nevysvětlují a ani zkusmo provedená analýza některých charakteristik (vzdálenost migrace, pohlaví atd.) v Soupise terminologicky odlišených skupin migrujících Židů mezi nimi nezjistila rozdíly. Vlastnosti blízké skupině čeledi a služebnictva můžeme naproti tomu pozorovat u Soupisem evidovaných kuchařů a kuchařek či chův.

Zastoupení obchodních profesí ve sledované skupině Židů nacházejících se trvale mimo místo původu přibližně odpovídá významu, který sehrával obchod s nejrůznějším zbožím (hlavně oděvy, látkami, kůžemi, peřím, ale i zvířaty, obilím a kramářským towarem) v ekonomice židovského obyvatelstva raněnovověkých Čech. V době pořízení Soupisu se již navíc uvolňovala přísná reglementace znemožňující Židům obchod s některými druhy produktů. Typickým příkladem může být obchod s tabákem, který byl Židům od 17. století opakovaně zakazován, aby se i díky tzv. tabákovému monopolu, který měly od státu propachtovány židovské obchodní společnosti, stal jejich doménou.⁵⁶ I v Soupise tak vidíme mezi migrujícími Židy hned několik desítek obchodníků s tabákem –

⁵⁵ Z poslední doby srov. A. Velková, *Migrace a životní cyklus*. Stejně tak provázanost sociální a geografické mobility u Židů spíše předpokládáme, než abychom ji měli exaktně doloženu. K majoritě viz Pavla Horská, *Vztah sociální a geografické mobility v dějinách obyvatelstva českých zemí*, *Historická demografie* 12, 1987, s. 225–242.

⁵⁶ Alois Čapek, *Tabák v Čechách*, Praha 1947, zejm. s. 319–325, s. 330–332 a passim.

trafikantů. V jejich případě se navíc dobře ukazuje jeden z typických znaků židovského obchodu (a jeho úspěšnosti a konkurenceschopnosti), tedy rodinná či sociální provázanost obchodníků. Příkladem za vše budiž skupina deseti (sic!) „Tabakverlegerů“, kteří se z Chodové Plané rozešli po celých Čechách a Soupis je roku 1793 zastihl v Chrudimi, Jindřichovicích, Klatovech, Stříbře, Karlových Varech, Chebu, Plzni a České Lípě.

Hned za obchodníky se řadí mimořádně pozoruhodný soubor osob, který můžeme pracovně označit za intelektuály. Tvoří jej jednak rabíni, jednak lékaři, studenti a hlavně učitelé obecních židovských škol a soukromí učitelé. Jejich zastoupení mezi migrujícími Židy je zcela mimořádné, přičemž jsou velmi blízké i jejich základní charakteristiky. Skupině intelektuálů byla vlastní vysoká mobilita, a to i z hlediska vzdálenosti (většinou migrovali nad 50 km), nezřídka do Čech přicházeli z ciziny. Na rozdíl od jiných skupin „Židů v pohybu“ u nich můžeme pozorovat rozdíly v původu – pocházeli většinou z měst či těch největších židovských obcí. U řady z nich musíme dále předpokládat dosti vysoké vzdělání, jistotou je jejich dobré sociální postavení, alespoň co se limitů familiantského zákona týče – máme co do činění hlavně s plnoprávními familianty. Pouze mezi učiteli se nachází zhruba vyrovnané zastoupení familiantů na jedné straně a jejich svobodných či ženatých synů na straně druhé. Skupina intelektuálů je tvořena výhradně muži. Rosaria Passarin pocházející z Pruska, zapsaná ve Velké Dobré (panství Tachlovice, Rakovnicko) jako „Präzeptorin“, je jedinou výjimkou, a to dost možná jen díky nedorozumění, kdy byla takto označena chůva či kojná.⁵⁷

Ve srovnání s celkovým zastoupením uvedených profesí mezi českými Židy obecně je zcela nesporné, že právě intelektuálové a duchovní byli (nepochybně i díky tomu, že jejich migrace nepodléhaly tak přísné reglementaci) jejich vůbec nepohyblivější vrstvou.⁵⁸ Částečně se jim blížili nezřídka též nemanuálně se živící zaměstnanci židovských obcí (písaři, účetní, poslíčci, správci špitálů apod.), kterých bylo mezi migrujícími Židy 1 %, a dále též židovští hudebníci. Přičemž pro obě zmíněné skupiny platila i většina výše uvedených charakteristik (migrace na větší vzdálenosti, nejčastěji muži s inkolátem).

Další větší skupinou zaměstnání, kterou jsme zaznamenali, jsou řemeslné a výrobní živnosti. Mezi ně spadají jednak obory vyrábějící výhradně pro potřeby židovských obcí (košeráci), jednak živnosti, jejichž představitelé částečně konkurovali křesťanským řemeslníkům a museli si hledat obživu i za

⁵⁷ I. Ebelová – M. Holá – M. Řezníček – R. Sádlová (edd.), *Soupis židovských rodin*, Sv. V., s. 373.

⁵⁸ Z 36 rabínů zachycených v Soupise se jich v roce 1793 27 (75 %) nacházelo mimo místo, odkud pocházeli, a to v průměrné vzdálenosti 104 km.

hranicemi ghett (výrobci oděvů a obuvi, zlatníci, sklenáři). Jejich migracím byla příznivá i soudobá státní politika, která přímo podporovala rozvoj řemeslných oborů mezi Židy a dokonce osvobozovala vyučené řemeslníky od nařízení familiantského zákona. Ve světle našeho rozboru se ovšem nezdá, že by tyto snahy měly rychlý a bezprostřední dopad. Ve srovnání s celkovým počtem řemeslníků mezi Židy jich migrovalo poměrně málo a většinou jen na kratší vzdálenosti, ponejvíce v hranicích jednotlivých dominií.

Větší počet Židů mimo místo původu dále zaznamenáváme již pouze mezi drasláři, vinopalníky, koželuhy resp. nájemci těchto v drtivé většině vrchnostenských provozů. Zmíněná povolání jsou typická pro židovské obyvatelstvo Čech obecně a jejich zastoupení ve výši 5,1 % mezi migrujícími Židy tomu odpovídá. Stejně jako u jiných řemeslníků šlo hlavně o muže stěhující se na kratší vzdálenosti. Za zmínku ovšem stojí, že zejména díky specifickým uvedených výrobních oborů (nejvýrazněji draslářství) migrovali tito Židé hlavně z a do lokalit, které můžeme označit jako vesnice.

Celkově si dovoluujeme shrnout, že struktura povolání Židů, kteří se v roce 1793 nacházeli mimo obec svého původu, do značné míry odráží způsoby obživy běžné u veškerého židovského obyvatelstva. Výraznou výjimkou jsou pouze židovští intelektuálové a duchovní, běžně se stěhující na značné vzdálenosti. Migrace byly dále charakteristické pro svobodné Židy nacházející se v různých typech námezdního (služebného) poměru.

Závěr

V naší studii jsme se pokusili poukázat na mimořádnou hodnotu Soupisu židovských rodin z roku 1793 pro historickodemografický výzkum. Další podrobné studium této i dalších konskripcí českých Židů, spolu s využitím komplementárních pramenů (hlavně matrik) může v budoucnosti poskytnout dostatek materiálu k naprosto detailnímu přehledu o demografickém chování Židů na našem území ve 2. polovině 18. století. Přehledu o to cennějšímu, že zahrne s drobnými výjimkami veškeré židovské obyvatelstvo. Něco podobného je pro křesťanskou majoritu samozřejmě obtížně uskutečnitelné, zde se bude jistě i nadále postupovat formou regionálních sond. Naproti tomu, kompletní demografický výzkum všech Židů (či alespoň těch, kteří žili v Čechách oficiálně v rámci mezí familiantského zákona) je vzhledem k jejich počtu – maximálně desítky tisíc – a dostupné technice možný. Že nebude proveden okamžitě, je ovšem nabíledni.

V nastíněném kontextu je třeba chápat i výsledky analýzy prostorové mobility Židů v roce 1793. Vedle metodických problémů nastíněných v úvodu, odvíjejících se do značné míry od povahy pramene, je zřejmé, že vypovídací hodnota našich závěrů je časově omezena na dobu sestavení Soupisu. O tom, zda jsme zachytili krátkodobý výkyv nebo dokumentovali dlouhodobý obecný

trend, musí rozhodnout až rozbor dalších pramenů. Též je pravděpodobné, že v dílčích ve studii uvedených absolutních hodnotách (zejména počty Židů) může ještě dojít k upřesněním, díky odhalení chyb učiněných sestavovatelem Soupisu (o časté dvojité evidenci jedné a též osoby již byla řeč). Základní rysy migrace Židů v 90. letech 18. století, např. v rovině poměrného zastoupení jednotlivých skupin osob, však považujeme za dostatečně doložené. Můžeme je přitom stručně shrnout do několika základních bodů.

1. Židovské obyvatelstvo se přes existující restriktivní opatření vyznačovalo značnou mobilitou. Téměř čtvrtina Židů sepsaných v roce 1793 se nacházela mimo místo původu, které jsme definovali jako lokalitu, kde byla daná osoba vedena jako familiant. Jde přitom s nejvyšší pravděpodobností o migrace dlouhodobé či trvalé.
2. Židé převážně migrovali na kratší vzdálenosti do 50 km. Nejčastěji jen v rámci jednoho panství, či v prostorovém horizontu kraje.
3. Směry a cíle migrací ovlivňovala v rovině krajské rozdílná sídelní struktura, existence či neexistence velkých center židovského hospodářského a duchovního života. Relevantní rozdíly v migracích vesnických a městských Židů nebyly zaznamenány.
4. Na kratší vzdálenosti migrovali hlavně plnoprávní familianté i s celými rodinami živící se řemesly a jinými výrobními živnostmi. Se vzrůstající délkou přesunu se zvýšilo zastoupení svobodných Židů hledajících obživu v podobě námezdné práce. Z hlediska postavení v rodině (domácnosti) převažovali mezi migrujícími osobami právě samostatně se živící svobodní Židé, které můžeme s jistotou dávkou opatrnosti chápat jako obdobu čeledi a podruhů u křesťanské majority.
5. Vnější migrace přes hranice Čech nebyly početně významné. Převažoval v nich pohyb obyvatel z a na Moravu a dále obousměrné přesuny Židů směrem do Říše. Za specifickou lze považovat socioprofesionální strukturu osob pohybujících se přes hranice.
6. Mezi Židy zachycenými mimo místo původu převažovali muži, v případě vnějších migrací bylo zastoupení mužů naprosto dominantní.
7. Z hlediska profesního zařazení odráží analyzovaný soubor migrujících Židů strukturu způsobů obživy veškerého židovského obyvatelstva. Tomu se ovšem výrazně vymykají zachycení duchovní, intelektuálové (hlavně učitelé) a lidé zaměstnávaní židovskými obcemi, které můžeme označit za jednoznačně nejmobilnější skupinu Židů žijící v Čechách.

Příloha 1. Seznam lokalit s největším a nejmenším počtem přítomných/náležejších Židů v Čechách v roce 1793.

V každém kraji jsou uvedena vždy tři největší sídliště, dále počet Židů v sídle či sídlech krajské správy v 18. století a soupis všech míst příslušného kraje se dvěma nejnižšími počty přítomných Židů.

Kraj / lokalita	Osoby přítomné	Osoby náležející	Kraj / lokalita	Osoby přítomné	Osoby náležející
Berounsko			Hrdějovice	4	4
Votice	219	259	Krátošice	4	-
Kosova Hora	142	124	Kvasejovice	4	-
Liteň	102	56	Smilovice	4	-
Beroun	4	4	Chlum u Třeboně	5	5
Loděnice	2	-	Lomnice nad Lužnicí	5	-
Obecnice	2	2	Bydžovsko		
Podmaršovice	2	2	Nový Bydžov	574	602
Buková u Příbramě	3	3	Hořice	391	346
Dolní Hbity	3	3	Jičín	115	108
Hodětice	3	3	Bílé Poličany	2	2
Olbramovice	3	-	Úmyslovice	2	2
Ouštice	3	3	Cerekvice nad Bystřicí	3	5
Příbyšice	3	-	Hořátev	3	3
Svinaře	3	3	Chotouň	3	3
Sychrov	3	3	Chvalovice	3	3
Žebrák	3	-	Volanice	3	-
Boleslavsko			Čáslavsko		
Mladá Boleslav	593	574	Polná	428	489
Turnov	150	142	Golčův Jeníkov	317	164
Mnichovo Hradiště	87	79	Humpolec	186	161
Hodkovice nad Mohelkou	1	-	Čáslav	14	-
Smržovka	1	-	Onšovec	1	1
Byšice	2	2	Starý Smrdov	1	1
Houska	2	2	Vestec	1	1
Pětikozly	2	2	Bílý Kámen	2	2
Staňkova Lhota	2	-	Bohouňovice I.	2	2
Starý Dub	2	2	Branišov	2	4
Sukorady	2	-	Dušejov	2	2
Velké Všelisy	2	5	Hraběšín	2	2
Budějovicko			Milotice	2	2
Koloděje nad Lužnicí	401	360	Předboř	2	2
Rožmberk nad Vltavou	84	63	Stupárovice	2	-
Přehořov	62	47	Vodranty	2	-
České Budějovice	10	2			

Příloha 1. Seznam lokalit s největším a nejmenším počtem přítomných/náležejších Židů v Čechách v roce 1793 (pokračování)

Kraj / lokalita	Osoby přítomné	Osoby náležející	Kraj / lokalita	Osoby přítomné	Osoby náležející
Hradecko			Záluží	1	3
Náchod	275	278	Bošice	2	2
Rychnov nad Kněžnou	212	202	Říčany	2	2
Doudleby nad Orlicí	165	163	Třebohostice	2	2
Hradec Králové	44	-	Velké Chvalovice	2	-
Hoříněves	17	14	Žhery	2	-
Opočno	3	3	Litoměřicko		
Velichovky	3	3	Česká Lípa	526	454
Dolní Přím	4	-	Teplice	402	398
Dolní Teplice	4	-	Sobědruhy	227	228
Maršov u Úpice	4	-	Litoměřice	7	-
Nový Ples	4	-	Brozany	1	-
Staré Buky	4	-	Semeč	2	-
Úpice	4	-	Loketsko		
Chrudimsko			Hroznětín	277	293
Heřmanův Městec	316	330	Bečov nad Teplou	183	171
Luže	187	249	Lázně Kynžvart	168	146
Hroubovice	155	152	Loket	-	-
Chrudim	10	-	Bražec	2	-
Choltice	1	1	Čížebná	3	3
Morašice	2	-	Děpoltovice	3	-
Opatov	2	-	Plzeňsko		
Klatovsko			Chodová Planá	173	186
Poběžovice	136	139	Tachov	158	145
Nýrsko	127	113	Stráž	156	145
Strážov	125	121	Plzeň	12	-
Klatovy	16	-	Jarov	2	-
Plešiny	1	1	Pozorka	2	-
Svržno	1	1	Žďár	2	-
Draha	2	-	Beraní dvůr ob.		
Kouřimsko			Kostelec	3	-
Kolín	811	864	Křepkovice	3	-
Libeň	556	546	Nekmíř	3	2
Brandýs nad Labem	181	185	Prácheňsko		
Bukol	1	-	Neznašov	146	125
Domašín	1	1	Kasejovice	134	111
Klášteřínský Skalice	1	-	Čkyně	111	107
			Písek	26	23

Příloha 1. Seznam lokalit s největším a nejmenším počtem přítomných/náležících Židů v Čechách v roce 1793 (dokončení)

Kraj / lokalita	Osoby přítomné	Osoby náležející	Kraj / lokalita	Osoby přítomné	Osoby náležející
Kozárovice	3	-	Táborsko		
Prachatice	3	-	Tučapy	200	174
Týnec	3	-	Myslkovice	184	159
Volšovy	3	3	Radenín	158	157
Zbenické Zlakovice	3	3	Tábor	60	136
Bohumilice	4	1	Zahrádka	1	1
Bukovník	4	4	Čekanice	2	-
Dolejší Těšov	4	-	Kamberk	2	2
Doubravice u Volyně	4	-	Kunžak	2	-
Drhovle	4	-	Obrátice	2	2
Hoslovice	4	5	Pluhův Žďár	2	2
Chmelná	4	5	Proseč	2	2
Nemilkov	4	4	Starcova Lhota	2	2
Pohorovice	4	-	Těmice	2	-
Svojšice	4	-	Útěchovice	2	2
Životice	4	4	Zařící u Mladé Vožice	2	2
Rakovnicko			Žatecko		
Roudnice nad Labem	404	447	Údlice	369	385
Budyně nad Ohří	162	175	Široké Třebčice	145	155
Šafranov	131	120	Hořenec	116	118
Slaný	-	-	Žatec	3	-
Dřínov	1	1	Dolní Ročov	2	2
Nová Ves	1	1	Hořovičky	2	-
Zadní Ovenec	1	1	Lišnice	3	-
Břevnov	2	-	Třeskonice	3	3
			Židovice	3	3

Summary

The Geographic Mobility of the Jewish Population in Bohemia According to the Register of Jewish Families from 1793

In the article the authors analyse the geographic mobility of the Jewish population in Bohemia using the Register of Jewish Families compiled in 1793. This important source is the most complete census of Czech Jews; the data in it were collected in the 18th and at the start of the 19th century. An analysis of the Register indicates that Jews in Bohemia were quite mobile: almost one-quarter of the Jewish population (7378 out of 38 594) was located for long periods or permanently outside their place of birth. Most often they migrated within a distance of 50 km, usually remaining in one demesne or within the limits of a region. So-called “famiants”, family heads legally permitted to practise trades and other businesses, also migrated shorter distances with their families. The farther the distance migrated, the larger the number tended to be of free Jews looking to earn a livelihood in the form of paid labour. From the perspective of family (household) position, the most frequent migrants were free Jews earning an independent living. Migration beyond the borders of Bohemia did not occur frequently. It was mainly male Jews who could be found living outside their place of birth, and those Jews who migrated beyond Bohemia’s borders were almost exclusively men. From a professional perspective religious leaders and members of the intellectual class (mainly teachers) were the most mobile strata in the Jewish population.

Demografický vývoj farnosti Lochenice v letech 1784-1900

Věra Kalousková

1. Úvod

Předkládaná studie je sondou do populačního vývoje českých zemí. Ten, ačkoli je v celozemském měřítku poměrně přímočarý, skrývá značné rozdíly v rámci jednotlivých regionů, měst či venkova. Mikrohistorický náhled na demografický vývoj jedné farnosti tak umožňuje postihnout místní specifika.

Lochenická farnost byla k výzkumu zvolena hned z několika důvodů. Je tvořena pouze dvěma navzájem velmi podobnými vesnicemi. Mezi počtem jejich obyvatel nebyl v průběhu celého sledovaného období nijak propastný rozdíl a zároveň byl počet křtů, sňatků a úmrtí dostatečně velký, aby bylo možné provést demografický rozbor.

Obě vesnice měly převážně zemědělský charakter. Teprve v poslední třetině 19. století začíná i do nich pronikat industrializace a vzniká několik menších průmyslových podniků. Život v obou vsích byl ale také ovlivněn těsnou blízkostí královských věnných měst Hradce Králové a Jaroměře. Hradec Králové byl za vlády Marie Terezie přeměněn na pevnost se stálou vojenskou posádkou a také nedaleko Jaroměře se nacházela pevnost Josefov.

Cílem této práce je popis přirozené měny obyvatelstva farnosti, zachycení odlišností od celozemského vývoje, případně nalezení příčin těchto odchylek. Snaha o dokonalé vyčerpání informačního obsahu pramene vedla nejen ke studiu základních demografických ukazatelů, ale také k zachycení jiných aspektů života zdejších obyvatel, zejména vlivu lidových zvyků a pověr, církevních nařízení, ale také hospodářského zaměření například na sezónnost sňatků nebo

konceptí a porodů. Zajímavá je otázka dětí rozených mimo manželství, ať už jako odraz měnící se míry respektování církevních nařízení, nebo dostupnosti manželského svazku. Příčiny úmrtí zachycené v matrice zemřelých pak nepřímo ukazují na zdravotní stav, hygienické poměry a medicínské znalosti zdejších farníků.

Volba časového rozsahu byla výrazně ovlivněna dochováním a kvalitou základních pramenů, jimiž jsou matriky.¹ Nejstarší lochenická matrika obsahující záznamy o narozených, oddaných a zemřelých v jedné knize začíná rokem 1762. Vzhledem k zaměření této práce na 19. století, ale také s přihlédnutím k josefínské reformě matrik, která výrazně zlepšila kvalitu tohoto pramene, byla data excerpována až od roku 1784.

Druhou hranicí výzkumu byl zvolen rok 1900. Zápisy o zemřelých za celé 19. století jsou totiž rozděleny do dvou knih, z nichž v archivu je uložena a tudíž přístupna pouze starší z nich. Matrika zemřelých začínající rokem 1843 do archivní péče předána nebyla, nachází se dnes na oddělení matrik Magistrátu města Hradec Králové a podle současného znění zákona do ní není možno nahlížet. Chybějící údaje tak bylo nutno doplnit z jiných zdrojů. Náhradou se staly opisy této matriky, které jsou uloženy ve fondu Děkanického a vikariátního úřadu Hradec Králové (pro léta 1843-1870)² a ve Státním oblastním archivu v Zámrsku (léta 1871-1900).³ Podobný problém nastal také v případě lochenické matriky narozených. Poslední kniha uložená v oblastním archivu v Zámrsku končí rokem 1887. Také v tomto případě byla chybějící data doplněna z opisů.

Tento časový rozsah dovoluje popsat vliv industrializace na venkovské prostředí prostřednictvím porovnání charakteru přirozené měny v první polovině 19. století, kdy se většina zdejších obyvatel živila zemědělstvím a byla do značné míry limitována poddanskými povinnostmi, s druhou polovinou 19. století, v jehož průběhu v lochenické farnosti došlo k rozvoji potravinářského průmyslu, ale i nezemědělských výrobních odvětví a stále více lidí zde nacházelo živobytí v dělnických profesích. Zároveň by se v této době měly projevit zásadní změny demografického vývoje, jimiž bezpochyby bylo vymizení demografických krizí na počátku 19. století nebo nástup demografické revoluce na jeho konci.

¹ Státní oblastní archiv Zámorsk, Sběrka matrik Východočeského kraje 1587-1949. *FÚ Lochenice*, i. č. 1467, sign. 92-1, i. č. 1468, sign. 92-2, sign. 92-3529, i. č. 1468, sign. 92-3, i. č. 1469, sign. 92-4, i. č. 6651, sign. 6651, i. č. 6652, sign. 6652, i. č. 1470, sign. 95-5, i. č. 7760, sign. 7760, i. č. 1471, sign. 92-6.

² Opisy matrik FÚ Lochenice 1838-1849, i. č. 127, kart. 50 a opisy matrik FÚ Lochenice 1850-1870, i. č. 128, kart. 51, SOkA Hradec Králové, fond Děkanický a vikariátní úřad Hradec Králové (1638-1849).

³ Opisy matrik ř. k. vikariát Hradec Králové, *FÚ Lochenice*, 1871-1900, SOA Zámorsk, nezpracovaný fond *Opisy matrik*.

Na nejstarších excerpovaných matrikách je zřetelně vidět důsledek josefínských nařízení. Patentem z 20. února 1784 byl zaveden nový formulář a dvorský dekret vydaný v červenci stejného roku pak nařizoval vedení samostatných matrik nebo matričních oddílů zvlášť pro každé místo farnosti.⁴ Všechny tři typy matrik začínajících rokem 1784 jsou psány do předepsaných kolonek a jsou rozděleny na lochenickou a předměřickou část. K tomuto rozdělení došlo až na počátku roku 1785. Předešlý rok byl takto rozdělen zpětně – ze staré knihy byly listy vytrhány, polovina z nich byla dolepena do lochenické a druhá polovina do předměřické části, a to i přes to, že zápisy takové členění nerespektují. Tímto faktem nebyl výzkum nijak ovlivněn.

Nejstarší zápisy jsou velice stručné, což znemožňuje především studium sociální stratifikace a mobility na základě matriky oddaných. Malý důraz na zjišťování údajů tohoto typu přetrvává až do počátku 19. století a je na něj nutno při rozboru těchto otázek pamatovat. Je však třeba říci, že i přes tuto stručnost jsou nejstarší matriky psány poměrně pečlivě, bez neúplných zápisů nebo chyb písaře, jaké můžeme nalézt v matrikách novějších. V nich se občas objevuje chybný nebo chybějící záznam u pohlaví nebo nevyplněné kolonky náboženství či původ. Takto neúplných zápisů je však vzhledem k celkovému počtu jen velmi nepatrné množství. V celém sledovaném období se v matrikách nevyskytla žádná delší období, kdy by údaje chyběly, a nebyly nalezeny ani zápisy evidentně patřící do knih jiné farnosti.

Spolehlivost údajů uváděných v matrikách lze ověřit pomocí několika ukazatelů. Pro matriku narozených je možno využít poměru pohlaví narozených dětí, který je ve všech populacích stejný, neboť se rodí o něco více chlapců než děvčat. Zjištěné hodnoty jsou v normě a k podregistraci jednoho z pohlaví zřejmě nedošlo. Na zkreslení údajů o věku uváděném v matrikách oddacích a zemřelých upozorňuje neobvyklá věková koncentrace u určitých hodnot. V prameni se vyskytuje nápadně velké množství nevěst ve věku 20 let na úkor jedenadvacetiletých nebo zaokrouhlování k věkům končícím pětkou nebo desítkou. Naštěstí tento jev s počátkem vyžadování rodného listu při zápisu ve druhé polovině 19. století mizí.

Pokud budeme zápisy v matrikách považovat za vcelku spolehlivé, tak stejně lze označit také informace v jejich opisech. Nejstarší použité opisy jsou vedeny v samostatných sešitech za každý rok, tak jak byly posílány vyšším církevním orgánům. Každý sešit obsahuje zároveň agendu narozených oddaných i zemřelých, teprve roku 1887 došlo k jejich rozdělení. Díky tomu bylo možno provést srovnání s údaji v originálech a lze konstatovat, že se zápisy o dětech narozených v Lochenicích a Předměřicích alespoň v letech 1871-1875 v obou

⁴ Eduard Maur, Vývoj matričního zápisu v Čechách, *Historická demografie* 6, 1972, s. 47-49.

knihách shodují. Ani opisům se však nevyhnulo výjimečné vynechání kolonky o věku či stavu osob.

Co se užitého jazyka týče, setkáváme se s němčinou, češtinou i latinou. Němčina převažovala v nejstarším období, i když volba mezi ní a češtinou závisela zejména kolem poloviny 19. století na rozhodnutí konkrétního faráře. Latina se pak objevuje spíše výjimečně, nejčastěji v zápisech o příčinách úmrtí.

Protože v obci žili i nekatolíci, byly prozkoumány také evangelické matriky (helvétské i augsburské) uložené rovněž ve Státním oblastním archivu v Zámrsku.⁵ Příslušníci obou povolených církví spadali pod správu duchovních v Černilově. Průzkum však odhalil jen několik málo nekatolických obyvatel, což znemožnilo studium srovnání s katolickým obyvatelstvem. Zápisy o křtech jejich dětí, jejich sňatcích a úmrtích byly proto přiřčeny k ostatním. Židovské obyvatelstvo se ve farnosti nevyskytovalo vůbec.

Při samotném získávání dat bylo použito metody anonymní excerptce do předem připravené databáze a následné počítačové zpracování.⁶

2. Dějiny farnosti do konce 18. století

Obce Lochenice a Předměřice nad Labem leží jen několik málo kilometrů severně od Hradce Králové v nadmořské výšce kolem 240 m. n. m. Obě vsi se táhnou podél silnice na mírně se zvedajícím pravém břehu Labe. Bylo to právě Labe a několik jeho malých přítoků, které předurčovaly zdejší krajinu k zemědělskému využití. Pro zdejší půdu, tvořenou hlinitými a písčitymi náplavy s železitými příměsemi s hlubokou rovněž hlinitou spodinou,⁷ býval v minulosti úrodný pás podél Labe označován jako Zlatý prut.⁸ Také proto bylo okolí Lochenic a Předměřic téměř kontinuálně osídleno již od neolitu.⁹

⁵ Sběrka evangelických matrik 1782-1929, SOA Zámrsk, *Černilov H.C.*, i. č. 23, sign. R5-1, i. č. 24, sign. R5-2, i. č. 25, sign. R5-3, i. č. 25, sign. R5-4, i. č. 26, sign. R5-5, i. č. 27, sign. R5-6, i. č. 28, sign. R5-14, i. č. 29, sign. R5-7, i. č. 30, sign. R5-8, i. č. 31, sign. R5-9, i. č. 32, sign. R5-10, sign. R5-16, i. č. 33, sign. R5-11, i. č. 34, sign. R5-12, i. č. 35, sign. R5-13; *Fond Sběrka evangelických matrik 1782-1929. Černilov A.C.*, i. č. 154, sign. L1-1, i. č. 155, sign. L1-2, i. č. 156, sign. L1-3, sign. L1-3, i. č. 157, sign. L1-4, i. č. 158, sign. L1-5, sign. L1-11, i. č. 159, sign. L1-6, i. č. 160, sign. L1-7, i. č. 161, sign. L1-13.

⁶ Eduard Maur, *Církevní matriky jako historický pramen (se zvláštním zřetelem k historické demografii)*. In: *Sborník archivních prací*, č. 2, roč. XX, 1970, s. 425-457. Eduard Maur, *Základy historické demografie*, Praha 1978.

⁷ Ludvík Domečka, František Sál, *Královéhradecko. Místopis soudního okresu královéhradeckého*, díl I., část 1, Hradec Králové 1928, s. 116. Část 2, s. 199.

⁸ Josef Horák, *Topografický popis všech osad hejtmanství kralohradeckého, jenž obsahuje soudní a berní okresy, Kralohradecký, Hořický a Nechanický*. Hradec Králové 1877, s. 15.

⁹ Více v Vít Vokolek, *Počátky osídlení východních Čech*. Hradec Králové 1993.

Tato studie se začíná oběma obcemi zabývat v době josefínských reforem, které je zasáhly hned v několika ohledech. Jako první byl v říjnu roku 1781 vydán toleranční patent. Ten umožnil vznik dvou nových církví, augsburské a helvétské. I když byla možnost přestupu k jiné víře postupně omezována, *velká část občanů ze zdejší obce (Předměřic) přihlásila se k vyznání evangelického*.¹⁰ Lidé, kteří se rozhodli přestoupit na jinou víru, mohli již od roku 1782 využít služeb zatím prozatímního evangelického kazatele v nedalekém Černilově. Tam se ihned po vydání patentu vzdalo katolické víry téměř 500 lidí, a tak mohl být o dva roky později vytvořen samostatný evangelický sbor helvétského vyznání. Nejbližší augsburské centrum se vytvořilo nejprve v nedaleké Bukovině, později přibýlo rovněž v Černilově.¹¹ Poznámka o velkém množství nekatolíků však budí pochybnosti. Matriky totiž zaznamenaly příslušné k jinému vyznání jen výjimečně, a to ještě až od 20. let 19. století.

Hned 1. listopadu stejného roku byl vydán patent o zrušení nevolnictví, jenž zaručil právo na uzavření manželství bez souhlasu vrchnosti, volnost stěhování, právo na volbu zaměstnání a upravoval množství poddanských povinností vůči vrchnosti.

Změn v držení pozemků se pak týkala raabizace, která byla na pozemcích Hradce Králové, jakožto královského věnného města, provedena někdy před rokem 1783. Lochenic a Předměřic se samotné rozdělování polností dotklo jen okrajově. Z rozděleného Věkošského a Bendeovského dvoru získali zdejší obyvatelé celkem 29 měr a 14 a čtvrt mírky půdy čtvrté třídy.¹²

Během první poloviny 19. století došlo v zemědělství k přechodu od trojpolního ke střídavému hospodářství. Roku 1847 již byl úhor nahrazen červeným nebo bílým jetelem a na jeho místě se druhý rok pěstovala pšenice. Ta byla třetí rok vystřídána žitem, lílkem nebo luštěninami (hrachem nebo čočkou) a čtvrtý rok došla řada opět na obilniny zastoupené ječmenem nebo ovsem. Následujícího roku se tento postup začal opakovat.¹³

Lidé žijící v obou obcích však nemuseli nutně pracovat pouze na svých polích. Podruzi a nádeníci hledali práci i v okolních vesnicích nebo statcích. K roku 1834 se vztahuje zmínka o najímání zdejších lidí na mlácení obilí do dvora Zderaz nedaleko Smiřic. Z každé vesnice tam po 35 dní docházelo 9 mlaců.¹⁴

¹⁰ *Pamětní kniha obce Předměřice*, s. 20.

¹¹ *Černilov. Minulost – současnost*. Hradec Králové 2002, s. 12-13, 84.

¹² František Pišl, *Paměti obce Plotiště nad Labem*. Plotiště nad Labem 1938, s. 184, 192.

¹³ *Pamětní kniha obce Předměřice*, s. 25.

¹⁴ *Pamětní kniha obce Předměřice*, s. 22.

Nabízely se však i pracovní možnosti z jiných oborů. V této době byly v Předměřicích celkem tři mlýny, u kterých byla např. pila na řezání klád, roku 1803 byl zřízen ještě šrotovník¹⁵ a roku 1836 přibyla olejna.¹⁶ Kromě mlynáře, mlynářských tovaryšů a lidí zaměstnaných přímo ve mlýně znamenaly mlýny zdroj finančního přílepení i pro ostatní obyvatele, hlavně při pravidelných údržbách mlýnských náhonů.

Pokud se věnujeme nezemědělským aktivitám Předměřických, musíme ještě zmínit existenci krčmy, v Lochenicích stála hospoda také. Další příjmy však přicházely spíše z lesnické činnosti. Nedaleko vesnice se rozkládal královéhradecký městský les jménem Rozháj, u kterého žil městský hajný. K velké těžbě dřeva z tohoto lesa došlo hlavně ve 2. polovině 40. let, kdy se stavěla železnice z Brna do Prahy a poptávka po dubovém dřevu byla vysoká.¹⁷

Pokud si však chtěli zdejší obyvatelé hledat práci na vzdálenějších místech, nutně museli narážet na dopravní omezení, i když západně od obou obcí procházela jedna z nejdůležitějších silnic v Čechách, Kladská nebo později Poděbradsko-náchodská silnice.

Na počátku 19. století byla škola pouze v Lochenicích, kam také docházela většina předměřických školáků. Jen 15 předměřických domů bylo kvůli protáhlému tvaru obou vesnic přiškoleno ke škole v Plotišti nad Labem a tam také chodily některé děti ze mlýna.¹⁸

Pokud jde o zdravotní péči, jedinou alespoň trochu vzdělanou osobou v tomto směru byla porodní babička. V matrikách lochenické farnosti se *krajský a městský chirurg* poprvé objevuje roku 1819.¹⁹

Prameny nás však nechávají nahlédnout i na jinou méně příznivou stránku zdejšího života – různé živelní katastrofy. Často rozvodněné Labe zde páchalo velké škody na polích, ale i na nemovitém majetku. Ani nové snahy o zpřísnění protipožárních opatření nezabránilo opakujícímu se vyhoření několika stavení v letech 1805, 1847-48.

Jednou ze zásadních událostí byl příchod železnice jakožto nové dopravní možnosti do zdejšího kraje v roce 1857. Železnice byla vytyčena na pravém břehu Labe a procházela tedy v těsné blízkosti obou vesnic. Dráha přinesla kromě zlepšení cestovních podmínek občanů i zvětšení možností odbytu zemědělských i nezemědělských výrobků a také zlepšení zásobovací situace.

¹⁵ Josef Klempera, *Vodní mlýny v Čechách IV*, Praha 2003, s. 30.

¹⁶ Tamtéž, s. 32.

¹⁷ Ludvík Domečka, František Sál, *Královéhradecko. Místopis soudního okresu královéhradeckého*, díl I., část 1, Hradec Králové 1928, s. 123.

¹⁸ František Pišl, *Paměti obce Plotiště nad Labem*, Plotiště nad Labem 1938, s. 286.

¹⁹ *Matrika zemřelých FÚ Lochenice 1784-1843*. Zápis ze dne 31. 5. 1819.

Roku 1851 se v Předměřicích a Lochenicích začala pěstovat cukrovka. První, spíše pokusné výnosy vozili rolníci až do cukrovaru v Syrovátce. Roku 1871 byl založen Společný rolnický cukrovar v Předměřicích.

Z dalších podniků jmenujme tkalcovnu, která byla zřízena v domě jednoho ze zdejších obyvatel roku 1893.²⁰ O šest let později vznikla v Předměřicích sušárna na čekanku, kterou tomuto podniku dodávali místní pěstitelé.

V závěru 19. století byl vytvořen zdravotní obvod se sídlem v Předměřicích, do něj spadaly ještě obce Lochenice a Plotiště nad Labem. V průběhu 19. století hygienická opatření i na úrovni obcí stále rostla. Pokud měl ještě v polovině 19. století na starosti hygienickou osvětu farář, který na kázáních přesvědčoval rodiče o přínosu očkování,²¹ v 90. letech již byly zřizovány zdravotní komise proti cholerovému nebezpečí nebo byly stavěny izolační domky.

Zdejší lidem byla ve 2. polovině 19. století k dispozici také hradecká nemocnice. Její zárodek vznikl po první cholerové vlně roku 1832, kdy byla v dosavadním špitále zřízena jedna místnost se šesti postelemi. Později přibyla ještě další místnost pro příchozí nemocné tovaryše a služebné. Ke zřízení nemocnice všeobecné však došlo až roku 1867.

3. Vývoj počtu obyvatel

Určení počtu obyvatel lochenické farnosti je pro následný popis demografických ukazatelů záležitostí zásadního významu. Přestože není 19. století dobou nikterak vzdálenou, není zjištění velikosti obou vesnic farnosti jednoduché.

Ve starší době, tedy od roku 1784 do poloviny 19. století, nezbývá než důvěřovat literatuře, která však často neuvádí své zdroje. Takové jsou údaje J. G. Sommera v jeho topografii *Das Königreich Böhmen* z roku 1836.²² K roku 1843 se pak vztahují počty obyvatel uváděné Palackým v *Popisu království českého*.²³

Z druhé poloviny 19. století máme k dispozici především výsledky státních sčítání.²⁴ Další údaje z let 1855 a 1862 pak přinášejí dva dobové soupisy

²⁰ *Pamětní kniha obce Předměřice*, s. 74.

²¹ Kanonické vizitace, protokol z 8. 9. 1858. SOkA Hradec Králové, fond *FÚ Lochenice*, i. č. 199, kart 20.

²² Johann Gottfried Sommer, *Das Königreich Böhmen, statistisch-topographisch dargestellt*. Bd. 4, *Königgrätzer Kreis*. Prag, 1836, s. 31.

²³ Údaje převzala příručka *Správní vývoj okresu Hradec Králové 1850-1986*. Okresní archiv v Hradci Králové, Hradec Králové, 1986. Str. 75.

²⁴ *Retrospektivní lexikon obcí Československé socialistické republiky 1850-1970*. Federální statistický úřad, Praha, 1978. Díl I. Sv. 1.

obyvatel psané zdejšími faráři,²⁵ které lze také považovat za důvěryhodné. Metodika těchto sčítání se ovšem lišila, a tak se v některých případech objevují výkyvy jako např. v Lochenicích v 50. letech, kdy by mělo přibýt během dvou let přes 130 obyvatel, přičemž údaj ze stejného zdroje pro sousední Předměřice mezi ostatní hodnoty zapadá. Situaci nijak nezjednodušují ani data získaná z další dobové literatury,²⁶ u kterých není jasný jejich původ a do vývoje načrtnutého oficiálním sčítáním nezapadají. Z tohoto důvodu v přehledu nejsou tato data brána v potaz.

I přes tyto nejasnosti lze říci, že počet obyvatel lochenické farnosti jako celku od 30. let 19. století stále vzrůstal až k počtu 1870 obyvatel v roce 1900. Tento růst však nebyl nijak rovnoměrný. Největší přírůstek byl zaznamenán v 50. a 60. letech, kdy se počet obyvatel zvýšil téměř o víc jak 350 lidí. Tento vzrůst mohl být zapříčiněn změnami v metodice sčítání obyvatel nebo vysokou imigrací, jejíž důvody můžeme jen odhadovat. Do výsledku sčítání se mohla promítnout např. stavba železnice, která probíhala v letech 1856-1857 a která vyžadovala velké množství pracovních sil. Zvláštností je také fakt, že v době tohoto početního růstu obou vesnic nijak výrazně nerostla jejich ubytovací kapacita. V Lochenicích byly od roku 1843 do roku 1862 postaveny pouze tři domy a v Předměřicích za stejnou dobu přibýly domy jen dva. To muselo znamenat, že se v jednotlivých domech zvýšil počet lidí je obývajících.

Tabulka 1. Vývoj počtu obyvatel obcí Lochenice a Předměřice v 19. století

Rok	Počet obyvatel			Zdroj
	Lochenice	Předměřice	celkem	
1836	633	633	1266	Sommer, J.G.: Das Königreich Böhmen.
1843	677	670	1347	Správní vývoj okresu Hradec Králové 1850 - 1986
1850	636	690	1326	Retrospektivní lexikon obcí
1855	735	830	1565	Status animarum
1857	866	827	1693	Domečka, L., Sál, F.: Královehradecko
1862	781	926	1707	Status animarum
1869	822	859	1681	Retrospektivní lexikon obcí
1880	839	939	1778	Retrospektivní lexikon obcí
1890	866	930	1796	Retrospektivní lexikon obcí
1900	766	1104	1870	Retrospektivní lexikon obcí

²⁵ Seznam duší 1855, SOkA Hradec Králové, *fond FÚ Lochenice*, i. č. 8, kn. č. 8; Seznam duší 1862, SOkA Hradec Králové, *fond FÚ Lochenice*, i. č. 9, kn. č. 9.

²⁶ J. Orth, F. Sládek, *Topograficko-statistický slovník Čech*. Praha 1870, uvádějí pro Lochenice 720 obyvatel a pro Předměřice 827. Dále J. Horák, *Topografický popis všech osad hejtmanskví králohradeckého*. Hradec Králové 1877, napočítal v Lochenicích již 930 a v Předměřicích 937 obyvatel.

Po tomto zjištění se budou zdát další snahy o odhad početního vývoje obyvatelstva lochenické farnosti na základě počtu domů jako krajně nepřesvědčivé, přesto se o ně musíme pro nejstarší dobu alespoň pokusit. Jediným relevantním pramenem pro konec 18. století je totiž Schallerovo dílo *Topographie des Königreichs Böhmen*,²⁷ které však obsahuje právě jen počty domů. Na počátku 90. let 18. století lidé v Lochenicích obývali 112 domů, v Předměřicích pak 91. V polovině 30. let století následujícího se počet domů v obou vesnicích zvýšil v Lochenicích o 11 a v Předměřicích o 24. Z toho tedy můžeme usuzovat na vzrůst počtu obyvatel v obou vesnicích, který byl však v Předměřicích výraznější.

Při celkovém pohledu na vývoj obou vesnic je tak sledovatelný rychlejší růst Předměřic až do konce 19. století, což může být spojeno s větší blízkostí této obce u Hradce Králové. Ve 2. polovině 19. století zvyšování počtu obyvatel této vesnice ještě umocnilo výhodnější dopravní spojení a následný rychlejší rozvoj především potravinářského průmyslu. V posledním desetiletí 19. století tak rychlý růst Předměřic překryl úbytek obyvatel Lochenic, a tím zabezpečil zvýšení počtu obyvatel farnosti jako celku.

Dobrou představu o charakteru početního růstu vesnic mohou poskytnout data o přirozeném růstu – z nich vyplývá, že obyvatelstva ubývalo přirozenou měnou jen výjimečně. Více zemřelých než narozených zapsal zdejší farář v několika letech na počátku 19. století, poznamenaných epidemiemi napoleonských válek, poté v roce 1832 za výskytu cholery, na přelomu nepříznivých 40. a 50. let a do konce století pak již jen ojediněle. Od roku 1857 lze rozlišit také rozsah, v němž se na růstu obce podílely migrace.

Tabulka 2. Vývoj počtu obyvatel na základě dat sčítání a přirozeného přírůstku

Rok	Počet obyvatel		
	podle sčítání	přirozenou měnou	rozdíl
1869	1681	-	-
1880	1778	1809	31
1890	1796	1920	124
1900	1870	1905	35

Vyjdeme z počtu obyvatel Lochenic a Předměřic podle státního sčítání roku 1869²⁸ a přičteme k němu hodnoty přirozeného přírůstku za dobu do dalšího

²⁷ J. F. J. Schaller, *Topographie des Königreichs Böhmen, darinn alle Städte, Flecken, Herrschaften, Schlösser, Landgüter, Edelsitze, Klöster, Dörfer, ... beschrieben werden*. T. 15, *Königgräzer Kreis*. Prag 1790. s. 35.

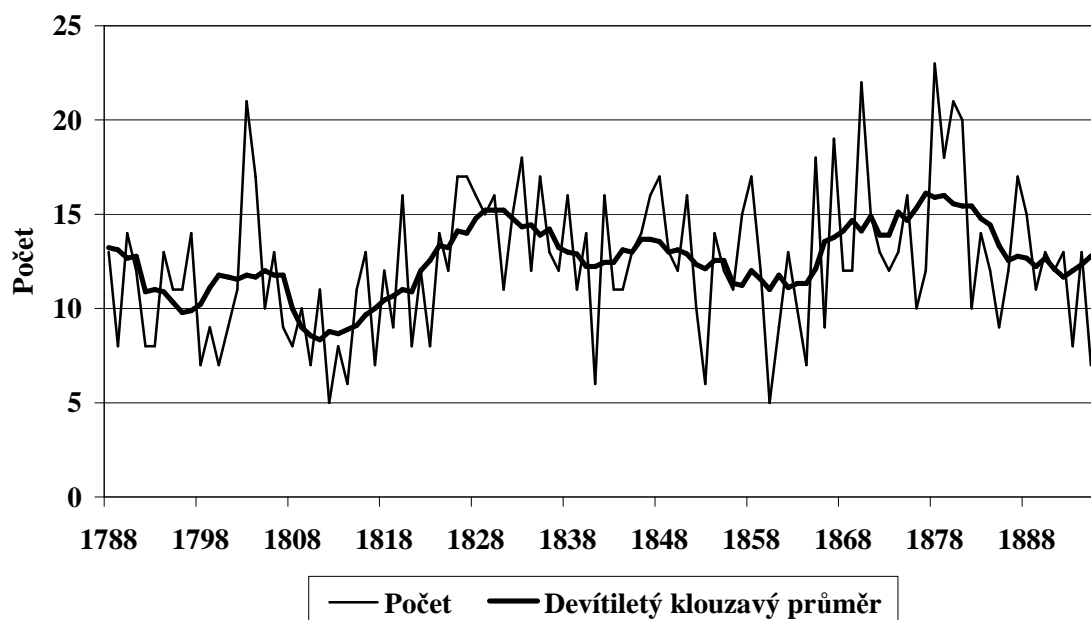
²⁸ Sčítání z roku 1857 se od těch následujících lišilo metodikou, proto není v tabulce zahrnuto.

sčítání. Roku 1880 bylo v celé farnosti napočteno 1778 osob, ovšem přirozenou měnou by jich za předpokladu nulových migrací mělo být o 31 více. Během těchto 11 let se tedy minimálně tolik lidí vystěhovalo jinam. Pohyb obyvatelstva však mohl být ještě daleko větší, jistě se také nějací lidé přistěhovali a námi vypočtené hodnoty tedy zahrnují úměrně větší počet vystěhovalců.

4. Sňatečnost

V letech 1784-1900 se v lochenické farnosti uskutečnilo celkem 1479 svateb, což představuje průměrně 12,6 oddaných párů ročně. Tyto počty nejsou nijak vysoké a při rozboru sňatečnosti je třeba k této skutečnosti přihlížet.

Obrázek 1. Vývoj počtu sňatků ve farnosti Lochenice v letech 1788-1896

Nejnižší počet sňatků byl zjištěn na konci napoleonských válek. Ekonomické podmínky, zejména příznivý vývoj v zemědělství, se pak mohly projevit ve zvýšení počtu sňatků v průběhu 70. let 19. století.

Od počátku 80. let se v zemědělství situace zhoršila vinou dlouhotrvající neúrody obilí. Nedostatek byl pohotově nahrazen dovozem z Uher, zemědělcům však v následujících letech nepomohlo ani rychlé přeorientování výroby na cukrovou řepu, protože trh s cukrem byl již přesycen a místní cukrovary bojovaly o holou existenci. Neúroda a nízké ceny za řepu i obilí pak trvaly až do počátku 90. let.

Tento bídný finanční stav těžko nesli rolníci starší. Ti pak obyčejně spěchali, aby se svého hospodářství, zadluženého následkem vysokých věn udělovaných dcerám a výlohami na studium synů, zbavili ve prospěch nejmladšího

syna. A přemnohému selskému synu nastaly veliké potíže, když přebíraje od rodičů zadlužený statek v době tak špatné konjunktury, měl se ženit a hledat zámožnou nevěstu.²⁹

Ženichové prý často výši dluhů před rodiči nevěsty zatajovali, a to pak vedlo ke komplikacím v rodinných vztazích. Josef Volf dále popisuje nemožnost splatit dluh na hospodářství pomocí věna nevěsty, což bylo do té doby obvyklé. Tyto potíže jistě přispěly k celkovému snížení počtu sňatků v posledních dvou desetiletích 19. století.

Tabulka 3. Hrubá míra sňatečnosti ve farnosti Lochenice v 19. století

Rok	Počet obyvatel	Počet sňatků (pětiletý průměr) ¹	Hrubá míra sňatečnosti	
			farnost Lochenice	české země ²
1836	1266	14,0	11,1	8,2
1843	1347	11,4	8,5	8,5
1850	1326	13,6	10,3	8,6
1855	1565	11,6	7,4	7,6
1857	1693	13,4	7,9	
1862	1707	8,8	5,2	8,5
1869	1681	16,0	9,5	8,9
1880	1778	18,4	10,3	7,9
1890	1796	12,8	7,1	7,7

1 Jedná se o průměry za relevantní pětiletí, např. pro rok 1836 jde o období 1830-1834.

2 Ludmila Kárníková, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754-1914*, Praha 1965, s. 336.

Vypočtená úroveň hrubé míry sňatečnosti pro léta, ve kterých je znám počet obyvatel, značně kolísá, což je způsobeno malým počtem konaných sňatků, i když osciluje kolem hodnot celozemských. Nápadná je nejnižší hodnota 5,2 promile k roku 1862, což odráží pokles počtu sňatků v letech 1859-1864. Tato léta byla poznamenána nepřízní počasí, což se projevilo ve zhoršení ekonomické situace zdejšího obyvatelstva, závislého především na zemědělské výrobě.³⁰

Pokud jde o dopad vlivu mortalitních krizí na úroveň sňatečnosti, ten v 19. století nebyl tak výrazný jako ve středověku či raném novověku. Pouze v průběhu napoleonských válek se počet sňatků udržoval, až na krátký vzestup na počátku 19. století, stále na poměrně nízké úrovni a na úmrtnostní krizi v prvním desetiletí příliš nereagoval. Podobná byla situace po epidemii cholery roku 1836, posledním mortalitním výkyvu krizového charakteru.

²⁹ Josef Volf, *Z pamětí starého českého sedláka. Kus selské historie z 2. poloviny XIX. století*, Hradec Králové 1932, s. 93-94.

³⁰ O těchto nesnázích se zmiňují obě obecní kroniky. Pamětní kniha obce Lochenice, s. 49-50. Pamětní kniha obce Předměřice, i. č. 1, kn. č. 1, s. 31-33.

Nezbytný rámec sňatečnosti tvořil ve sledovaném období také vývoj manželského práva. Samozřejmostí byl sňatek katolický, který byl svatý, monogamní a nerozlučitelný. Zkoumala se nejen pokrevní příbuznost, ale také duchovní příbuzenství ve formě křestního a biřmovacího kmotrovství. K těmto církevním normám pak přistupovala omezení světská. Poddaní museli žádat o povolení ke sňatku vrchnost, přičemž v případě odmítnutí neexistovala možnost odvolání. Důvodem k odmítnutí žádosti mohla být snaha vrchnosti zamezit odchodu poddaných z panství případně omezení početního růstu venkovské chudiny. Patent o zrušení nevolnictví omezil působení vrchnosti v manželských záležitostech na pouze formální vystavení ohlašovacích lístků, ale již od 20. let 19. století vrchnost vydávání těchto lístků v některých případech odmítala a tato praxe se udržela až do roku 1848.³¹

Josefínské reformy také přinesly možnost evangelických či nábožensky smíšených sňatků a další omezení vlivu katolické církve pak znamenal manželský patent z roku 1783, který převáděl rozhodování o manželských záležitostech z církevních na civilní soudy.

Potvrzením stavu nastoleného josefínskými reformami bylo pak vydání Všeobecného občanského zákoníku z roku 1811, který proklamoval svobodu v uzavírání manželství pro všechny stavy a zaváděl dolní věkovou hranici plnoletosti u mužů i žen na 24 let. Pokud chtěli mladší snoubenci uzavřít manželství, museli získat povolení zákonných zástupců. Po zrušení poddanství v roce 1848 bylo vyžadováno povolení k sňatku nejprve u obecního, od roku 1855 u okresního úřadu. Roku 1856 bylo oficiálně zrušeno manželské právo pro katolíky tak, jak bylo definováno občanským zákoníkem, s tím, že bylo přeneseno opět pod církevní jurisdikci.³²

Ke zmírnění dohledu státu nad uzavíráním manželství došlo teprve zrušením politického konsensu a opětovným zavedením norem občanského zákoníku tzv. květnovými zákony z roku 1868. Ty také upravovaly nábožensky smíšená manželství a umožňovaly nouzový civilní sňatek na okresním hejtmánství v případech, že církev odmítne bez opory v zákoně snoubence oddat. Tento právní stav pak zůstal v platnosti až do roku 1919.³³

Mimo to existovala omezení, týkající se vybraných povolání, zejména státních úředníků. Ti již od roku 1800 museli hlásit své zásnubní úmysly nadřízeným, od kterých v případě dosažení předepsané hodnoty a splnění limitu minimálního platu obdrželi povolení ke sňatku. Podobně na tom byli také učitelé

³¹ Ludmila Fialová, Příspěvek k možnostem studia sňatečnosti v Českých zemích za demografické revoluce, *Historická demografie* 9, 1985, s. 104.

³² Jiří Klabouch, *Manželství a rodina v minulosti*, Praha 1962, s. 120-132.

³³ L. Fialová, Příspěvek k možnostem, s. 105-106.

a četníci. Významná byla nařízení, která se týkala vojenské služby. Pokud byl již mladík odveden, mohl se sice oženit, ale jeho žena zůstala v rodné vsi prakticky bez prostředků, proto byly vyhlídky na takový svazek mizivé. Není tedy divu, že se mladí muži snažili vojenské službě vyhýbat. Jednou z možností bylo převzetí hospodářství v mladém věku a následné podání žádosti o zproštění vojenské služby, které bylo vždy vyhověno. Pak již nic nebránilo tomu, aby se takový mladík mohl také oženit. Druhou možností, kterou však mohly využít jen majetnější vrstvy, byl peněžní výkup.³⁴

V roce 1868 však byla zavedena tříletá, avšak všeobecná branná povinnost svobodných mužů. V souvislosti s tím bylo vydáno nařízení, že se bez povolení vojenských úřadů nesmí oženit nikdo, kdo ještě neodsloužil vojenskou službu (což bylo zpravidla nejdříve ve 24-27 letech), nebo jí nebyl odvodovou komisí uznán za neschopného. V praxi bylo ale toto povolení vydáváno jen zřídka.³⁵

V rámci těchto omezení probíhal obyčejný život, ve kterém bylo jedním z hlavních životních cílů uzavření manželství a založení vlastní rodiny. Ale ani při samotném výběru partnera nebyl mladý člověk konce 18. a v 19. století zcela svobodný. Před dosažením plnoletosti musel být sňatek schválen zákonnými zástupci a souhlas byl žádoucí při sňatku v jakémkoliv věku. Součástí vstupu do manželství byly dohody o majetkových poměrech budoucího páru. Bylo na rodičích, aby pro svého potomka, a tím také pro sebe a ostatní členy domácnosti, zajistili co nejlepší podmínky.

Jak také mohla vypadat svobodná volba partnera, lze ukázat na základě vzpomínek Františka Volfa, rolníka z Mlékosrb, obce ležící jen pár kilometrů západně od lochenické farnosti, který se v 18 letech rozhodl odsloužit si vojnu, aby měl u vyhlédnuté dívky náskok před jinými nápadníky: *Navrátiv se roku 1881 5. března z vojny, zastihl jsem svoji vyvolenou ještě svobodnou. V červenci jsem se rozhodl jít za svojí vyvolenou, již jsem 3 1/5 roku neviděl, a vážně s otcem jejím... ..pohovořit. Po mém odchodu řekl otec své jediné dceři: „Františko, toho hochu sobě vezmeš!“ Odmítnuti byli všichni dosavadní ctitelé její a dne 4. října t. r. měli jsme svatbu.*³⁶ Nepochybujeme o tom, že Františkova volba partnerky byla zcela svobodná. Do jaké míry však mohla do projednávání svatby zasahovat budoucí nevěsta, příliš jasné není.

4.1. Sňatkový věk

V matrikách byl věk snoubenců zapisován již od roku 1784 (z pozorování byly vyřazeny čtyři případy, kdy zapsán nebyl). Vyloučit však nelze chyby faráře při

³⁴ J. Volf, *Z pamětí*, s. 49.

³⁵ Jiří Klabouch, *Manželství*, s. 189-190.

³⁶ J. Volf, *Z pamětí*, s. 29-31.

zapisování věku nebo záměrné posuny věku ze strany snoubenců před polovinou 19. století, odkdy začala platit povinnost předkládat křestní list.³⁷

Tabulka 4. Průměrný sňatkový věk ve farnosti Lochenice v letech 1784-1899 v dokončených letech

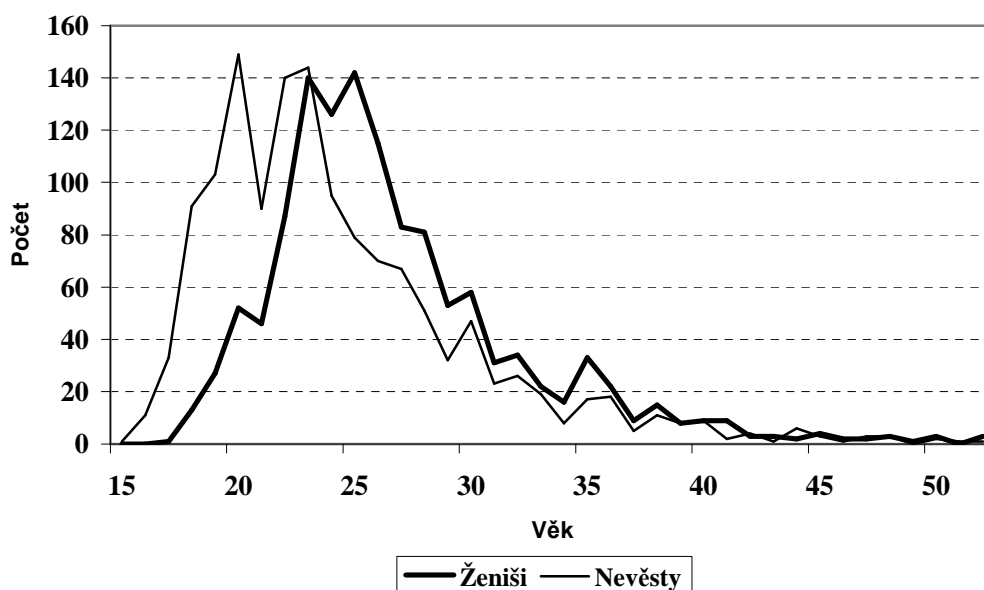
Období	Celkem		První sňatky		Opakované sňatky	
	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy
1784-1789	28,2	23,6	25,1	22,3	51,4	36,1
1790-1799	27,4	22,3	24,6	21,9	40,6	31,7
1800-1809	29,3	23,4	26,0	22,5	44,8	35,4
1810-1819	29,6	25,4	27,4	24,6	39,3	34,9
1820-1829	30,5	26,9	29,1	26,7	40,3	33,2
1830-1839	31,2	27,1	28,4	26,3	46,6	38,1
1840-1849	31,0	27,1	28,8	26,5	47,8	40,7
1850-1859	29,3	25,4	28,1	25,0	36,8	36,7
1860-1869	30,1	27,2	27,8	26,5	44,6	39,2
1870-1879	27,6	25,2	27,0	24,8	37,7	33,1
1880-1889	29,8	26,6	27,1	24,8	44,1	41,5
1890-1899	29,4	25,5	27,4	25,1	41,7	40,5

Nápadně nízký byl počet nevěst ve věku 21 let. Je možné, že část nevěst tohoto stáří zaokrouhlila svůj věk na 20 let. U mužů se podobná tendence v zaokrouhlování na sudé hodnoty neprojevila. Spíše lze sledovat větší počty ženichů udávající věk 30, 35, 40, 45 a 50. Nejmladšímu ženichovi, který byl ve sledovaném období ve farnosti oddán, bylo pouhých 17 let. Svatba se konala roku 1785, tedy v době, kdy byl průměrný věk ženichů v porovnání s následujícím vývojem nejnižší. Nejmladší nevěsta lochenické farnosti se vdávala již ve svých 15 letech. Tento sňatek se uskutečnil v roce 1825. I v tomto případě byl průměrný věk nevěst nižší, neboť v následujících dekádách došlo ke vzestupu až k průměrným hodnotám převyšujícím 31 let u mužů a 27 let u žen před polovinou 19. století. Ve 2. polovině 19. století průměrný věk při vstupu do manželství klesl, stále se však udržoval poměrně vysoko kolem 29 let u mužů a 26 let v případě žen.

Pokud jde o věk při prvním sňatku, nejnižšího věku dosahovali opět snoubenci na počátku sledovaného období (muži 25 let, ženy 22 let), od 20. do konce 40. let se věk zvýšil až na 29 let u mužů a 26-27 let u žen a do konce století pak mírně klesl u obou pohlaví o 1-2 roky.

³⁷ Ludmila Fialová, Sňatkový věk obyvatelstva Starého Města pražského v 19. století. In: *Documenta Pragensia XIII*, 1996, s. 177. L. Fialová vztahuje toto nařízení k roku 1850, jinde se můžeme dočíst o roku 1840.

Obrázek 2. Snoubenci podle věku a pohlaví ve farnosti Lochenice v letech 1784-1899

Nízký sňatkový věk na přelomu 18. a 19. století plně odpovídá situaci v jiných vesnických lokalitách.³⁸ Vzrůst průměrného věku snoubenců v 1. polovině 19. století bývá vysvětlován stanovením dolní hranice plnoletosti na 24 let občanským zákoníkem z roku 1811.³⁹ To však nemělo na náhlé zvýšení sňatkového věku v lochenické farnosti ve 2. desetiletí nijak zásadní vliv. V letech 1820-1859 tvořili ženichové ve věku 20 - 24 let stále více než 29 % z celkového počtu sňatků a nevěsty dokonce víc než 42 %. K uzavření sňatku takto mladých snoubenců totiž stačil souhlas rodičů. Navíc lze sledovat vzrůst počtu sňatků i ve starších věkových skupinách, nešlo tedy o pouhý odklad sňatků za věkovou hranici 24 let. Na počátku sledovaného období se na celkovém počtu prvních sňatků podíleli ženiši starší 30 let necelými 18 %, v období vysokého sňatkového věku od 20. do konce 50. let již jejich počet dosahoval téměř 34 %. Podobný posun se odehrál i u žen. Pravděpodobnějším vysvětlením vzrůstu sňatkového věku by proto mohlo být celkové zhoršení ekonomické situace venkovského obyvatelstva v souvislosti s poklesem cen obilí od roku 1818.⁴⁰ Zajistit dostatečné finanční prostředky k založení a uživení nové rodiny bylo čím dál složitější a trvalo delší dobu.

³⁸ Výzkumy B. Štěrbové pro farnost Střelské Hoštice a Novosedly nad Nežárkou a sondy z lokalit Křivsoudov a Chlumín viz Ludmila Fialová, *Příspěvek k možnostem*, s. 96.

³⁹ Blanka Štěrbová, *Sňatečnost a sňatková migrace ve farnosti Střelské Hoštice v letech 1645 - 1890*. In: Jihočeský sborník historický 3/58, 1989, s. 126.

⁴⁰ L. Fialová, *Příspěvek k možnostem*, s. 106.

Tabulka 5. Sňatky podle věku svobodných snoubenců ve farnosti Lochenice v letech 1784-1899

Věk	Muži						Ženy					
	1784-1819		1820-1859		1860-1899		1784-1819		1820-1869		1870-1899	
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
15-19	22	6,7	19	4,1	0	0,0	122	33,2	69	11,2	48	12,2
20-24	159	48,2	135	29,3	157	33,3	161	43,9	263	42,7	194	49,4
25-29	90	27,3	152	33,0	232	49,3	48	13,1	150	24,4	101	25,7
30-34	32	9,7	76	16,5	53	11,3	26	7,1	67	10,9	30	7,6
35-39	17	5,2	51	11,1	19	4,0	5	1,4	42	6,8	12	3,1
40-44	7	2,1	16	3,5	3	0,6	1	0,3	16	2,6	5	1,3
45-49	2	0,6	7	1,5	3	0,6	2	0,5	6	1,0	2	0,5
50-54	1	0,3	4	0,9	3	0,6	2	0,5	3	0,5	0	0,0
55-59	-	-	1	0,2	1	0,2	-	-	-	0	1	0,3
60+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Celkem	330	100,0	461	100,0	471	100,0	367	100,0	616	100,0	393	100,0

Daleko výrazněji než zavedení podmínky plnoletosti se na vývoji počtů sňatků projevil zákaz oddávání neodvedených branců z konce 60. let. Znamenal úplné vymizení sňatků ženichů ve věkové skupině do 20 let a také následující věková skupina (20-24 let) byla postižena. Od zavedení tohoto pravidla se až do konce 19. století v lochenické farnosti oženil pouze jeden muž mladší 22 let: asistent u dráhy, který si bral v polovině 90. let dceru místního hostinského, měl totiž už ve svých 21 letech vojenskou službu za sebou. Přesto jsou již 60. léta počátkem postupného snižování průměrného sňatkového věku. Odložené sňatky z nejnižší věkové skupiny se totiž kumulovaly pouze do následujících dvou věkových skupin a oproti předešlému období výrazně klesl počet prvních sňatků ženichů starších 30 let. Ti tvořili 17,3 % z celkového počtu, což bylo dokonce méně než na přelomu 18. a 19. století. U žen lze opět sledovat obdobný vývoj, i když část sňatků dále připadala také na věkovou kategorii 15-19 let. Počty sňatků vdovců a vdov byly velmi malé (13,6 % u mužů a 5,8 % u žen), počty jejich svateb při rozdělení podle věku jsou tudíž náhodné a na výsledný trend mají jen zanedbatelný vliv.

Při studiu sňatečnosti nelze opomenout věkové rozdíly mezi snoubenci. Stejně jako v jiných lokalitách i v lochenické farnosti byli ve většině sňatků starší muži než jejich protějšky. V letech 1784-1819 tvořily takové páry téměř 80 % sňatků, pak jejich počet poklesl o 10 %. Vzhledem k tomu, že se počet párů s tímto věkovým rozdílem v průběhu celého sledovaného období proměňoval jen minimálně (pohyboval se v rozmezí 7-9 %), byl vývoj podílu starších snoubenek opačný než u mužů. V prvním období bylo takovýchto sňatků nejméně 13 %, v následujících dvou obdobích se jejich počet téměř zdvojnásobil.

Tabulka 6. Věkové rozdíly mezi svobodnými snoubenci ve farnosti Lochenice v letech 1784-1899 (v %), sňatky, kde rozdíl nepřesáhl 20 let

Věkový rozdíl	Období		
	1784-1819	1820-1859	1860-1899
<i>Ženy starší</i>	10	20	16
15-19	0,0	0,3	0,3
10-14	0,2	1,0	0,7
5-9	1,2	4,1	2,5
1-4	8,2	14,9	12,9
<i>Stejný věk</i>	29,2	27,9	31,7
1-4	37,4	26,7	31,2
5-9	17,3	17,5	17,7
10-14	4,6	5,9	1,9
15-19	1,9	1,6	1,0
<i>Muži starší</i>	61	52	52
Celkem	100	100	100

Největšího věkového rozdílu, a to 43 let, dosáhl pár oddaný roku 1846, kdy si ovdovělý 67letý šafář ze Správcic bral za manželku teprve 24letou dceru předměřického tkalce. Při takto věkově i sociálně nerovném sňatku bylo pravděpodobně cílem přivést po smrti dosavadní šafářky do rodiny novou hospodyní. Opačný extrém vytvořila 56letá ovdovělá dcera lochenického krejčího v roce 1881 sňatkem s teprve 23letým zámečnickem z Horních Polánek: věkový rozdíl činil 33 let. Nejčastější věkový rozdíl v případě starších mužů a mladších nevěst činil na přelomu 18. a 19. století 2 roky, v letech 1820-1859 pak 1 rok a na konci 19. století byli muži opět nejčastěji o 2 roky starší. Naprosto stejných hodnot byly nejčastější věkové rozdíly i u sňatků starších žen a mladších mužů.

U oboustranně prvních sňatků se v celém sledovaném období projevovala snaha získat partnera přibližně stejného věku s tím, že starší nevěsty bývaly spíše výjimkou. Na konci 18. a na počátku 19. století u největšího počtu párů byl muž starší o 1-4 roky. Od 20. let získaly mírnou převahu sňatky stejně starých snoubenců a zároveň se zvýšil počet případů, ve kterých byly starší ženy. Tato situace pak přetrvávala až do konce 19. století.

Je pochopitelné, že při sňatku vdovce se svobodnou ženou byla většina vdovců starších. Nejčastější věkový rozdíl zaznamenáváme ve věkové skupině 10-14 let. Věkové rozdíly mezi oběma ovdovělými snoubenci byly také vyrovnané, v 51 % byl starší muž a ve zbývajících 49 % žena. Naproti tomu u sňatků vdov a svobodných mužů byla pouze čtvrtina ženichů starší než jejich ovdovělé snoubenky, 31 % pak tvořily sňatky stejně starých snoubenců a většina případů, kdy byla žena starší než muž, spadala do rozmezí 1-10 let. Je však třeba mít na paměti, že se druhé a další sňatky vyskytovaly jen zřídka.

Tabulka 7. Věkové rozdíly mezi snoubenci při druhém a dalším sňatku ve farnosti Lochenice v letech 1784-1899 (v %); sňatky, kde rozdíl nepřesáhl 25 let

Věkový rozdíl	Vdovec- svobodná	Svobodný- vdova	Vdovec- vdova
<i>Ženy starší</i>	8	44	49
20-25	0	2	6
15-19	0	2	6
10-14	0	5	11
5-9	1	19	9
1-4	7	15	18
<i>Stejný věk</i>	13	31	0
1-4	12	15	11
5-9	16	5	17
10-14	26	2	11
15-19	14	2	9
20-25	11	0	3
<i>Muži starší</i>	79	25	51
Celkem	100	100	100

Skutečnost, že bohatší či lépe postavení jedinci mohli zakládat rodiny mladší než jejich chudší sousedé, naznačuje rozdělení snoubenců podle sociálních skupin. Nejdříve mohly do manželství vstupovat děti sedláků. Tito mladí lidé byli jistě z finančních důvodů vyhledávanou partií. Opakem pak byly pozdní sňatky dělníků a dělnic v zemědělství, což opět vzhledem k jejich finančním možnostem a způsobu života nijak zvlášť nepřekvapuje. Zajímavým zjištěním však může být poměrně nízký sňatkový věk dělníků mimo zemědělství ve 2. období.⁴¹ Muži se ženili o dva roky dříve než dělníci v zemědělství, ženy o rok.

Tabulka 8. Průměrný věk snoubenců při prvním sňatku podle sociálního původu ve farnosti Lochenice v letech 1784-1899

Sociální postavení	Muži		Ženy	
	1815-1859	1859-1900	1815-1859	1859-1900
Sedlák	26,5	26,2	23,5	22,2
Chalupník	28,2	27,3	25,5	25,1
Dělník v zemědělství	30,6	28,3	27,2	26,3
Řemeslník	28,0	27,5	24,7	25,6
Tovaryš	28,6	26,3	20,5*	20,5*
Dělník mimo zemědělství	34,0*	26,4	24,5*	25,1
Ostatní	28,9*	28,8	29,3*	24,0
Celkem	28,4	27,2	25,2	24,7

* Průměr může být výrazně zkreslen malým počtem výchozích dat.

⁴¹ Věk u této skupiny má smysl sledovat až ve 2. polovině 19. století po vzniku dělnických pracovních příležitostí zejména u železnice, v cukrovaru, v cihelnách a jiných podnicích.

4.2. Rodinný stav snoubenců

Ve zdaleka největším počtu sňatků byli oddáni dva svobodní snoubenci. Přitom postupně vzrůstalo jejich zastoupení. Jen asi pětinu pak tvořily smíšené sňatky. Největší šance na uzavření dalšího sňatku měly ovdovělé osoby v 1. období, což je nepochybně spojeno s vyšší úmrtností v dobách napoleonských válek. Je však třeba dodat, že po celou sledovanou dobu měly vdovy méně než poloviční naději na další vdavky než ovdovělí muži.

Tabulka 9. Snoubenci podle rodinného stavu ve farnosti Lochenice v letech 1784-1899

Období	Svobodný-svobodná		Vdovec-svobodná		Svobodný-vdova		Vdovec-vdova		Celkem	
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
1784-1819	312	79,0	55	13,9	18	4,6	10	2,5	395	100
1820-1859	442	83,2	66	12,4	19	3,6	4	0,8	531	100
1860-1899	452	84,3	51	9,5	20	3,7	13	2,4	536	100
Celkem	1206	82,5	172	11,8	57	3,9	27	1,8	1462	100

Vdovci volili v téměř 85 % případů za manželku svobodnou ženu. Ta si s sebou do manželství kromě jiných předností jako mládí a možnosti většího pracovního nasazení přinášela také vyšší věno bez povinností vůči případným dětem z prvního manželství. Vzájemné sňatky vdovců s vdovami oddával lochenický farář jen zřídka.

Tabulka 10. Podíl svobodných a ovdovělých mužů a žen na celkovém počtu snoubenců ve farnosti Lochenice v letech 1784-1899 (v %)

Rodinný stav	1784-1819	1820-1859	1860-1899	Celkem
Svobodní	47,3	47,6	48,4	47,8
Svobodné	52,7	52,4	51,6	52,2
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0
Vdovci	69,9	75,3	66,0	70,3
Vdovy	30,1	24,7	34,0	29,7
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0

Vdovám tak zbývala již jen o něco vyšší naděje na získání partnera dosud svobodného, přičemž bychom předpokládali, že jejich partner bude k takovému sňatku motivován především finančně s vidinou zlepšení svého sociálního postavení. Pokusy o potvrzení či vyvrácení této úvahy však nekomplikuje pouze malý vzorek takových sňatků, ale také nejasnosti se zařazením vdov k jednotlivým sociálním skupinám. V matrikách je zaznamenáváno sociální postavení jejich otců, jejich předešlých manželů však jen zřídka, takže výsledná hodnota závěrů je velice nízká. Z celkového počtu 35 takovýchto sňatků si ke zlepšení sociálního postavení dopomohlo pouze 14 % svobodných mládenců. Dvě třetiny

ženichů pocházely z podobné vrstvy jako jejich ovdovělé novomanželky a zbývajících pětina z nich se spokojila s vdovou z nižších vrstev.

4.3. Definitivní celibát

Ne každý obyvatel Lochenic a Předměřic ale v průběhu svého života založil rodinu. Důvodem mohla být chudoba a ekonomická nedostupnost sňatku, ale také nepřijatelné charakterové vlastnosti nebo fyzické odlišnosti daných jedinců. Tuto příčinu však dle mého názoru není třeba brát v úvahu, jelikož výskyt takových lidí bývá ve společnosti konstantní.

Vzhledem k tomu, že výzkum vychází z excerpce matrik, je nutno se při studiu definitivního celibátu zaměřit na zápisy v úmrtní matrice. Rodinný stav zemřelých však začal spolehlivě zaznamenávat až poslední farář v roce 1887. V průběhu těchto 13 let zemřelo v lochenické farnosti celkem 210 osob starších 50 let, z toho bylo svobodných 27, tedy 13 %. Svobodných mužů z celkového počtu 101 zemřelých starších 50 let bylo 7 %, daleko horší vyhlídky na uzavření sňatku však měly ženy, neprovdaná zůstávala přibližně každá pátá (z úhrnu 109 zemřelých žen bylo 20 svobodných).

Stejnou metodu zkoumání otázky definitivního celibátu použila také S. Dušková ve své studii o Ústí nad Labem. Ačkoliv lze toto rychle se rozvíjející průmyslové město jen stěží srovnávat s vesnickým prostředím naší farnosti, zjištěné hodnoty jsou velmi podobné. V 80. letech 19. století zemřelo v Ústí nad Labem 7,6 % svobodných mužů a 16 % nikdy neprovdaných žen.⁴² Údaje získané ze sčítání roku 1880 týkající se celých českých zemí pak zveřejnila L. Fialová.⁴³ Ve věkové skupině nad 50 let bylo napočteno 4,9 % svobodných mužů a 10,4 % svobodných žen. U mužů, ale mnohem více u žen, je tedy celozemský průměr nižší než údaje z Lochenic. Zda je tento rozdíl způsoben pouze použitím odlišné metodiky a výchozích pramenů nebo značnými regionálními rozdíly, lze však zjistit pouze pomocí dalších sond také z jiných lokalit, kterých se však zatím nedostává.

Pokud bychom chtěli pátrat po důvodech definitivního celibátu osob, jako první jistě napadne nevýhodné sociální postavení. Ne u všech je však způsob obživy zaznamenán (údaje chybí u jednoho muže a pěti žen) a další omezení představuje fakt, že na sklonku svého života již většina z nich nebyla schopna své původní povolání vykonávat, takže se setkáváme s chudými obce (dva muži, pět žen), výminkáři (jedna žena) nebo žebráky (dvě ženy). Skupinu zbývajících celoživotně svobodných mužů tvoří dva soukromníci, jeden dělník a jeden mistr

⁴² Sabina Dušková, Demografický vývoj Ústí nad Labem v 19. století. *Historická demografie* 24, 2000, s. 125-126.

⁴³ L. Fialová, *Příspěvek k možnostem*, s. 98.

krejčovský. V případě žen je povolání zapsáno u šesti dělnic, dále zaznamenáváme ještě jednu služebnou, soukromnici a švadlenu. Snad až na krejčího nepatřila uvedená povolání k nijak prestižním. Otázkou však zůstává, zda tito lidé také ze stejných sociálních skupin pocházeli, nebo zda byli, zvláště ženy, neuzavřením sňatku teprve ke shánění obživy v dělnických profesích odsouzeni.

Zajímavým, ale smutným důsledkem definitivního celibátu je pak nižší věk, kterého se tyto osoby dožívaly. Ten činil v průměru necelých 66 let, a byl tak téměř o 4 roky nižší než u ostatních zemřelých nad 50 let ve stejném období. Příčinou mohly být právě menší příjmy a horší životní podmínky nikdy neženatých a neprovdaných obecně.

4.4. Sociální původ

Dalším tématem, které se při studiu sňatečnosti nabízí, je sociální původ novomanželů oddaných, které jednak odráží sociální rozvrstvení obyvatelstva této farnosti vůbec, ale také umožňuje popsat sňatkovou strategii při výběru partnera a následnou sociální mobilitu, tedy možnosti sociálního vzestupu, ale také poklesu jedinců v souvislosti se vstupem do manželství.

Nejstarší zápisy v matrice oddaných jsou na informace týkající se povolání snoubenců nebo jejich rodičů skoupé. Lochenický farář zapisoval povolání nejprve jen u výjimečných a vážených snoubenců, jimiž byl např. písař solního úřadu v Hradci Králové či měšťané. Zapsáni jsou také vojáci a váleční invalidé. Od počátku 90. let 18. století se pak zápisy o sociálním původu objevují čím dál častěji, stále však u velké části novomanželů tento údaj chybí. Výzkum tak musí být omezen pouze na léta 1815-1900. V tomto časovém úseku opomenul farář povolání zapsat pouze v deseti případech. Výzkum byl omezen pouze na sňatky, při kterých pocházel alespoň jeden ze snoubenců ze studované farnosti (ze zkoumání byly vyřazeny 63 sňatky) a u kterých bylo u obou snoubenců zapsáno konkrétní povolání. Celá dvojice byla vyřazena, bylo-li u jednoho či obou snoubenců uvedeno nejasné či příliš obecné označení povolání novomanželů – občan, obyvatel či vysloužilý voják (jednalo se o 71 sňatků, které se rovnoměrně vyskytovaly v celém sledovaném období, pro výzkum tak zbylo celkem 987 sňatků).

Ani rozčlenění novomanželů do jednotlivých sociálních skupin se ovšem neobešlo bez potíží. První problém představovalo již jen utvoření sociálních skupin. Lochenická farnost byla farností vesnickou, tudíž nebylo možno využít členění použité ve studiích zaměřených spíše na městské obyvatelstvo, i když se industrializace typická pro 19. století v jeho 2. polovině nevyhnula ani Lochenicím a Předměřicím a přinesla s sebou nové možnosti obživy mimo zemědělství. Sociálním původem je míněno sociální postavení snoubenců v době vstupu do manželství. U mnoha mladých ženichů, ale také u většiny žen však není

zachyceno přímo jejich povolání, ale pouze jejich otců nebo v případě nemanželských dětí jejich matek. V takovýchto případech došlo k zařazení podle zákonného zástupce. V případě nejednotnosti povolání ženicha a jeho otce bylo upřednostněno postavení ženicha.

Snoubenci byli rozděleni do sedmi sociálních skupin. První skupina je označena jako *sedlák*. Jsou v ní obsaženi všichni sedláci, půlsedláci a čtvrt-sedláci, ale také několik mužů označených jako hospodář. V polovině 19. století však termín *sedlák* úplně vymizel a v matrice se místo nich objevili rolníci. I přes vědomí možností různého významu tohoto termínu⁴⁴ byli rolníci také zařazeni do této skupiny.

Do skupiny s názvem *chalupník* byli kromě samotných chalupníků zařazeni také domkaři, baráčníci, zahradníci a několik případů familiantů z 1. poloviny 19. století, jimiž byli jistě méně menší zemědělci hospodařící na raabizací rozdělených královéhradeckých pozemcích.

Třetí skupinu tvoří nejchudší lidé pracující v zemědělství výhradně na cizích pozemcích. Pod označením *dělník v zemědělství* je tak skryta čeled', nádeníci, podruzi a v souladu s terminologií 2. poloviny 19. století také dělníci při polním hospodářství.

Další skupiny již zahrnují obyvatelstvo pracující mimo zemědělství. K tradičním *řemeslníkům a tovaryšům* se zejména ve 2. polovině 19. století připojila skupina označená jako *dělník mimo zemědělství*. Do ní patřily nejrůznější nekvalifikované profese, převážně dělníci, ať už v podnicích předměřických a lochenických nebo vzdálenějších – na železnici, v cukrovaru, v cihelnách, v sušárně čekanky, v lihovaru, tkalcovně.

Nejpestřejší je pak skupina *ostatní*, zahrnující většinou inteligenci (lékař, učitel, účetní, zapisovatel u soudu, kandidát advokacie), dále obchodníky, bohatší vrstvy v podobě továrníků, šafářů a hostinských, ale také jiné těžko zařaditelné profese (listonoš, poštovní a telegrafní průvodčí, četník, lesník, kostelník, technický adjunkt). Přestože je tato skupina zejména pro zachycení majetkových poměrů a sociální prestiže snoubenců až příliš rozmanitá, vzhledem k její malé početnosti ji ani ve 2. polovině 19. století nebylo vhodné dále dělit.

Jací ženiši se tedy před oltářem objevovali nejčastěji? V první polovině 19. století je jasně zřetelné zaměření většiny obyvatel Lochenic a Předměřic na zemědělskou výrobu. Tyto profese byly zaznamenány u 80 % ženichů. V dalších letech ale jejich podíl poklesl téměř na polovinu, a to díky nárůstu počtu

⁴⁴ Literatura často odlišuje rolníky majetné a chudé, případně ještě střední. Viz např. Jana Macháčová, Jiří Matějček, Sociální stratifikace a mobilita v českých zemích v 19. století. In: *Studie k sociálním dějinám* 2 (9), 1998, s. 122-123.

ženichů, jejichž rodiny nacházely obživu mimo zemědělství. Tradiční skupiny spojené s řemeslem posílily jen nepatrně, o pouhé 4 procentní body se zvýšila také skupina *ostatní*, avšak hlavní příčina změny v poměru zemědělských a nezemědělských profesí spočívala v nárůstu nejchudší sociální vrstvy dělnictva. Právě 2. polovina 19. století přinesla pro nekvalifikované obyvatele Lochenic a Předměřic nové pracovní možnosti nejprve na nově postavené železnici z Hradce Králové do Jaroměře, od roku 1871 v předměřickém cukrovaru, od konce 80. let pak v sušárně na čekanku, v tkalcovně, ale také v několika cihelnách. O tom, že výstavba těchto podniků znamenala příchod a usazení mnoha dělníků i z jiných vesnic, svědčí stížnost lochenických v roce 1894 právě proti jedné z cihelen. Ti argumentovali kromě jiného možnostmi přílivu pracujícího lidu a přeplněním bytů, kterých nebylo dostatek.⁴⁵ Jejich výtka byla jistě podložena předchozími zkušenostmi.

Tabulka 11. Sociální původ snoubenců z farnosti Lochenice v letech 1815-1900 (v %)

Sociální postavení	Ženiši		Nevěsty	
	1815-1859	1860-1900	1815-1859	1860-1900
Sedlák (rolník)	13	10	17	17
Chalupník	55	17	71	37
Dělník v zemědělství	12	19	5	19
Řemeslník	11	15	5	11
Tovaryš	5	7	1	0
Dělník mimo zemědělství	2	26	0	11
Ostatní	2	6	1	5
Celkem	100	100	100	100

Také při studiu sociálního původu nevěst pocházejících z lochenické farnosti se projevilo zaměření zdejších obyvatel na zemědělství, což se ale ve 2. polovině nezměnilo tak výrazně jako u ženichů. To lze vysvětlit faktem, že v případě nevěst je na rozdíl od jejich mužských protějšků v převážné většině sledováno povolání otců a do let 1860-1899 se tak částečně promítá stav o generaci starší. Nápadný, ale zároveň jen těžko vysvětlitelný je daleko větší podíl skupiny chalupníků než u lochenických a předměřických ženichů. Důvod by mohl spočívat opět v odlišné metodice zařazování snoubenců do jednotlivých sociálních skupin. Zatímco většinu ženichů výzkum zastihl na počátku jejich kariéry, otcové nevěst již měli na případné vylepšení svého postavení času více.

Srovnáním záznamů o povolání u ženichů a jejich otců lze postihnout mezigenerační sociální mobilitu. Z celkového počtu 559 ženichů pocházejících z lochenické farnosti to bylo možné pouze u 64 % případů. V celém spektru

⁴⁵ Pamětní kniha obce Předměřice, s. 77.

sociálních skupin se projevovala tendence, aby synové následovali své otce v jejich povolání. Nejuzavřenější skupinou byli sedláci. Téměř 70 % selských synů zůstalo v nejbohatší zemědělské skupině. Zbylí selští mládenci se pak více méně rovnoměrně přesunuli do ostatních skupin, vyhýbali se však nezemědělským dělnickým profesím. Ženichové z ostatních skupin již měli možnosti výběru povolání omezeny, protože postup do nejbohatší skupiny nebyl příliš častý. K majetným sedlákům se dostala jen 4 % synů chalupníků, 3 % řemeslníků a 2 % ze skupiny ostatních, propast mezi selskou a dělnickou vrstvou byla již pro takový vzestup příliš velká. Pro syny dělníků nebyl jakýkoliv sociální vzestup nijak jednoduchý a skupiny zemědělských a nezemědělských dělníků byly navzájem nejprostupnější. O něco větší možnosti výběru pak měli mladí muži pocházející z rodin řemeslníků a tovaryšů. Podobné uplatnění nacházeli jak ve sféře zemědělské, tak nezemědělské.

Možnosti studia mezigenerační sociální mobility žen jsou ještě omezenější. Zápisy o povolání žen se objevují pouze u dělnic, a to hlavně v zemědělství, méně pak v odvětvích mimo ně. Jejich převážná část pocházela až ze druhé poloviny 19. století, když dříve vlastně farář uznal za vhodné zapsat způsob obživy pouze u jedné děvečky roku 1817 a jedné nádenice roku 1836.

Největší část dělnic v zemědělství pocházela z rodin dělníků nezemědělských, s velkým odstupem pak následují rodiny chalupnické a řemeslnické a překvapením může být malý počet dělnic, jejichž otce lze zařadit ke stejné sociální skupině. Tyto případy tvořily jen necelých 6 % celkového počtu žen, u nichž bylo povolání zaznamenáno.

Tabulka 12. Sociální postavení ženichů pocházejících z farnosti Lochenice a jejich otců v letech 1784-1899

Sociální původ synů při vstupu do manželství	Sociální původ otců							
	sedlák	chalupník	dělník v zem.	řemeslník	tovaryš	dělník mimo zem.	ostatní	celkem
Sedlák	58,5	4,2	0,0	3,0	0,0	0,0	2,2	13,3
Chalupník	6,8	46,3	0,0	18,7	0,0	2,9	6,7	22,1
Dělník v zemědělství	6,8	12,5	52,5	8,2	0,0	27,9	0,0	13,8
Řemeslník	8,5	15,7	7,5	37,3	75,0	14,7	15,6	18,7
Tovaryš	4,2	5,1	15,0	10,4	0,0	8,8	15,6	7,8
Dělník mimo zemědělství	3,4	13,0	25,0	14,2	25,0	38,2	22,2	15,7
Ostatní	11,9	3,2	0,0	8,2	0,0	7,4	37,8	8,6
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

V matrice bylo zachyceno jen osm dělnic mimo zemědělství. Otce dvou z nich lze zařadit do stejné skupiny, další dvě pocházely z chalupnických rodin.

Naopak ani jedna neměla za otce tovaryše, což je vzhledem k malému početnímu zastoupení této skupiny mezi lochenickými snoubenci pochopitelné. Zajímavější je však fakt, že žádná z nich nebyla z rodin zemědělských dělníků, což bychom možná předpokládali více. Při formulování těchto závěrů však musíme mít na paměti, že u obou pohlaví mohlo být v matrice uvedené povolání jen přechodné a právě svatbou či s pomocí věna nevěsty se mohlo výrazně změnit.

Výběr partnera mohl spočívat ve vzájemných sympatiích obou mladých lidí, avšak ve venkovské společnosti 19. století spíše převládal důraz na ekonomickou stránku volby partnera. Základní strategii pak lze vytyčit docela snadno. Cílem bylo pokud možno vylepšit své postavení výběrem protějšku z bohatší sociální vrstvy, a pokud to nebylo z nejrůznějších důvodů možné, spokojit se alespoň s partnerem ze stejné sociální skupiny. Nebylo však málo těch, kteří museli vzít za vděk i chudším partnerem.

Poměrně složité výchozí postavení měli ženichové ze selské vrstvy, kteří mohli své postavení udržet pouze sňatkem se selskou dcerkou, výjimečně s dcerou továrníků či jiných bohatých zástupců ze skupiny ostatní. Rovnocenný sňatek se podařilo uzavřít více než polovině z nich. Jejich méně šťastní vrstevníci se pak orientovali hlavně na nejbližší zemědělskou vrstvu chalupníků. Sňatek s dcerou z nezemědělsky zaměřené rodiny byl pouze výjimečný.

Ještě daleko uzavřenější a v uplatňování sňatkové strategie úspěšnější se ukázala být sociální vrstva chalupníků. Z těchto ženichů 80 % pojalo za choť ženu ze stejné skupiny a 11 % si dokonce polepšilo sňatkem se selskou dcerou. Zbývajících několik málo procent se pak rozdělilo k ostatním skupinám.

Tabulka 13. Snoubenci podle sociálního původu (sňatky mužů pocházejících z farnosti Lochenice) v letech 1815-1900 (v %)

Sociální původ nevěsty	Sociální původ ženicha							
	sedlák	chalupník	dělník v zem.	řemeslník	tovaryš ¹	dělník mimo zem.	ostatní ¹	celkem
Sedlák	52,3	11,4	3,5	5,3	0,0	2,7	33,3	11,5
Chalupník	36,9	80,7	32,6	54,7	30,3	24,0	33,3	35,8
Dělník v zem.	3,1	3,5	37,2	16,0	24,2	32,0	0,0	15,2
Řemeslník	1,5	3,0	9,3	14,7	27,3	9,3	16,7	14,3
Tovaryš	0,0	0,0	1,2	1,3	0,0	2,7	0,0	5,7
Dělník mimo zemědělství	3,1	0,5	12,8	6,7	12,1	28,0	4,2	13,3
Ostatní	3,1	1,0	3,5	1,3	6,1	1,3	12,5	4,2
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

1 Průměr může být výrazně zkreslen vinou malého počtu výchozích dat.

Řemeslníci a tovaryši si nejčastěji brali nevěsty z chalupnických rodin. V případě výběru nevěsty z nižších skupin je zajímavé, že oblíbenější a nejspíše tedy i prestižnější byly sňatky s nevěstami z dělnických rodin zemědělských než nezemědělských. Stejně tendence lze sledovat i ve svazcích chalupníků. U sedláků a mužů zařazených do kategorie ostatních tento poznatek není možné potvrdit ani vyvrátit z důvodu malého počtu takových sňatků.

Za úspěšnou bychom mohli označit také sňatkovou strategii zemědělských i nezemědělských dělníků. Ti již ovšem neměli mnoho možností, jak si pohoršit, a velice časté byly právě vzájemné svazky mezi těmito dvěma skupinami. Nejchudší ženichové však měli poměrně velkou naději na sňatek s dcerou chalupníka; takový sňatek uzavřelo 33 % dělníků v zemědělství a 24 % mimo ně.

Tabulka 14. Snoubenci podle sociálního původu nevěst pocházejících z farnosti Lochenice v letech 1815-1900 (%)

Sociální původ ženicha	Sociální původ nevěsty							celkem
	sedlák	chalupník	dělník v zem.	řemeslník	tovaryš ¹	dělník mimo zem.	ostatní ¹	
Sedlák	50,0	11,9	1,9	6,7	0,0	6,3	18,5	16,7
Chalupník	23,7	49,6	6,6	13,3	0,0	4,2	7,4	33,3
Dělník v zem.	1,3	7,9	35,8	9,3	20,0	12,5	3,7	10,3
Řemeslník	12,8	16,8	11,3	30,7	40,0	14,6	14,8	16,6
Tovaryš	0,0	3,8	12,3	13,3	20,0	8,3	3,7	5,3
Dělník mimo zemědělství	0,6	5,3	32,1	20,0	20,0	47,9	3,7	11,1
Ostatní	11,5	4,7	0,0	6,7	0,0	6,3	48,1	6,8
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

1 Průměr může být výrazně zkreslen vzhledem k malému počtu výchozích dat.

Díky tomu, že v minulosti bylo zvykem, aby se svatba konala v místě bydliště nevěsty, je vzorek sňatků žen pocházejících z lochenické farnosti o polovinu větší než v případě mužů. Největší počet lochenických nevěst se provdal za sociálně rovnocenného partnera. Méně uzavřené než u mužů se jeví zemědělsky orientované sociální skupiny. Zatímco většina lochenických selských a chalupnických synů našla manželku také v některé z těchto dvou skupin, lochenické nevěsty stejného sociálního původu nacházely své protějšky v daleko větší míře také v nezemědělské sféře, nejčastěji mezi řemeslníky.

V situaci, kdy se majetek dědil v mužské linii, měly ženy při výběru partnera horší výchozí postavení. Příkladem mohou být sňatky mladých lidí z prostředí zemědělských dělníků. Přes 30 % mužů si našlo manželku ze sociálně vyšší chalupnické rodiny, naopak stejné procento žen se provdalo za nezemědělského dělníka. Podobně také naděje žen, jejichž otcové byli nezemě-

dělskými dělníky, na sňatek do prestižnější skupiny byly menší než v případě jejich bratrů. Zatímco muži z této skupiny uzavřeli sociálně homogenní sňatek ve 30 % případů, v případě žen to byla téměř polovina.

5. Porodnost

S úrovní sňatečnosti úzce souvisí také vývoj porodnosti. Na konci 18. a v 19. století, kdy byl příchod dětí na svět až po svatbě stále jednou za základních morálních norem, se výkyvy v počtu sňatků mohly snadno projevit také změnou vývoje porodnosti. Projevem nepříznivých ekonomických podmínek, zabraňujících mnohým lidem vstoupit do manželství, pak byly porody nemanželských dětí, které se dočkaly legitimizace až v pozdějším věku nebo také vůbec.

Příchod nového člověka na svět je velkou událostí nejen pro samotnou rodinu, ale také pro celou společnost. Ačkoliv je sledované období spojeno s velkým počtem dětí rozených v jedné rodině a s vysokou dětskou úmrtností, byla vlastnímu narození, ale hlavně přijetí každého dítěte do společnosti, věnována náležitá pozornost spojená s množstvím zvyků a obřadů.

Ústřední roli mezi všemi lidovými zvyklostmi hrál křest, kterým bylo dítě přijato mezi ostatní členy církve a zároveň získalo právo na spasení. Právě při křtu bylo dítě zapsáno farářem do matriky narozených. Až do poloviny 30. let 19. století byl údaj o datu křtu zaznamenán pouze výjimečně, od roku 1834 je již tato evidence kompletní. Strach rodičů z úmrtí nekřtěňátka byl hlavním důvodem ke křtu v co nejkratší době po porodu. Je zajímavé, jak se naléhavost křtu postupem času vytrácela. Zatímco ve 40. letech 19. století byly dvě třetiny novorozenat křtěny v den narození a zbývající až na výjimky na druhý den, v letech 90. byly již křty ihned po narození záležitostí okrajovou: tvořily pouhých 4 procenta všech křtů. Nejvíce (27 %) dětí bylo pokřtěno až druhý den po porodu, ale

Tabulka 15. Věk dětí při křtu ve farnosti Lochenice v letech 1840-1899 ve dnech

Věk (dny)	1840-1849		1850-1859		1860-1869		1870-1879		1880-1889		1890-1899	
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
0	312	63,8	219	44,8	253	50,7	166	30,2	86	15,5	20	4,0
1	173	35,4	257	52,6	229	45,9	325	59,1	300	54,1	105	21,3
2	3	0,6	12	2,5	10	2,0	33	6,0	99	17,8	134	27,1
3	-	-	1	0,2	6	1,2	14	2,5	29	5,2	89	18,0
4	-	-	2	0,4	1	0,2	9	1,6	9	1,6	54	10,9
5	1	0,2	-	-	-	-	1	0,2	11	2,0	34	6,9
6	-	-	-	-	-	-	-	-	7	1,3	20	4,0
7	-	-	-	-	-	-	1	0,2	7	1,3	17	3,4
8	-	-	-	-	-	-	1	0,2	1	0,2	13	2,6
9	-	-	-	-	-	-	-	-	3	0,5	3	0,6
10+	-	-	-	-	-	-	-	-	3	0,5	5	1,0
Celkem	489	100,0	491	100,0	499	100,0	550	100,0	555	100,0	494	100,0

mnoho rodin se nebálo počkat s křtem i týden; více než 18 % dětí bylo do kostela doneseno až po pátém dnu po narození.

Rekordmankou lochenické farnosti se v roce 1893 stala holčička z Předměřic, která se křtu dočkala až ve stáří třinácti dnů. Ne každé dítě však mělo příchod na svět tak lehký, aby se mohlo s vystrojením náležitě honosného křtu vyčkat na pozdější dobu. V těchto případech měla porodní bába oprávnění udělit tzv. nouzový křest; v případě, že dítě přežilo, byl její křest později potvrzen farářem. Poznámky o takovýchto křtech se však v matrice objevují až v samotném závěru sledovaného období.

Bližší představu o tom, jak probíhaly oslavy narození dítěte na Královéhradecku ve druhé polovině 19. století, lze získat z pamětí mlékosrbského sedláka Volfa. Do kostela se mělo jít nejlépe hned druhý den po porodu. Po křtu se konaly hody. Pokud se našla žena, která by je mohla připravit, sešli se známí v domě otce dítěte, pokud ne, vše se odbývalo v místním hostinci. Velkou roli hráli při křtu kmotři a jejich výběru byla věnována velká pozornost. Vzhledem k tomu, že se slušelo, aby kmotrové přinášeli rodičce v době šestinedělí dary v podobě oblečení, šperku a jídla, tzv. polévky, byli jimi nejčastěji lidé z movitějších vesnických vrstev. *Jménem „polévka“ označován byl v peci upečený velký, z nejbělejší pšeničné mouky zhotovený věnec, na povrchu zdobený pletením, koš koláčů, dvě, tři libry cukru, libra kávy, cukrové pamlsky, láhev punče a p. Zcela chudým rodičkám poslán býval často i dar peněžité.*⁴⁶ Zápisem do matriky a předáním darů však vztahy mezi kmotry, dítětem a jeho rodinou zdaleka nekončily. O tom, jak důležitou roli kmotrovství ve zdejší venkovské společnosti hrálo, se dozvídáme následující:

*Děti školu navštěvující měly od rodičů přísně nakázáno, potkají-li některého ze svých kmotrů neb kmoter, ruku jim políbiti. Rodiny... .. titulovaly se pane kmotře neb paní kmotra a mezi takovými rodinami panoval přátelský poměr, často přátelštější než mezi sourozenci, a toto přátelství přenášelo se i na druhou generaci.*⁴⁷

Situace, kdy byly dvě třetiny vesničanů navzájem provázány kmotrovstvím a zbytek potom pokrevně, se podle Volfa začala měnit až v 80. letech 19. století. Tehdy se začaly kmotry stávat členové příbuzenstva, čímž se síť sociálních vztahů na vesnici postupně zjednodušovala. Oslovení pane kmotře pak prý ve zdejších kraji vymizelo až na počátku 20. století.

⁴⁶ J. Volf, *Z pamětí*, s. 32.

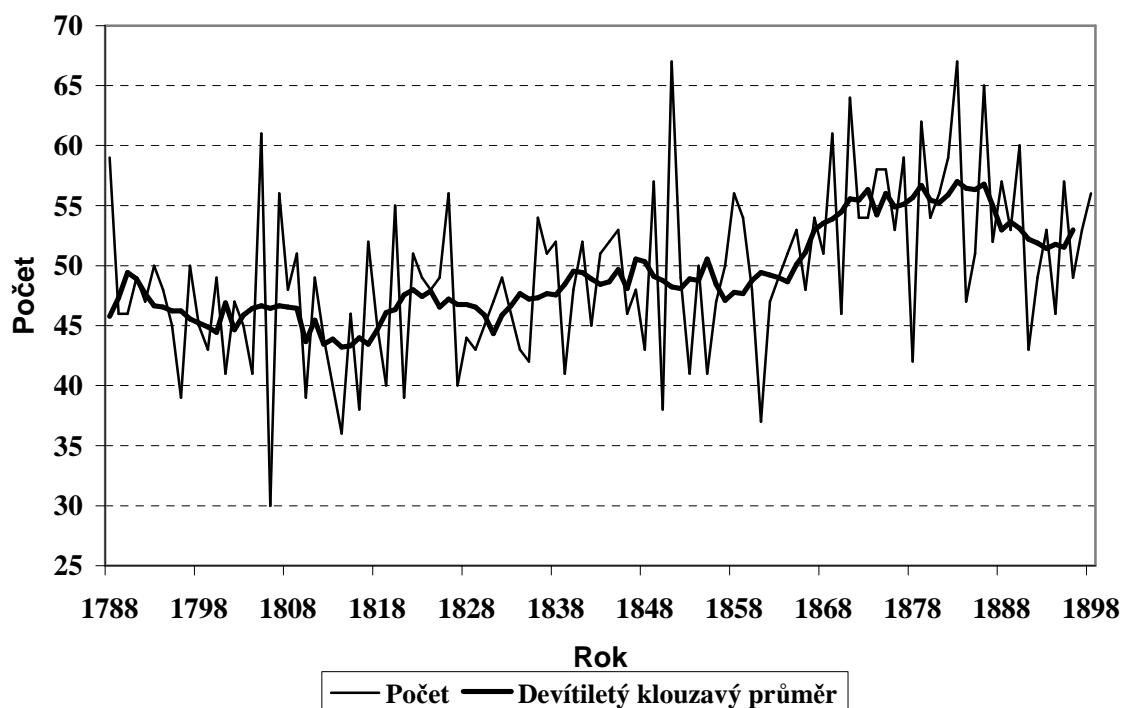
⁴⁷ Tamtéž, s. 33.

5.1. Počet narozených dětí

V letech 1784 až 1899 se v Lochenicích a Předměřicích narodilo celkem 5694 dětí, z toho však živých o 60 méně. Poměr pohlaví byl 50,9 % chlapců ku 49,1 % dívek. Každé 84. těhotné ženě se narodila dvojčata, přičemž poměr pohlaví byl v tomto případě přesně půl na půl. Při 25 porodech dvojčat se narodili dva chlapci, ve stejném počtu případů dvě holčičky a 7 porodů bylo smíšených. Trojčata a vícěrčata se v Lochenicích a Předměřicích za celých 116 let nenarodila ani jednou.

Stejně jako u sňatečnosti může překvapit poměrně malá návaznost porodnosti na vývoj počtu obyvatel farnosti. Na konci 18. století a v první polovině století 19. sice neznáme přesné počty obyvatel, avšak předpokládáme alespoň pomalý růst obou vesnic. Přesto se počty narozených dětí až do počátku 60. let udržují na poměrně stálé úrovni 45-50 narozených ročně. Zvláště nápadný je pak odlišný vývoj v 50. a 60. letech, kdy obě vesnice zažívaly rychlý početní růst obyvatel, během kterého však počty narozených dětí spíše mírně klesaly. Ještě o něco protichůdněji pak působí pokles počtu narozených dětí ve druhé polovině 80. a na počátku 90. let 19. století, ke kterému došlo na pozadí stálého početního růstu lochenického obyvatelstva.

Obrázek 3. Vývoj počtu narozených dětí ve farnosti Lochenice v letech 1788-1896

Daleko větší shodu však naznačuje porovnání vývoje počtu narozených dětí s křivkou zachycující počty sňatků. Na konci 18. a v první polovině 19. století je jejich průběh takřka shodný a zdá se, že právě nízká úroveň sňatečnosti kolem poloviny 19. století byla příčinou stagnace počtu narozených dětí. Situace se změnila až ve druhé polovině 60. let, kdy bylo uzavíráno čím dál více sňatků a také se rodilo čím dál více dětí. Maxima dosáhla úroveň sňatečnosti v roce 1879, porodnosti o čtyři roky později. V dalších letech pak opět obě křivky klesaly. Vzhledem k tomu, že počet dětí v rodině ještě ve sledovaném období nejspíše nebyl nijak vědomě omezován, porodnost závisela na počtu existujících rodin. Ten se měnil s tím, v jaké míře nové sňatky nahrazovaly manželství zaniklá. Připomeňme, že hlavním vlivem, určujícím možnosti zdejších obyvatel založit rodinu, byla především aktuální hospodářská a ekonomická situace v zemědělství. Ta se prostřednictvím sňatečnosti projevovala také ve vývoji počtu narozených dětí. Nepříznivě v tomto smyslu působilo hlavně období napoleonských válek a poté 40. a 50. léta. Po nich následovala zemědělská konjunktura v 60. a 70. letech, která však byla na počátku let 80. vystřídána další hlubokou hospodářskou krizí.

Tabulka 16. Hrubá míra porodnosti ve farnosti Lochenice v letech 1836-1890

Rok	Počet obyvatel farnosti	Počet narozených (pětiletý průměr)	Hrubá míra porodnosti	
			farnost Lochenice	české země ¹
1836	1266	48,4	38,2	39
1843	1347	50,6	37,6	39,7
1850	1326	50,8	38,3	40,8
1855	1565	45,8	29,3	37,8
1857	1693	49,6	29,3	
1862	1707	46,4	27,2	38,5
1869	1681	55,2	32,8	38,4
1880	1778	54,6	30,7	37,7
1890	1796	52,4	29,2	35,9

1 Jedná se o průměry za relevantní pětiletí, např. pro rok 1836 jde o období 1830-1834. Ludmila Kárníková, Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754-1914, Praha 1965, s. 336.

O tom, jak nepříznivé podmínky pro rodinný život musely ve zdejší farnosti panovat v 50. letech 19. století, nás přesvědčí srovnání hrubých měr porodnosti s průměrnými hodnotami pro celé české země. Zatímco ještě do poloviny století se tyto hodnoty odlišovaly jen mírně, právě ve 2. polovině 50. let byla lochenická porodnost o více než 8 a v roce 1862 dokonce o 11 promilových bodů nižší než celozemský průměr. Takto velká odchylka je o to nápadnější, že se právě zemědělsky zaměřené venkovské lokality obecně pokládají za oblasti s porodností

spíše vyšší. I ve zbývající části sledovaného období byla zjištěná hrubá míra v porovnání s celozemskou úrovní přibližně o 7 promilových bodů nižší.⁴⁸

Podobně jako v případě sňatečnosti nemá ve sledovaném období význam rozebírat vlivy úmrtnostních krizí. Až na poslední velkou úmrtnostní krizi na sklonku napoleonských válek, která však byla doprovázena dlouhodobým nepříznivým hospodářským vývojem (což znemožňuje určení jejího vlivu na porodnost), se další větší výkyvy počtu úmrtí na počtu porodů nijak neprojeví. Poslední výjimečné vzvednutí křivky úmrtí vlastně představovala pouze cholerová epidemie z roku 1832, která však neměla dlouhého trvání, podobně jako ostatní větší výkyvy počtu zemřelých objevující se ve druhé polovině 19. století. Díky tomu se nepříznivé úmrtnostní poměry nestačily projevit na vývoji počtu sňatků, a tím spíše nezpůsobily změny ani v porodnosti.

5.2. Nemanželské a legitimované děti

O dostupnosti sňatků pro zdejší obyvatele také mnohé vypovídají počty rozených nemanželských dětí. Na konci 18. století se pohybují na zanedbatelné úrovni 1-2 %, což vzhledem k podobným výsledkům výzkumů z Poruby nebo Jablonce nad Nisou⁴⁹ nemusí být nutně projevem podregistrace. S příchodem nového století se však případy porodů dětí mimo manželství začínají množit a ve 20. letech se již jejich počet přehoupl přes hranici 10 %. Maxima dosáhla nemanželská porodnost ve zdejší farnosti ve 40. letech, kdy mělo více než každé šesté živě narozené dítě neprovdanou matku. Toto desetiletí je také jediným, ve kterém došlo k výraznějšímu překročení celozemských hodnot nemanželské porodnosti. V posledních třech desetiletích 19. století pak opět nemanželských dětí ubylo, v porovnání s vývojem v českých zemích poměrně výrazně.

Být dítětem nemanželského původu nebylo pro novorozeně nijak dobrou výchozí pozicí. Část z nich se mohla tohoto stigmatu zbavit poté, co se jejich matka provdala a ony byly legitimovány. Poznámky o pozdější legitimizaci dětí se v lochenické matrice začínají objevovat až ve 2. desetiletí 19. století, kdy se později provdala třetina všech matek nemanželských dětí. Největší naději na legitimizaci měly děti narozené ve 40. letech – téměř polovina z nich se dočkala úplné rodiny. Ve 2. polovině 19. století pak počet legitimovaných dětí klesl a v jeho posledních dvou desetiletích se ustálil na 15 %.

⁴⁸ Nízké hodnoty hrubých měr porodnosti v 50. letech by mohly souviset s odlišnou metodikou státního sčítání roku 1857. Tehdy byly započítány všechny osoby s domovským právem, nikoli pouze přítomní. Tím mohlo dojít k započítání více obyvatel, porodů zůstalo stejně a hrubá míra je tak zkreslená. To však nevysvětluje nižší hodnoty také ve zbytku sledovaného období.

⁴⁹ Pavla Horská, K otázce vlivu nemanželských porodů na vývoj plodnosti z hlediska historické demografie, *Demografie* 22, 1980, s. 346.

Tabulka 17. Přehled počtu nemanželských a legitimovaných dětí a jejich podílu z úhrnu narozených dětí ve farnosti Lochenice v letech 1784-1899

Období	Narození				Legitimované děti		Podíl dětí mimo manželství v Českých zemích ¹
	celkem	v manželství	mimo manželství	% mimo manželství	počet	podíl	
1784-1789	270	264	6	2,2	-	-	5,0
1790-1799	462	457	5	1,1	-	-	4,4
1800-1809	467	447	20	4,3	-	-	6,4
1810-1819	426	391	35	8,2	10	28,6	10,1
1820-1829	463	420	43	9,3	13	30,2	12,7
1830-1839	465	422	43	9,2	17	39,5	13,0
1840-1849	489	417	72	14,7	35	48,6	14,3
1850-1859	491	438	53	10,8	8	15,1	14,2
1860-1869	499	435	64	12,8	22	34,4	14,5
1870-1879	550	516	34	6,2	14	41,2	10,8
1880-1889	555	529	26	4,7	4	15,4	11,5
1890-1899	497	470	27	5,4	4	14,8	12,6
Celkem	5634	5206	428	7,6	127	29,7	

1 Tabulka vychází z dat zveřejněných L. Kárníkovou. Ta se do roku 1814 týkají jen Čech, později celých českých zemí. Tato data jsou však kompletní až od roku 1816. Zároveň se liší metodika jejich výpočtu - do roku 1806 jde o podíl nemanželských dětí ze všech narozených, později jen živě narozených. Tomu se přizpůsobují i data za Lochenice: do roku 1809 jde také o podíl těchto dětí ze všech narozených. Dále upozorňuji na fakt, že tabulka L. Kárníkové je členěna na období pětiletá, z nichž jsem vypočetla průměry pro daná desetiletí.

Podle srovnání celozemských hrubých měr porodnosti s lochenickou farností by tedy zdejší obyvatelé měli mít vyhlídky na sňatek horší. Proti tomu však stojí vývoj nemanželské porodnosti, který až na výjimky naznačuje spíše situaci opačnou. Vysvětlení, které by přiznávalo lochenickým omezenější možnost uzavřít sňatek a které by nižší podíl nemanželských dětí přisuzovalo přísnější morální kontrole uvnitř venkovské společnosti, však zůstává pouhou spekulací.

Z provedeného rozboru ovšem jasně vyplývá stagnace ve vývoji počtu narozených dětí kolem poloviny 19. století jako následek špatné hospodářské situace, která se projevila ve ztížení možnosti zdejších obyvatel uzavřít sňatek. Logickým důsledkem tohoto stavu bylo ustálení počtu sňatků na dosavadní úrovni (i přes vzrůst počtu obyvatel obou vesnic) doprovázené zvýšením počtu dětí rozených mimo manželství.

5.3. Mrtvorozenost

Mezi zápisy v matrice narozených lze nalézt také záznamy o dětech, které přišly na svět mrtvé. Zároveň se zápisy v matrice narozených byly mrtvorozené děti evidovány také v matrice zemřelých. Pro výzkum byly tedy použity jak zápisy

o mrtvorozených dětech v matrice narozených, tak v matrice zemřelých. První takové dítě se v obou z nich objevuje v roce 1815. Je však nutno konstatovat, že locheničtí faráři nepostupovali při vedení této evidence nijak jednotně. V první polovině 19. století byl mrtvorozeným vyhrazen prostor na stránkách matriky narozených a jen ve třech případech se pak tyto zápisy objevily také v matrice zemřelých, z nich bylo jen jedno dítě zapsáno zároveň v obou matrikách. Od poloviny 19. století až do konce 80. let pak farář preferoval spíše matriku zemřelých s tím, že čtyři děti byly zapsány do matriky narozených. V 60. letech nebyl zaznamenán žádný takto nešťastný porod a není tedy jasné, zda je to odraz reálné situace či důsledek nedokonalé evidence. Od poloviny roku 1887 se zápisy zdvojily a většinu těchto dětí lze najít v obou matrikách. Nápadné je prudké zvýšení jejich počtu právě v této době. To může být způsobeno zlepšením evidence nebo také změnou definice pojmu mrtvě narozeného dítěte. Každopádně je evidence mrtvorozených dětí na konci 19. století vedena pečlivěji a značně zpochybňuje vypovídací schopnost zápisů z předešlé doby.

V první polovině 19. století se až na mírné zvýšení ve 20. letech pohyboval podíl mrtvě narozených dětí z úhrnu kolem 1 %, zatímco v 90. letech matriky zachycovaly více než 5 % takových porodů. Pro úplnost jsou v tabulce uvedeny také hodnoty úrovně mrtvorozenosti pro celé české země, takže lze sledovat tendenci k jejich vzestupu. Se spíše náhodnými daty z naší sondy je však lze srovnávat jen stěží.

Co se poměru pohlaví mrtvě narozených dětí týče, matriky zaznamenaly o něco více chlapců (39) než děvčat (34), což se nijak neliší od poměru u živě narozených dětí. U dvou dětí nebylo pohlaví evidováno.

Tabulka 18. Úroveň mrtvorozenosti ve farnosti Lochenice v letech 1810-1899

Období	Počet narozených	Z toho		Mrtvorozenost (v ‰)	
		živě	mrtvě	Lochenice	české země ¹
1810-1819	430	426	4	9,3	9,5 ²
1820-1829	474	463	11	23,2	12,1
1830-1839	471	465	6	12,7	14,5
1840-1849	495	489	6	12,1	16,3
1850-1859	494	491	3	6,1	21,7
1860-1869	499	499	0	0,0	23,2
1870-1879	555	550	5	9,0	25,6
1880-1889	565	555	10	17,7	28,3
1890-1899	525	497	28	53,3	30,6
Celkem	5707	5634	73	12,8	20,2

¹ Zdroj: Kárníková, L: *Vývoj obyvatelstva... cd., str. 338.* Data za pětiletá období byla přepočtena na desetiletá.

² Údaj se vztahuje pouze k pětiletí 1815-1819.

6. Úmrtnost

Dalším demografickým jevem, kterému bude věnována pozornost, je úmrtnost. Na vývoji mortality se mohla velice snadno projevit celá řada vnějších vlivů z oblasti ekonomické a hospodářské, ale také postupné zlepšování zdravotní péče a osvěty. Do sledovaného období spadají některé popisované zásadní proměny úmrtnostních poměrů v českých zemích. Jedná se zejména o změnu charakteru, resp. o vymizení úmrtnostních krizí, charakteristických pro předešlá století, a dále o pozvolný nástup změn v populačním vývoji v závěru 19. století, označovaných termínem demografická revoluce.

Smrt je nevyhnutelnou součástí života a podobně jako v případě narození je jí ve společnosti věnováno množství přechodových rituálů a lidových zvyků. Ačkoli etnografická literatura zná mnoho lidových pověr a zvyků vztahujících se k nejbližším okamžikům před smrtí a po ní, jejich podobu právě v lochenické farnosti neznáme. Geograficky nejbližší popis zvyků, které však souvisely až s pohřbem, zanechal ve svých pamětech sedlák Josef Volf z Mlékosrb. Doprovodit zemřelého na jeho poslední cestě přicházelo kromě rodinných příslušníků mnoho dalších lidí, přátel a sousedů. Průvod doprovázel ke kostelu rakev, která byla nesena na marách a byla ještě zakryta dřevěnou konstrukcí potaženou černým plátnem s všitým velkým žlutým křížem. Nahoře byl připevněn křížek a soška Panny Marie. Zvyklosti spojené s pohřbem se však různily v závislosti na stavu zemřelé osoby:

Zemřel-li mládenec, nesly jej ke hrobu na ramenou družičky, zemřela-li panna, nesli ji ke hrobu mládenci. Zemřela-li žena po porodu, v šestinedělích, sešly se ženy – matky před kostelem, aby rakev na ramena vzaly a odtud do kostela a odtud pak ke hrobu donesly. Rakve zemřelých lidí ženatých a starších vůbec byly obyčejně černé, rakve lidí svobodných bíle natřené a tyto byly při pohřbu odkryté nesený.⁵⁰

Po pohřbu se příbuzní sešli na bohaté hostině v domě zemřelého. Ostatní účastníci pohřbu pak zapíjeli úmrtí známého v místním hostinci.

Z dnešního pohledu je jistě zajímavý Volfův postřeh o počátku užívání pohřebních věnců a kytic. Až do počátku 80. let byl z květin nebo z chvojí upletený věnec na rakvi znakem pohřbu svobodné osoby. Tento zvyk se na Královéhradecku rozšířil na všechny pohřby až koncem 19. století, ale v této době došlo i k dalším změnám pohřebních rituálů. Rakev se přestala zakrývat, mizí nošení rakve ke hrobu a počátkem 20. století již není rakev nesena vůbec – pohřební průvod jde za pohřebním vozem.⁵¹

⁵⁰ J. Volf, *Z pamětí*, s. 34.

⁵¹ J. Volf, *Z pamětí*, s. 34-35.

S posledními okamžiky obyvatel lochenické farnosti byl úzce svázán zdejší farář. Jemu kromě vedení mše za zesnulého a samotného pohřbu příslušela také povinnost udělit umírajícím poslední pomazání. Roku 1890 začal farář zanášet zápisy o zemřelých do nového formuláře, ve kterém již byla věnována pozornost také tomuto aktu. Od poloviny tohoto roku tak známe počty zaopatřených umírajících, ale také důvody nesplnění této povinnosti. Pro faráře se neposílalo v případě úmrtí dětí před prvním přijímáním, tedy zhruba do věku 10-12 let.

Bez posledního pomazání zemřela v posledním desetiletí 19. století v lochenické farnosti téměř pětina osob starších 10 let (51 osob z celkem 263 osob, které zemřely starší než 10 let). Na farářovu obhajobu nutno říci, že ve většině případů šlo o úmrtí náhlá a nepředvídatelná, jakými byly nejrůznější úrazy nebo mozkové příhody. Občas se také stávalo, že pečovatelé špatně průběh nemoci odhadli a farář nestačil přijít do domu umírajícího včas. Bez posledního pomazání také zemřelo několik osob, které farář považoval za duševně nezpůsobilé. Jako vysvětlení se pak objevují poznámky *blbý*, *choromyslná* nebo *nebyl duševně vyvinut* (žák 1. třídy).⁵²

Téměř ve třetině případů se však v matričních záznamech objevuje také farářovo rozhořčení nad nedůsledností pečovatelů a blízkých příbuzných, které obviňuje ze zanedbání povinnosti zavolat k umírajícímu duchovního. Kromě prostého konstatování: *nebylo faráři oznámeno* se také dočítáme: *rodičové, ač farář vzkázal, tohoto včas povolati meškali; liknavost obecního strážníka, že zemřel před zaopatřením*. A pozůstalí pak často, ať již oprávněně či ne, přesouvali vinu na špatný úsudek lékaře: *Otec se vymlouval, že nemoc trvala krátce a že lékař na nebezpečí neupozornil. Zemřela po kratičké nemoci – prý k pře-kvapení lékaře i domácích*.⁵³ Zda byl přístup lochenických a předměřických obyvatel k institutu posledního pomazání a možná také k úloze církve v každodenním životě obecně po celé sledované období podobný, nebo zda došlo na konci století k nějakému posunu, lze jen těžko odhadnout. Na důsledné udělování posledního pomazání však kladly důraz také vyšší církevní orgány již v polovině 19. století. Zástupci lochenické obce učinili v roce 1858 ve formuláři o kanonické vizitaci následující prohlášení: *Nižádného takového pádu, aby kdo nepokřtěný a nezaopatřený vinou farářovou zemřel. V kázání často napomenutí slycháme*.⁵⁴ Zdá se tedy, že se již tehdy vyskytovaly případy zanedbání ze strany zdejších obyvatel, jimž musel farář správný postup připomínat.

⁵² Opisy matrik ř. k. vikariát Hradec Králové, *FÚ Lochenice*, 1871-1900, SOA Zámorsk, nezpracovaný fond Sběrka opisů matrik.

⁵³ Opisy matrik ř. k. vikariát Hradec Králové, *FÚ Lochenice*, 1871-1900, SOA Zámorsk, nezpracovaný fond Sběrka opisů matrik.

⁵⁴ Kanonické vizitace, SOkA Hradec Králové, fond *FÚ Lochenice*, i. č. 199, kart. 20.

6.1. Počet zemřelých

V letech 1784-1890 zemřelo v lochenické farnosti 4365 osob, což činí průměrně 37,6 úmrtí ročně. Podobně jako v případě sňatečnosti i porodnosti se však pod tímto průměrem skrývají značně rozdílné hodnoty. Již na první pohled došlo k nejvýraznějším výkyvům v počtu zemřelých na počátku 19. století. Nejvyšší hodnoty bylo dosaženo v roce 1806 – tehdy zemřelo 86 lochenických a předměřických obyvatel – ale tento rok nebyl jediným výjimečným. Křivka počtu zemřelých se ve sledovaném období abnormálně zvedla nejprve v roce 1800, kdy zemřelo 58 lidí. V celozemském měřítku byl v tomto roce také zaznamenán vzestup mortality, jehož příčinou byla rozsáhlá epidemie neštovic.⁵⁵ Ty se nevyhnuly ani zdejší farnosti a podobně jako v celých Čechách jim padla za obětí přibližně sedmina ze všech zemřelých. Po několika klidnějších letech pak opět překročil počet zemřelých hranici 50 úmrtí v roce 1804, kdy znovu udeřila epidemie neštovic, tentokrát však ještě silnější než o čtyři roky dříve. Sedmáct dětí, které tehdy této nemoci podlehly, představovalo bezmála třetinu všech zemřelých. V následujícím roce 1805 pak zdejší farář zaznamenal nejnižší počet pohřbů ve sledovaném období vůbec (17), aby mohl hned vzápětí přijít opačný extrém již zmiňovaného roku 1806.

Neštovice v té době řádící v Čechách⁵⁶ se tentokrát lochenické farnosti vyhnuly. Byly nahrazeny vyšším výskytem tyfu, kterému podlehl 15 osob. Za obvyklých podmínek by takové číslo s přehledem představovalo první příčku mezi všemi jinými příčinami. V roce 1806 se však nejspíše plně projevil nepříznivý důsledek napoleonských válek a byl zaznamenán rovněž nárůst počtu ostatních běžných příčin smrti, takže si v konečném důsledku tyfus připsal „pouhých“ 17,5 % úmrtí. Při další celozemské epidemii v roce 1809 se však již mezi dětmi z Lochenic a Předměřic objevily v plné míře opět neštovice. Tentokrát si připsaly 26 životů, tedy třetinu všech zemřelých. Epidemické nemoci, jako byl tyfus, úplavice a epidemická skvrnivka, zasáhly všechny věkové kategorie a celkem v tomto roce nakažlivým nemocem podlehl přes 43 % všech zemřelých. Rokem 1809 ve zdejší farnosti, na rozdíl od situace v ostatních částech země,⁵⁷ končí období obrovských úmrtnostních výkyvů napoleonských válek.

Prvních 15 let 19. století považuje L. Kárníková s jistými výhradami za *poslední populační otřes starého typu v 19. století*.⁵⁸ Oním populačním otřesem starého typu jsou míněny hluboké demografické krize, které byly až do této doby hlavním rysem populačního vývoje. Demografická krize je definována ja-

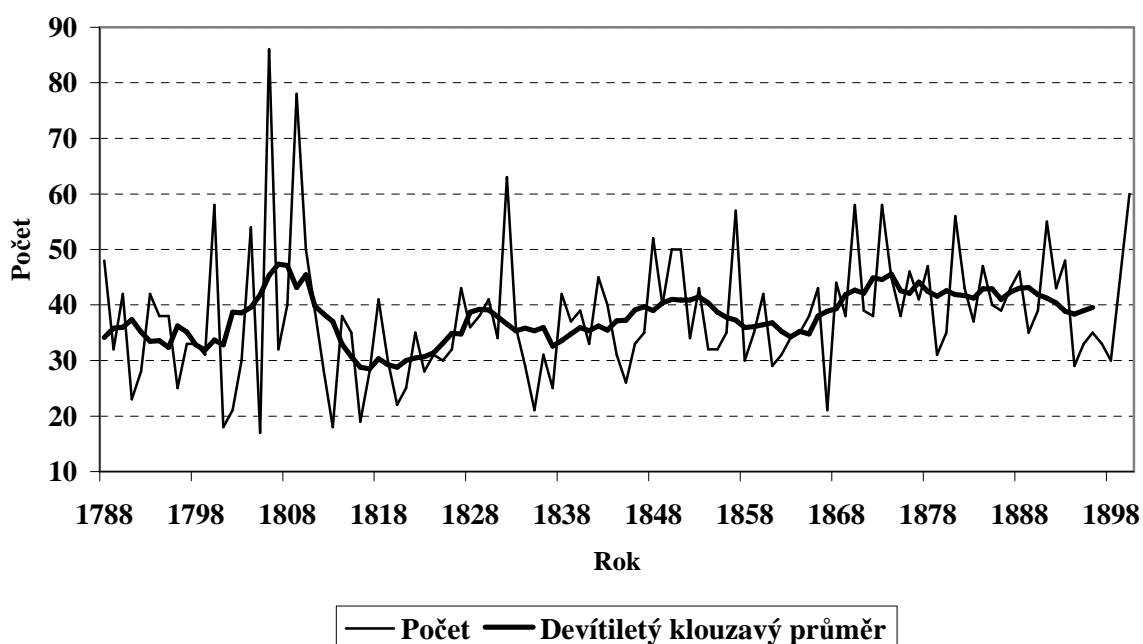
⁵⁵ Ludmila Kárníková, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754-1914*, Praha 1965, s. 71.

⁵⁶ Tamtéž, s. 72.

⁵⁷ Jde zejména o vzestup úmrtnosti v roce 1814. L. Kárníková, *Vývoj*, s. 71.

⁵⁸ Tamtéž.

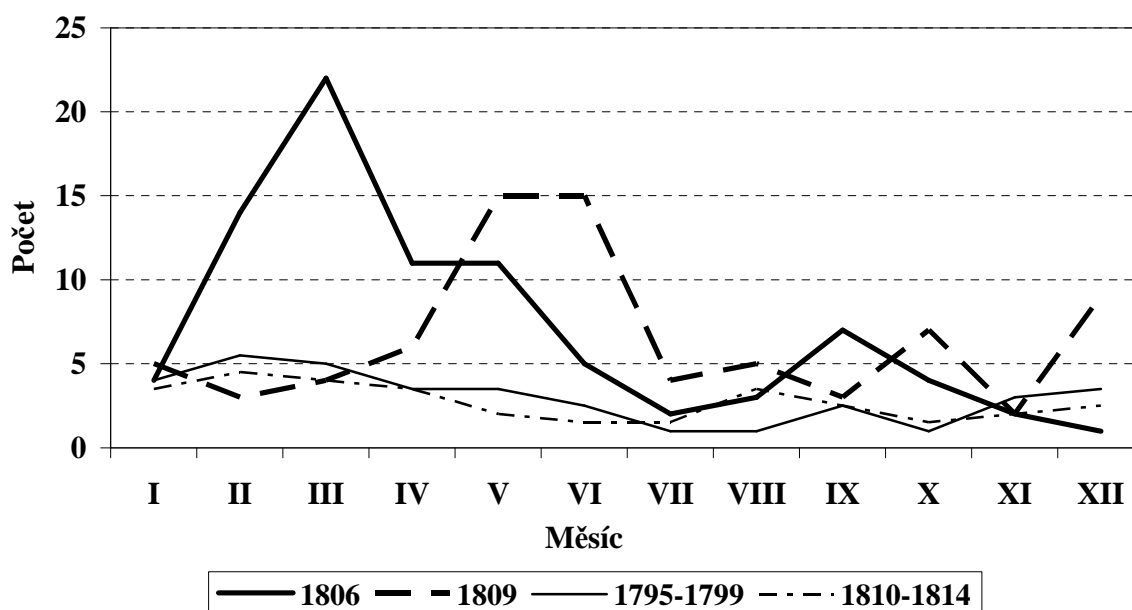
Obrázek 4. Vývoj počtu zemřelých ve farnosti Lochenice v letech 1788-1896

ko situace, kdy křivka úmrtí prudce a mimořádně stoupne, a to tak, že počet pohřbů po dobu nejméně tří měsíců, někdy ale i více let dosahuje nejméně dvojnásobku měsíčního nebo ročního průměrného počtu úmrtí v letech předcházejících nebo následujících.⁵⁹ Aplikace této definice na úmrtnostní výkyvy v lochenické farnosti je ztížena malými počty úmrtí v klidných letech (zvláště při rozdělení po jednotlivých měsících), ale také faktem, že jde vlastně o několik výkyvů za sebou a léta bezprostředně předcházející či následující tedy nelze považovat za vhodná pro srovnání. Pokud bychom se spokojili se srovnáním počtů úmrtí v jednotlivých měsících popsanych výkyvů s průměry za nejbližší „klidnější“ pětiletí 1795-1799 a 1810-1814, dojdeme k závěru, že kritérium dvojnásobného počtu zemřelých alespoň po dobu tří měsíců splňují pouze výkyvy v letech 1804, 1806 a 1809. Rok 1804 překračuje dvojnásobnou hranici jen nepatrně a navíc pouze při pohledu na měsíční počty – počet zemřelých za celý rok je menší než dvojnásobek průměrného počtu v „klidných“ obdobích. Počet zemřelých v roce 1809 sice tuto hranici překračuje, avšak při pohledu na křivku vývoje v průběhu roku je zřejmé, že nejvýraznější vzrůst počtu zemřelých spadá pouze na květen a červen. V červenci již hlavní vlna epidemie opadla a kritérium dvojnásobného počtu je i zde splněno jen s obtížemi. Za demografickou krizi tak můžeme bez výhrad označit pouze vývoj úmrtnosti v roce 1806, kdy

⁵⁹ Eduard Maur, *Základy historické demografie*, Praha 1978, s. 141.

Obrázek 5. Porovnání vývoje počtu zemřelých ve farnosti Lochenice v letech 1806 a 1809 s „klidnými“ léty 1795-1799 a 1810-1814

oproti srovnávaným letům nastal prudký vzrůst počtu zemřelých v únoru. Vrchol nastal v březnu, kdy úmrtnost dosáhla více než pětinasobku normálních hodnot. Následující dva měsíce se již situace zmírnila, avšak počty zemřelých činily stále tři až čtyřnásobek normálních hodnot.

Rok 1806 je tak v lochenické farnosti opravdu posledním výkyvem, který lze označit za krizový v pravém slova smyslu. Další větší výkyv úmrtnosti po napoleonských válkách postihl lochenickou farnost až v roce 1832, kdy sem dorazila epidemie cholery. Ta své působení rozložila do dvou vln. První začala hned na počátku roku a s koncem února odezněla. Druhá vlna pak postihla zdejší obyvatelstvo s příchodem letního období a poslední případy byly zaznamenány na samotném konci srpna. Celkem tak v průběhu roku na tuto chorobu zemřelo 28 lidí – téměř 44 % všech zemřelých. Ačkoliv i v tomto případě byl počet zemřelých ve třech za sebou jdoucích měsících více než trojnásobný ve srovnání s průměrem v rámci okolních pětiletí, při pohledu na celkové počty zemřelých v okolních letech se rok 1832 neprofiluje tak výrazně jako krize z počátku 19. století a při porovnání s průměrným počtem zemřelých v předcházejícím pětiletí jeho dvojnásobku nedosahuje.

Do konce 19. století se pak již žádný výkyv podobného rozsahu neobjevil. Jako rok s výrazněji vyšším počtem zemřelých lze jmenovat 1857, ve kterém kromě dvou případů spály epidemické nemoci vůbec nefigurovaly, a dále menší

výkyvy v roce 1870, 1873, 1882 a 1891, v nichž se sice nemoci jako tyfus, neštovice, spála a záškrť objevovaly, jejich podíl na celkovém počtu zemřelých však nebyl nijak výrazný.

Tabulka 19. Úmrtnost ve farnosti Lochenice v letech 1836-1890

Rok	Počet obyvatel	Počet zemřelých (pětiletý průměr)	Hrubá míra úmrtnosti (v ‰)	
			farnost Lochenice	české země ¹
1836	1266	29,8	23,5	31,2
1843	1347	35,0	26,0	28,8
1850	1326	45,2	34,1	30,3
1855	1565	40,0	25,6	29,8
1857	1693	37,8	22,3	
1862	1707	34,2	20,0	28,3
1869	1681	40,0	23,8	31,6
1880	1778	42,4	23,8	28,9
1890	1796	45,6	25,4	27,8

1 Jedná se o průměry za relevantní pětiletí, např. pro rok 1836 jde o období 1830-1834. Ludmila Kárníková, Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754-1914, Praha 1965, s. 336.

Křivka klouzavých průměrů naznačuje mírné zvyšování počtu zemřelých v průběhu sledovaného období. Tato křivka však nebere v úvahu postupné změny v počtu obyvatel v Lochenicích a Předměřicích žijících. Tento problém by měl být vyřešen užitím hrubých měr úmrtnosti. Vzhledem k tomu, že celkové počty obyvatel známe jen k omezenému počtu let, použili jsme pro výpočet těchto měr pětileté průměry počtu zemřelých, které by tak měly zmenšit následky náhodných výkyvů, pro vývoj úmrtnosti tak charakteristických.

Přesto jsou výsledné hodnoty značně rozkolísané. To by mohlo být u nejstarších údajů do jisté míry způsobeno možnými nepřesnostmi v uvedeném počtu obyvatel. Obecně lze říci, že úmrtnost v Lochenicích a v Předměřicích byla výrazně nižší, než činil průměr pro České země. Nejvyšší hodnoty dosahovala hrubá míra úmrtnosti v roce 1850, což zapadá do celozemského trendu a také do obrazu „hladového“ konce 40. a začátku 50. let.

Velký rozdíl mezi hodnotami místními a z celých českých zemí je patrný v roce 1869. Hrubá míra úmrtnosti českých zemí uvedená v tabulce 19 zahrnuje pětiletí 1865-1869, a tudíž odráží také vzestup úmrtnosti v souvislosti s prusko-rakouskou válkou. Lochenická farnost se nachází jen několik málo kilometrů od místa střetu obou armád v bitvě na Chlumu a byla tak téměř v samotném centru válečného dění. Oběma vesnicemi nejprve procházely rakouské armády směrem k bojišti a v Lochenicích byly po nějakou dobu zřízeny lazarety pro raněné vojáky. Při ústupu poté opět rakouské pluky využily zdejších mostů přes Labe

a nakonec byly obě vesnice obsazeny pruskými vojáky.⁶⁰ Většina obyvatel tehdy své domovy opustila a je jasné, v jakém stavu je našla po svém návratu. Navíc byla tak obrovským vojskem zcela zničena nadějná úroda.⁶¹

O tom, jak tyto ztráty působily na životní úroveň zdejších obyvatel v následujících měsících, se dochovala rozporuplná svědectví pamětníků. Podle Bartoše a Švarce z Předměřic *drahota za války nebyla, ani nedostatek, neb dovoz drah obstaral všechno*.⁶² Josef Buben z Lochenice pak sice dovoz naturálií připouští, ovšem v jeho vzpomínkách převládá nespokojenost nad přístupem úřadů, které lidem neproplatily veškeré škody, ale na zaplacení daní trvaly, *i když nebylo z čeho*.⁶³

Každopádně rok 1866 neznamenal pro lochenickou farnost nijak výjimečný vzestup úmrtnosti, a to i přes epidemii cholery, která si v průběhu října vyžádala 17 lidských životů – téměř 40 % všech zemřelých. Je také zajímavé, že všechny její oběti pocházely z Předměřic a Lochenice, zástavbou na tuto obec téměř navazující, zůstaly ušetřeny. Důsledky událostí roku 1866 se na úmrtnostních poměrech neprojevily ani v roce následujícím. Naopak tehdy zemřel vůbec nejmenší počet lidí za celou druhou polovinu 19. století. Tento vývoj přispěl k tak velkému rozdílu hrubé míry úmrtnosti mezi lochenickou farností a celozemským průměrem.

Úmrtnost v roce 1866 ukázala, jak významně se může lišit vývoj celozemský od malé regionální sondy. V tomto světle pak nepůsobí nijak zneklidňujícím dojmem ani protichůdný vývoj hrubých měr úmrtnosti v závěru 19. století, který měl v celozemském měřítku sestupnou tendenci a ve sledované farnosti spíše opačnou.

6.2. Průměrný věk zemřelých

V 19. století může být zjištěná úroveň úmrtního věku ještě ovlivněna kvalitou záznamů. Z frekvenčního rozložení zemřelých podle věku jasně vyplývá tendence farářů zaokrouhlovat věk zemřelých osob na desítky, a to hlavně u zemřelých ve vyšším věku. Tento trend je výrazný zejména ve starším období a je otázka, zda byly tyto nepřesnosti způsobeny skutečně neznalostí, či malým důrazem faráře na preciznost evidence. Stávalo se také, že v obci zemřel neznámý člověk, u něhož byl věk pouze odhadován. Těchto případů však není tolik, aby mohly praxi zaokrouhlování výrazněji ovlivnit. Podobně jako u zápisů

⁶⁰ *Průvodce po bojišti u Hradce Králové z roku 1866*, Hradec Králové 1886, s. 51-60.

⁶¹ *Pamětní kniha obce Lochenice*, s. 52.

⁶² *Pamětní kniha obce Předměřice*, s. 35.

⁶³ *Pamětní kniha obce Lochenice*, s. 52.

o sňatcích byl s požadavkem na předložení křestního listu při zápisu do matriky ve druhé polovině 19. století tento nedostatek téměř zcela odstraněn.

Ačkoliv je vypovídající hodnota průměrného věku zemřelých značně omezená, zasluhuje si pozornost. Při rozdělení sledovaného období na tři části je jasně vidět, že průměrný věk zemřelých stoupal, a to mužů i žen. Při pohledu na vývoj v jednotlivých desetiletích sice není tento trend přímočarý – zejména ve druhé polovině 19. století docházelo ke značným výkyvům, ovšem o zlepšující se situaci jistě přesvědčí porovnání průměrného věku na počátku a na konci námi sledovaného období. V letech 1784-1789 činil dohromady u mužů i žen 25,4 let, v posledním desetiletí 19. století to pak bylo již 34,6 let. Lidé žijící v lochenické farnosti se tedy průměrně dožívali o 9 let více než na konci 18. století. Muži umírali po celou dobu dříve než ženy, což je důsledkem právě jejich vyšší úmrtnosti v dětském věku. Největšího rozdílu mezi muži a ženami (5,8 roku) bylo dosaženo v letech 1840-1849, hned v následujícím desetiletí se však k sobě obě hodnoty přiblížily nejtěsněji na rozdíl pouhých 2,3 let. To poměrně jasně vystihuje rozkolísanost těchto dat zejména v několika desetiletích kolem poloviny 19. století.

Tabulka 20. Průměrný věk zemřelých ve farnosti Lochenice v letech 1784-1899

Období	Muži	Ženy	Celkem	Z toho ve věku 15 +		
				muži	ženy	celkem
1790-1799	22,0	27,6	24,8			
1800-1809	26,1	30,7	28,2			
1810-1819	25,9	31,0	28,4			
1820-1829	27,3	32,3	29,7			
1830-1839	32,5	35,1	33,8			
1840-1849	27,1	32,9	29,9			
1850-1859	30,7	33,0	31,8			
1860-1869	31,6	36,9	34,2			
1870-1879	30,1	32,6	31,3			
1880-1889	31,1	34,4	32,6			
1890-1899	33,2	35,9	34,6			
1784-1819	24,7	29,3	26,9	55,4	57,1	56,3
1820-1859	29,4	33,3	31,3	57,8	57,8	57,8
1860-1899	31,4	34,9	33,1	57,1	60,1	58,5
Celkem	28,7	32,7	30,6			

Tyto průměry však zahrnují také velice vysokou dětskou úmrtnost. Pokud zúžíme pohled pouze na dospělé, výsledné hodnoty již nejsou tak nízké. Také v této věkové skupině došlo k postupnému zvýšení průměrného věku u mužů i žen, i když ne v takové míře jako v úhrnu populace. Zajímavý je také nižší rozdíl mezi oběma pohlavími – ve 2. období byly dokonce obě hodnoty totožné.

6.3. Věková skladba zemřelých

Lochenická farnost se nijak nevymykala situaci v jiných částech českých zemí a i zde hrála největší roli dětská úmrtnost. Ačkoliv se její podíl na počtu zemřelých postupem času zmenšoval, stále tvořila nejsilnější složku úmrtnosti. Naopak čím dál více obyvatel Lochenic a Předměřic se dožívalo pozdního věku - z třetiny na přelomu 18. a 19. století se jejich podíl zvětšil až na téměř 40 % v posledním období. Věková skupina 15-49 let se pak po celé sledované období udržovala na přibližně stejné úrovni – její podíl na počtu zemřelých se pohyboval kolem 16,4 %.

Podobné poměry platí také při rozdělení podle pohlaví. U mužů činil poměr za celé sledované období 50,7 : 16,7 : 32,6 % a u žen 45,3 : 16,1 : 38,6 %. Chlapci tedy umírali v dětském věku v daleko větší míře než dívky, což logicky vedlo k tomu, že se vysokého věku dožívalo více žen než mužů. Z rozdělení na tři období jsou však mezi poměry obou pohlaví zřetelné jisté posuny. Na přelomu 18. a 19. století byl rozdíl v úmrtnosti chlapců a dívek největší, což se projevilo vyšším podílem zemřelých žen v obou dalších věkových kategoriích. Ve druhém a třetím období se rozdíl v úmrtnosti v dětském věku u mužů a u žen postupně snižoval. Dospělosti se tak dožilo více chlapců, čímž došlo ke zvýšení počtu zemřelých mužů v obou dalších věkových kategoriích. U žen se však vývoj lišil. Zároveň se snížením váhy nejmladší kategorie došlo k poklesu počtu zemřelých také v kategorii 15-49 let, a to zejména v letech 1820-1859. Čím byla tato odlišnost způsobena, je těžké odhadnout.

Tabulka 21. Skladba zemřelých podle věkových skupin ve farnosti Lochenice v letech 1784-1899 (v %)

Období	0-14			15-49			50+		
	muži	ženy	celkem	muži	ženy	celkem	muži	ženy	celkem
1784-1819	57,0	48,3	52,7	15,3	18,7	17,0	27,7	33,0	30,3
1820-1859	50,3	45,1	47,9	17,1	14,5	15,8	32,6	40,4	36,3
1860-1899	45,9	43,0	44,5	17,4	15,3	16,4	36,7	41,7	39,1
Celkem	50,7	45,3	48,1	16,7	16,1	16,4	32,6	38,6	35,5

Shrnutí do tří období však zakrývá velkou rozkolísanost v jednotlivých letech. Počty zemřelých jsou sice v takto malých časových úsecích nízké, přesto je třeba na některé neobvyklé situace upozornit. Ačkoli by se z třicetiletých průměrů mohlo zdát postavení dětské úmrtnosti neotřesitelné, stávalo se, že počty zemřelých dětí byly překonávány i zbývajícími věkovými kategoriemi. Zejména ve druhé polovině 19. století již převyšovaly počty padesátiletých a starších dětská úmrtí poměrně často. Ve sledovaném období se však vyskytly i roky, kdy byly obvyklé poměry převráceny úplně. Roku 1848 zemřelo vůbec

nejvíce osob starších než padesát let a dětí do 15 let zemřelo stejně jako osob v reprodukčním věku. V roce 1867 byla však již i tato skupina početnější a vzájemný poměr byl tak 15 : 25 : 60 %. Stejná situace, i když ne tak výrazná, se opakovala ještě roku 1886. Tyto výjimky byly samozřejmě umožněny poklesem dětské úmrtnosti, který byl nejvýraznější právě roku 1867. K jejímu odsunu až na poslední příčku pak již stačilo víceméně náhodné zvýšení úmrtnosti v ostatních věkových skupinách.

Při detailnějším studiu úmrtnosti z hlediska věku se projeví výše úmrtnosti v dětském věku. Děti, které se dožily 10 let, pak měly před sebou více než 30leté období, ve kterém byla úmrtnost jen velmi malá. Počty zemřelých se v něm udržovaly na nízké úrovni a začaly opět postupně stoupat až ve věkové kategorii 40-45 let, aby dosáhly vrcholu v kategorii 70-75 let. Při rozdělení na tři období je pak zřejmá odlišnost v nejstarší době, kdy nejvyšší počet dospělých zemřelých, mužů i žen, skonal ve věku 60-64 let. Je však třeba připomenout zaokrouhlování uváděného věku zemřelých na desítky. To se nejvíce projevuje právě v letech 1784-1819, naopak za nejobjektivnější lze považovat hodnoty z nejmladšího období.

6.4. Kojenecká a dětská úmrtnost

Vzhledem k neznalosti věkové skladby žijícího obyvatelstva Lochenic a Předměřic lze studovat detailněji pouze úroveň úmrtnosti dětské. Její podíl mezi ostatními věkovými kategoriemi se v průběhu námi sledovaného období postupně zmenšoval, avšak vzhledem k průměrnému zastoupení 48 % se jakékoliv změny její úrovně ihned projevovaly na úmrtnosti celé farnosti jako celku.

Největší podíl na dětské úmrtnosti měla v celém sledovaném období úmrtnost kojenecká. Nejméně dětí do 1 roku - stále však více než polovina z dětí celkem – umírala překvapivě v nejstarším období. Další třetina dětí se pak v této době nedožila 5. narozenin. Necelých 9 % připadalo na věkovou skupinu 5-9 let a po 10. roce života již zemřelo pouze 3,4 % dětí. Zatímco podíl dvou starších věkových skupin dětí se v průběhu 19. století příliš neměnil, u nejmenších dětí docházelo k poměrně velkým změnám. Druhé období přineslo prudký nárůst úmrtnosti v kojeneckém věku a úměrně tomu došlo k poklesu v kategorii 1-4 roky. Konec 19. století pak přinesl alespoň částečný návrat k původním hodnotám.

Při pohledu na počty zemřelých je také zajímavé zjištění, že výše popsaná převaha úmrtí chlapců nad dívkami v dětském věku byla způsobena hlavně jejich větší úmrtností ve věku kojeneckém. V ostatních dětských kategoriích jsou rozdíly mezi oběma pohlavími pouze minimální. Pokud budeme předpokládat minimální možnost migrace v nejnižších věkových skupinách, dovolují nám matriční záznamy vypočítat pravděpodobnost úmrtí dětí, které se narodily v jednotlivých desetiletích a dožily se prvních narozenin, ve věku 1-4

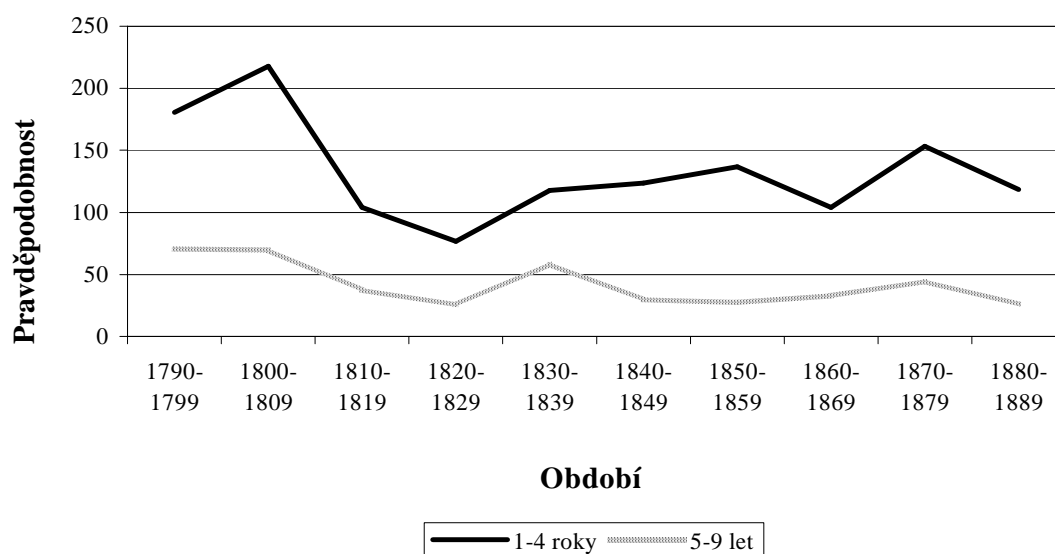
Tabulka 22. Poměr jednotlivých věkových kategorií v rámci dětské úmrtnosti ve farnosti Lochenice v letech 1784-1899 (v%)

Věk	1784-1819			1820-1859			1860-1899		
	chlapci	dívky	celkem	chlapci	dívky	celkem	chlapci	dívky	celkem
0	58,4	50,6	54,9	67,2	63,1	65,3	64,1	56,5	60,6
1-4	30,2	36,3	33,0	21,1	26,1	23,3	26,7	33,4	29,8
5-9	7,8	9,9	8,7	7,2	6,9	7,0	6,0	6,7	6,3
10-14	3,6	3,2	3,4	4,5	3,9	4,3	3,1	3,3	3,2
0-14	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

roky. Nejvíce dětí doživších se 1 roku zemřelo v následujících 4 letech na konci 18. století – 18 %. První dvě desetiletí následujícího století pak přinesla prudký pokles až na minimum necelých 8 % ve 20. letech. Ve zbytku 19. století již k takovým výrazným výkyvům nedošlo, více než 15 % pravděpodobnost úmrtí ve věku 1-4 roky měly pouze děti narozené v 70. letech.

Obdobně lze vypočítat pravděpodobnost úmrtí v nejbližších 5 letech také pro pětileté děti. Ve věkové skupině 5-9letých již úmrtnost nebyla tak vysoká a ani rozdíly mezi jednotlivými generacemi nebyly tak výrazné. Nejhorší vyhlídky měly 5leté děti opět v posledních dvou dekadách 18. století, druhé maximum pak připadlo na 30. léta 19. století. Ostatní desetiletí byla těmto dětem příznivější. Počty zemřelých v tomto věku jsou při rozdělení po deseti letech ale velice nízké, proto mohou být ovlivněny náhodnými výkyvy. Celkový trend však odpovídá poznatkům o vývoji dětské úmrtnosti v tomto období v českých zemích jako celku.

Obrázek 6. Pravděpodobnost úmrtí dětí, které se dožily 1 a 5 let, ve věku 1-4 a 5-9 let ve farnosti Lochenice v letech 1790-1889 (v promile)

Obecně je za odraz celkové hospodářské vyspělosti a hygienické situace považována úroveň kojenecké úmrtnosti. Vyjadřuje také kvalitu péče, kterou věnovaly matky svým dětem. Po výpočtu kvocientu kojenecké úmrtnosti (zemřelých do 1 roku na 1000 živě narozených dětí) nás zarazí velký rozdíl hodnot lochenických oproti celozemským. Celozemské hodnoty však zahrnují také lokality rozvíjejících se průmyslových měst, kde byla péče o malé děti obecně daleko nejhorší. Naopak právě zemědělsky orientovaná lochenická farnost, nacházející se v úrodné krajině a mající zároveň úzkou návaznost na blízký Hradec Králové, mohla být právě na opačném konci pomyslného žebříčku.

Tabulka 23. Kojenecká úmrtnost ve farnosti Lochenice v letech 1784-1899

Období	Kojenecká úmrtnost (do 1 roku)		Novorozenecká úmrtnost (0-27 dní)		Ponovorozenecká úmrtnost (28 dní -1 rok)		Kojenecká úmrtnost v Českých zemích (v ‰) ¹
	počet zemřelých	‰	počet zemřelých	‰	počet	‰	
1784-1789	59	218,5	23	85,2	37	137,0	.
1790-1799	109	235,9	27	58,4	85	184,0	.
1800-1809	101	216,3	28	60,0	76	162,7	.
1810-1819	102	239,4	38	89,2	71	166,7	280 ²
1820-1829	121	261,3	48	103,7	76	164,1	252
1830-1839	98	210,8	36	77,4	72	154,8	261
1840-1849	108	220,9	38	77,7	62	126,8	256
1850-1859	93	189,4	46	93,7	66	134,4	253
1860-1869	93	186,4	33	66,1	63	126,3	263
1870-1879	109	198,2	28	50,9	85	154,5	261
1880-1889	111	200,0	34	61,3	82	147,7	263
1890-1899	103	207,2	31	62,4	75	150,9	252
Celkem	1207	214,2	410	72,8	850	150,9	260

1 L. Kárníková uvádí kvocienty kojenecké úmrtnosti za pětiletí, z nich byl vypočten průměr v daném desetiletí. Ludmila Kárníková, Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754-1914, Praha 1965, s. 338.

2 Údaj jen za pětiletí 1810-1814.

Kojenecká úmrtnost českých zemí byla ve farnosti těsně převyšena pouze ve druhém desetiletí 19. století. Poté však došlo k opětovnému poklesu v 50. a 60. letech až na hodnoty nižší než 190 ‰, tedy na úroveň, které bylo v průměru českých zemí dosaženo až těsně před 1. světovou válkou.⁶⁴ Takto nízké kojenecké úmrtnosti bylo dosaženo, přestože právě polovina 19. století nebyla pro lochenické obyvatelstvo dobou nejpříznivější. Nejnižší hodnota lochenické farnosti vůbec (186 ‰ v 60. letech) je však výrazně ovlivněna propadem kojenecké úmrtnosti v roce 1867. Kvocient kojenecké úmrtnosti činil v tomto

⁶⁴ L. Kárníková, *Vývoj*, s. 338.

roce pouhých 18,5 ‰. Podobně nízká hodnota (25 ‰) byla zaznamenána ještě v roce 1813. Pro vývoj kojenecké úmrtnosti lochenické farnosti v době napoleonských válek byly obrovské výkyvy charakteristické – rozdíl mezi po sobě jdoucími lety o více než 300 procentních bodů nebyly nijak výjimečné.

Zajímavý je také odlišný vývoj novorozenecké a ponovorozenecké úmrtnosti v závěru 19. století. Historickodemografická literatura poukazuje na fakt, že již od 70. let docházelo k postupnému snižování úrovně úmrtnosti u dětí zemřelých do 1 měsíce. Ponovorozenecká úmrtnost naproti tomu v několika posledních desetiletích 19. století ještě mírně vzrůstala a k pozvolnému obratu došlo až s počátkem nového století.⁶⁵ Vývoj v lochenické farnosti byl podobný, i když ne tak přímočarý jako v případě celozemských hodnot.

Tabulka 24. Kojenecká úmrtnost dle věku a pohlaví ve farnosti Lochenice v letech 1784-1899

Období	1784-1819			1820-1859			1860-1899		
	chlapci	dívky	celkem	chlapci	dívky	celkem	chlapci	dívky	celkem
0-2 dny	14,3	11,5	12,9	16,5	11,7	14,2	19	4,8	11,9
0-6 dnů	24,9	19,2	22,2	37,2	25,5	31,4	26,6	17,2	21,9
0-27 dní	77,2	65,1	71,4	102,3	74,5	88,6	70,2	49,7	60,0
28 dní -1 rok	191,2	137,9	165,5	158,1	130,9	144,7	162,2	128,1	145,2
Do 1 roku celkem	268,4	203,1	236,9	260,3	205,3	233,2	232,4	177,8	205,2

Převahu v úmrtnosti mezi všemi složkami kojenecké úmrtnosti měli chlapci. Jejich nadúmrtnost ve věku do 1 roku v průběhu sledovaného období sice klesala, za celé období však byla jejich úmrtnost v kojeneckém věku o 58 promilových bodů vyšší než dívek, což znamená, že z 1000 živě narozených dětí zemřelo do 1 roku o 58 chlapců více než dívek. Vyšší úmrtnost chlapců v dětském věku bývá vysvětlována jejich větší náchylností k nejrůznějším onemocněním.⁶⁶ Vývoj v rámci novorozenecké (0-28 dní) a ponovorozenecké (28 dní až 1 rok) úmrtnosti se však lišil. Na přelomu 18. a 19. století umíralo do 1 měsíce pouze o 12 promilových bodů více chlapců než dívek. Ve druhém období došlo k prudkému nárůstu chlapecké nadúmrtnosti, která pak sice ve 2. polovině 19. století mírně klesla, stále však byla úmrtnost chlapců o 20 bodů vyšší. Naproti tomu v případě ponovorozenecké úmrtnosti se rozdíl mezi úmrtností chlapců a dívek snižoval.

⁶⁵ Lumír Dokoupil, Ludmila Nesládková, Charakteristické rysy vývoje úmrtnosti obyvatelstva českých zemí v 19. století, *Historická demografie* 12, 1987, s. 200.

⁶⁶ Olga Nováková, Úmrtnost kojenců a mladších dětí v 19. a 1. polovině 20. století, *Demografie* 45, 2003, s. 184.

Při sledování podílu kojenecké úmrtnosti na celkovém počtu zemřelých pak dojdeme k závěru, že hodnoty v lochenické farnosti zůstávaly, podobně jako v celozemském průměru, po celé 19. století takřka stejné. Do konce druhého desetiletí 19. století ještě zaznamenáváme jistou rozkolísanost s maximem 37,8 % právě ve 20. letech, která jistě souvisela s nestálými úmrtnostními poměry za napoleonských válek, od 30. let se však podíl kojenecké úmrtnosti pohybuje v úzkém rozmezí 24,7 až 27,1 %. V úhrnu českých zemí to bylo kolem 34 %.⁶⁷ Podíl kojenecké úmrtnosti na celkovém počtu zemřelých byl tedy ve zdejší farnosti výrazně nižší než v průměru.

Zajímavá je také tematika rozdílné úmrtnosti manželských a nemanželských dětí. Nemanželské děti jsou v lochenické matrice narozených zaznamenávány již od roku 1784, ovšem jejich nápadně nízký počet ukazuje spíše na podregistraci a v matrice zemřelých se na konci 18. století neobjevují vůbec. Vzhledem k dalšímu vývoji se ani úmrtí čtyř nemanželských dětí do jednoho roku věku v prvním desetiletí 19. století nezdá být příliš seriózním údajem. Velké rozdíly v úmrtnosti manželských a nemanželských dětí v dalších letech jsou však jasným důkazem horších sociálních podmínek, do kterých tyto děti přicházely. Svobodné matky, které se musely starat o obživu svou i svého potomka samy nebo jen s pomocí svých rodičů, nemohly věnovat dětem tolik péče jako vdané ženy. Počty zemřelých nemanželských dětí nejsou nijak vysoké, což se odráží ve výkyvech úrovně jejich úmrtnosti. Lze však říci, že v průměru za léta 1810-1899 zemřelo do 1 roku téměř 40 % z nich, zatímco z dětí naroze-

Tabulka 25. Kojenecká úmrtnost podle legitimacy ve farnosti Lochenice v letech 1785-1899

Období	Počet živě narozených dětí		Počet zemřelých do 1 roku		Kvocient kojenecké úmrtnosti v ‰	
	manžel.	nemanžel.	manžel.	nemanžel.	manžel.	nemanžel.
1784-1789	264	6	59	-	223	-
1790-1799	457	5	109	-	239	-
1800-1809	447	20	97	4	217	200
1810-1819	391	35	87	15	223	429
1820-1829	420	43	101	20	240	465
1830-1839	422	43	72	26	171	605
1840-1849	417	72	89	19	213	264
1850-1859	438	53	70	23	160	434
1860-1869	435	64	78	15	179	234
1870-1879	516	34	94	15	182	441
1880-1889	529	26	103	8	195	308
1890-1899	470	27	92	11	196	407
Celkem	5206	428	1051	156	202	364

⁶⁷ L. Dokoupil, L. Nesládková, Charakteristické rysy, s. 200.

ných v úplné rodině se nedožila prvních narozenin „pouhá“ pětina. Nejhorší podmínky v tomto směru panovaly v lochenické farnosti ve 30. letech, kdy zemřelo do 1 roku více než 60 % nemanželských dětí. Zajímavé je zároveň zjištění, že stejné desetiletí bylo pro manželské děti jedním z těch příznivějších.

L. Kárníková upozornila na skutečnost, že *křivka všeobecné úmrtnosti téměř přesně sledovala křivku kojenecké úmrtnosti*.⁶⁸ Vzhledem k tomu, že kojenecká úmrtnost tvořila v lochenické farnosti po celou sledovanou dobu téměř třetinu všech úmrtí, lze říci, že tato teze je platná i zde. Výjimku tvořila léta poznamenaná epidemiemi, které postihovaly zejména dospělé obyvatelstvo. Nárůst kojenecké úmrtnosti nebyl například tak vysoký jako v ostatních věkových kategoriích v průběhu velkých úmrtnostních výkyvů na počátku 19. století, stejně jako za cholerové epidemie roku 1832. Kojenecká úmrtnost se však nezvýšila ani v roce 1857, kdy se sice nevyskytla žádná epidemie, ale přesto celková úmrtnost výrazně stoupla. Naopak neobvyklý pokles počtu dětí zemřelých do 1 roku se výrazně podílel na poklesu celkové úmrtnosti zejména v roce 1813 a 1867.

6.4. Příčiny úmrtí

Při studiu příčin úmrtí je nutné se v historické demografii potýkat s množstvím problémů vyplývajících z nepřesností a nepřesného rozlišování nemocí v matričních zápisech. Je třeba si uvědomit, že ve starší době příčinu úmrtí odhadovali a zapisovali sami faráři a do velké míry tedy záleželo na jejich znalostech jednotlivých nemocí. Situaci komplikovaly také případy, kdy se k umírajícímu faráři ani nedostal, protože nemoc byla neočekávaná a její průběh byl velmi rychlý. Tehdy jistě musel důvěřovat informacím nejbližších příbuzných. Lékaři určovali příčinu úmrtí nejprve pouze při vyšetřování násilných nebo nejasných úmrtí. Tak se například zcela výjimečně objevuje roku 1819 v lochenické matrice zemřelých u zápisu úmrtí 30letého muže na náhlou mozkovou příhodu jméno královéhradeckého krajského a městského chirurga Franze Wirschinga.⁶⁹ Lékaři se na určování příčin nemocí začali podílet až ve 2. polovině 19. století.⁷⁰ Až z roku 1872 pochází první zmínka o lékaři působícím v Lochenicích a nejspíše také v Předměřicích.⁷¹

Právě postupné zlepšování a zpřesňování určování příčin úmrtí v průběhu sledovaného období staví badatele před problém sledování vývoje úmrtnosti na jednotlivé nemoci. Zatímco na konci 19. století není relativně přesná příčina

⁶⁸ Ludmila Kárníková, *Vývoj*, s. 70.

⁶⁹ Matrika zemřelých *FÚ Lochenice 1784-1843*, i. č. 1474, sign. 92-6.

⁷⁰ Lumír Dokoupil, *Demografický vývoj ostravské aglomerace za průmyslové revoluce*, Ostrava 1967, s. 25.

⁷¹ *Pamětní kniha obce Lochenice*, s. 40.

Tabulka 26. Zemřelí podle příčiny úmrtí podle pohlaví ve farnosti Lochenice v letech 1784-1899

Číslo	Skupina příčin smrti	1784-1839				1840-1899				Úhrnem			
		muži	ženy	cel.	%	muži	ženy	cel.	%	muži	ženy	cel.	%
I.	Infekční	145	154	299	15,0	121	111	232	10,1	266	265	531	12,4
II.	TBC	124	95	219	11,0	210	193	403	17,5	334	288	622	14,5
III.	Plicní	60	67	127	6,4	67	51	118	5,1	127	118	245	5,7
IV.	Střevní	44	35	79	4,0	51	40	91	4,0	95	75	170	4,0
V.	Mozkové	20	19	39	2,0	64	34	98	4,3	84	53	137	3,2
VI.	Křečové stavy	378	277	655	32,9	278	223	501	21,8	656	500	1156	26,9
VII.	Gynekologické	-	7	7	0,4	-	11	11	0,5	-	18	18	0,4
VIII.	Srdeční	-	-	-	-	4	8	12	0,5	4	8	12	0,3
IX.	Ostatní												
	Vodnatelnost	25	37	62	3,1	21	35	56	2,4	46	72	118	2,7
	Sešlost věkem	70	83	153	7,7	219	231	450	19,6	289	314	603	14,1
	Úbytě	43	55	98	4,9	46	45	91	4,0	89	100	189	4,4
	Předčasné narození a porod	9	10	19	1,0	20	13	33	1,4	29	23	52	1,2
	Zimnice/horečka	5	6	11	0,6	6	11	17	0,7	11	17	28	0,7
	Rakovina	21	24	45	2,3	16	9	25	1,1	37	33	70	1,6
	Kožní	8	17	25	1,3	1	6	7	0,3	9	23	32	0,7
	Ledviny a močové cesty	-	1	1	0,1	11	11	22	1,0	11	12	23	0,5
	Jiné břišní	16	18	34	1,7	8	4	12	0,5	24	22	46	1,1
	Krční	1	5	6	0,3	3	1	4	0,2	4	6	10	0,2
	Zubní	1	2	3	0,2	-	-	-	-	1	2	3	0,1
	Kosti	-	6	6	0,3	3	1	4	0,2	3	7	10	0,2
	Kámen	8	4	12	0,6	-	-	-	-	8	4	12	0,3
	Slabost	2	5	7	0,4	28	26	54	2,3	30	31	61	1,4
X.	Bližze neurčitelné	21	27	48	2,4	2	7	9	0,4	23	34	57	1,3
XI.	Nehody, sebevraždy	28	10	38	1,9	40	8	48	2,1	68	18	86	2,0
	Celkem	1029	964	1993	100,0	1219	1079	2298	100,0	2248	2043	4291	100,0

smrti uvedena jen ve výjimečných případech, pro přelom 18. a 19. století jsou charakteristická obecná, blíže neurčitelná označení jako obyčejná nemoc, kámen, zimnice či horečka nebo velice častá vodnatelnost, slabost, úbytek nebo stařecká sešlost. Nejen u dětí pak bývala většina onemocnění shrnována pod termín psotník.

Tato nejednotnost a vágnost některých termínů vytváří problém, jaký systém třídění příčin úmrtí k popisu poměrů v lochenické farnosti vůbec využít. Moderní klasifikace příčin úmrtí nevyhovuje právě z důvodu nemožnosti zařadit velkou část onemocnění alespoň k příslušné části těla. Bylo proto použito schéma, které se objevuje také v jiné historickodemografické literatuře⁷² a které dovoluje vzájemné srovnání. Sledované období bylo rozděleno na dvě části, aby bylo možno zachytit alespoň přibližné posuny mezi četností vybraných nemocí a zároveň aby byl jejich výskyt k vyvození závěrů dostatečný.

Největší zastoupení měla v obou obdobích úmrtí způsobená křečovými stavy, označovanými jako psotník. Ve starším období se k této nejasné diagnóze farář uchýlil ve více než třetině všech úmrtí. V mladším období se jejich podíl zmenšil, nejspíše díky zlepšení znalostí o jiných nemocech ke konci 19. století. U starších věkových kategorií se psotník vyskytoval jen zřídka, byl spíše spojován s dětským a nejvíce kojeneckým věkem. Proto byly také jeho projevy popsány v Jungmanově příručce pro porodní báby z roku 1814. Rozbor jeho příčin a projevů ale vyznívá z dnešního pohledu poněkud naivně: *Psotník neb božec dětský od rozličných příčin původ svůj beř, od žření silnějšího, od přílišného stahování těla dítěcího, od náruživosti kojné neb matky. Častokráte děti jako beze vší bolesti leží, skrze několik dní, s očima, jak pravíme v sloupu, jejich bělmo jen viděti...*⁷³

O něco přesnější je kniha *Domácí lékař*, jež byla poprvé vydána roku 1832. Ta již vidí příčinu křečových stavů kojenců ve špatné hygieně matky, se současným působením jiných nemocí jako vyrážek nebo neštovic. Psotník se také objevoval při napadení červy nebo při prořezávání mléčných zubů. Průběh je popisován následovně: *Stává-li se, že dítě... ...ze spaní se usmívá, jest se co obávati, aby psotník nedostalo. Počíná-li na to oči zatáčet a v tváři modrati, již nemoc skutečně vypukla. Někdy toliko jeden neb druhý oud, jindy celé tělo křečně se pohybuje a nemoc podobna jest velmi k padoucí nemoci.*⁷⁴

⁷² Sabina Dušková, Demografický vývoj, s. 138-141. Petr Jančárek, Zdravotní stav obyvatelstva Zubrnice v 1. polovině 19. století, *Historická demografie* 17, 1993, s. 229-240.

⁷³ Antonín Jan Jungmann, *Umění babické k užítku ženám při porodu obsluhujícím*. Praha 1814, s. 275.

⁷⁴ Jindřich Felix Paulický, *Domácí lékař, aneb Kniha o ošetření zvláště pro lid venkovský*, Praha 1850, s. 469.

Na nedalekém Hořicku léčily matky v 19. století děti schvácené psotníkem kromě podávání bylinek také přikládáním částí ze svatebních šatů nebo je nakuřovaly svatebním věnečkem.⁷⁵

Druhou nejčastěji uváděnou příčinou úmrtí byla tuberkulóza. V mladším období je patrný její nárůst, ten však může být způsoben také nejasnostmi v užití terminologii, která se mohla v průběhu doby proměňovat. V matrice se totiž objevuje také termín úbytě a jeho další německé varianty. Při pohledu do dobové literatury pochopíme, že jeho význam mohl, ale také nemusel znamenat TBC. Domácí lékař rozlišuje tři druhy úbytí: souchotiny, chřadnutí a přici, které se od sebe lišily takto: *V prvním případě příčina kašle buď v plicích leží, což po tom poznati lze, že nemocný při každém hlubokém dechnutí kašle, a tehdáž má vlastně souchotiny. Anebo příčina kašle v jiné částce těla své sídlo má, a to jest chřadnutí. Jestliže žádné znamenité obtížnosti v prsech není, život však veliký a tvrdý jest, tehdy neduh slove přice a přichází toliko při malých dětech.*⁷⁶

Úbytě byly tedy termínem obecným, zahrnujícím několik různých onemocnění a jejich automatické přiřazení k TBC by bylo chybou. Tuberkulóza byla nemocí, která zůstávala mimo zájem lékařské vědy, a v průběhu celého 19. století nedošlo k žádným výrazným pokrokům v jejím léčení. Dobrý příklad poněkud svérázných představ vzdělanců o této nemoci opět představuje ukázka z *Domácího lékaře*, jenž byl v 50. letech, tedy téměř 20 let po svém prvním vydání, stále aktuální: *Mnohý člověk má přirozenou náklonnost k souchotině; suchý, štíhlý a citlivý, s dlouhým krkem, s vysokými lopatkami, s pleskatými a ouzkými prsy, s tenkou kůží, s bílými zuby a červenou tváří. Takový hled' se na pozoru míti, zvláště jestliže již jeho rodiče na souchotiny trpěli, neboť jest nemoc dědičná.*⁷⁷

Vzhledem k velkému rozšíření tuberkulózy není divu, že i pro léčení této nemoci měli lidé množství nejrůznějších domácích metod léčby. Konkrétně z Hořicka známe následující rady: *Pro kašel (souchotiny) vařívají se černé jahody a to celá rostlina i s kořínky. Někteří kouřili veroniku, již míchali do tabáku.*⁷⁸

Tuberkulóza je považována za ryze sociální nemoc. Do jaké míry byla tato nemoc typická jen pro určité sociální skupiny také v lochenické farnosti, lze zjistit rozborem sociální skladby zemřelých osob. Ve starším období je patrná menší úmrtnost sedláků a naopak větší úmrtnost ve skupině dělníků v zemědělství, což by v podstatě této teorii odpovídalo. Ve druhé polovině 19. století

⁷⁵ *Národopisný sborník okresu hořického*, Hořice 1895, s. 100.

⁷⁶ J. F. Paulický, *Domácí lékař*, s. 469.

⁷⁷ J. F. Paulický, *Domácí lékař*, s. 187.

⁷⁸ *Národopisný sborník okresu hořického*, Hořice 1895, s. 100.

menší úmrtnost členů selských rodin přetrvávala, u zemědělských dělníků však již počty úmrtí odpovídaly jejich početnímu zastoupení. Opačný vývoj lze sledovat u vrstvy řemeslníků. Ve starším období výskyt tuberkulózy odpovídal velikosti jejich skupiny, ve druhém období se však u nich TBC projevovalo častěji. Nejvíce by se teoreticky měla tato nemoc objevovat mezi nejchudšími dělníky mimo zemědělství. Tato sociální skupina v lochenické farnosti vznikla až ve druhé polovině 19. století a je třeba říci, že se jejich životní podmínky zdaleka nedají srovnávat s podmínkami továrních nebo dokonce důlních dělníků ve velkých průmyslových centrech. Možná právě proto ani u nich nebyl výskyt tuberkulózy nijak neobvyklý. Až na lepší vyhlídky nejbohatší selské vrstvy lze tedy konstatovat, že se sociální diference ve zdejší farnosti na četnosti výskytu TBC nijak výrazně neprojevila obdobně jako to konstatovala S. Dušková u Ústí nad Labem.⁷⁹

Tabulka 27. Sociální původ zemřelých na TBC ve farnosti Lochenice v letech 1815-1899

Sociální postavení	1815-1859		1860-1899	
	počet	%	počet	%
Sedlák	17	6,7	22	10,9
Chalupník	127	50,2	52	25,9
Dělník zemědělství	73	28,9	23	11,4
Řemeslník	21	8,3	43	21,4
Tovary.	8	3,2	11	5,5
Dělník mimo zemědělství	1	0,4	38	18,9
Ostatní	6	2,4	12	6,0
Celkem	253	100,0	201	100,0

Ve farnosti lze nalézt jedno povolání, které bylo k tuberkulóze obzvláště náchylné: *...Ostré páry též mělný prach, jenžto vdýcháván byl, též bývají původem jejím.*⁸⁰ Jednalo se o zaměstnance a rodiny zdejších mlýnů, kteří byli po většinu svého života vystaveni moučnému prachu. Z 35 zemřelých starších 15 let, u nichž bylo možno zjistit návaznost na toto prostředí, jich tuberkulóze podlehl 11, tedy přibližně třetina. To je samozřejmě výrazně vyšší hodnota než 14,5 % u všech lochenických a předměřických obyvatel za celé sledované období.

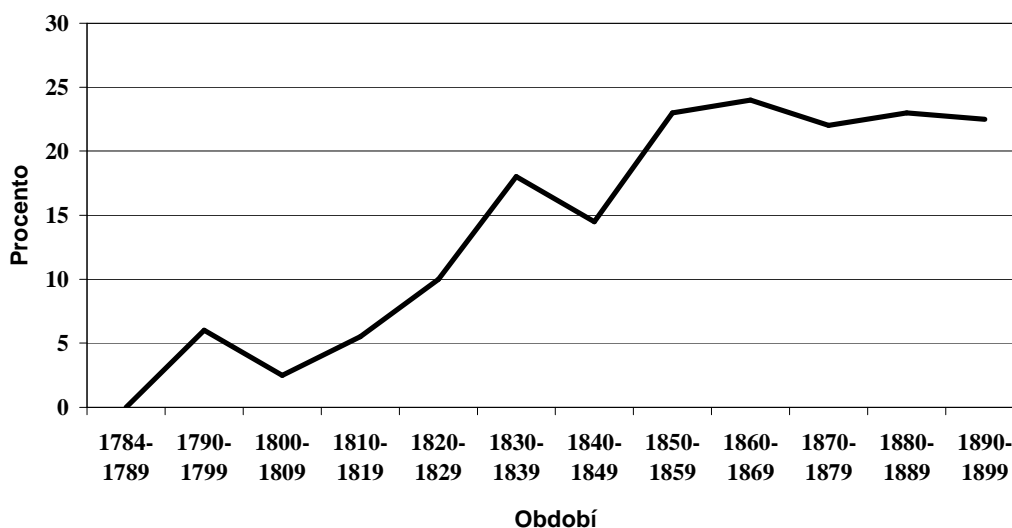
Tuberkulóza byla nemocí dospělých. Z jejích obětí bylo 46 % starších 50 let, o něco menší zastoupení měla věková skupina 15-49 let a jen necelých 12 % tvořily děti. Tuberkulóze podlehl také za celé sledované období o něco více mužů než žen (333 mužů, 288 žen), jelikož však neznáme přesné počty mužů a žen zde žijících, není možné z těchto čísel vyvozovat žádné závěry.

⁷⁹ Sabina Dušková, *Demografický vývoj*, s. 143-144.

⁸⁰ J. F. Paulický, *Domácí lékař*, s. 187.

Třetí nejčastěji uváděnou příčinou úmrtí je sešlost věkem. Ačkoli je toto velmi obecný termín, pod kterým se mohla skrývat nejrůznější onemocnění, bylo toto označení hojně užíváno až do konce 19. století a pokrok ve zdravotnictví a celkové osvětě jeho užití nijak neomezil. Osoby odpovědné za určování příčin smrti tento termín užívaly jen pro nejstarší věkové kategorie. Věkový průměr činil u mužů 77,3 roku a u žen o pouhou desetinu více. Uvedení této příčiny úmrtí u 45letého žebráka je tak pouhou výjimkou. Dvěma nejmladším ženám s touto úmrtní diagnózou bylo 50 let.

Obrázek 7. Podíl zemřelých na sešlost věkem na počtu zemřelých celkem ve farnosti Lochenice v letech 1784-1899

Až čtvrtou nejčastější příčinou úmrtí byl soubor infekčních nemocí. Do této skupiny jsou zařazeny jak nemoci ryze dětské – neštovice, zarděnky, spála, spalničky nebo záškrť – tak nemoci sužující také dospělé obyvatelstvo – tyfus, cholera či úplavice.

Neštovice trápily zdejší farnost zejména na konci 18. a na počátku 19. století. O zavedení očkování se dozvídáme až k roku 1814, v souvislosti s úmrtím čtyřletého chlapečka právě po aplikaci vakcíny. V této době neštovice opravdu mizí, několik případů se ještě objevilo ve 20. letech a poté následuje několik desetiletí bez této nemoci. Znovu pak epidemie vypukla v letech 1872-73, kdy jí podlehl 13 zdejších obyvatel. Naposledy se pak pouze okrajově neštovice objevily v roce 1891. Ostatní dětské nemoci se v menší míře vyskytovaly po celé sledované období.

Tyfus byl nemocí, která doprovázela hlavně léta napoleonských válek a jejich velké úmrtnostní výkyvy, na kterých se velkou měrou podílela v Locheni-

cích léta 1806 a 1810, kdy mu v obou případech podlehl 14 lidí, tedy 16 a 28 % zemřelých v těchto letech. Další větší výskyt tyfu byl zaznamenán na konci 40. a v 50. letech, což nepochybně souviselo se zhoršenými vyživovacími podmínkami takzvaných *hladových let*. Ojedinelé případy tyfu se ale vyskytovaly ještě do počátku 90. let. Konec tyfového onemocnění v 90. letech byl jistě zásluhou uplatňování některých protiepidemických opatření, mezi něž patřilo i zřízení izolačních místností. Takový prostor byl v Předměřicích zřízen roku 1893 a na samém počátku 20. století zde byl postaven samostatný izolační domek.⁸¹

K pokroku v boji proti nakažlivým nemocem však docházelo jen velmi pomalu. Opět lze citovat osvětovou literaturu z poloviny 19. století. Jako jediný možný způsob léčby tyfu se doporučovalo větrání, omývání těla heřmánkem a každodenní klystýr. Větší zásahy do průběhu nemoci nebyly doporučovány: *Když mrazení a potom horko nastalo, již tu i počátek nemoci, a žádné jiné cesty k zdraví není, leč čtrnáctého dne očekávati, kdežto změna obyčejně nastává. Byla by ničemná práce a velmi škodlivé snažení, chtěla by se nemoc v běhu svém prudkými a násilnými věcmi zaraziti aneb utratiti.*

Tyfus si vyžádal více životů mezi ženami, rozdíl byl však velmi malý (58 mužů, 64 ženy). Vzhledem k neznalosti struktury obyvatelstva jako celku není možné vyvrátit ani potvrdit tezi, která tvrdí, že za větších epidemií byly ohroženy ve větší míře ženy, protože právě ony většinou pečovaly o nakažené. Více než 57 % úmrtí na tyfus spadalo do věkové skupiny 15-49 let. Pětina obětí byla starší 50 let a zbylých 18 % připadlo na úmrtí dětí.

Velmi obávanou infekční nemocí byla cholera. Bezradnost lékařské vědy v první polovině 19. století vystihuje následující text: *V čem vlastně nákaza záleží, nelze ustanoviti, neboť posud neznámá jest její povaha. Pozoruje se toliko, že se po nížinách rozšiřuje, podle řek, bahnišť a jezer, aneb cestou obchodní se táhne, a že jistou náklonnost neb schopnost k rozstonání potřebuje a nejvíce města lidnatá navštěvuje. Nejdříve napadá přestupníky mírnosti z každého ohledu, pijáky, kořalečníky, bázlivce, náruživce, vášnivce, unavené nemírnou prací ducha a těla a naopak také nemírné lenivosti oddané, nouzí trápené... ..jakož také ty napadá, ježto v nečistotě těla a přebytku živi jsou, aneb nočnímu nastuzení na vlhké zemi, v deštivém povětří příležitost dávají.⁸²*

Cholera se poprvé objevila v Předměřicích na samém počátku roku 1832 a její první vlna trvala až do poloviny února, kdy již zasáhla také Lochenice. Znovu vypukla na konci června a ohrožovala zdejší obyvatele celé léto. Celkem jí tehdy podlehl 28 lidí, většinou dospělých. Zajímavé je zjištění, že se zcela vyhnula nezemědělským profesím. Když pomíneme jeden případ úmrtí na tuto

⁸¹ *Pamětní kniha obce Předměřice*, s. 74, 85.

⁸² J. F. Paulický, *Domácí lékař*, s. 251 - 252.

nemoc v roce 1856, propukla cholera znovu až v roce 1866. Tehdy jí podlehl 17 osob. Ani tentokrát však věda nemohla její řádění zamezit:

*Je cholera nakažlivá? Na otázku tu posud odpověditi nelze. Nakažlivost cholery děje se oparem čili vzduchem, v němž jakási látka nakažlivá z krajín do krajín přes hory a lesy, obzvláště v nížinách se vznášejíc lidi zachvacuje. Nákaza vzduchem do plic vdýchaná krev buďto náhle nebo pozvolna kazíc a mrtvujíc, tělo jeho životní ústroje rozrušuje.*⁸³

Leták, který měl informovat nejširší okruh lidí o charakteru nákazy a způsobu jejího léčení, považuje vedle udržování čistoty, větrání a kvalitní stravy za důležitý preventivní faktor také udržování dobré nálady: *Duševní náruživosti jako strach, bázeň, nepokoj, smutek a velká péče cholery na tělo přivolávají. Naopak zase srdnatost, hrdinská mysl, odhodlanost, zdají se zapuzovati. Bázlivi lidé u chorých na cholery ničeho nepořídějí a také se k nim blížití nemají.*⁸⁴ Ovšem nejlepším svědkem dobové atmosféry a bezradnosti je reklamní slogan na poslední straně tohoto letáku, který inzeruje fáče na břicho s gumovými vložkami, které měly zahříváním dolní části těla docílit nejlepších výsledků jako ochrana proti choleře.

Těsně nad 5% hranici se také v průměru za celé sledované období dostal soubor plicních nemocí. Na zánět a ochrnutí plic nebo dušnost umírali nejvíce lidé z nejstarší věkové kategorie nad 50 let (50,2 %). Ze zbývajících dvou věkových kategorií pak měli mírnou převahu lidé v reprodukčním věku nad dětmi do 14 let. Plicní nemoci měly výrazně sezónní charakter. Velkou roli nejspíše znamenal malý přísun vitamínů spolu s nepříznivými klimatickými podmínkami. Větší nemocnosti v zimních měsících si všímala také dobová literatura: *Jiný a velmi hojný pramen nemocí v zimě při sprostém lidu v chatrčích jest nemírné topení jizby. Lidu, jenžto v létě veliké horko beze škody trpí, to samé světniční velmi škodlivé jest, neboť zde neustále v nečisté páře a puchu žije, a v létě tak náhle a časté změně horka a mrazu podroben není.*⁸⁵

Za zmínku stojí také rozbor mateřské úmrtnosti. Za celé sledované období bylo v matrice zaznamenáno pouze 18 případů úmrtí přímo při porodu nebo v šestinedělí. Pokud lze vůbec takto nízká čísla hodnotit, lze říci, že se od konce 18. do konce století následujícího zdravotní stav rodiček mírně zlepšil. Průměrný věk těchto žen byl 31 let a tento průměr byl značně ovlivněn třemi rodičkami ve věku 40 let. Jinak nebyla výjimkou ani úmrtí ve věku kolem 20 let.

Mezi matričními zápisy se vyskytují také některé pro zdejší farnost specifické příčiny úmrtí. Na mysli máme občasný výskyt utopení v Labi, které

⁸³ František Cyril Kampelík, *Dobrá rada proti choleře*, Praha 1866, s. 7.

⁸⁴ F. C. Kampelík, *Dobrá rada*, Praha 1866, s. 9.

⁸⁵ J. F. Paulický, *Domácí lékař*, s. 13.

Tabulka 28. Mateřská úmrtnost ve farnosti Lochenice v letech 1784-1899 (počet žen zemřelých v souvislosti s porodem na 1000 živě narozených dětí)

Období	Počet živě narozených dětí	Počet zemřelých žen	Mateřská úmrtnost
1784-1819	1625	6	3,7
1820-1859	1908	6	3,1
1860-1899	2100	6	2,9
Celkem	5633	18	3,2

protéká v těsné blízkosti obou vesnic. Takováto diagnóza byla v matrikách zapsána 55krát, průměrný věk osob zemřelých tímto způsobem byl 26,1 let a zajímavá je výrazná početní převaha mužů (11 žen, 43 mužů). Ve většině případů je konstatováno pouze utopení, někdy farář zapsal i bližší okolnosti těchto neštěstí. Několik mladých lidí skončilo svůj život buď přímo v Labi nebo v mlýnských náhonech při koupání. Rozvodněné Labe kromě toho občas přineslo oběti ze severnějších lokalit. Farář také zaznamenal několik neštěstí způsobených dle dnešních měřítek zanedbáním péče ze strany rodičů. Tak třeba zemřel roku 1792 devítiměsíční chlapeček při koupání ve škopku nebo později čtyřletá holčička, která spadla do studny.

K životu však také patřily ojedinělé případy sebevražd. Ukončit svůj život se v lochenické farnosti rozhodlo 11 nešťastníků. Nejčastěji volili metodu oběšením, ovšem objevil se také skok do Labe z lohnického mostu nebo otrava. Také v tomto případě šlo téměř výhradně o mužskou záležitost. Skončit se životem se rozhodla pouze jediná žena, 21letá komediantka z Rychnova nad Kněžnou. Povolání těchto lidí byla různá, všechna však můžeme zařadit k chudším sociálním vrstvám.

7. Sezónní rozložení demografických událostí

Jak v případě porodů, tak i sňatků a úmrtí můžeme sledovat periodicky opakující se změny v počtech demografických událostí v průběhu kalendářního roku. Příčiny takového kolísání mohly spočívat ve vlivech vnějších, jako bylo klimatické prostředí s velkými rozdíly teplot během roku, a v úzké vazbě obyvatelstva lochenické farnosti na sezónní zemědělské práce. Na sezónních výkyvech počtu sňatků a porodů se však mohla podílet také náboženská nařízení, morální normy a jiné zvyklosti zdejšího obyvatelstva.

Dosavadní literatura se sezónnosti věnuje spíše ve starším období 18. století,⁸⁶ výzkumů pro století následující je zatím pomálu. Na lokální úrovni je pro celé námi sledované období sezónnost zahrnuta do prací věnovaných pouze

⁸⁶ Např. Václav Hofman, *Sezónní průběh sňatečnosti v Čechách během 17. a 18. století. Historická demografie* 26, 2002, s. 35-42.

sňatečnosti,⁸⁷ jiné studie sledují jen 1. polovinu 19. století.⁸⁸ V celozemském měřítku pak nejnověji shrnula hlavní rysy sezónního průběhu všech tří základních demografických událostí ve své stati Ludmila Fialová.⁸⁹

7.1. Sezónní rozložení sňatků

Zkoumání sezónních změn při uzavírání sňatků je negativně ovlivněno malou velikostí vzorku. V letech 1784-1899 bylo v lochenické farnosti oddáno 1479 párů, na jeden rok tedy průměrně připadá pouhých 12,6 svateb.

Tabulka 29. Počet sňatků podle měsíců a měsíční index sňatečnosti ve farnosti Lochenice v letech 1785-1899

Měsíc	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Celkem	Vk (%)
Počet	172	316	10	31	110	88	91	101	114	150	277	5	1465	
Měsíční index	136	275	8	25	87	72	72	80	93	119	227	4	1200	78

I přes toto omezení však z excerpovaných dat jasně vyplývá celková tendence preferovat některé měsíce. Můžeme s jistotou říci, že se obyvatelé drželi církevních nařízení, která zakazovala mimo jiné konání svatebních veselí v době adventu a půstu před Velikonocemi. Prosinec je tak měsícem s nejnižším počtem svateb vůbec. Tři svatby byly uskutečněny až po Vánocích, tudíž se na ně žádné omezení nevztahovalo. V době adventu musel za celé sledované období farář odsloužit svatební obřad pouze dvakrát – 16. a 17. prosince 1834. Kromě výjimečného výběru data oddání však obě svatby z normálu ničím nevybočují. Všichni snoubenci pocházeli z lochenických chalupnických rodin a ani ohlášky nebylo třeba zkracovat. Proč tedy zvolili adventní dobu, lze těžko odhadnout.

Druhé minimum připadá na měsíc březen. Vzhledem k tomu, že Velikonoce jsou svátkem pohyblivým, poslední svatby bylo možno uskutečnit od 5. února do 10. března a šestitýdenní půst tak mohl končit v rozpětí od 22. března do 25. dubna. Toto minimum tedy lze rozšířit také na duben, kdy se uskutečnilo jen o něco více sňatků.

Zdejší snoubenci si svatby plánovali na měsíce předcházející těmto minimům – únorové svatby tvořily 22 % a listopadové 19 % z celkového počtu svateb. Fakt, že se svatby odbyvaly před velikonočním půstem a ne až po něm, nej-

⁸⁷ Blanka Štěrbová, Vývoj sňatečnosti v lokalitě Novosedly nad Nežárkou v letech 1686-1910, *Historická demografie* 11, 1897, s. 97-139.

⁸⁸ Jana Beránková, Vývoj obyvatelstva v Kouřimi v letech 1650-1850. *Historická demografie* 18, 1997, s. 18-32. Ladislav Dušek, Obyvatelstvo Budyně nad Ohří v letech 1701-1850. In: *Ústecký sborník historický* 1985, s. 143-239.

⁸⁹ Ludmila Fialová, Sezónnost demografických událostí v Českých zemích v 17. až 20. století, *Demografie* 37, 1995, s. 9-20.

spíš souvisí s pracovní vytížeností v letních a podzimních měsících. V případě únorového maxima přichází v úvahu také možnost výhodného spojení svatebního hodování s masopustním veselím. Masopust byl obdobím mezi vánočními svátky a začátkem velikonočního půstu, kdy lidé dokončovali práce minulého hospodářského roku a připravovali se na rok následující, což však skýtalo dostatek času na nejrůznější zvyky a slavnosti, které v posledních masopustních dnech kulminovaly. Vyjadřovaly loučení se starým rokem a měly zajistit plodnost roku následujícího.⁹⁰ Vzhledem k tomu, že zemědělsky orientované obyvatelstvo lochenické farnosti mělo v této části roku nejméně práce, byl to ideální čas také pro několikadenní přípravy na svatbu. Velký počet svateb v masopustním období se projevoval množstvím společných rituálních prvků obou slavností, u nichž lze jen těžko rozlišit jejich pravý původ.⁹¹

Pokud se sledované období rozdělí na dvě poloviny, pak v průběhu času došlo k posunům v míře oblíbenosti února a listopadu jako pro svatbu nejvýhodnějších měsíců. V letech 1784-1839 měl co do počtu oddaných párů jasnou převahu únor, listopad byl až druhotným maximem. Ve druhé polovině 19. století už jsou však obě maxima takřka rovnocenná a mírnou převahu získal listopad. Důvodem by mohlo být postupné upouštění od starých zvyků spojených s masopustem ve 2. polovině 19. století⁹² nebo nové možnosti zaměstnání pro čím dál větší část obyvatel farnosti, kteří už nebyli tak úzce vázáni na sezónní zemědělské práce. Snížení únorového maxima současně kompenzoval drobný růst počtu svateb v letních a podzimních měsících, které byly do té doby, co se oblíbenosti týče, podprůměrné. Malá frekvence sňatků v letním období bývá zdůvodňována vytížeností obyvatelstva zemědělskými pracemi, což by se v případě spíše agrárního zaměření farnosti zdálo pochopitelné.

Zároveň se objevuje náznak třetího, květnového maxima. V tomto případě se projevil malý počet svateb a do 60letého průměru se silně promítl ojedinělý rok 1856. Tehdy se v květnu uskutečnilo 5 svateb, což bylo dokonce více, než bylo obvyklé pro únorové nebo listopadové maximum. Přesto vývoj posledních tří desetiletí 19. století ani v nejmenším nenaznačuje budoucí trend 20. století, kdy se minimem stává právě květen, doprovázený pověrou v *máji máry*.⁹³

⁹⁰ Josef Tomeš, České a slovenské masopustní obyčeje a jejich mezinárodní obměny. In: *Masopustní tradice. Lidová kultura a současnost*, sv. 5, Brno 1979, s. 37

⁹¹ Ludmila Tarcalová, Masopustní prvky ve svatebních obyčejích na jihovýchodní Moravě. In: *Masopustní tradice. Lidová kultura a současnost*, sv. 5, Brno 1979, s. 172-177.

⁹² Postupné odumírání tradic spojených s masopustem na konci 19. století popisuje Stanislav Burachovič, *Výroční obyčeje na Karlovarsku*, Karlovy Vary 1989.

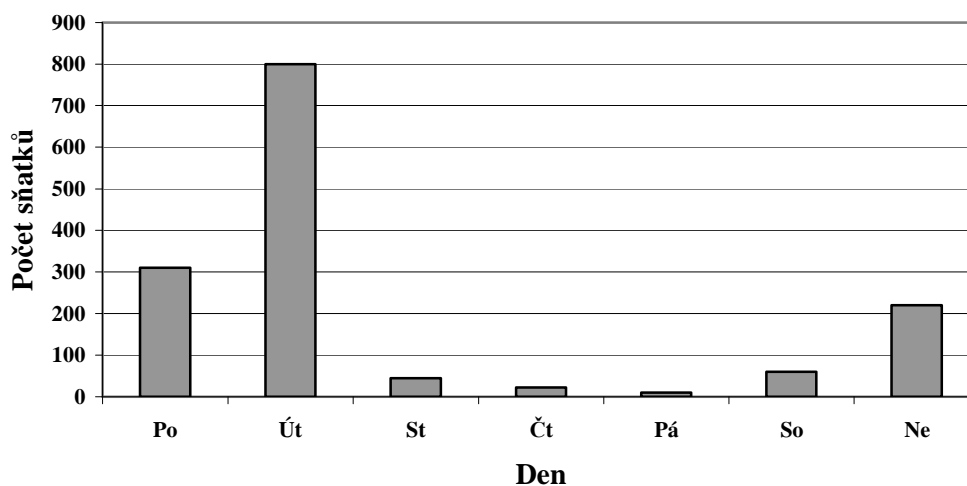
⁹³ Blanka Štěrbová, Vývoj sňatečnosti v lokalitě Novosedly nad Nežárkou v letech 1686-1910, *Historická demografie* 11, 1897, s. 106.

Vývoj v lochenické farnosti také neodpovídá hypotéze o postupném snižování počtu svateb v říjnu během 19. století, které mělo souviset s rozšiřováním pěstování řepy a brambor a posunem polních prací až do tohoto měsíce.⁹⁴ Cukrovka se zde začala pěstovat roku 1851 a po postavení cukrovaru v Předměřicích znamenala výrazný zdroj příjmů zdejších obyvatel. To však v dlouhodobém měřítku výrazný pokles zájmu o svatby v říjnu nepřineslo a v posledním desetiletí 19. století byl říjen čtvrtým nejoblíbenějším měsícem pro uzavření sňatku.

Zbývá ještě dodat, že sezónní průběh v počtu sňatků nebyl nijak výrazně poznamenán sňatky konanými narychlo, u nichž bylo nutno zkrátit obvyklé tři ohlášky. V matrikách je zkrácení ohlášek zaznamenáváno od roku 1836 a dispens na ohlášky byl do konce 19. století udělen 68 párům (7,9 % z celkového počtu sňatků). Žádná z nich nepřípadá na prosinec a na březen, v dubnu se konala pouze jediná a sezónní průběh tak kopíruje většinou křivku.

Z dat sňatků můžeme zjistit také den v týdnu, ve kterém se konaly. Ani v tomto případě nebyl výběr náhodný. Nejoblíbenějším svatebním dnem bylo v celém sledovaném období úterý, které si vybrala více než polovina snoubenců. Dalšími hojně využívanými dny byly pondělí a neděle. Minimální počet sňatků se uskutečnil v pátek. To se plně shoduje s jinými výzkumy zaměřenými na 19. století, přestože byly provedeny zatím pouze v městském prostředí.⁹⁵

Obrázek 8. Sňatky podle dne v týdnu ve farnosti Lochenice v letech 1784-1900

⁹⁴ Ludmila Fialová, *Sezonnost*, 18.

⁹⁵ Sabina Dušková, *Demografický vývoj*, s. 119. Ladislav Dušek, *Obyvatelstvo Budyně nad Ohří v letech 1701-1850*. In: *Ústecký sborník historický*, 1985, s. 198.

Zajímavý vývoj prodělala oblíbenost soboty. Na přelomu 18. a 19. století byly sobotní sňatky raritou – do roku 1816 se jich uskutečnilo pouhých šest a následuje dokonce více než třicetileté období bez sobotních sňatků. Během posledních dvou desetiletí 19. století se však tento den objevuje čím dál častěji a v oblibě předstihuje neděli.

Při pátrání po motivacích při výběru svatebního dne se nám nabízí van Dülmenovo vysvětlení, podle kterého svatební veselí často trvalo až tři dny a vzhledem k tomu, že pátek jakožto den ukřižování Páně nebyl k oslavám vhodný, musel se zvolit termín v dostatečném předstihu.⁹⁶ V pamětech sedláka Josefa Volfa z nedaleké vsi Máslojedy se však třídní svatební veselí nevyskytuje. Obyčejná svatba podle něj ve druhé polovině 19. století na Královéhradecku zpravidla končila svatební zábavou již první den.⁹⁷ Proto zůstává nízký počet svatebních obřadů zejména ve středu a ve čtvrtek nevysvětlen.

7.2. Sezónní rozložení porodů a koncepcí

V tomto případě již velikost vzorku výzkum neomezuje (celkem 5683 událostí⁹⁸) a při rozdělení celého sledovaného období na více částí by již výsledná data neměla být zkreslena náhodnými jevy. Když však použijeme rozdělení na čtyři části po 30 letech, překvapí poměrně značné rozdíly mezi nimi bez větší návaznosti a možnosti sledovat určitý vývoj. S tímto vědomím je třeba přistupovat k průměrným hodnotám za celé sledované období 1784-1899.

Počty porodů během roku byly narozdíl od sňatků poměrně vyrovnané – variační koeficient byl pouhých 6 %. Nejvíce dětí se rodilo na jaře, nejvyšších hodnot bylo dosaženo v březnu, ale i okolní měsíce jsou nadprůměrné. Druhá polovina roku pak byla, až na výjimečný měsíc srpen, který tvoří podružné maximum, podprůměrná. Nejméně dětí se rodilo v červenci a podzimní měsíce jsou také podprůměrné.

Pokud od dat porodů odpočítáme devět měsíců, dostaneme se k datům koncepcí. Nejvíce dětí bylo v lochenické farnosti počato v létě. To příliš neodpovídá výsledkům zkoumání v celozemském měřítku, kde maxima v 19. století připadají na duben a květen a do léta se posouvají až ve století 20.⁹⁹ Vysvětlení, že léto je v počtu koncepcí podprůměrné díky velké pracovní vytíženosti obyvatel při polních pracích a naopak výhodnějšímu charakteru zimních měsíců, do nichž se soustřeďoval společenský život, tedy nejspíše není správné, nebo ho alespoň

⁹⁶ Richard van Dülmen, *Kultura a každodenní život v raném novověku (16. až 18. století)*, díl I. *Dům a jeho lidé*, Praha, 1999, s. 155.

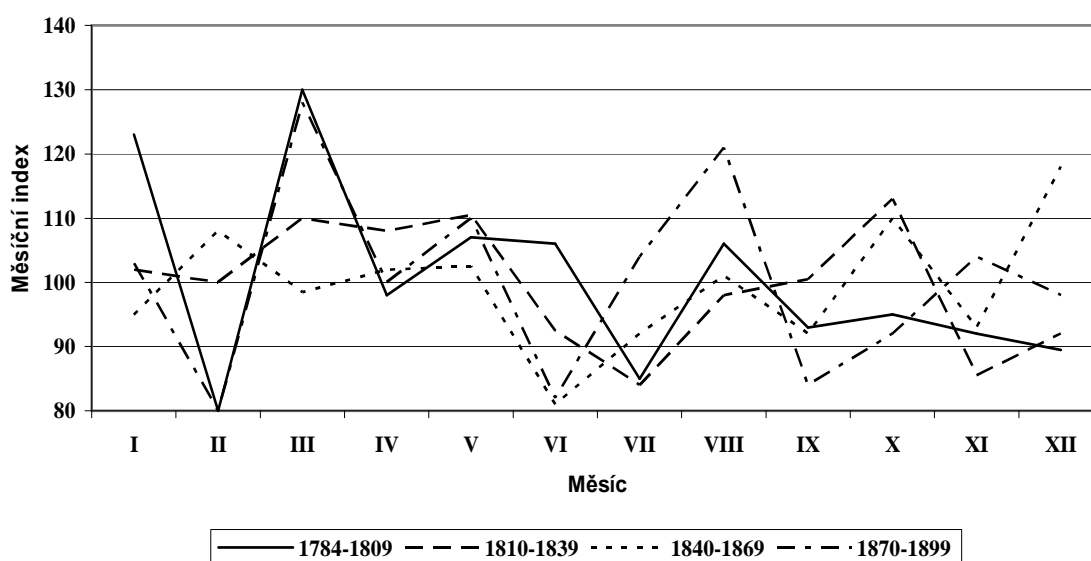
⁹⁷ Josef Volf, *Z pamětí*, s. 29-30.

⁹⁸ V roce 1784 však nebylo možno použít 13 záznamů v matrice vinou pozdější nekvalitně provedené převazby, kdy na několika prvních listech nejsou čitelná data narození.

⁹⁹ Ludmila Fialová, *Sezónnost demografických událostí*, s. 12.

nemůžeme považovat za hlavní příčinu. Domnívám se, že jistou roli by mohl hrát spíše způsob života většiny obyvatel, konkrétně bytové podmínky. V situaci, kdy několik generací přebývá pohromadě v jedné místnosti, by se teplejší letní měsíce zdály být pro kontakty obou pohlaví výhodnější.

Obrázek 9. Sezónní rozložení narozených dětí podle měsíců ve farnosti Lochenice v letech 1784-1900 (měsíční index)

Zajímavou otázkou by mohlo být také dodržování sexuálního půstu během předvelikonočního a předvánočního období jako vyjádření míry religiozity obyvatelstva lochenické farnosti. Z celkového grafu vyplývá, že jak prosinec, tak březen jsou měsíci s podprůměrným počtem koncepcí. Vzhledem k daleko výraznějšímu podzimnímu minimu se však nezdá, že by církevní nařízení mohla mít na celkové sezónní rozložení výraznější vliv. Ani ze studia vývoje v jednotlivých desetiletích pak nevyplývají žádné dlouhodobější tendence, které by mohly být za průměrem celého období skryty.

V literatuře se také objevují teorie o vědomém plánování narození dětí v zimních měsících tak, aby pro matku, a tudíž pro celou rodinu nepředstavovala výrazné omezení v letním období, kdy bylo třeba věnovat veškeré síly zajišťování obživy.¹⁰⁰ V lochenické farnosti je maximum porodů posunuto do jarních měsíců a v úvahu musíme brát ještě další nutný posun způsobený dobou šesti- nedělí, ve kterém byla matka oprostěna od pracovních povinností a byla

¹⁰⁰ Zdeněk Smetánka, *Legenda o Ostožovi*, Praha 2004, s. 63.

vyřazena z veškerého společenského dění.¹⁰¹ Pak by se většina rodiček mohla do práce zapojit na konci května nebo v červnu, což je stále poměrně výrazným argumentem podporujícím tuto teorii. Otázkou však přesto zůstává, zda tato výhoda byla opravdu důsledkem vědomého naplánování.

7.3. Sezónní rozložení počtu úmrtí

Podobně jako v případě sezónního rozložení počtu narozených také u sezónnosti úmrtí není jednoduché rozlišit základní vývojové tendence. Do sledovaného období zasahují napoleonské války, které mohly sezónní průběh úmrtí značně ovlivnit. Ani v následujících desetiletích nebyly počty úmrtí v jednotlivých měsících nijak jednotné, ať už vinou krátkodobějších epidemiologických úmrtnostních krizí, nebo jiných těžko definovatelných vlivů.

Tabulka 30. Sezónní rozložení úmrtí podle měsíců (měsíční index) ve farnosti Lochenice v letech 1784-1899

Období	Měsíc												V _k (%)
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	
1784-1789	116	85	171	97	116	57	83	110	91	66	97	110	28
1790-1799	106	144	145	150	99	73	71	96	88	53	84	96	30
1800-1809	125	119	174	132	111	109	73	87	73	68	53	76	33
1810-1819	119	158	154	100	104	89	47	29	74	68	134	129	39
1820-1829	122	125	158	126	103	88	59	88	84	59	88	103	28
1830-1839	131	147	115	78	98	91	95	82	64	82	98	121	23
1840-1849	120	114	132	143	82	120	95	66	78	72	85	95	24
1850-1859	112	120	121	143	124	113	77	68	85	71	79	89	24
1860-1869	129	80	96	120	113	96	80	83	69	129	99	103	19
1870-1879	85	107	119	128	106	120	63	100	96	82	96	100	17
1880-1889	109	108	101	138	104	104	65	87	96	82	93	115	17
1890-1899	133	93	136	123	99	129	59	85	105	82	91	65	25
Celkem	117	117	133	125	105	102	72	81	84	77	90	99	19

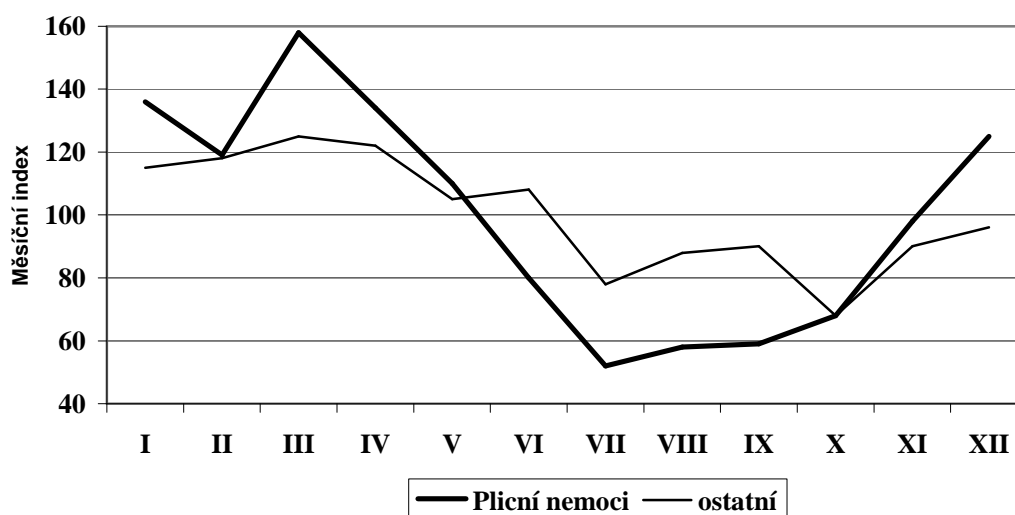
Při rozdělení na dva kratší časové úseky lze pozorovat jisté posuny. Starší období bylo sice zasaženo napoleonskými válkami, přesto se sezónní průběh rýsuje jasněji než v dalších šedesáti letech, kdy se více projeví rozdíly sezónnosti v jednotlivých desetiletích. Ve starším období byl nejkritičtější konec zimy a počátek jara. Maximum úmrtí připadlo na březen, v dalších měsících počty zemřelých postupně klesaly, až dosáhly minima v červenci a po krátkém vzestupu hlavního minima v říjnu. Konec podzimu a nástup zimy pak znamenal opět vzestup počtu zemřelých. Pro novější dobu je charakteristický hlavně posun největšího počtu zemřelých dál do jara s podružným maximem ještě na počátku

¹⁰¹ Alexandra Navrátilová, *Narození a smrt v české lidové kultuře*, Praha 2004.

léta. Červencové minimum zůstalo zachováno a po celý zbytek roku se hodnoty pohybovaly lehce pod průměrem.

Vysoká úmrtnost v zimě a na počátku jara bývá připisována nedostatku a špatné kvalitě potravy, která neobsahovala dostatek vitamínů, k čemu se ještě přidávala možnost prochladnutí organismu.¹⁰² Tomu odpovídá také častější výskyt plicních nemocí jako zánět plic, TBC, ochrnutí plic, dušnost nebo kašel mezi příčinami úmrtí v matrice zemřelých lochenické farnosti v zimních měsících. Výše jmenované nemoci však tvořily pouhých 19 % z celkového počtu úmrtí.

Obrázek 10. Sezónní průběh počtu úmrtí na plicní choroby a ostatní nemoci ve farnosti Lochenice v letech 1784-1899

Maximum počtu úmrtí koncem zimy a začátkem jara bylo společné všem věkovým kategoriím, stejně jako možnost rozdělit rok na dvě poloviny, přičemž první z nich byla pro obyvatele lochenické farnosti méně příznivá (došlo v ní téměř k 58 % úmrtí) než polovina druhá.

Nejvyrovnanější je křivka sezónního rozložení úmrtí v případě kojenců, u nichž se objevilo ještě podružné maximum na konci léta. To však nebylo nijak výrazné a nedosáhlo ani průměrných hodnot. Vliv na sezónnost počtu úmrtí kojenců mohl mít vyšší počet porodů na počátku jara. Křivka sezónnosti kojeneckých úmrtí se s křivkou počtu narozených shoduje jak v maximu na počátku jara, tak v krátkodobém zvýšení v srpnu. Vzhledem k tomu, že z dětí, které zemřely dříve, než oslavily první narozeniny, se téměř 36 % nedožilo jednoho měsíce života, hraje sezónní průběh počtu porodů výraznou roli.

¹⁰² Ludmila Fialová, *Sezónnost*, s. 16-17.

V případě nejstarší věkové skupiny je pak zajímavý dřívější nástup zvýšeného počtu úmrtí již v průběhu podzimu s následným výrazným maximem v měsíci březnu. Vzhledem k horšímu zdravotnímu stavu a sociálnímu postavení starých osob se nejspíše projevila větší náchylnost ke zhoršení klimatických podmínek rychleji než u mladších lidí. Bližší určení příčin úmrtí u této věkové kategorie je však značně zkomplikováno, ne-li znemožněno častým uváděním obecných termínů sešlost věkem či vysílení jako příčin úmrtí.

Tabulka 31. Sezónní průběh počtu úmrtí podle věku ve farnosti Lochenice v letech 1784-1799 (přepočet na srovnatelně dlouhé měsíce)

Období	Měsíc											
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Děti do 1 roku												
1784-1839	124	91	141	114	100	76	104	96	86	77	86	106
1840-1899	110	82	115	130	108	113	76	102	89	88	91	97
Celkem	116	86	127	122	104	95	89	100	87	83	88	101
Osoby ve věku 1-59 let												
1784-1839	109	125	163	115	137	103	70	70	70	57	77	102
1840-1899	125	102	108	147	121	110	70	79	81	86	80	91
Celkem	118	112	133	132	128	107	70	75	76	73	79	96
Osoby 60 let a starší												
1784-1839	152	121	170	104	72	68	44	91	72	79	104	121
1840-1899	118	82	149	104	90	110	81	76	89	95	97	111
Celkem	132	99	158	104	82	92	66	82	82	88	100	115

Srovnáním výsledků z lochenické farnosti s jinými dojdeme k závěru, že v případě úmrtnosti a sňatečnosti je sezónní průběh takřka shodný. U úmrtnosti měly vliv kromě náhodných krátkodobých vlivů, jako byly průchody vojska, živelní pohroma či neúroda s následnými epidemiemi, hlavně dlouhodobé klimatické podmínky. Naopak v případě sňatečnosti převažují kulturní, resp. náboženské vlivy. Zvláštností lochenické farnosti je pak posun maxima koncepcí do letních měsíců, a tudíž i porodů na jaro, což lze jen těžko vysvětlit teoriemi o vlivu pracovního vytížení. V tomto případě by bylo vhodné doplnit výzkum ještě dalšími sondami z královéhradeckého regionu, který zatím zůstává stranou badatelského zájmu.

8. Migrace

V matrikách lze nalézt také informace o místě narození nebo o dosavadním bydlišti osob v nich zapsaných. Výsledný pohled na vystěhovalectví či příchod nových obyvatel do zdejší farnosti, míru atraktivity zdejší oblasti a směry migrací sice nemůže být tak vyčerpávající, jako jsou sčítací operáty či jiné soupisy obyvatelstva, přesto lze naznačit alespoň základní tendence těchto jevů.

Důvodů pro změnu bydliště existovala řada. V zemědělsky orientovaných oblastech, do nichž je možné lochenickou farnost na konci 18. století bez výhrad zařadit, odcházely děti do služby k jiným sedlákům již ve velmi nízkém věku. Potomci venkovských řemeslníků, kteří chtěli pokračovat ve šlépějích svých otců, se museli nejprve vyučit u jiného řemeslníka a jako tovaryši tak také často odcházeli z rodné vsi. Ke změně bydliště pak logicky docházelo nejvíce při zakládání nové rodiny, kdy se minimálně jeden z novomanželů musel přestěhovat, buď jen v rámci jedné vsi nebo také mimo ni. Vzhledem k vysoké úmrtnosti ve středním věku byly druhé a další sňatky poměrně časté, takže k migraci v souvislosti se sňatkem mohlo u jedné osoby dojít vícekrát i v pozdějším věku. Ve druhé polovině 19. století pak daleko více lidí začínalo hledat práci v továrnách i ve vzdálenějších oblastech, kam se pak se svými rodinami stěhovali.

Literatura často předpokládá daleko menší míru migrací do poloviny 19. století v souvislosti se správní mocí a působením vrchnosti, v jejímž zájmu bylo udržet co nejvíce obyvatel na svém panství. Vyprávěcí prameny a literatura se zmiňují pouze o jedné události, kdy zdejší obyvatelé odcházeli na jiná místa. Jednalo se o migraci výjimečnou, a to v souvislosti s válečnými událostmi roku 1866. Lochenická pamětní kniha zachytila následující vyprávění pamětníka Josefa Bubna: *Pole od Světí k Nedělišťům a Sendražicům poseta byla vojskem... Pro zdejší obyvatele z toho všeho nic nekoukalo. Potřeby nejnutnější naložili na vozy a opustivše Lochenice, táhli většinou k Třebechovicům. Ženatí odtud museli do Nechanic k odvodu. Ženy a děti i čeled' dali se jak již řečeno většinou na Třebechovice, jiní na Pardubice. Tu zůstal ve vsi farář Lacina a několik starých lidí.*¹⁰³ Když si uvědomíme, že v Lochenicích žilo roku 1869 celkem 822 obyvatel a že se utéct s největší pravděpodobností rozhodli také lidé z mnoha dalších obcí zasažených přesunem vojsk a následnou bitvou, lze si představit, k jak velkým přesunům obyvatelstva tehdy muselo během velmi krátké doby dojít.

8.1. Mobilita v souvislosti s uzavřením sňatku

Bydliště snoubenců je uváděno již v nejstarší v matrice oddaných. Studium migrací na základě tohoto pramene je však spojeno s několika omezeními. První z nich je zvyk konat svatbu v místě bydliště nevěsty. Zápis v matrice tedy ještě neznámá, že se daný pár ve farnosti po obřadu usadil. Není možné ani odhadnout, jaké procento párů opravdu tento zvyk dodržovalo, nebo jak se důraz na něj v průběhu času proměňoval.

Zároveň musíme také počítat s tím, že některé páry ze sledované farnosti mohly zvolit jako místo obřadu úplně jiný kostel, a naopak, že lochenický farář oddával snoubence úplně odjinud. Poslední varianta je však v matrice snadno

¹⁰³ Pamětní kniha obce Lochenice, s. 51.

rozeznatelná a takové svatby byly tedy ze vzorku vyřazeny. Přesto matřka oddaných neumožňuje podat přesný obraz o podílu mladých lidí zůstávajících v rodné obci nebo odcházejících za svým životním partnerem. Může pouze naznačit, s jakými lokalitami byly vazby zdejších obyvatel nejtěsnější – do jaké vzdálenosti lidé cestovali, kde se mohli mladí lidé vzájemně seznámit nebo kde měli jejich rodiče své přátele a známé. Poslední omezení jsou již ryze praktického charakteru – některé obce dnes není možné identifikovat, neboť mají stejný název, a pokud nebyla zaznamenána příslušnost k vyššímu správnímu celku, není možné rozhodnout, o kterou z nich šlo. Podobný problém také nastává, pokud byl název zapsán jen částečně či zkomoleně.

V letech 1784-1899 oddal farář celkem 1465 párů, v nichž byl alespoň jeden snoubenec z farnosti. Z mužů bylo 56 % místních a 44 % „přespolních“. Vzájemný poměr domácích a cizích nevěst byl daleko více vyhraněn: 88 % z nich pocházelo ze zdejší farnosti a pouhých 12 % nikoliv.

Tabulka 32. Struktura ženichů podle původu ve farnosti Lochenice v letech 1784-1899

Období	Počet ženichů podle původu			V procentech		
	místní	cizí	celkem	místní	cizí	celkem
1784-1789	73	12	85	85,9	14,1	100
1790-1799	51	56	107	47,7	52,3	100
1800-1809	67	48	115	58,3	41,7	100
1810-1819	58	31	89	65,2	34,8	100
1820-1829	65	70	135	48,1	51,9	100
1830-1839	67	74	141	47,5	52,5	100
1840-1849	67	64	131	51,1	48,9	100
1850-1859	70	55	125	56,0	44,0	100
1860-1869	56	58	114	49,1	50,9	100
1870-1879	86	68	154	55,8	44,2	100
1880-1889	76	65	141	53,9	46,1	100
1890-1899	83	45	128	64,8	35,2	100

Pokud bychom předpokládali, že byl zvyk pořádat svatbu v domě nevěsty stále stejně silný, mohli bychom se pokusit popsat změny v poměru místních a cizích ženichů a alespoň tak naznačit intenzitu jejich migrací. Nejméně ženichů (pouhých 14 %) pocházelo z jiné farnosti hned na počátku sledovaného období. To mohlo být způsobeno přetrvávající praxí vrchnostenských omezení manželství osob z odlišných panství. Takové počínání bylo sice zakázáno patentem o zrušení nevolnictví, ale plně na mnoha místech potlačeno nebylo. V 19. století se pak vzájemný poměr obou skupin téměř vyrovnal a v několika desetiletích bylo dokonce cizích ženichů více než lochenických a předměřických.

Data lze srovnat s výsledky z farností Střelské Hoštice a Novosedly nad Nežárkou.¹⁰⁴ V první farnosti bylo stejně jako v Lochenicích nejvíce místních ženichů právě na konci 18. století, v Novosedlech pak bylo minimum „přespolních“ posunuto do první poloviny století následujícího. Ukazuje se tedy, že zrušení nevolnictví nepřineslo předpokládané rozšíření možností hledání partnera ve vzdálenějších oblastech. Doba osvícenské vlády byla naopak takovým sňatkům velmi nepříznivá.

Tabulka 33. Původ mimolochenických snoubenců a zemřelých osob v letech 1784-1899 podle okresů

Okres	Počet snoubenců				Podíl zemřelých osob			
	počet obcí	1784-1849	1850-1899	celkem	počet obcí	1784-1849	1850-1899	celkem
Beroun	-	-	-	-	1	0,7	1	0,4
Havlíčkův Brod	2	-	2	2	-	-	-	-
Hradec Králové	103	314	265	579	50	34,7	136	51,1
Chrudim	1	-	1	1	3	2,1	6	2,3
Jičín	13	10	8	18	8	5,6	12	4,5
Jihlava	-	-	-	-	1	0,7	1	0,4
Jindřichův Hradec	1	1	-	1	1	0,7	1	0,4
Kolín	2	2	-	2	1	0,7	1	0,4
Kutná Hora	3	3	1	4	-	-	-	-
Liberec	-	-	-	-	1	0,7	1	0,4
Mladá Boleslav	2	1	1	2	-	-	-	-
Náchod	33	40	42	82	22	15,3	32	12,0
Nymburk	3	2	1	3	-	-	-	-
Opava	1	-	1	1	-	-	-	-
Pardubice	16	14	10	24	9	6,3	11	4,1
Praha	2	2	1	3	-	-	-	-
Příbram	-	-	-	-	1	0,7	1	0,4
Rychnov nad Kněžnou	20	16	6	22	10	6,9	13	4,9
Semily	6	4	3	7	3	2,1	5	1,9
Svitavy	-	-	-	-	4	2,8	4	1,5
Teplice	1	1	-	1	-	-	-	-
Trutnov	10	13	8	21	11	7,6	20	7,5
Třebíč	1	1	-	1	-	-	-	-
Ústí nad Orlicí	5	3	2	5	1	0,7	1	0,4
Zahraniční	2	-	4	4	3	2,1	3	1,1
Nezjištěno	-	-	-	-	14	9,7	17	6,4
Celkem	227	427	356	783	144	100,0	266	100,0

¹⁰⁴ Blanka Štěrbová, Sňatečnost a sňatková migrace ve farnosti Střelské Hoštice v letech 1645-1890. In: *Jihočeský sborník historický* 58, 1989, s. 128. Blanka Štěrbová, Vývoj sňatečnosti v lokalitě Novosedly nad Nežárkou v letech 1686 až 1910, *Historická demografie* 11, 1897, s. 118.

Za celé sledované období se v matrice oddaných objevilo celkem 225 názvů vesnic a měst. Většina byla v Čechách, pouze jeden ženich pocházel z Opatovic. Na samém konci 19. století bylo v Lochenicích oddáno také několik snoubenců z jiných zemí – dva z Budapešti a dva ze slezského Slaného nedaleko Náchoda. Pokud obce rozdělíme podle současných okresů, pak nejvíce lidí (74 % za celé období) pocházelo z okolí Hradce Králové. S velkým odstupem pak následuje okres Náchod (10,5 %) a těsně nad hranicí náhodného výskytu se drží pardubický, rychnovský, trutnovský a jičínský okres. Relativně velké zastoupení obcí okresu Náchod však nemůžeme vysvětlovat přílivem mladých lidí z pohorských oblastí. Lochenická farnost se totiž nacházela velice blízko hranic tohoto okresu, takže užité rozdělení může obraz migrací značně zkreslovat. To dokazuje také průměrná vzdálenost, která původní bydliště obou partnerů dělila. Volbu partnera spíše z obcí poblíž okresních hranic dokazují také poměrně malé počty z okresů Jičín, Trutnov, Pardubice a Rychnov nad Kněžnou. Případní migranti z málo prosperujících horských regionů tak zřejmě na možnost zlepšení životních podmínek v souvislosti se sňatkem příliš nespolehali.

Častý výskyt snoubenců z pardubického okresu by byl sice na první pohled vysvětlitelný vlivem železnice jako dalšího dopravního a komunikačního prostředku. Od roku 1857, kdy byla dráha uvedena do provozu, se však počty novomanželů z tohoto okresu nijak nezvýšily. Navíc, kromě Opatovic nad Labem a samotných Pardubic, se ostatní obce poblíž železniční trati nenacházely.

Převaha nejbližšího okolí Lochenic a Předměřic je vcelku logická – kromě samotného Hradce Králové a jeho předměstí má největší zastoupení Plotiště nad Labem, vesnice ležící podél silnice, která spojovala zdejší farnost s královéhradeckou pevností. Mnoho snoubenců pocházelo ještě z nejbližších větších vsí Nedělišť a Sendražic a z městečka Smiřice. Zastoupení ostatních obcí tohoto okresu je pak úměrné jejich velikosti a vzdálenosti od studované farnosti. V okolí se totiž nevyskytují žádné větší přírodní a geografické překážky, které by mohly kontakty s okolím narušovat. Velký vliv na toto pořadí nemá ani členění podle panství. Obě obce patřily pod správu města Hradec Králové, což nijak neodporuje zjištěnému vysokému zastoupení obyvatel města i ostatních poddanských vsí¹⁰⁵ mezi lochenickými novomanželi. Vzhledem k tomu, že Lochenice tvoří severní okraj královéhradeckého panství, mnoho snoubenců pocházelo také z obcí patřících pod jinou vrchnost. V literatuře často zmiňované omezování sňatků mezi

¹⁰⁵ Roku 1836 patřily městu Hradec Králové kromě Lochenic a Předměřic ještě tyto poddanské vsi: Věkoše, Malšova Lhota, Kluky, Roudnička, Třebeš, Lhota pod Strání, Březhrad, Plačice, Klacov, Bohdaneč, Všestary, Plotiště, Plácka a Svinary. Johann Gottfried Sommer, *Das Königreich Böhmen – statistisch-topographisch dargestellt*, Bd. 4 *Königgrätzer Kreis*, Prag 1836, s. 12.

panstvími před rokem 1848 tak nemůžeme potvrdit. Také hranice farností se jako určující pro výběr partnera nijak neprofilují. Zdá se tedy, že největší roli při výběru partnera hrála především vzdálenost, nebo spíše blízkost jeho bydliště.

Tabulka 34. Původ mimolochenických snoubenců a zemřelých osob podle vzdálenosti v letech 1784-1899

Vzdálenost (v km)	Snoubenci				Zemřelé osoby			
	obce		osoby		obce		osoby	
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
0-9	44	19,6	31	24,4	102	41,3	442	56,9
10-19	72	32,1	34	26,8	57	23,1	186	23,9
20-29	39	17,4	17	13,4	30	12,1	61	7,9
30-39	26	11,6	15	11,8	19	7,7	40	5,1
40-49	18	8,0	9	7,1	12	4,9	20	2,6
50-59	5	2,2	8	6,3	11	4,5	6	0,8
60-69	9	4,0	5	3,9	8	3,2	10	1,3
70-79	4	1,8	1	0,8	1	0,4	4	0,5
80-89	2	0,9	1	0,8	1	0,4	2	0,3
90-99	0	0,0	1	0,8	1	0,4	0	0,0
100+	5	2,2	5	3,9	5	2,0	6	0,8
Celkem	224	100,0	127	100,0	247	100,0	777	100,0

Matriky oddaných dovolují od roku 1815 zkoumat mobilitu snoubenců v závislosti na jejich sociálním postavení. Byly vybrány pouze sňatky sociálně homogenní. Vzorek tím byl sice výrazně zmenšen,¹⁰⁶ ovšem výsledný obraz odlišné intenzity migrací je o to přesnější. Je však třeba pamatovat na fakt, že výsledné hodnoty slučují oba směry migrací celého páru.

Tabulka 35. Poměr místních a cizích snoubenců podle sociálních skupin ve farnosti Ločenice v letech 1815-1899 (v %)

Sociální skupina	Místní	Cizí
Sedlák	40,0	60,0
Chalupník	58,7	41,3
Dělník zemědělství	75,6	24,4
Řemeslník	30,8	69,2
Dělník mimo zemědělství	73,1	26,9
Ostatní	15,4	84,6

Mezi jednotlivými sociálními skupinami byly značné rozdíly. K největším migracím docházelo ve velmi různorodé skupině „Ostatní“. Připomeňme, že do ní je řazena převážně inteligence, ovšem s velmi rozdílnými životními podmínka-

¹⁰⁶ Zkoumáno bylo 445 párů, u 244 z nich byli oba snoubenci z námi zkoumané farnosti, ve zbývajících 201 případech alespoň jeden z nich pocházel odjinud.

mi, od jistě nepříliš zámožného učitele až po továrníka. Mnoho migrujících novomanželů patřilo do skupiny řemeslníků a převahu migrujících nad domácími páry měly také děti sedláků, u nichž byla jistě snaha udržet vysoký sociální status sňatkem s partnerem ze stejné vrstvy i za cenu hledání ve vzdálenějších lokalitách.

Ostatní zemědělské skupiny jsou již, co se migrací týče, mnohem konzervativnější. Překvapením však může být vysoké procento vzájemných svazků místních osob z nezemědělských dělnických profesí, což je v rozporu s představou vysoké mobility této nově se formující skupiny obyvatelstva. Mobilitu za pracovními příležitostmi a stěhování v souvislosti se zakládáním nových rodin tedy nelze bez důkladného studia slučovat a klást mezi ně rovnítko.

8.2. Ostatní mobilita

Migrace lze také studovat na základě zápisů v matrice zemřelých, a to možná ještě přesněji, než tomu bylo u matriky oddaných. Farář zaznamenával u mimolochenických zemřelých místo narození již od roku 1784. Nelze sice přesně zjistit, kolikrát za život se ten který jedinec přestěhoval, za to lze však téměř dokonale poznat hlavní imigrační směry. Jediným nedostatkem jsou případy lidí ať už narozených ve zdejší farnosti nebo přebývajících zde jen část života, kteří zemřeli a byli pochováni v jiné farnosti. Emigrace však není prakticky možné vyčíslit – muselo by dojít k dohledání lochenických zemřelých v matrikách okolních farností, a i tak by unikli vystěhovalci do vzdálenějších míst.

Možnost pohybu obyvatel nebo také míru atraktivity sledované lokality lze sledovat pomocí podílu „cizích“ zemřelých na počtu zemřelých celkem. Nejméně zemřelých pocházejících z jiných vesnic či měst se v matrice vyskytovalo na konci 18. století a druhé minimum pak připadlo na 20. léta století následujícího. To je také v souladu s výsledky studia sňatečnosti. Strmý vzestup podílu mimolochenických zemřelých pak zaznamenáváme od 70. let 19. století a předpokládáme tedy narůstající počet imigrantů přicházejících do lochenické farnosti. Tento ukazatel je však značně problematický, protože ke změně bydliště mohlo dojít v jakémkoli věku lidského života, nikoliv právě v námi vytyčených desetiletích.

Z 4365 zemřelých, které lochenický farář do matriky zapsal, pocházelo z jiné farnosti 266 z nich, tedy 6,1 % (tabulka 33). Veškeré obce jsou na území Čech, jediným moravským rodákem byl četník z Větrného Jeníkova, zastřelený roku 1876. Zahraničí je tentokrát zastoupeno třemi osobami – mužem a ženou ze Slezska a roční francouzskou holčičkou.

Výsledky studia míst narození rozdělených podle okresů jsou téměř totožné s obrazem, který podává matrika oddaných. Největší část (více než polovina) zemřelých pocházela z královéhradeckého okresu. S velkým odstupem jsou pak zastoupeny obce okresu náchodského a více než 10 zemřelých se přistěhovalo z okresů Trutnov, Rychnov nad Kněžnou a Jičín.

Stejně jako v případě migrací zkoumaných prostřednictvím zápisů v matrice oddaných i ze studia počtu mimolochenických zemřelých vyplývá jasná převaha nejbližších obcí (tabulka 34). A to i přes to, že množství sídel do 10 kilometrů je menší než vzdálenějších do 20 km. S přibývajícím vzdáleností pak počet imigrantů rapidně klesá – migrace nad 70 km jsou již naprosto ojedinělé.

Rozdělení podle sociálních skupin opět potvrzuje vysokou migraci inteligence skryté pod označením *Ostatní*. Ještě o něco vyšší bylo zastoupení původem mimolochenických zemřelých mezi tovaryši, což je vzhledem k jejich stylu života vcelku pochopitelné. Naopak odjinud přišlo jen 10 % nezemědělských dělníků, což není číslo nijak vysoké. Ve druhé polovině 19. století nově vznikající dělnická pracovní místa stačila být tedy zřejmě doplňována potomky místních obyvatel. Nejméně cizinců pak nacházíme mezi tradičními vrstvami sedláků a chalupníků. Celé 19. století bylo ještě ve znamení početné rodiny a stávalo se jen výjimečně, že by nebylo komu hospodářství předat. Takto malý počet původem cizích zemědělců je sice v rozporu s velkými migracemi zjištěnými u snoubenců, vysvětlením ale může být to, že potomci zdejších hospodářů spíše rodné vsi opouštěli a následovali své partnery na jiné lokality.

Tabulka 36. Zemřelí imigranti podle sociálních skupin ve farnosti Lochenice v letech 1784-1899

Sociální skupina	Počet zemřelých		% cizích
	místní	cizí	
Sedlák	329	9	2,7
Chalupník	1266	18	1,4
Dělník v zemědělství	712	44	5,8
Řemeslník	333	21	5,9
Tovaryš	56	12	17,6
Dělník mimo zemědělství	273	29	9,6
Ostatní	117	24	17,0
Celkem	3086	157	4,8

8.3. Seznam cizích obyvatel Předměřic nad Labem z roku 1880

Naprosto jiným druhem pramene je seznam cizích obyvatel (čeledi a nájemníků) vyhotovený v souvislosti se státním sčítáním konaným roku 1880.¹⁰⁷ Jde o pramen průřezový, zachycující aktuální strukturu lidí nacházejících se v době sčítání v Předměřicích. Je sice značně stručný a bylo by jistě výhodnější použít spíše samotných sčítacích operátů, jako prostředek k potvrzení či vyvrácení výsledků studia matrik však poslouží dobře.

¹⁰⁷ *Knihy cizích příslušníků 1880*, SOkA Hradec Králové, fond Archiv obce Předměřice nad Labem, i. č. 17, kn. č. 17.

Napočítáno bylo 121 osob, z toho 73 muži a 48 žen, což je necelých 13 % celkového počtu předměřických obyvatel. Průměrný věk byl u obou pohlaví podobný, pohyboval se kolem 26,5 roku. Nejmladším bylo 15 let, horní věkovou hranicí pak bylo 71 let u mužů a 61 u žen. Nejvíce osob však bylo ve věku 19 až 24 let. Většina z nich měla v ruce buď čelední nebo pracovní knížku, výjimkou byly vojenské či služební knížky. Šestnáct osob prokazovalo svou totožnost pouze domovským listem a u zbývajících dvanácti nebyla kolonka vyplněna. Z poznámek, které však nejsou nijak systematické, vyplývá, že téměř 40 % těchto lidí našlo zaměstnání na nejrůznějších pozicích ve zdejších mlýnech. Označení jsou pak ještě dva truhláři a dva zámečníci.

Tabulka 37. Původ cizích obyvatel Předměřic roku 1880 podle okresů

Okres	Obce		Osoby	
	počet	%	počet	%
Hradec Králové	34	43,6	50	49,5
Chrudim	2	2,6	3	3,0
Jičín	4	5,1	4	4,0
Jihlava	1	1,3	1	1,0
Kolín	1	1,3	1	1,0
Kutná Hora	2	2,6	2	2,0
Náchod	10	12,8	14	13,9
Pardubice	3	3,8	4	4,0
Pelhřimov	1	1,3	1	1,0
Rychnov nad Kněžnou	11	14,1	12	11,9
Semily	1	1,3	1	1,0
Strakonice	1	1,3	1	1,0
Trutnov	5	6,4	5	5,0
Ústí nad Orlicí	2	2,6	2	2,0
Celkem	78	100,0	101	100,0

Rozdělení jejich původního bydliště podle okresů potvrzuje již zjištěnou skutečnost, totiž že největší část imigrantů (tentokrát téměř polovina) pocházela z nejbližšího okolí. Častěji se objevovaly také obce okresů Náchod a Rychnov nad Kněžnou. V obou okresech byla průměrná vzdálenost zmíněných obcí 33,5 km. Okresy Trutnov a Jičín, které jsou v obou předešlých pramenech co do počtu migrantů na stejné úrovni jako výše zmiňované, se však tentokrát pohybují na hranici náhodného výskytu. Dalo by se možná shrnout, že vzdálenější oblasti, ze kterých lidé do Předměřic přicházeli, byly spíše východní a severní podhorské oblasti, ovšem počty jsou i při rozdělení na okresy na podobné závěry příliš nízké. Při ještě detailnějším pohledu může zaujmout jedině přítomnost osmi rodáků z Třebechovic pod Orebem. Najít možné vysvětlení není jednoduché – polovina z nich pracovala ve mlýnech; ostatní se živili jinak a ani jejich věk nenapovídá tomu, že by šlo o členy jedné rodiny. Zdá se tedy, že šlo ojev spíše náhodný.

9. Závěr

Obě obce sledované farnosti byly a dodnes jsou vcelku bezvýznamnými lokalitami. Však také ani jedna z nich nemá dosud zpracovány své dějiny. Z pohledu historického demografa však již rozbor vývoje jejich obyvatelstva tak nedůležitý není. Studium venkovských lokalit by mělo být stejně důležité jako popis měst nebo významných průmyslových center, kterým byla donedávna přece jen věnována větší pozornost. Venkovské prostředí, svázané do značné míry ještě po celé 19. století tradicemi a lidovými zvyklostmi, bývá dáváno do opozice k průmyslovým městům s nově se rodící sociální vrstvou dělníků, která byla nositelkou nejrůznějších změn projevujících se také v populačním vývoji. Studie měla kromě jiného ukázat, do jaké míry lze tuto zjednodušenou představu považovat za oprávněnou či nikoliv.

Celkově se populační vývoj ve farnosti Lochenice nijak nevymyká ze soudobé situace v rámci celých českých zemí. Lochenickou farností otřásly za napoleonských válek poslední demografické krize, které se poté změnily na krátkodobé výkyvy úmrtnosti v souvislosti s výskytem epidemických nemocí. Také ty jsou však koncem 19. století s nástupem moderních lékařských metod potlačovány, což mělo za následek zvyšování průměrného věku zemřelých. Ukázalo se také, že na vývoj sňatečnosti a následně porodnosti měly velký vliv aktuální hospodářské poměry, resp. jejich zhoršení, které nastalo ve 40. a 50. letech a poté ještě na počátku let osmdesátých. Porovnáním s celozemským demografickým vývojem však dojdeme k závěru, že ve zdejší farnosti panovaly obecně lepší životní podmínky – hrubé míry úmrtnosti se až na jedinou výjimku pohybovaly pod průměrem a také úmrtnost kojenců byla velmi nízká. To je také hlavním rozdílem oproti situaci ve velkých sídlech. Poslední desetiletí 19. století již bývají označovány za počátek demografické revoluce, kdy dochází k proměně reprodukčního chování. Lidé začínají vědomě omezovat počet dětí v rodině, a to má později za následek další změny v nejrůznějších oblastech běžného života. Podle výsledků výzkumu se však podobné chování v Lochenicích a Předměřicích ještě neprojevovalo. K poklesu porodnosti sice v průběhu 80. a 90. let 19. století došlo, příčinou však bylo současné snížení počtu sňatků.

Studiem matrik bylo možné postihnout také jiné aspekty života zdejších obyvatel. Velmi zajímavé jsou například výsledky rozboru sezónnosti, ve kterém se promítá síla lidových zvyků, ale také vliv církve, dále otázky spojené s výskytem nemanželských dětí nebo definitivního celibátu. Prohloubení dosavadních znalostí pak přineslo studium sociálního rozvrstvení zdejšího obyvatelstva. Odlišnosti jednotlivých skupin se projevíly ve sňatkové strategii, v geografické mobilitě, ale také v příčinách úmrtí.

Příloha 1. Přirozený pohyb obyvatelstva farnosti Lochenice v letech 1784-1900

Rok	Počet naroze- ných	Počet sňatků	Počet zemře- lých	Přiroze- ný pří- růstek	Rok	Počet naroze- ných	Počet sňatků	Počet zemře- lých	Přiroze- ný pří- růstek
1784	36	9	27	9	1828	44	16	36	8
1785	29	17	36	-7	1829	43	15	38	5
1786	50	10	26	24	1830	45	16	41	4
1787	50	28	45	5	1831	47	11	34	13
1788	59	13	48	11	1832	49	15	63	-14
1789	46	8	32	14	1833	46	18	36	10
1790	46	14	42	4	1834	43	12	29	14
1791	49	12	23	26	1835	42	17	21	21
1792	47	8	28	19	1836	54	13	31	23
1793	50	8	42	8	1837	51	12	25	26
1794	48	13	38	10	1838	52	16	42	10
1795	45	11	38	7	1839	41	11	37	4
1796	39	11	25	14	1840	48	14	39	9
1797	50	14	33	17	1841	52	6	33	19
1798	45	7	33	12	1842	45	16	45	0
1799	43	9	31	12	1843	51	11	40	11
1800	49	7	58	-9	1844	52	11	31	21
1801	41	9	18	23	1845	53	13	26	27
1802	47	11	21	26	1846	46	14	33	13
1803	45	21	30	15	1847	48	16	35	13
1804	41	17	54	-13	1848	43	17	52	-9
1805	61	10	17	44	1849	57	13	40	17
1806	30	13	86	-56	1850	38	12	50	-12
1807	56	9	32	24	1851	67	16	50	17
1808	48	8	40	8	1852	49	10	34	15
1809	51	10	78	-27	1853	41	6	43	-2
1810	39	7	50	-11	1854	50	14	32	18
1811	49	11	39	10	1855	41	12	32	9
1812	44	5	28	16	1856	47	11	35	12
1813	40	8	18	22	1857	50	15	57	-7
1814	36	6	38	-2	1858	56	17	30	26
1815	46	11	35	11	1859	54	12	35	19
1816	38	13	19	19	1860	48	5	42	6
1817	52	7	28	24	1861	37	9	29	8
1818	45	12	41	4	1862	47	13	31	16
1819	40	9	30	10	1863	49	10	34	15
1820	55	16	22	33	1864	51	7	35	16
1821	39	8	25	14	1865	53	18	38	15
1822	51	12	35	16	1866	48	9	43	5
1823	49	8	28	21	1867	54	19	21	33
1824	48	14	31	17	1868	51	12	44	7
1825	49	12	30	19	1869	61	12	38	23
1826	56	17	32	24	1870	46	22	58	-12
1827	40	17	43	-3	1871	64	15	39	25

**Příloha 1. Přirozený pohyb obyvatelstva ve farnosti Lochenice v letech 1784-1900
(dokončení)**

Rok	Počet naroze- ných	Počet sňatků	Počet zemře- lých	Přiroze- ný pří- růstek	Rok	Počet naroze- ných	Počet sňatků	Počet zemře- lých	Přiroze- ný pří- růstek
1872	54	13	38	16	1887	52	17	43	9
1873	54	12	58	-4	1888	57	15	46	11
1874	58	13	45	13	1889	53	11	35	18
1875	58	16	38	20	1890	60	13	39	21
1876	53	10	46	7	1891	43	12	55	-12
1877	59	12	41	18	1892	49	13	43	6
1878	42	23	47	-5	1893	53	8	48	5
1879	62	18	31	31	1894	46	13	29	17
1880	54	21	35	19	1895	57	7	33	24
1881	56	20	56	0	1896	49	13	35	14
1882	59	10	43	16	1897	53	18	33	20
1883	67	14	37	30	1898	56	14	30	26
1884	47	12	47	0	1899	58	17	45	13
1885	51	9	40	11	1900	56	14	60	-4
1886	65	12	39	26					

Příloha 2a. Zemřelí podle věku ve farnosti Lochenice v letech 1784-1899

Věková skupina	1784-1819			1820-1859			1860-1899		
	muži	ženy	celkem	muži	ženy	celkem	muži	ženy	celkem
0-2 dny	12	9	21	16	11	27	20	5	25
3-6 dní	9	6	15	20	13	33	8	13	21
7-27 dní	44	36	80	63	46	109	46	34	80
28 -1 rok	161	108	269	153	123	276	171	134	305
1-4 roky	117	114	231	79	80	159	102	110	212
5-9 let	30	31	61	27	21	48	23	22	45
10-14	14	10	24	17	12	29	12	11	23
15-19	17	10	27	16	17	33	15	15	30
20-24	15	10	25	10	13	23	26	22	48
25-29	13	15	28	14	15	29	19	20	39
30-34	12	15	27	12	22	34	22	19	41
35-39	20	13	33	24	13	37	28	14	42
40-44	9	16	25	19	21	40	13	13	26
45-49	18	17	35	32	23	55	22	14	36
50-54	28	33	61	16	25	41	33	26	59
55-59	12	13	25	30	29	59	29	34	63
60-64	33	45	78	34	52	86	48	32	80
65-69	17	31	48	29	32	61	42	46	88
70-74	32	31	63	45	47	92	58	55	113
75-79	22	12	34	32	30	62	35	39	74
80+	44	50	94	56	59	115	60	87	147
Celkem	679	625	1304	744	704	1448	832	765	1597

**Příloha 2b. Zemřelí podle věku ve farnosti Lochenice v letech 1784-1899
(na 1000 zemřelých)**

Věková skupina	1784-1819			1820-1859			1860-1899		
	muži	ženy	celkem	muži	ženy	celkem	muži	ženy	celkem
0-2 dny	18	14	16	22	16	19	24	7	16
3-6 dní	13	10	12	27	18	23	10	17	13
7-27 dní	65	58	61	85	65	75	55	44	50
28 -1 rok	237	173	206	206	175	191	206	175	191
1-4 roky	172	182	177	106	114	110	123	144	133
5-9 let	44	50	47	36	30	33	28	29	28
10-14	21	16	18	23	17	20	14	14	14
15-19	25	16	21	22	24	23	18	20	19
20-24	22	16	19	13	18	16	31	29	30
25-29	19	24	21	19	21	20	23	26	24
30-34	18	24	21	16	31	23	26	25	26
35-39	29	21	25	32	18	26	34	18	26
40-44	13	26	19	26	30	28	16	17	16
45-49	27	27	27	43	33	38	26	18	23
50-54	41	53	47	22	36	28	40	34	37
55-59	18	21	19	40	41	41	35	44	39
60-64	49	72	60	46	74	59	58	42	50
65-69	25	50	37	39	45	42	50	60	55
70-74	47	50	48	60	67	64	70	72	71
75-79	32	19	26	43	43	43	42	51	46
80+	65	80	72	75	84	79	72	114	92
Celkem	1000	1000	1000	1000	1000	1000	1000	1000	1000

Summary

Demographic Developments in the Parish of Lochenice, 1784-1900

This study describes the history of the parish of Lochenice in the years 1784-1900 from the perspective of historical demography. The parish contains two similar villages – Lochenice and Předměřice nad Labem. They are located in a valley on the Elbe River, and their inhabitants mainly worked in agriculture. They primarily produced vegetables for the markets in the towns of Hradec Králové, Josefov and Jaroměř. The first manufacturing enterprises only arrived in the second half of the 19th century – in 1871 a sugar refinery opened, followed by brick works, a cotton mill, a chicory drier, and an industrial fertilizer factory. New opportunities emerged when a new railway was laid from Pardubice to Liberec in 1857.

The data are based on records from registers of births, weddings and deaths, and their duplicates, and the method of anonymous excerption was used. The demographic indexes throughout the Czech lands are quite similar. It is possible to observe an increase in the age of first-time spouses in the first half of the 19th century (the maximum age of men was about 29 and women about 27), followed by slight successive decreases again. An analysis of registers makes it possible to learn something new about the social structure and the mobility of the inhabitants of Lochenice parish. In the second half of 19th century there began to be more and more labourers as opposed to the previously predominantly agrarian population. Also the influence of contemporary living conditions is evident: there are only few marriages in the years of the Napoleonic wars, during the famine years in the middle of the century, and after a recession occurred early in the 1980s.

Natality experienced similar developments. The end of the 19th century is regarded as the beginning of the demographic revolution – the rise of birth control and falling mortality rates. But in Lochenice parish there were no such trends. The beginning of the 19th century represents the end of the mortality crisis; the last one struck the parish in 1806. But it was not the end of epidemics, and cholera, typhoid, the pox, dysentery, and rubella, etc., were common until the end of 19th century. Another cause of numerous deaths was tuberculosis.

It was also possible to observe seasonal changes in the number of births, marriages and deaths. The highest figures for births and deaths were in the spring and for the marriages in February and November. Church rules and traditional customs had a strong influence on the seasonal distribution of these events.

Demografický vývoj Žitenic v 19. století

Markéta Vaňková

1. Úvod

Cílem této práce je nastínit demografický vývoj obce Žitenice v průběhu 19. století a zachytit stav populace před velkými změnami v demografické reprodukci, analyzovat jednotlivé složky populačního vývoje a zhodnotit demografické procesy. Vhodné bylo srovnání výsledků práce s ostatními historicko-demografickými studii, které se také touto problematikou zabývaly. Problémem však je, že toto období není v podmínkách české historické demografie příliš rozpracováno, a tudíž bylo k dispozici minimum srovnávacího materiálu. Důvodem je především značná časová náročnost zpracování dat. Další nevýhodou jsou četné neúplné a z hlediska dnešní statistiky nevyhovující matriční záznamy, které nedovolují hlubší analýzu, a výsledná zjištění by proto měla být velmi opatrně interpretována.

Problematikou populačního vývoje jednotlivých lokalit se v České republice zabývali pouze Ladislav Dušek pro Ústí nad Labem¹ v 18. století, pro Budyni nad Ohří² v letech 1701-1850, přičemž výsledky právě této studie jsou nejvhodnější pro srovnání s Žitenicemi. Na práci Ladislava Duška pro Ústí nad Labem navázala Sabina Dušková,³ která se pokusila zachytit demografický vývoj v 19. století. Populační vývoj Domažlic v letech 1631-1830 zpracoval Petr Mužík.⁴

¹ Ladislav Dušek, *Obyvatelstvo Ústí nad Labem do konce 18. století*. Ústí nad Labem 1974.

² Ladislav Dušek, *Obyvatelstvo města Budyně nad Ohří v letech 1701-1850*. In: *Ústecký sborník historický* 1985, s. 143-239.

³ Sabina Dušková, *Demografický vývoj Ústí nad Labem v 19. století*. *Historická demografie* 24, 2000, s. 109-162.

⁴ Petr Mužík, *Obyvatelstvo města Domažlic v letech 1631-1830*. In: *Sborník archivních prací* 26, 1986, s. 103-207.

Výzkum populačního vývoje Žitenic byl koncipován tak, aby bylo možno zachytit změny v demografickém chování obyvatelstva Žitenic v průběhu 19. století, ke kterým by podle teorie demografické revoluce mělo dojít ke konci sledovaného období, kdy se obecně snížila úroveň úmrtnosti (především kojenecké) v důsledku zlepšování zdravotní péče a významných lékařských objevů. Ve stejné době se snižovala úroveň porodnosti i sňatečnosti. Tento trend lze zaznamenat i v Žitenicích, i když je nutné vzít v úvahu pomalejší nástup inovačních procesů, který je typický pro venkovské zemědělské oblasti. Žitenice leží v pohraniční oblasti, s vysokým podílem německého obyvatelstva, které se v některých ohledech svého reprodukčního chování odlišovalo od českého.

2. Prameny a literatura

Práce je založena na údajích excerpovaných z matrik. Vedení matrik bylo předepsáno tridentským koncilem (1545 až 1563) na územích podléhajících římské církevní jurisdikci, ale jejich systematické zavádění a vedení trvalo velmi dlouho. Sám název „matrikulae“ pochází až ze 17. století. Tridentský koncil počítal původně pouze s matrikami o uzavřených manželstvích a o křtech. Matriky zemřelých byly zaváděny až později.

Pro české země se stal právním podkladem umožňujícím zavedení statistiky přirozené měny obyvatelstva v českých zemích císařský patent z 20. února 1784 o civilních matrikách s účinností od 1. ledna 1785. Tímto patentem byla předepsána jednotná forma matričních zápisů a bylo přikázáno vést tři samostatné rejstříky (knihy): knihy sňatků, knihy narozených (nikoli jen pokřtěných) a knihy zemřelých. Byl určen obsah zápisů i jejich forma v podobě předepsaných vzorů tří rejstříků. Knihy měly být založeny pro celý farní obvod katolické církve (matriční předpisy pro ostatní církve byly vydávány postupně). Systém statistického zjišťování dat o přirozené měně obyvatelstva od počátku roku 1785 byl v průběhu doby zdokonalován, aby vyhovoval administrativním a později i vědeckým potřebám.

Veškeré informace pro zpracování vývoje obyvatelstva byly získány z matrik farnosti Žitenice, přičemž se jednalo o matriky katolické fary (v matrikách evangelické fary nebyl pro tuto obec žádný údaj). Zpracovávané matriky patří k tzv. mrtvým matrikám a jsou uloženy ve Státním oblastním archivu v Litoměřicích.⁵ Rovněž použitá matrika narozených pro léta 1890-1899 spadá do tzv. živých matrik a je umístěna na Obecním úřadě v Žitenicích.

V matrikách narozených byly rubriky předkresleny pro celé sledované období. Jejich vnější podoba se však v čase značně lišila. U narozeného dítěte se

⁵ Státní oblastní archiv Litoměřice, *Sbírka matrik*, matriky narozených: sign. 195/5-7 a 14, matriky oddaných : sign. 195/9, 10 a 18, matriky zemřelých: sign. 195/12, 13 a 19.

zapisovalo datum narození a křtu (od ledna 1843 uvádějí matriky datum křtu ve zvláštní rubrice), bydliště, jméno, náboženské vyznání (předkresleny rubriky pro katolické a protestantské vyznání), pohlaví, a zda bylo dítě manželské nebo nemanželské. U jména dítěte se uvádělo jméno porodní báby a křtícího kněze (od ledna 1843 uvádějí matriky jméno křtícího kněze ve zvláštní rubrice, od roku 1861 se objevuje opět u jména dítěte). V nejstarší době se u otce uvádělo pouze jméno a povolání, u matky se objevují i jména jejích rodičů, a odkud jsou. Údaje o otcových rodičích jsou různé a záleželo na písaři, zda tyto informace považoval za důležité (od dubna 1810 se uvádí jméno jeho otce, od května 1818 i jméno matky). Ve zvláštní rubrice se uvádělo jméno kmotra (většinou bylo více kmotrů), jeho povolání a místo bydliště. Od dubna 1858 se objevuje nová rubrika pro mrtvě narozené.

U matrik oddaných byly v nejstarší z nich (195/9) rubriky ještě předkresleny, od roku 1845 byly již vedeny na tištěných formulářích. Uvádějí datum sňatku s upřesněním na den. U ženicha jsou kromě jména, jeho náboženského vyznání, stavu (svobodný nebo vdovec), věku a bydliště uváděna i jména jeho rodičů. U nevěsty je uváděno totéž a navíc se tu objevuje povolání jejího otce. Matrika oddaných obsahuje i rubriku o svědcích. Od února 1848 se zaznamenávaly údaje o ohláškách. V posledních dvaceti letech sledovaného období se sňatkový věk zpřesňoval na měsíce.

Matriky zemřelých zaznamenaly nejméně změn. Také v nejstarší matrice zemřelých (195/12) byly rubriky ještě předkresleny, od roku 1845 byly již údaje zapisovány do tištěných formulářů. Obsahují datum úmrtí a pohřbu (od roku 1845 se objevuje samostatná rubrika pro datum pohřbu), jméno (u dítěte se uvádí jméno otce, od roku 1808 se objevuje i jméno manžela u provdaných žen), náboženské vyznání, věk a příčinu smrti. U jména zemřelého se uvádí i jméno kněze (od roku 1894 uvádějí matriky jméno kněze v samostatné rubrice). Zpřesňují se údaje o době úmrtí i pohřbu (od května 1837 údaj o době úmrtí, od února 1853 údaj o době pohřbu). Od roku 1894 obsahují matriky údaje o místě úmrtí a pohřbu. Novější matrika zemřelých (195/19) uváděla i informace o zaopatření zemřelého svátostmi.

3. Historický vývoj obce

Obec Žitenice leží v krásné chráněné poloze na jižním úpatí Křížové hory tři kilometry severovýchodně od Litoměřic. Prehistorické osídlení dokazuje, že Žitenice patří k nejstarším obcím na Litoměřicku. Jméno obce (Sitinich, Sytennicich) se poprvé objevuje v listině Spytihněva II. z roku 1057. V této době se tu rozvíjelo vinařství a ovocnářství. Téměř celá obec patřila od druhé poloviny 11. století vyšehradské kapitule a jen menší část kapitule litoměřické. Měli tu majetek také litoměřičtí měšťané.

Ve 14. století se Žitenice staly prebendou vyšehradských proboštů. Na Žitenicích byl v této době jen dvůr. Žitenický kostel se připomíná roku 1200. Patří mezi nejstarší kostely v kraji a byly tu i vzácné románské plastiky. Za probošta Václava Králíka z Buřenic zastavil král Václav IV. Žitenice Haškovi z Robče za 500 kop grošů českých. Tak končí nejstarší období dějin Žitenic.

Osudy Žitenic v době husitských válek nejsou zcela jasné. Asi od roku 1436 byl jejich zástavním držitelem husitský hejtman Jakoubek z Vřesovic. Dalším držitelem zástavy se stal v roce 1463 kancléř krále Jiřího Prokop z Rabštejna, po jehož smrti dostala Žitenice jeho dcera Ludmila, která byla provdaná za Jana z Roupova. Páni z Roupova působili v Žitenicích s krátkým přerušením až do Bílé hory. Jednou z nejvýznamnějších osobností Žitenic byl Václav Vilém z Roupova. Patřil k radikálnímu křídlu stavovské opozice, aktivně se účastnil jednání o vydání Rudolfova majestátu roku 1609 a protihabsburského odboje v letech 1618-1620. Po bitvě na Bílé hoře uprchl z Čech a byl v nepřítomnosti odsouzen 5. dubna 1621 ke ztrátě hrdla, statku a cti, dán do klatby a jeho jméno bylo přibito na šibenici.⁶ Žitenické a trnovanské panství bylo zabaveno a oba statky získal vyšehradský probošt Jan Kryštof Kilián. Václav Vilém z Roupova se dvakrát neúspěšně pokusil získat je zpět, a to za saských vpádů v letech 1631 a 1634.

Žitenické panství, které se po více než 200 letech vrátilo zpět vyšehradské kapitule, bylo během třicetileté války těžce zpustošeno.⁷ Za obnovené vlády vyšehradských proboštů byl ve 2. polovině 17. století vystavěn liběšický zámek, později (po požáru roku 1806) přestavěný do nynější podoby. Z vyšehradských proboštů významně zasáhl do dějin Žitenic Ferdinand Kindermann (1781-1801), který se stal i litoměřickým biskupem. Kindermann byl známý reformátor školství a roku 1791 založil v Žitenicích první a nejstarší hospodářskou školu.

V letech 1871-1887 byl vyšehradským proboštem český spisovatel a vlastenec Václav Šulc. Byla to poslední výrazná postava z církevních držitelů zámku. Od 19. století bylo žitenické panství pronajímáno. Po osvobození v roce 1945 byla i na žitenickém velkostatku provedena druhá pozemková reforma a zámek sloužil určitou dobu státnímu statku a pak JZD.⁸ Od roku 1962 je v zámku pobočka Státního oblastního archivu v Litoměřicích.

Podle dostupných pramenů bylo v roce 1780 v obci 143 domů mimo zámek a kostela, roku 1830 to bylo 151 obydlí s 874 lidmi. V roce 1890 zde bylo sečteno 1188 obyvatel, z toho pouze 100 bylo české národnosti.

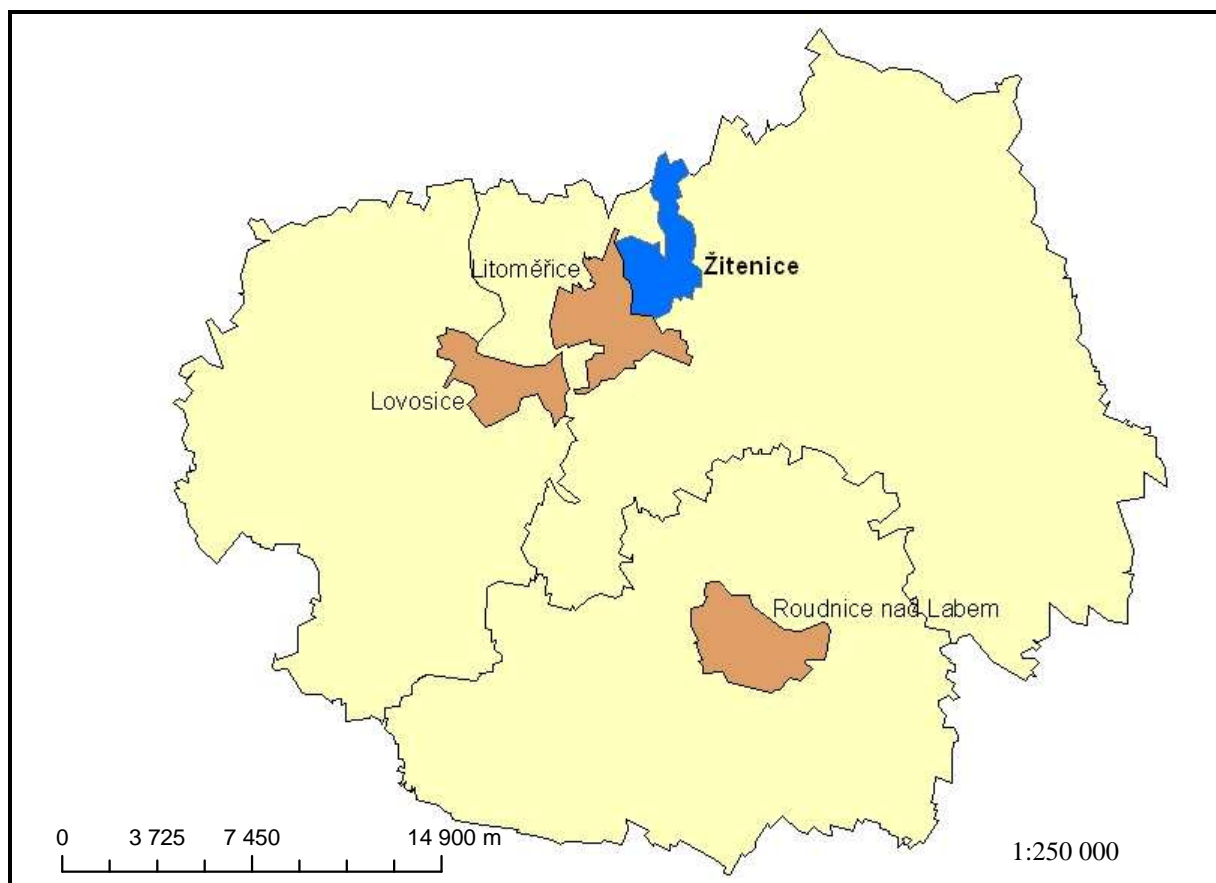
⁶ *Hrady, zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, 3. díl, Severní Čechy.* Praha, Svoboda 1984, s. 544.

⁷ Tamtéž, s. 545.

⁸ Tamtéž.

V 19. století tu byly zaznamenány tři požáry, a to v letech 1806, 1846 a 1863, které však neměly výraznější vliv na úmrtnost obyvatelstva.

Obrázek 1. Poloha Žitenic v okrese Litoměřice

4. Vývoj počtu obyvatel

Pro vývoj celkového počtu obyvatelstva v obci Žitenice v 19. století bylo použito dvou základních pramenů. Hlavním zdrojem byla sčítání lidu, ovšem první moderní sčítání bylo provedeno až v roce 1869. V předešlých letech se bylo možné opřít pouze o soupis obyvatelstva (konskripci) z roku 1830, který na území obce zaznamenal 874 osoby.

Pro roky 1800, 1810, 1820 jsem použila metodu zpětné projekce s využitím dat o přirozené změně a s odhadem migrace. Pro rok 1840 bylo použito stejné metody s tím, že počet migrantů (rozdíl mezi fakticky doloženým počtem obyvatel a zjištěným počtem pomocí zpětné projekce) mezi roky 1830 a 1850 byl rovnoměrně rozložen do jednotlivých let tohoto období. Podobného postupu bylo využito při odhadech počtu obyvatelstva v intercenzálních obdobích (v letech, kdy neprobíhalo sčítání lidu). Počet domů byl odhadnut podle velmi

stabilního ukazatele, kterým je počet obyvatel připadajících na jedno obydlí (hodnoty okolo 5,8-6,0).

Tabulka 1. Počty obyvatel a domů v Žitenicích v 19. století

Rok	Počet obyvatel	Počet domů
1800 ¹	755	126
1810 ¹	758	128
1820 ¹	799	138
1830 ²	874	151
1840 ¹	952	164
1850 ³	983	170
1869 ³	1 109	190
1880 ³	1 182	212
1890 ³	1 188	229
1900 ³	1 249	239

1 Odhad dle počtu domů a bilance obyvatel.

2 J. R. Tesař, *Litoměřicko obraz vlastivědný III. Lovosice 1930, s. 130.*

3 *Retrospektivní lexikon obcí ČSSR 1850-1970, Díl I, Svazek 1. Praha 1978, s. 498-499.*

Přestože nemáme o lidnatosti obce před rokem 1830 žádné spolehlivé údaje, můžeme pomocí odhadů sledovat základní trendy ve vývoji počtu obyvatel. V prvním desetiletí obyvatelstvo obce početně stagnovalo především v důsledku nepříznivé ekonomické situace po válečných letech a výskytu epidemií. To odpovídá minimální výstavbě obydlí v tomto období. V dalších letech nastává zlepšení, což dokládá zvyšování počtu obyvatel i domů. Velký rozvoj obce je patrný především ve 20. a 30. letech 19. století, když obyvatel mezi oběma dekádami přibylo nejvíce ve sledovaném období, a to o 9 %. Po zpomalení růstu lidnatosti Žitenic ve 40. letech následuje poměrně dlouhé období relativně vysokých celkových přírůstků až do roku 1880. Velký nárůst mezi roky 1850 a 1869 byl způsobený především příznivou bilancí přirozené měny. V následujícím intercenzálním období nedosáhl přirozený přírůstek zdaleka tak vysokých hodnot, avšak díky kladnému přírůstku stěhováním se celkový počet obyvatel opět významně zvýšil. Mezi roky 1880 a 1890 se výrazná emigrace projevila stagnací počtu obyvatel a tento vývoj v menší míře pokračoval i v následujícím období (tabulka 2), neboť důležitou úlohu začíná hrát urbanizace a lidé se z venkovských lokalit, jako byly Žitenice, stěhovali do větších měst. Největší rozmach stavby domů v Žitenicích nastal v 70. a 80. letech, kdy v jednotlivých desetiletích přibylo kolem 20 domů. V poslední dekádě 19. století počet obyvatel rostl, a to díky poměrně vysokému přirozenému přírůstku.

Zjištěný počet obyvatel jsem konfrontovala s odhadem založeným na předpokladu, že se v průměru rodilo 40 dětí na 1 000 obyvatel. Výsledky se příliš neliší od počtů obyvatel vypočtených pomocí zpětné projekce s výjimkou

posledních třiceti let sledovaného období, kdy se rozdíly pohybovaly mezi 100 až 200 obyvateli. Tato skutečnost je pravděpodobně způsobena tím, že na konci 19. století docházelo ke změnám v demografickém chování obyvatel, které souvisely s poklesem úrovně porodnosti.

Tabulka 2. Přírůstky obyvatel v Žitenicích mezi lety 1830-1900

Období	Přirozený přírůstek	Přírůstek stěhováním	Celkový přírůstek
1831-1850	145	36	181
1851-1869	175	-49	126
1870-1880	65	8	73
1881-1890	48	-42	6
1891-1900	82	-21	61

5. Hlavní rysy populačního vývoje v letech 1800-1899

Populační vývoj zahrnuje dvě základní složky. První z nich je přirozená měna, kterou určuje porodnost a úmrtnost, tedy řád rození a vymírání studované populace. Další složkou je mechanická měna neboli migrace. V nejužším slova smyslu je to přestěhování za hranice vymezené administrativní jednotky. Obě složky populačního vývoje hrály během historického vývoje různou roli. Od 19. století začal stoupat význam mechanické měny. Rozhodující vliv si v populačním vývoji však nadále udržela přirozená reprodukce obyvatelstva. Zároveň dochází k závažným změnám v demografickém chování obyvatelstva, nazývaným také demografická revoluce. Během demografické revoluce, jejíž počátek je na území českých zemí kladen přibližně do 30. let 19. století, dochází postupně ke zlepšování úmrtnostních poměrů. V této fázi roste střední délka života a je vysoký přirozený přírůstek obyvatelstva. V další fázi demografické revoluce se snižuje úroveň porodnosti. Demografická revoluce byla v českých zemích ukončena před začátkem druhé světové války, kdy se úroveň porodnosti a úmrtnosti pohybovaly zhruba na stejných hodnotách a byly také minimální přirozené přírůstky.

V prvních patnácti letech sledovaného období docházelo na území obce Žitenice k velmi malému početnímu růstu obyvatelstva přirozenou měnou v důsledku poměrně nízkých počtů narozených a vysokých počtů zemřelých. Období vysoké úmrtnosti se týkalo celého území českých zemí. Důvodem byly tíživé ekonomické důsledky mnohaletých válek a finančního rozvratu Rakouska.⁹ Žitenice vykazovaly v letech 1800-1809 průměrný roční růst o 2 obyvatele za rok. V Budyni nad Ohří dosahoval tento ukazatel ve stejném období hodnoty

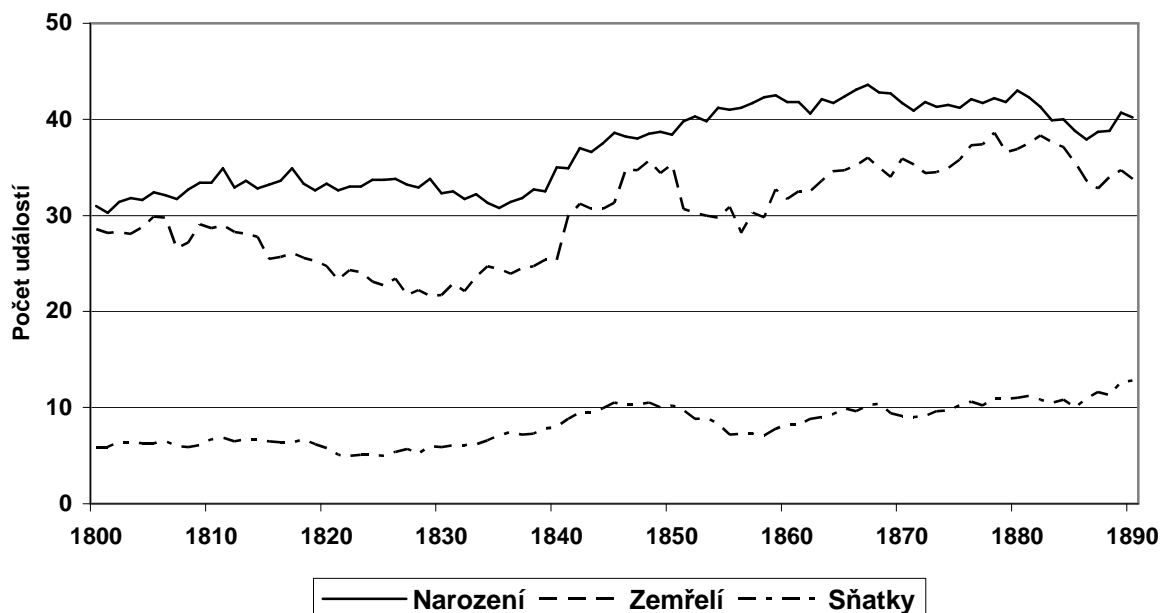
⁹ Ludmila Kárníková, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754-1914*. Praha 1965, s. 71.

pouhých 0,5.¹⁰ V Ústí nad Labem došlo dokonce k úbytku přirozenou měnou, a to průměrně o 4 obyvatele za rok.¹¹ Dokladem špatné poválečné situace byl i nižší počet uzavíraných sňatků v tomto období - kolem 6 sňatků za rok. V letech 1810-1819 nastal krátkodobý růst počtu uzavřených manželství (na hodnotu téměř 7 sňatků ročně) pravděpodobně právě v důsledku odložených sňatků z předešlého období.

Tabulka 3. Počet narozených, zemřelých a sňatků v Žitenicích v letech 1800-1899 (desetileté průměry)

Období	Narození	Zemřelí	Sňatky
1800-09	31,0	28,6	5,9
1810-19	33,4	28,7	6,7
1820-29	33,3	24,7	5,8
1830-39	32,3	21,7	5,9
1840-49	35,0	25,4	8,0
1850-59	38,4	35,3	10,2
1860-69	41,8	31,7	8,2
1870-79	41,7	35,9	9,1
1880-89	43,0	36,9	11,0
1890-99	40,2	33,8	12,8

Obrázek 2. Počet narozených, zemřelých a sňatků v Žitenicích v letech 1800-1899 (devítileté klouzavé průměry)

¹⁰ Ladislav Dušek, *Obyvatelstvo města Budyně nad Ohří*, s. 162.

¹¹ Sabina Dušková, *Demografický vývoj*, s. 117.

Dvacátá a především třicátá léta 19. století se vyznačovala příznivou situací v demografickém vývoji, kdy došlo k velkému zlepšení úmrtnostních poměrů (především díky účinnému očkovaní proti neštovicím).¹² V letech 1810-1829 se zvýšila úroveň porodnosti (tabulka 5), a průměrný počet narozených se pohyboval kolem 33 za rok. Následkem toho zaznamenaly Žitenice nejvyšší přirozené přírůstky v 19. století (nejvyšších hodnot bylo dosaženo ve 30. letech, kdy přibývalo průměrně téměř 11 osob za rok). Ve 20. a 30. letech pokračoval trend nižšího počtu uzavíraných sňatků, když nejnižší úroveň sňatečnosti bylo dosaženo ve 30. letech 19. století (obrázek 2). Situace byla pravděpodobně způsobena nepříznivým složením obyvatelstva podle věku a rodinného stavu.

Tabulka 4. Přirozený přírůstek, vitální index a počet narozených dětí připadajících na jeden sňatek v Žitenicích v letech 1800-1899 (v desetiletých průměrech)

Období	Přirozený přírůstek	Vitální index	Počet narozených na jeden sňatek
1800-09	24	108,4	5,3
1810-19	47	116,4	5,0
1820-29	86	134,8	5,7
1830-39	106	148,8	5,5
1840-49	96	137,8	4,4
1850-59	31	108,8	3,8
1860-69	101	131,9	5,1
1870-79	58	116,2	4,6
1880-89	61	116,5	3,9
1890-99	64	118,9	3,1

Od 40. let až do konce 80. let se trvale zvyšoval počet narozených dětí (z 35 ve 40. letech na 43 v 80. letech), ale vzhledem ke zvyšování lidnatosti obce zůstala úroveň porodnosti na relativně stálých hodnotách (v rozmezí 35-38 ‰). Podobný průběh úrovně porodnosti zaznamenává i Sabina Dušková pro Ústí nad Labem.¹³ Tuto stabilitu dokládá i Ludmila Kárníková pro celé české země.¹⁴ Podobně jako průměrné počty narozených rostou i hodnoty průměrných počtů úmrtí s tím, že tyto počty jsou v 50. letech silně ovlivněny velkou epidemií cholery v roce 1850. Hrubá míra úmrtnosti vykazuje podobně jako u porodnosti minimální výchyly, s výjimkou 50. let, kdy byl i nízký přirozený přírůstek. V ostatních obdobích až do konce 60. let se přirozený přírůstek pohyboval na stále vysokých hodnotách a dále do konce sledovaného období rostla obec průměrně ročně už jen o 5 ‰. Od 40. let dochází též k vzestupu úrovně sňateč-

¹² Ludmila Kárníková, *Vývoj obyvatelstva*, s. 73.

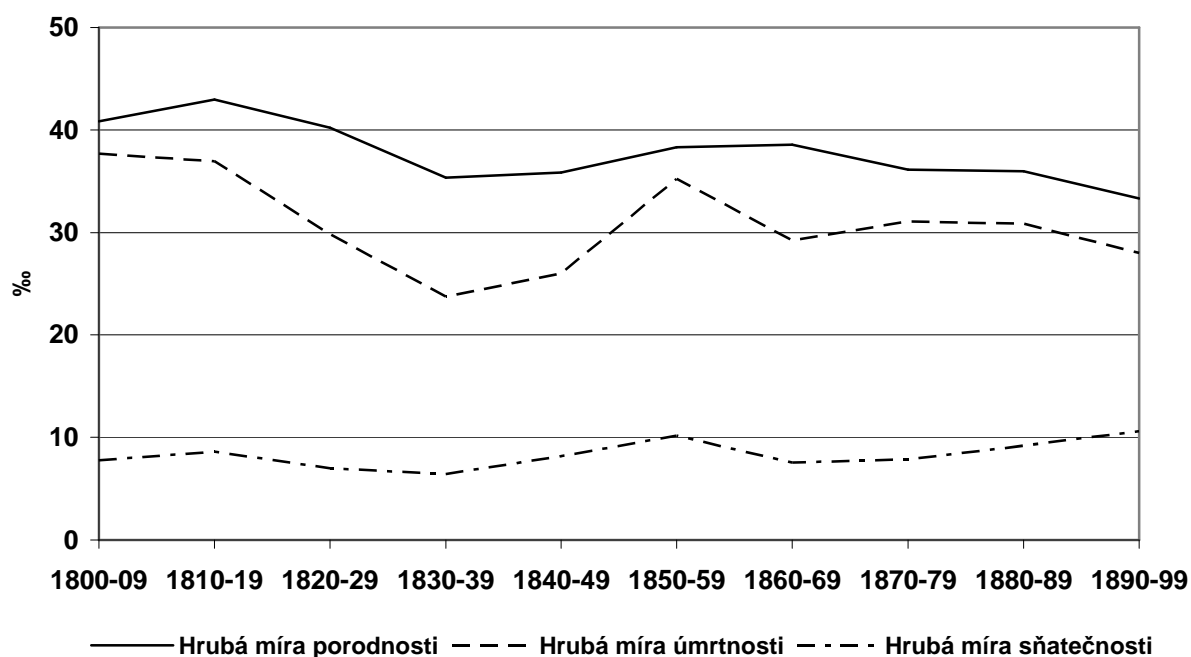
¹³ Sabina Dušková, *Demografický vývoj*, s. 115.

¹⁴ Ludmila Kárníková, *Vývoj obyvatelstva*, s. 126.

Tabulka 5. Vývoj přirozené měny v Žitenicích v letech 1800-99 (v desetiletých průměrech)

Období	Počet obyvatel	Narození		Zemřelí		Sňatky		Přiroz. přírůstek	
		počet	na 1000 obyv.	počet	na 1000 obyv.	počet	na 1000 obyv.	počet	na 1000 obyv.
1800-09	759	31,0	40,8	28,6	37,7	5,9	7,8	2,4	3,2
1810-19	777	33,4	43,0	28,7	36,9	6,7	8,6	4,7	6,0
1820-29	828	33,3	40,2	24,7	29,8	5,8	7,0	8,6	10,4
1830-39	914	32,3	35,3	21,7	23,7	5,9	6,5	10,6	11,6
1840-49	977	35,0	35,8	25,4	26,0	8,0	8,2	9,6	9,8
1850-59	1 003	38,4	38,3	35,3	35,2	10,2	10,2	3,1	3,1
1860-69	1 084	41,8	38,6	31,7	29,2	8,2	7,6	10,1	9,3
1870-79	1 155	41,7	36,1	35,9	31,1	9,1	7,9	5,8	5,0
1880-89	1 196	43,0	36,0	36,9	30,9	11,0	9,2	6,1	5,1
1890-99	1 207	40,2	33,3	33,8	28,0	12,8	10,6	6,4	5,3

Obrázek 3. Vývoj hrubých měr porodnosti, úmrtnosti a sňatečnosti v Žitenicích v letech 1800-1899 (v ‰)

nosti s vrcholem v polovině 19. století. Tento poměrně náhlý nárůst byl způsoben zvýšeným podílem opakovaných sňatků, který je typický po odeznění mortalitních krizí, což je patrné i z poklesu počtu narozených na jeden sňatek (tabulka 4).

V posledním desetiletí 19. století došlo k poměrně značnému poklesu úrovně porodnosti a snižování úrovně úmrtnosti, které však nejsou patrné z absolutních čísel, nýbrž z hrubých měr. V tomto období hrubá míra porodnosti klesla poprvé v 19. století pod 35 ‰. Pokles úrovně úmrtnosti se výrazně projevil na celém území českých zemí a souvisel mimo jiné také se zlepšením kvality a dostupnosti zdravotní péče, zejména poté, co byly uváděny do praxe opatření podle zákona o veřejném zdravotnictví (přijaté v roce 1888).¹⁵

V 80. a 90. letech se počty sňatků i hrubé míry sňatečnosti pohybovaly v nadprůměrných hodnotách (tabulka 5). Snižující se počty narozených dětí a naopak rostoucí počty sňatků způsobily, že na jeden sňatek připadalo nejméně narozených ve sledovaném období (3,1 v 90. letech).

6. Sňatečnost

V prvních dvaceti letech 19. století vykazují Žitenice přibližně stejnou, tedy poměrně vysokou, úroveň sňatečnosti kolem 8 sňatků na 1 000 obyvatel. V dalších letech se v Žitenicích tato úroveň snížila na hodnoty až pod 7 sňatků na 1 000 obyvatel, zatímco hrubá míra sňatečnosti za české země zůstává nad 8 ‰. Příčiny jsou těžko vysvětlitelné, neboť ve 20. a 30. letech došlo v Žitenicích ke zlepšení celkové situace i životních podmínek (což dokládá významné snížení úrovně úmrtnosti). Pravděpodobnou příčinou nejspíš v důsledku předcházejících válek a špatného stavu národního hospodářství bylo nepříznivé složení obyvatelstva podle věku a rodinného stavu, které znamenalo zúžení souboru sňatku schopného obyvatelstva. Ve 40. a především v 50. letech 19. století zaznamenaly Žitenice naopak zvýšení úrovně sňatečnosti až na 10,2 sňatků na 1 000 obyvatel. Podobný trend můžeme sledovat u města Ústí nad Labem.¹⁶ V dalších dvaceti letech došlo opět k dočasnému snížení počtu sňatků (pod hodnotu 8 ‰), aby v posledním dvacetiletí sledovaného období dosáhla intenzita sňatečnosti svého vrcholu (téměř 11 ‰). Konec 19. století znamenal pro Žitenice zlepšení životních podmínek, a tím i situace pro rodiny. Částečně se také projevila zvýšená úroveň porodnosti z minulých let.

6.1. Snoubenci podle rodinného stavu

Během 19. století se postupně zvyšoval podíl svobodných snoubenců z úhrnu všech novomanželů. V letech 1800-1824 připadalo na svobodné snoubence 70 % sňatků a pouze necelá 4 % na ovdovělé snoubence (tabulka 6). Na rozdíl od 16 % sňatků, v nichž se ženil se svobodnou nevěstou vdovec, ovdovělá žena vstupovala do manželství se svobodným mužem jen v 9 % případů. V dalších letech se podíl sňatků uzavíraných mezi dvěma svobodnými snoubenci zvýšil

¹⁵ Vladimír Srb, *1000 let obyvatelstva českých zemí*. Praha 2004, s. 174.

¹⁶ Sabina Dušková, *Demografický vývoj*, s. 118.

o 10 procentních bodů a nabyl tak hodnoty 80 %, přičemž tato situace již přetrvávala až do konce 19. století.

Tabulka 6. Snoubenci podle rodinného stavu v Žitenicích v letech 1800-1899

Období	Svobodný - svobodná		Vdovec - svobodná		Svobodný - vdova		Vdovec - vdova		Celkem	
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
1800-1824	112	70,4	26	16,4	15	9,4	6	3,8	159	100,0
1825-1849	127	79,9	19	11,9	11	6,9	2	1,3	159	100,0
1850-1874	181	77,4	25	10,7	14	6,0	14	6,0	234	100,0
1875-1899	225	80,9	34	12,2	8	2,9	11	4,0	278	100,0

Oproti tomu podíl uzavřených manželství mezi ovdovělými snoubenci kolísal mezi hodnotami 1,3 % v letech 1825-1849 a 6 % v letech následujících. Trvalý pokles podílu sňatků nastal v případě, že svobodný muž vstupoval do manželství s ovdovělou ženou (z 9 % v prvním čtvrtstoletí až na hodnotu 3 % v letech 1875-1899). Podobný trend byl typický i v situaci, kdy se vdovec ženil se svobodnou ženou, ale tento pokles nebyl tak radikální jako u předchozího typu. V letech 1800-1824 bylo každé šesté manželství uzavřeno mezi ovdovělým mužem a svobodnou ženou a na konci 19. století se tato situace týkala už jen každého osmého manželství. Rozložení snoubenců podle jejich rodinného stavu v Žitenicích v 19. století odpovídalo situaci v Budyni nad Ohří¹⁷ i v Ústí nad Labem.¹⁸

6.2. První sňatky

Většina snoubenců uzavírala manželství ve věku 20-30 let. Muž se ženil zpravidla mezi 25-29 lety. V této věkové kategorii uzavíral muž manželství v první čtvrtině 19. století ze 35 % a v celé polovině případů po roce 1850. Žena se vdávala mezi 20. a 30. rokem života, přičemž věkové kategorie 20-24 a 25-29 byly rovnoměrně zastoupeny. Minimální počet mužů se ženil ve věku do 20 let, ale procento žen provdaných v tomto věku bylo vyšší (až téměř 12 % v prvním čtvrtstoletí 19. století). Ve věku do 30 let uzavřelo manželství téměř 70 % mužů a kolem 75 % žen (v Budyni nad Ohří to bylo 80 % mužů a 85 % žen)¹⁹. Přibližně 15 % mužů a žen vstupovalo do manželství ve věku 30-34 let. Po dosažení 40. roku u muže i ženy se uzavírala první manželství velmi ojedinele.

¹⁷ Ladislav Dušek, *Obyvatelstvo města Budyně nad Ohří*, s. 177.

¹⁸ Sabina Dušková, *Demografický vývoj*, s. 125.

¹⁹ Ladislav Dušek, *Obyvatelstvo města Budyně nad Ohří*, s. 178.

Tabulka 7. Sňatky podle věku svobodných snoubenců v Žitenicích v letech 1800-1849

Věk	Počet	%	Počet	%	Počet	%	Počet	%
	1800-1824		1825-1849		1850-1874		1875-1899	
Muži								
15-19	5	4,0	4	2,8	1	0,5	0	0,0
20-24	45	35,7	37	26,2	34	17,4	64	27,5
25-29	45	35,7	53	37,6	101	51,8	108	46,4
30-34	19	15,1	23	16,3	36	18,5	35	15,0
35-39	9	7,1	18	12,8	18	9,2	17	7,3
40-44	0	0,0	4	2,8	4	2,1	4	1,7
45-49	2	1,6	0	0,0	0	0,0	5	2,1
50-54	1	0,8	1	0,7	1	0,5	-	-
55-59	-	-	1	0,7	-	-	-	-
60+	-	-	-	-	-	-	-	-
Celkem	126	100,0	141	100,0	195	100,0	233	100,0
Ženy								
15-19	16	11,9	10	6,7	9	4,4	17	6,6
20-24	52	38,5	43	28,7	62	30,1	107	41,3
25-29	40	29,6	57	38,0	74	35,9	76	29,3
30-34	18	13,3	20	13,3	39	18,9	36	13,9
35-39	4	3,0	15	10,0	14	6,8	12	4,6
40-44	4	3,0	1	0,7	4	1,9	10	3,9
45-49	1	0,7	4	2,7	2	1,0	1	0,4
50-54	-	-	-	-	1	0,5	-	-
55-59	-	-	-	-	1	0,5	-	-
60+	-	-	-	-	-	-	-	-
Celkem	135	100,0	150	100,0	206	100,0	259	100,0

6.3. Průměrný sňatkový věk

Na počátku sledovaného období byl v Žitenicích průměrný věk muže při prvním sňatku přibližně 27 let, což odpovídalo úrovni českých zemí. Poněkud odlišná byla situace u žen, které se poprvé vdávaly v Žitenicích ve věku kolem 26 let, přičemž pro české země byla tato hodnota o 2-3 roky nižší. V letech 1825-1874 došlo k výraznému zvýšení průměrného sňatkového věku u obou pohlaví. Muži se v tomto období poprvé ženili v průměru ve 29 letech a ženy ve 28 letech. Na konci 19. století se stejně jako v českých zemích²⁰ snížil i v Žitenicích průměrný sňatkový věk.

Příčinou snižování průměrného věku při vstupu do manželství byly změny v ekonomické a sociální oblasti. Průměrný věk při prvním sňatku se po celé 19. století pohyboval u mužů v rozmezí od 27 do 29 let, u žen od 26 do 28 let a věkový rozdíl snoubenců byl tedy v průměru 1 rok. Žitenice se tak poněkud

²⁰ *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha 1996, s. 164.

odlišovaly od Budyně nad Ohří²¹, Domažlic²² nebo Ústí nad Labem,²³ kde činil věkový rozdíl snoubenců 3-4 roky. Nezvykle nízký věkový rozdíl snoubenců byl způsoben především vyšším průměrným věkem nevěst. Nebylo neobvyklé, že do prvního manželství vstupovaly snoubenky starší čtyřiceti let. Důvody poměrně pozdního vstupu do manželství byly zřejmě především ekono-mické (schopnost zajistit rodinu) a nepochybně to byl i prostředek k omezení porodnosti.

Tabulka 8. Průměrný a mediánový sňatkový věk v Žitenicích v letech 1800-1899

Období	Muži				Ženy			
	prům. sňatkový věk		medián. sňatkový věk		prům. sňatkový věk		medián. sňatkový věk	
	první sňatky	všechny sňatky	první sňatky	všechny sňatky	první sňatky	všechny sňatky	první sňatky	všechny sňatky
1800-1824	27,1	30,9	25,6	27,4	26,0	27,4	24,5	25,0
1825-1849	28,9	31,1	27,5	28,2	27,9	28,8	26,8	27,2
1850-1874	29,0	31,6	28,0	28,7	27,9	29,1	26,2	27,0
1875-1899	28,4	31,2	26,3	27,3	26,7	27,8	24,8	25,2

6.4. Opakované sňatky

V první čtvrtině 19. století připadalo na 100 ženichů 20 % mužů, kteří se ženili opakovaně. V následujících dvaceti pěti letech se jejich podíl snížil, ale tento trend v průběhu století dále nepokračoval a naopak podíl druhých a dalších sňatků se zvyšoval. U žen byla situace poněkud jiná a nejednoznačná. Platilo však, že vdov bývalo mezi nevěstami vždy méně než vdovců mezi ženichy.

Tabulka 9. Podíl druhých a dalších sňatků z úhrnu sňatků (v %) v Žitenicích v letech 1800-1899

Období	Muži	Ženy
1800-1824	20,3	13,5
1825-1849	13,5	8,0
1850-1874	16,7	12,0
1875-1899	16,2	6,8

Muži i ženy uzavírali druhé a další sňatky zpravidla do svých 50 let. V první polovině 19. století se tato situace týkala asi 90 % žen a v dalším období klesla na 85 %, protože v této době vstupovaly v 15 % případů ženy do man-

²¹ Ladislav Dušek, *Obyvatelstvo města Budyně nad Ohří*, s. 177.

²² Petr Mužík, *Obyvatelstvo města Domažlic*, s. 131.

²³ Sabina Dušková, *Demografický vývoj*, s. 118.

želství i po dovršení 50 let. Je tudíž logické, že docházelo k nárůstu průměrného i mediánového věku žen, které se minimálně podruhé vdávaly.

Průměrný věk vdov vstupujících do manželství se trvale zvyšoval a na konci 19. století přesáhl 42 let. Muži vstupovali do druhých a dalších manželství stejně jako ženy převážně mladší 50 let. Asi necelých 30 % mužů se podruhé ženilo ve věku nad 50 let, pouze v letech 1825-1849 to bylo 40 % mužů. Proto v tomto období ukazoval mediánový věk pro muže hodnotu 46,2. Po celé 19. století byli ovdovělí ženiši v průměrném věku kolem 45 let.

Tabulka 10. Druhé a další sňatky podle věku v Žitenicích v letech 1800-1899

Období	Muži				Ženy			
	podíl sňatků ve věku		průměr	medián	podíl sňatků ve věku		průměr	medián
	-49	50+			-49	50+		
1800-1824	71,9	28,1	45,5	45,5	90,5	9,5	36,8	33,8
1825-1849	59,1	40,9	43,7	46,2	92,3	7,7	38,8	37,0
1850-1874	74,4	25,6	44,7	40,8	85,7	14,3	38,3	38,0
1875-1899	66,7	33,3	45,7	42,0	84,2	15,8	42,1	41,3

6.5. Věkové rozdíly mezi snoubenci

Podíl sňatků, ve kterých byla nevěsta starší, činil na počátku 19. století zhruba třetinu a v průběhu 19. století se poměrně výrazně snižoval a v posledních dekádách 19. století šlo již pouze o každé páté uzavřené manželství. Podíl tak klesl na úroveň, která například v Ústí nad Labem přetrvávala celé 19. století.²⁴ Podíl sňatků, ve kterých byl starší muž, naopak stoupal až na téměř 70 % sňatků v letech 1875-1899 (tabulka 11). Následkem nižšího podílu starších žen se zvyšovaly i podíly skupiny stejně starých snoubenců.

Také věkové rozdíly mezi snoubenci se časem měnily. Výrazně se snižoval podíl sňatků, kde byl muž starší o více než 10 let. V letech 1800-1824 byl podíl případů, kdy byl muž starší o více než 10 let, 38,2 % a v období 1875-1899 už jen 21,3 %. Oproti tomu podíl sňatků, které uzavírala nevěsta starší nejméně o 10 let, se téměř neměnil a zůstával na hodnotách kolem 9 % (s výjimkou let 1825-1849, kde byl podíl takových sňatků téměř 15 %). Podíl sňatků, kde byl rozdíl ve věku snoubenců 5-9 let, se pohyboval v rozmezí 22-34 % u žen a 23-30 % u mužů. Nejvíce sňatků bylo uskutečněno mezi snoubenci s věkovým rozdílem 0-4 roky.

²⁴ Sabina Dušková, *Demografický vývoj*, s. 122.

Tabulka 11. Věkové rozdíly mezi snoubenci v Žitenicích v letech 1800-1899 (v %)

Rozdíl	1800-1824	1825-1849	1850-1874	1875-1899
<i>Ženy starší</i>	34,8	33,7	28,2	21,2
0-4	61,1	50,9	62,1	69,5
5-9	29,6	34,5	28,8	22,0
10-14	7,4	7,3	7,6	6,8
15-19	1,9	5,5	1,5	1,7
20+	0,0	1,8	0,0	0,0
<i>Stejný věk</i>	7,7	8,6	9,0	9,7
<i>Muži starší</i>	57,4	57,7	62,8	69,1
0-4	38,2	44,7	49,0	53,6
5-9	23,6	23,4	30,6	25,0
10-14	16,9	17,0	11,6	10,9
15-19	6,7	5,3	7,5	5,7
20+	14,6	9,6	1,4	4,7
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0

Bylo zajímavé sledovat také průměrné věkové rozdíly mezi snoubenci. Průměrný věkový rozdíl se snižoval, a to výrazněji v případě staršího muže (tabulka 12). Ve starším období byl muž starší o necelých 10 let a tento rozdíl klesal až k hodnotám nad 6 ke konci století. Pokud byla v manželství starší žena, tak to bylo průměrně o 5 let, a tento stav trval po celé 19. století.

Tabulka 12. Průměrný věkový rozdíl mezi snoubenci v Žitenicích v letech 1800-1899

Období	Starší muž	Starší žena
1800-1824	9,7	5,0
1825-1849	8,3	6,2
1850-1874	6,6	4,9
1875-1899	6,8	4,5

6.6. Sezonní vývoj sňatečnosti

Sezonní průběh sňatečnosti v Žitenicích se po celé 19. století výrazněji neměnil, nijak se nevymykal od ostatních lokalit a je téměř shodný s rozložením sňatků v roce za celé české země. Tento průběh byl typický pro všechny katolické země střední Evropy. Uzavírání sňatků bylo výrazně ročně modifikované – v průběhu roku byla pravidelně zaznamenávána dvě maxima a dvě minima. Důvody tohoto rozložení jsou čistě náboženské. První maximum bylo v listopadu, přičemž především ve 2. polovině 19. století se toto rozšířilo do dvou měsíců. Listopad zůstal nejčastějším měsícem pro konání svateb ve druhé polovině roku, podstatně se však zvýšil počet sňatků uskutečněných v říjnu. Důvodem byla kumulace sňatků do období před adventem, ve kterém bylo církví doporučováno a ve val-

Tabulka 13. Sezonní pohyb sňatků v Žitenicích v letech 1800-1899

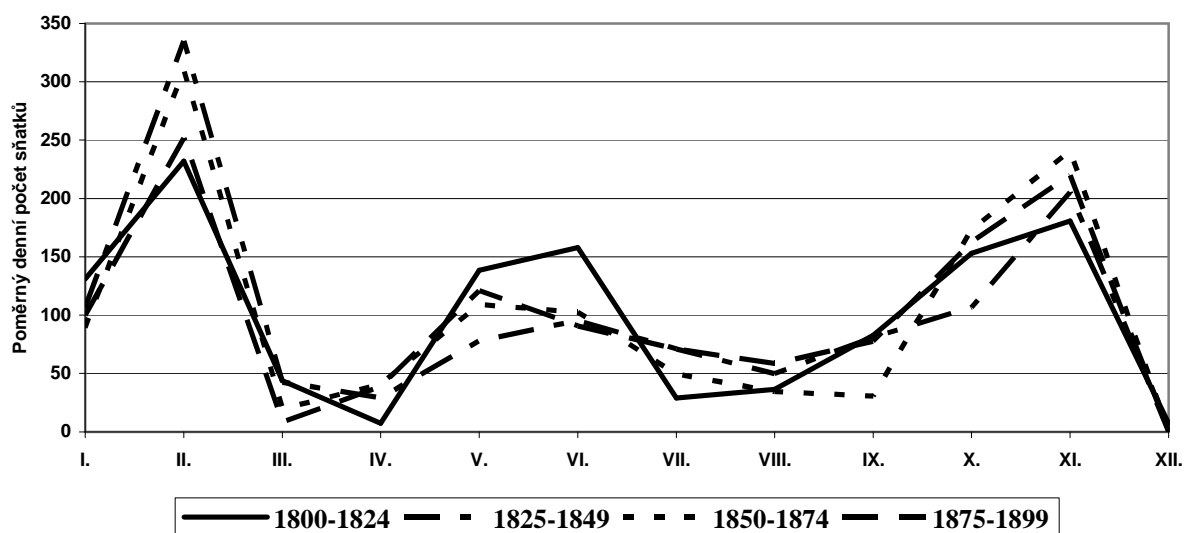
Měsíc	Počet	Denní průměr	Poměrný denní počet	Počet	Denní průměr	Poměrný denní počet	Počet	Denní průměr	Poměrný denní počet	Počet	Denní průměr	Poměrný denní počet
	1800-1824			1825-1849			1850-1874			1875-1899		
I.	18	0,58	131	15	0,48	106	18	0,58	89	24	0,77	100
II.	29	1,03	232	43	1,52	335	57	2,02	310	55	1,95	252
III.	6	0,19	44	6	0,19	43	4	0,13	20	2	0,06	8
IV.	1	0,03	8	4	0,13	29	8	0,27	41	9	0,30	39
V.	19	0,61	138	11	0,35	78	22	0,71	109	29	0,94	121
VI.	21	0,70	158	13	0,43	95	20	0,67	102	21	0,70	91
VII.	4	0,13	29	10	0,32	71	10	0,32	50	17	0,55	71
VIII.	5	0,16	36	7	0,23	50	7	0,23	35	14	0,45	58
IX.	11	0,37	83	11	0,37	81	6	0,20	31	18	0,60	78
X.	21	0,68	153	15	0,48	106	35	1,13	173	39	1,26	163
XI.	24	0,80	181	28	0,93	205	47	1,57	241	51	1,70	220
XII.	1	0,03	7	0	0,00	0	0	0,00	0	0	0,00	0
Celkem	160	5,31	1 200	163	5,45	1 200	234	7,81	1 200	279	9,28	1 200

né většině věřícími také dodržováno utlumení veřejných slavností, kam svatba bezesporu patřila. Díky tomu se podle matričních záznamů v prosinci konala za sto let pouze jediná svatba. Podobná situace nastávala v průběhu roku také před vůbec nejdůležitějším katolickým svátkem, kterým jsou Velikonoce. Vzhledem k tomu, že tento svátek je pohyblivý podle toho, kdy nastává první jarní úplněk, nastávalo druhé minimum sňatků v březnu nebo v dubnu a v dlouhodobých průměrech nebylo tak výrazné jako minimum v adventu, i když bylo delší.

Nejčastějším měsícem pro uzavření manželství byl po celé 19. století vždy únor. V této části roku se konaly nejrůznější veřejné zábavy, které znamenaly lepší možnosti seznamování, a počty sňatků také zvyšoval blížící se půst před Velikonocemi. Určité zvýšení konání sňatků bylo pravidelně zaznamenáváno také v květnu a červnu. Důvodem bylo jednak předchozí postní období a také to, že se lidé snažili oslavit svatbu před sklizní, která se vzhledem k rozsahu polních prací ke konání svatebního veselí příliš nehodila. Dokládá to poměrně nízká četnost uzavíraných manželství od července do září. Rozhodující vliv náboženských předpisů pro rozložení konání sňatků v roce je však zřejmý, neboť téměř stejný průběh sňatečnosti během roku byl v 19. století zaznamenán také pro městskou populaci Ústí nad Labem.²⁵

²⁵ Sabina Dušková, *Demografický vývoj*, s. 120-121.

Obrázek 4. Sezonnost sňatků v Žitenicích v letech 1800-1899

6.7. Den sňatku

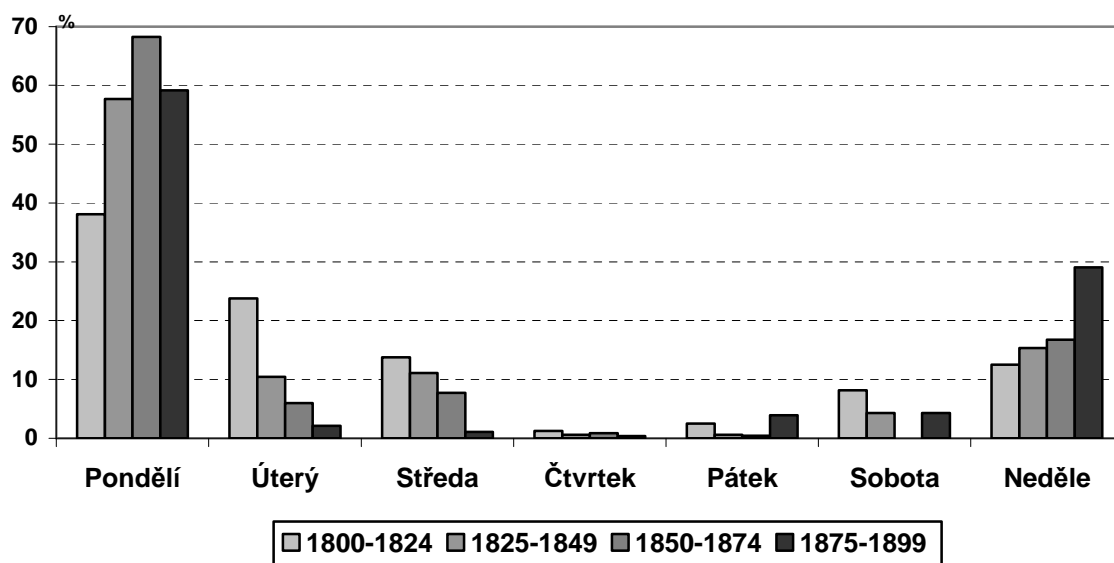
Rozložení sňatků podle dnů v týdnu je z hlediska populačního vývoje nevýznamné, protože na celkovou úroveň reprodukce obyvatelstva nemá vliv. Z hlediska kulturně-historického je to však skutečnost poměrně zajímavá a může přispět k poznání kulturních parametrů chování obyvatel v 19. století. V historickodemografických studiích je této problematice věnována zpravidla minimální pozornost.

Podobně jako u rozložení sňatků během roku je určení dne svatby dáno především náboženskými předpisy, které byly v zásadě dodržovány. Podle nich se svatba neměla konat v pátek, jelikož v tento den si věřící připomínají smrt Krista. Protože svatební veselí se zpravidla protáhlo do dvou až tří dnů, staly se nejoblíbenějšími dny pro uzavření manželství neděle, pondělí a úterý.

V Žitenicích se nejvíce svateb po celé 19. století konalo v pondělí, když jeho obliba neustále vzrůstala až do vrcholu v období 1850-1874 (v tomto čtvrtstoletí se téměř 70 % sňatků uzavíralo v pondělí). V posledních 25 letech 19. století obliba pondělků mírně klesla především ve prospěch neděle (obrázek 5). Poslední den v týdnu byl kromě prvního období druhým nejčastějším dnem pro uzavření manželství. Zajímavá je sestupná tendence u úterý, když na tento den připadal výraznější podíl pouze v prvním čtvrtstoletí. Úterý totiž bylo v celém 19. století zdaleka nejoblíbenějším dnem pro konání sňatku v Ústí nad Labem²⁶ i Budyni nad Ohří²⁷. Podle výše uvedených náboženských předpisů by-

²⁶ Sabina Dušková, *Demografický vývoj*, s. 119-120.

Obrázek 5. Rozložení sňatků v týdnu v Žitenicích v letech 1800-1899

chom očekávali nejméně svateb v pátek (jako tomu bylo v Ústí nad Labem), ale třebaže pátečních svateb bylo velmi málo, ještě méně jich bylo stabilně po celé 19. století uzavíráno ve čtvrtek.

7. Porodnost

Z hlediska populačního vývoje byla porodnost v průběhu 19. století vcelku stálý a méně proměnný faktor, i když reagovala na společenské události, války, neúrody a krize, a to prostřednictvím sňatečnosti. Až do poloviny 20. let 19. století se hrubá míra porodnosti pro celé české země pohybovala mezi 42 a 43 ‰ a jen v jednotlivých letech přesáhla 44-45 ‰ (nejvíce v letech 1819-1821). Potom začala porodnost mírně klesat a od konce 20. let do poloviny 70. let se v českých zemích ustálila v průměru na hladině 38–40 živě narozených na 1000 obyvatel. Následoval dlouhodobý pokles²⁸.

Podobně se vyvíjela i situace v Žitenicích, kde na počátku 19. století (v letech 1800-1829) měla hrubá míra porodnosti hodnotu 40–43 ‰. Od 40. let až do konce 80. let sice počet narozených dětí rostl, ale vzhledem ke zvyšování lidnatosti obce zůstávala úroveň porodnosti na stálých hodnotách 35–38 ‰ a posléze lze pozorovat mírný pokles této úrovně, neboť se v posledním desetiletí hrubá míra natality poprvé v 19. století dostala pod hodnotu 35 ‰ (tabulka 5).

²⁷ Ladislav Dušek, *Obyvatelstvo města Budyně nad Ohří*, s. 182-184.

²⁸ Ludmila Kárníková, *Vývoj obyvatelstva*, s. 68.

7.1. Legitimita narozených dětí

Od poloviny 80. let 18. století až do počátku 19. století se mimo manželství rodilo kolem 5 % všech narozených. Dle názoru některých historiků došlo k poklesu počtu nemanželských dětí po zrušení nevolnictví, kdy už vrchnost nemohla odpírat povolení k sňatku. Ovšem nejen právní možnost uzavření manželství, ale především jeho ekonomická možnost sehrály velmi důležitou úlohu. Ve druhém desetiletí 19. století podíl nemanželských dětí rostl, aby ve 40. letech dosáhl sedminy všech živě narozených.²⁹ Od 70. let byl naopak patrný pokles počtu nemanželských dětí, který byl způsoben zřejmě především zvýšeným počtem potratů. Do konce 19. století se přesto podíl nemanželských dětí pohyboval kolem 10 % ze všech živě narozených.³⁰

Situace v Žitenicích byla z hlediska podílu nemanželsky narozených dětí odlišná od celkového vývoje v českých zemích. V prvním desetiletí 19. století se v Žitenicích rodilo 10 % dětí mimo manželství. V dalších letech se podíl narozených dětí mimo manželství postupně zvyšoval až na maximum ve 40. letech, kdy nemanželské děti tvořily čtvrtinu všech živě narozených. K podobným závěrům došla i Sabina Dušková, která pro Ústí nad Labem uvádí v těchto letech

Tabulka 14. Narozené děti podle legitimity v Žitenicích v letech 1800-1899

Období	Počet narozených celkem	Děti narozené mimo manželství	
		počet	podíl (v %)
1800-09	310	30	9,7
1810-19	334	48	14,4
1820-29	333	61	18,3
1830-39	323	72	22,3
1840-49	350	94	26,9
1850-59	384	56	14,6
1860-69	418	94	22,5
1870-79	417	72	17,3
1880-89	430	73	17,0
1890-99	402	69	17,2

největší podíl nemanželských dětí – pětinu všech živě narozených.³¹ V 50. letech nastal pokles podílu dětí narozených mimo manželství až na hodnotu přes 14 %, a tak Žitenice v tomto desetiletí vykazují stejný trend jako české země. Do konce sledovaného období podíl nemanželských dětí mírně klesal (s výjimkou v 60. letech), ale stále se pohyboval kolem 17 %. Vysoká úroveň mimomanželské plodnosti zřejmě souvisela s vyšším podílem německého obyvatelstva v této

²⁹ Ludmila Kárníková, *Vývoj obyvatelstva*, s. 69.

³⁰ Ludmila Kárníková, *Vývoj obyvatelstva*, s. 197,198.

³¹ Sabina Dušková, *Demografický vývoj*, s. 133.

oblasti, které se ve sledovaném období vyznačovalo zpravidla vyšším podílem nemanželských dětí.

Pro srovnání můžeme uvést také podíl nemanželsky narozených dětí v ne-daleké Budyni nad Ohří: v prvních dvaceti letech 19. století představoval téměř 9 % a v letech 1826-1850 tvořil už 11 % všech živě narozených.³²

7.2. Vícečetné porody

V Žitenicích bylo po celé 19. století zaznamenáno jen 35 porodů dvojčat a žádný porod trojčat. Porod dvojčat tak připadal na 105 jednoduchých porodů, což je podprůměrná úroveň. Obvykle se uvádí, že jeden porod dvojčat připadá na 80 jednoduchých porodů. Situace v menších lokalitách ale může být zkreslena, například v Budyni nad Ohří připadal porod dvojčat na každý 68. porod.³³

Pokud jde pohlaví dětí narozených z vícečetných porodů, tak se ve 40 % případů jednalo o dva chlapce a ve 30 % případů o dvě dívky, ve zbylých 30 % případů se narodili chlapec a dívka.

Tabulka 15. Dvoučetné porody podle pohlaví v Žitenicích v letech 1800-1899

Období	Počet dvoučetných porodů				Rozložení dvoučetných porodů (v %)			
	ch+ch	ch+d	d+d	Celkem	ch+ch	ch+d	d+d	Celkem
1800-24	3	1	3	7	42,9	14,3	42,9	100,0
1825-49	4	3	3	10	40,0	30,0	30,0	100,0
1850-74	4	4	3	11	36,4	36,4	27,3	100,0
1875-99	4	2	1	7	57,1	28,6	14,3	100,0
Celkem	15	10	10	35	42,9	28,6	28,6	100,0

Poznámka: ch = chlapec, d = dívka

Bylo také zajímavé sledovat, kolik dětí z dvojčat se dožilo jednoho roku. Z celkového počtu 70 dětí, které se narodila jako dvojčata, jich 43 zemřelo během prvního roku života (z toho tři čtvrtiny už během prvního měsíce). To znamená, že jednoho roku věku se dožilo jen necelých 39 % dětí. Vysoká úroveň úmrtnosti dětí narozených z vícečetných porodů byla zpravidla způsobena jejich nižší porodní hmotností (děti byly slabší a méně odolnější, což výrazně snižovalo jejich šanci na přežití).

7.3. Sezonnost narozených

Sezonní pohyb porodnosti vykazoval v průběhu celého 19. století velmi malé výkyvy, neboť počty narozených dětí byly v jednotlivých kalendářních měsících rovnoměrné. Šlo tedy o opačnou situaci oproti sezonnímu vývoji sňatečnosti a úmrtnosti, kde se minima a maxima soustřeďovala do určitých období.

³² Ladislav Dušek, *Obyvatelstvo města Budyně nad Ohří*, s. 163.

³³ Ladislav Dušek, *Obyvatelstvo města Budyně nad Ohří*, s. 176.

Sezonnost narozených v Žitenicích podle měsíců měla v 19. století minimální výchyly, když rozdíl mezi maximem a minimem kolísal mezi pouhými 30-45 (oproti sezonnímu rozložení sňatků, kde se tento ukazatel pohyboval v rozmezí mezi 220-330). Přesto lze určité trendy vyvodit. Obecně můžeme říct, že v této obci se porody kumulovaly spíše do jarních období (únor-duben) s výjimkou let 1875-1899, kdy maxima nastala v červnu a červenci. Minima se vyskytovala v letním období (červenec-srpen), což je nejzřetelnější v první polovině 19. století. Na konci sledovaného období se minima soustředila do měsíců duben a květen. Sezonní vývoj narození byl v tomto období velmi stabilní.

Tabulka 16. Sezonní pohyb narozených v Žitenicích v letech 1800-1899

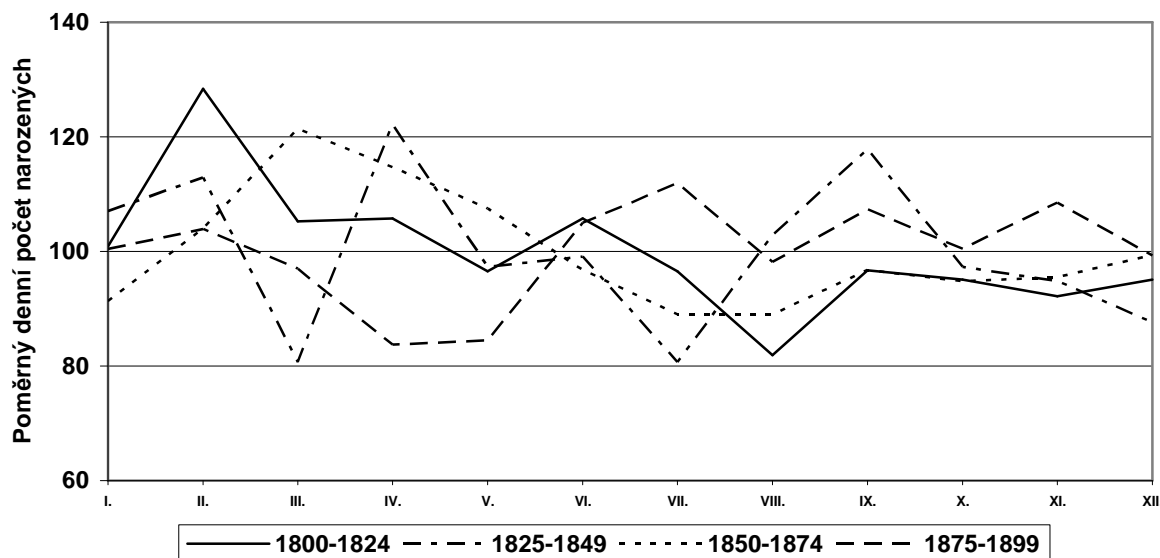
Období	Počet	Denní průměr	Po- měrný denní počet	Počet	Denní průměr	Po- měrný denní počet	Počet	Denní průměr	Po- měrný denní počet	Počet	Denní průměr	Po- měrný denní počet
	1800-1824			1825-49			1850-74			1875-99		
I.	69	2,23	101	77	2,48	107	79	2,55	91	88	2,84	100
II.	80	2,83	128	74	2,62	113	82	2,90	104	83	2,94	104
III.	72	2,32	105	58	1,87	81	105	3,39	121	85	2,74	97
IV.	70	2,33	106	85	2,83	122	96	3,20	115	71	2,37	84
V.	66	2,13	97	70	2,26	97	93	3,00	107	74	2,39	84
VI.	70	2,33	106	69	2,30	99	81	2,70	97	89	2,97	105
VII.	66	2,13	97	58	1,87	81	77	2,48	89	98	3,16	112
VIII.	56	1,81	82	74	2,39	103	77	2,48	89	86	2,77	98
IX.	64	2,13	97	82	2,73	118	81	2,70	97	91	3,03	107
X.	65	2,10	95	70	2,26	97	82	2,65	95	88	2,84	100
XI.	61	2,03	92	66	2,20	95	80	2,67	96	92	3,07	108
XII.	65	2,10	95	63	2,03	88	86	2,77	99	87	2,81	99
Celkem	804	26,47	1 200	846	27,85	1 200	1019	33,49	1 200	1 032	33,92	1 200

V Budyni nad Ohří byla situace podobná (v letech 1800-1850 je rozdíl mezi maximem a minimem také pouhých 26). Z tohoto hlediska je situace v Budyni nad Ohří stejná, ale liší se situováním extrémů do jiných měsíců. V první polovině 19. století se v této obci maxima soustředila do období duben až červen a říjen až prosinec, minima se nalézala v období leden až březen a září až říjen.³⁴ V Ústí nad Labem bylo sezonní rozložení porodů ještě vyrovnanější (což souvisí také s velikostí města), když rozdíl mezi maximem a minimem se ve stejném období pohyboval mezi 13-35.³⁵

³⁴ Ladislav Dušek, *Obyvatelstvo města Budyně nad Ohří*, s. 167.

³⁵ Sabina Dušková, *Demografický vývoj*, s. 132.

Obrázek 6. Sezonnost narozených dětí v Žitenicích v letech 1800-1899

8. Úmrtnost

Úroveň úmrtnosti byla v českých zemích na počátku 19. století relativně vysoká, když se hrubá míra úmrtnosti pohybovala mezi 28-30 %. I v dalších letech docházelo stále ještě ke značným výkyvům v počtech zemřelých osob, které byly způsobeny četnými vlnami epidemií a stále ještě i v důsledku neúrod. Šlo o epidemie tyfu a od roku 1832 se největším postrachem obyvatelstva celé Evropy stala cholera, která byla druhou nejobávanější nemocí vedle černých neštovic. Hrubá míra úmrtnosti se tak v letech, kdy se na jejich území cholera vyskytla (1832, 1848, 1850, 1855), zvyšovala. Po roce 1856 nastalo klidnější období, které trvalo do roku 1865, kdy úroveň úmrtnosti klesla v českých zemích na nejnižší úroveň od roku 1780. Relativně poklidné období vystřídal rok 1866, ve kterém se úmrtnost vlivem rakousko-pruské války a epidemie neštovic dostala téměř na 45 %. V době konjunktury na konci 60. a počátku 70. let klesla úmrtnost pod 28 %. Ale léta 1872 a 1873 přinesla další nárůst úmrtnosti – v roce 1873 se dostala na 33 %. Hlavní příčinou byla nová epidemie neštovic, ke které se přidaly i cholera, spála a spalničky. V polovině 70. let se v Čechách objevil záškrť, který měl na svědomí až do konce 19. století ročně kolem 10 000 úmrtí. Ke konci sledovaného období se zvýšil počet úmrtí na tuberkulózu, přičemž úmrtnost na ni dosáhla maxima v letech 1883-1886. Přesto od počátku 90. let 19. století hrubá míra mortality trvale klesala, a to vlivem lepší zdravotní péče a účinného očkování.³⁶

³⁶ Ludmila Kárníková, *Vývoj obyvatelstva*, s. 129-132.

Také v Žitenicích se na počátku 19. století hrubá míra úmrtnosti pohybovala kolem 38 ‰, a převyšovala tak dokonce průměr za české země téměř o 10 promilových bodů. Příčinou byly neúrody a války, které zasáhly i tuto oblast, a možná také nepřesné údaje o počtu obyvatel. Dvacátá a především třicátá a čtyřicátá léta 19. století se vyznačovala příznivou situací v demografickém vývoji, kdy došlo k velkému zlepšení úmrtnostních poměrů (především díky účinnému očkování proti neštovicím). Ve třicátých letech se úmrtnost dostala na nejnižší úroveň v celém sledovaném období, když se pohybovala kolem 24 ‰. Jiná situace nastala v padesátých letech, jež byla silně ovlivněna epidemií cholery v roce 1850, na kterou připadala celá polovina všech zemřelých v tomto roce. Hrubá míra úmrtnosti tak stoupla na 35 zemřelých na 1000 obyvatel. Od šedesátých let pozorujeme mírný pokles úrovně úmrtnosti na 29-31 ‰, který trvá až do konce devadesátých let. Podobný trend pokračoval i v následujícím období, kdy se úroveň úmrtnosti udržovala na 28 ‰.

Ve srovnání se Žitenicemi byla intenzita úmrtnosti např. v Ústí nad Labem výrazně vyšší, což bylo dáno především nepříznivou situací v rychle rostoucím průmyslovém centru, kde byl nedostatek zdravotní péče a základní hygieny a z toho vyplývající vysoká úmrtnost.³⁷ Hrubá míra úmrtnosti tam do poloviny 19. století přesahovala 40 zemřelých na 1000 obyvatel a na 32-34 ‰ klesla až od padesátých let (s výjimkou let 1865 a 1875, které byly ovlivněny válkou a epidemií cholery). I v Ústí nad Labem ale devadesátá léta zaznamenala nejnižší úroveň úmrtnosti za celé 19. století (jen 30 ‰)³⁸.

8.3. Průměrný věk zemřelých

Ukazatel průměrného věku zemřelých zpravidla nahrazuje v historickodemografické analýze naději dožití, která říká, kolik let života má před sebou v průměru osoba v určitém věku. Nejčastěji se tento ukazatel uvádí pro narozené děti a počítá se z úmrtnostních tabulek. Pro jeho sestavení pro menší územní celky v minulosti chybí zpravidla věková skladba žijících osob a limitem jsou také malé počty zemřelých v jednotlivých věkových skupinách.

Průměrný věk zemřelých v Žitenicích v 19. století se značně lišil podle pohlaví (tabulka 17). Průměrný věk zemřelých mužů klesal, i když jen minimálně – u dospělých (starších 15 let) z necelých 58 na téměř 57 let. U žen byla situace jiná, když průměrný věk zemřelých žen po celé 19. století rostl. V prvním čtvrtstoletí se dospělé ženy dožívaly jen necelých 55 let, ale na konci tohoto století už téměř 59 let. Průměrný věk zemřelých žen téměř vždy převyšoval průměrný věk zemřelých mužů. Výjimkou bylo pouze období 1800-1824,

³⁷ Ludmila Kárníková, *Vývoj obyvatelstva*, s. 129.

³⁸ Sabina Dušková, *Demografický vývoj*, s. 115.

kdy průměrný věk zemřelých mužů starších 15 let převýšil o tři roky průměrný věk zemřelých žen ve stejné kategorii, v letech 1850-1874 byl tento rozdíl minimální.

Tabulka 17. Průměrný věk zemřelých v Žitenicích v letech 1800-1899

Období	Zemřelí celkem			Z toho zemřelí ve věku 15+		
	Muži	Ženy	Celkem	Muži	Ženy	Celkem
1800-24	26,8	27,0	26,9	57,5	54,5	55,8
1825-49	24,7	32,4	28,5	55,6	57,4	56,6
1850-74	26,7	29,1	28,0	55,9	55,1	55,5
1875-99	25,9	30,3	28,0	56,8	58,5	57,7

K podobným závěrům došel i Ladislav Dušek při studiu vývoje obyvatelstva Budyně nad Ohří. V letech 1800-1849 se průměrný věk zemřelých mužů starších 15 let pohyboval kolem 57 let a ženy zemřelé ve věku nad 15 let se dožívaly téměř 58 let.³⁹

Situace v Ústí nad Labem byla v té době výrazně horší. Průměrný věk zemřelých osob v tomto průmyslovém městě po celé 19. století klesal. Průměrný věk zemřelých žen v dospělém věku se snižoval z 57 let na počátku 19. století až na 48 let na konci tohoto století. Průměrný věk zemřelých mužů se v této kategorii (tzn. zemřelých ve věku nad 15 let) průběžně snižoval až na 48 let v období 1860-1889⁴⁰. Uvedený trend souvisel s důsledky vlivu industrializace na životní prostředí města.

8.2. Zemřelí podle věku

Věková struktura zemřelých podle hlavních věkových skupin naznačuje, že po celé 19. století připadala více než polovina úmrtí na věkovou skupinu 0-14 let, z nichž byl největší podíl dětí do 5 let (87 %). Uvedené podíly byly po celé století přibližně stejné s tím, že ve třetí čtvrtině podíl dětí z úhrnu zemřelých o 2,5 procentních bodů klesl a v posledních 25 letech opět dosáhl úrovně počátku století. V produktivním věku (tj. 15-59 let) umírala přibližně téměř čtvrtina obyvatel (tabulka 18). Po celé období podíl zemřelých v této kategorii rostl s výjimkou posledního čtvrtstoletí, kdy klesl pod téměř 20 %. Z velké části se na tom podílela emigrace mladých lidí do měst. Nejnižší počet zemřelých v produktivním věku připadal na věkové skupiny 15-24 a 30-34 let. Důvodem byla vyšší fyzická odolnost a také menší náchylnost vůči nemocem a epidemiím než v dětském věku a ve stáří. Úmrtí ve věku 20-39 let byla většinou způsobena u mužů nejrůznějšími nehodami a u žen především mateřskou úmrtností (od

³⁹ Ladislav Dušek, *Obyvatelstvo města Budyně nad Ohří*, s. 231.

⁴⁰ Sabina Dušková, *Demografický vývoj*, s. 135.

poloviny 19. století docházelo v souvislosti se zlepšením zdravotní péče k podstatnému snížení podílu úmrtí spojených s porodem a šestineděním). Podíl úmrtí ve věkových kategoriích, ve kterých dosahují ženy nejvyšší plodnosti, byl výrazně vyšší u žen než u mužů (např. v letech 1800-1824 ve věku 25-29 zemřelo 1,3 % zemřelých mužů a 3,1 % zemřelých žen).

Tabulka 18. Skladba zemřelých osob podle věkových skupin v Žitenicích v letech 1800-1899

Období	0-14		15-59		60+		Nezjištěno		Celkem	
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
1800-24	371	53,6	153	22,1	168	24,3	-	-	692	100,0
1825-49	307	51,3	141	23,5	151	25,2	-	-	599	100,0
1850-74	430	51,1	208	24,7	202	24,0	1	-	841	100,0
1875-99	474	53,0	186	20,8	235	26,3	-	-	895	100,0

V postproduktivním věku (tj. 60 let a více) dosahoval podíl zemřelých také přibližně 25 %. Toto relativně malé číslo bylo způsobeno nízkým počtem osob žijících v této věkové kategorii. V průběhu 19. století podíl zemřelých ve věku nad 60 let kolísal a největší nárůst byl zaznamenán v posledních 25 letech v souvislosti se zlepšováním úmrtnostních poměrů a vysokou emigrací mladých lidí do větších měst. Zpravidla byly vyšší podíly zemřelých ve věku nad 60 let u žen, protože ty se dožívaly v průměru vyššího věku.

V Budyni nad Ohří byla v letech 1800-1849 struktura zemřelých podle věku podobná.⁴¹ Podíl zemřelých ve věku 0-14 dosahoval 51 %, což bylo způsobeno nižším podílem zemřelých kojenců (asi o 5 procentních bodů). Naopak vyšší byl v Budyni podíl zemřelých ve věku 1-4 roky (asi o 3 procentní body). Relativně vyšší úmrtnost se vyskytovala u osob v produktivním věku. Podíl zemřelých osob ve věku nad 60 let dosahoval stejné úrovně jako v Žitenicích.

Naopak situace v Ústí nad Labem byla v tomto ohledu výrazně odlišná.⁴² Především tu byla daleko vyšší dětská úmrtnost (hlavně v druhé polovině 19. století, kdy podíl zemřelých dětí dosahoval až 62 %). Úmrtnost v produktivním věku byla v Ústí nad Labem o něco vyšší a v průběhu sledovaného období stále stoupala, protože zde byly horší životní podmínky a do města přicházel značný počet mladých lidí; daleko méně se jich ale dožilo 60 let. To také dokazuje podíl zemřelých v postproduktivním věku, který byl výrazně nižší (vzhledem k situacím v Žitenicích a Budyni nad Ohří) a v průběhu 19. století se stále snižoval.

⁴¹ Ladislav Dušek, *Obyvatelstvo města Budyně nad Ohří*, s. 226-227, 229-230.

⁴² Sabina Dušková, *Demografický vývoj*, s. 136.

Tabulka 19. Zemřelí podle věku v Žitenicích v letech 1800-1899 (v %)

Věková skupina	1800-1824			1825-1849			1850-1874			1875-1899		
	muži	ženy	celk.	muži	ženy	celk.	muži	ženy	celk.	muži	ženy	celk.
0	36,2	33,2	34,5	39,5	31,1	35,4	37,4	29,6	33,3	41,9	30,4	36,4
1-4	11,8	12,1	12,0	12,4	9,6	11,0	11,7	13,9	12,9	9,4	14,3	11,7
5-9	4,6	4,9	4,8	3,6	2,7	3,2	3,7	4,3	4,0	3,2	4,0	3,6
10-14	2,6	2,1	2,3	1,6	1,7	1,7	0,7	1,1	1,0	1,3	1,2	1,2
15-19	1,6	1,3	1,4	2,3	1,0	1,7	0,5	0,9	0,7	2,6	1,4	2,0
20-24	1,6	1,8	1,7	2,9	3,1	3,0	2,5	3,2	2,9	3,2	2,3	2,8
25-29	1,3	3,1	2,3	3,3	2,4	2,8	2,7	3,0	2,9	1,9	2,1	2,0
30-34	1,6	2,1	1,9	1,6	1,4	1,5	3,7	3,0	3,3	1,1	1,9	1,5
35-39	1,6	3,1	2,5	2,0	3,1	2,5	2,5	3,4	3,0	1,7	2,6	2,1
40-44	2,6	1,8	2,2	2,0	2,7	2,3	3,2	3,4	3,3	1,3	2,1	1,7
45-49	3,0	3,1	3,0	2,0	2,7	2,3	2,0	2,1	2,0	2,8	2,3	2,6
50-54	2,6	5,7	4,3	2,9	4,4	3,7	2,2	3,2	2,7	2,6	3,0	2,8
55-59	3,3	2,3	2,7	2,6	4,8	3,7	3,0	4,8	3,9	2,4	4,4	3,4
60-64	5,9	7,2	6,6	4,9	6,5	5,7	4,0	4,6	4,3	3,4	5,2	4,2
65-69	7,9	6,2	6,9	3,3	6,1	4,7	6,5	6,4	6,4	6,2	5,4	5,8
70-74	5,6	5,7	5,6	2,6	6,5	4,5	4,5	5,0	4,8	7,1	8,0	7,5
75-79	4,9	3,1	3,9	4,9	5,5	5,2	5,7	3,6	4,6	4,9	3,7	4,4
80+	1,0	1,3	1,2	5,6	4,8	5,2	3,2	4,6	3,9	3,2	5,6	4,4
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

8.3. Kojenecká a dětská úmrtnost

Dětská a především kojenecká úmrtnost byla v tomto období určující pro celkovou úroveň úmrtnosti. Při analýze úmrtnosti je proto nezbytné zkoumat úmrtnost dětí hlouběji (podle pohlaví, věku). Nejvhodnějším ukazatelem je kvocient kojenecké úmrtnosti, který dává do poměru počet zemřelých dětí do jednoho roku k výchozímu počtu živě narozených dětí.

Kojenecká a dětská úmrtnost dosahovala v průměru v českých zemích ještě v 19. století velmi vysoké úrovně. Ludmila Kárníková uvádí, že stále čtvrtina ze všech zemřelých dětí umírala do jednoho roku a kojenecká úmrtnost tak dosahovala úrovně 250 ‰. Desetina živě narozených dětí zemřela již do jednoho měsíce.⁴³

V Žitenicích dosahovala kojenecká úmrtnost o něco vyšších hodnot, než byl průměr českých zemí, když do jednoho roku umíralo přibližně 290 dětí na 1000 živě narozených. Tento kvocient se pohyboval v průběhu 19. století mezi 240 a 330 ‰. Poměrně vysoká byla již úmrtnost poporodní (věk kojence do 3 dnů), když se pohybovala kolem 60 ‰. Tato výše byla dána především vysokou úmrtností bezprostředně po porodu, kdy umírali slabí jedinci nebo děti s nejrůznějšími vadami. Nejnižších hodnot dosáhla v letech 1830-1869 a také

⁴³ Ludmila Kárníková, *Vývoj obyvatelstva*, s. 130.

celková úroveň kojenecké úmrtnosti byla z celého sledovaného období v těchto letech nejmenší. V následujících dvaceti letech se poporodní úmrtnost naopak vyšplhala na maximální hodnoty. Časná úmrtnost (do 7 dnů po porodu) nebyla oproti poporodní výrazně vyšší, pohybovala se kolem 80 ‰. Novorozenecká úmrtnost (do jednoho měsíce věku) varírovala v rozmezí od 100 do 200 ‰. O něco nižší podíl na kojenecké úmrtnosti měla ponovorozenecká úmrtnost (28 až 364 dní věku). Polovina kojenců tedy umírala do jednoho měsíce a druhá polovina v ponovorozeneckém věku. Ponovorozenecká úmrtnost kolísala kolem 140 ‰ a nejvyšších hodnot dosáhla v posledních dvaceti letech (tabulka 20). Tyto vysoké hodnoty byly zřejmě způsobeny především nedostatečnou péčí o malé dítě, nekvalitní stravou a nesprávným zacházením.

Kojenecká i dětská úmrtnost byla vyšší u chlapců než u dívek, což odpovídá obecnému schématu úmrtnosti podle pohlaví a věku. Pokud dochází ke kojenecké nebo dětské nadúmrtnosti dívek, pak je tato situace zapříčiněna zpravidla horší péčí, než tomu bylo u chlapců.

Tabulka 20. Kojenecká úmrtnost (počet zemřelých v uvedeném věku na 1000 živě narozených) v Žitenicích v letech 1800-1899

Období	Živě nar. děti	Zemřelí do 1 roku podle věku									
		0-2 dny		3-6 dní		7-27 dní		28-364 dní		celkem	
		počet	‰	počet	‰	počet	‰	počet	‰	počet	‰
1800-09	310	20	65	4	13	19	61	51	165	94	303
1810-19	334	24	72	9	27	24	72	48	144	105	314
1820-29	333	20	60	7	21	11	33	49	147	87	261
1830-39	323	15	46	5	15	13	40	43	133	76	235
1840-49	350	17	49	9	26	22	63	40	114	88	251
1850-59	384	19	49	4	10	34	89	46	120	103	268
1860-69	418	21	50	7	17	29	69	44	105	101	242
1870-79	417	35	84	14	34	34	82	56	134	139	333
1880-89	430	34	79	13	30	21	49	74	172	142	330
1890-99	402	21	52	6	15	25	62	70	174	122	303
Celkem	3 701	226	61	78	21	232	63	521	141	1 057	286

Novorozenecká úmrtnost se u chlapců pohybovala mezi 110-210 ‰, přičemž nejvyšší hodnoty byly zaznamenány v 70. letech 19. století. U dívek dosahovala úmrtnost v tomto věku nižších hodnot a kolísala mezi 70-190 ‰ a maximum bylo zaznamenáno v letech 1810-1819, minimum pak v letech následujících. Rozdíl mezi pohlavími u ponovorozenecké úmrtnosti byl ještě nižší než u novorozenecké. Maximum bylo u chlapců zaznamenáno v posledním desetiletí a u dívek v první dekádě 19. století.

Kojenecká úmrtnost chlapců byla v celém sledovaném období vyšší než dívek s výjimkou let 1800-1809 a 1850-1859. Z 1000 živě narozených dětí

umíralo do jednoho roku v průměru 300 chlapců a 270 dívek. Nejvyšších hodnot bylo u chlapců dosaženo v posledním desetiletí, kdy zemřelo téměř 39 % ze všech živě narozených chlapců. V 50. letech zemřela třetina živě narozených dívek do jednoho roku. Naopak pro chlapce bylo v těchto letech zaznamenáno výrazné minimum (213 ‰).

Vývoj úmrtnosti dětí do pěti let byl charakterizován tím, že u dívek byl tento ukazatel v průběhu 19. století rozkolísanější než u chlapců. Úroveň dětské úmrtnosti u chlapců pozvolna klesala až do konce 50. let, kdy dosáhla minima (do 5 let zemřela třetina živě narozených) a v následujících letech opět postupně rostla až do maximálních hodnot v 90. letech. U dívek dětská úmrtnost s většími výkyvy také klesala až do 40. let, kdy bylo dosaženo nejnižších hodnot (260 ‰). V dalších obdobích tento ukazatel velmi kolísal mezi hodnotami 320-450 ‰.

V nedaleké Budyni nad Ohří byla kojenecká i dětská úmrtnost u chlapců vyšší a u dívek dosahovaly oba ukazatele podobných hodnot. V tomto městečku umíralo do jednoho roku v letech 1800-1849 přibližně 315 chlapců a 240 dívek z 1000 živě narozených dětí. Novorozenecká úmrtnost pro obě pohlaví byla v Budyni nepatrně příznivější, ponovorozenecká dosahovala přibližně stejných hodnot jako v Žitenicích, jen u chlapců byla v Budyni o 25 promilových bodů vyšší. Dětská úmrtnost do pěti let vykazovala 460 ‰ u chlapců a 370 ‰ u dívek.⁴⁴

Tabulka 21. Vývoj kojenecké a dětské úmrtnosti podle pohlaví a věku v Žitenicích v letech 1800-1899 (v ‰)

Období	Počet zemřelých v uvedeném věku na 1000 živě narozených							
	chlapci				dívký			
	do 28 dní	28-364 dní	do 1 roku	do 5 let	do 28 dní	28-364 dní	do 1 roku	do 5 let
1800-09	130	158	288	425	146	171	317	439
1810-19	144	170	314	399	193	122	315	448
1820-29	154	154	308	379	73	140	213	287
1830-39	106	129	235	335	98	137	235	320
1840-49	155	126	282	351	119	102	222	261
1850-59	119	94	213	327	181	148	330	445
1860-69	182	103	286	394	93	107	200	316
1870-79	214	135	349	415	181	133	314	436
1880-89	153	188	341	415	164	154	318	448
1890-99	164	224	388	461	87	115	202	333
Celkem	155	149	304	392	134	132	267	375

⁴⁴ Ladislav Dušek, *Obyvatelstvo města Budyně nad Ohří*, s. 222-223.

Sabina Dušková pro Ústí nad Labem zjistila pro všechny věkové kategorie u obou pohlaví výrazně horší úmrtnostní poměry, které byly pravděpodobně dány nepříznivou situací v rychle rostoucím městě. Dokladem špatné situace jsou vysoké hodnoty kojenecké úmrtnosti, když 435 chlapců a 350 dívek z 1000 živě narozených dětí zemřelo do jednoho roku věku.⁴⁵

8.4. Sezonní pohyb úmrtnosti

Rozložení zemřelých podle jednotlivých měsíců vykazuje určitý trend a je situováno do specifických období. V průběhu celého sledovaného období připadalo maximum úmrtí v Žitenicích na únor až duben s výjimkou let 1850 až 1874, kdy připadal nejvyšší počet úmrtí na červenec. Tento stav byl pravděpodobně způsoben epidemiemi cholery v roce 1850 a úplavice v roce 1855, při nichž nejvíce lidí umíralo právě v letních měsících. Vrchol úmrtnosti v jarních měsících byl způsoben s největší pravděpodobností vyčerpáním organismu po zimě a nepříznivými stravovacími podmínkami (snižující se stavy zásob). Po dosažení maxima během února až dubna úmrtnost postupně klesala, aby svého minima dosáhla v říjnu a listopadu. Příčinou byly pravděpodobně příznivé klimatické podmínky (žádné extrémní teplotní výkyvy), dostatek výživné stravy po sklizních a menší fyzické zatížení organismu.

Tabulka 22. Sezonní pohyb úmrtí v Žitenicích v letech 1800-1899

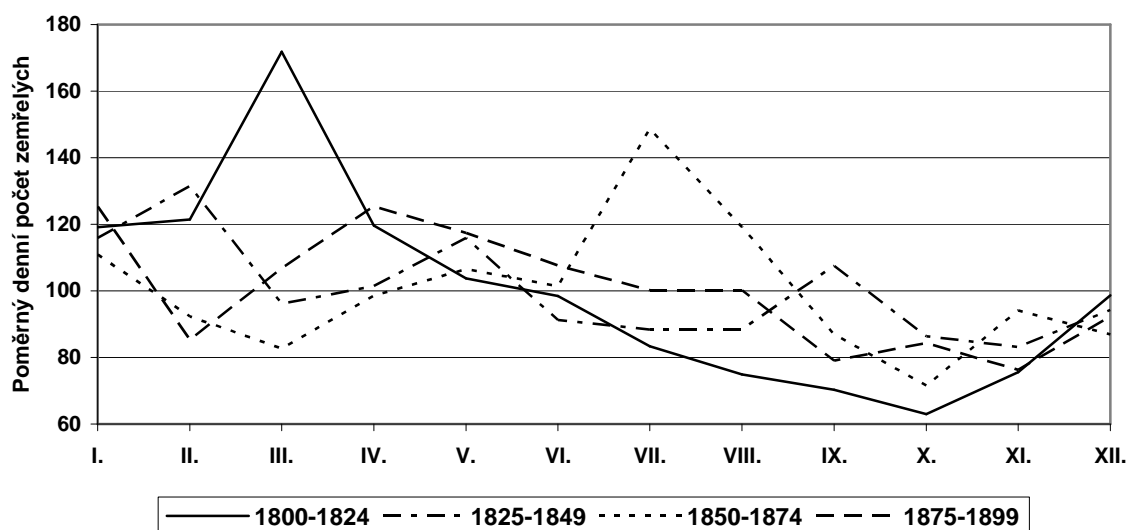
Měsíc	Počet	Denní průměr	Poměrný denní počet	Počet	Denní průměr	Poměrný denní počet	Počet	Denní průměr	Poměrný denní počet	Počet	Denní průměr	Poměrný denní počet
	1800-1824			1825-1849			1850-1874			1875-1899		
I.	70	2,26	119	59	1,90	116	79	2,55	111	95	3,06	125
II.	65	2,30	121	61	2,16	131	60	2,12	92	59	2,09	85
III.	101	3,26	172	49	1,58	96	59	1,90	83	81	2,61	107
IV.	68	2,27	120	50	1,67	101	68	2,27	99	92	3,07	125
V.	61	1,97	104	59	1,90	116	76	2,45	107	89	2,87	117
VI.	56	1,87	98	45	1,50	91	70	2,33	101	79	2,63	108
VII.	49	1,58	83	45	1,45	88	106	3,42	149	76	2,45	100
VIII.	44	1,42	75	45	1,45	88	85	2,74	119	76	2,45	100
IX.	40	1,33	70	53	1,77	108	60	2,00	87	58	1,93	79
X.	37	1,19	63	44	1,42	86	51	1,65	72	64	2,06	84
XI.	43	1,43	76	41	1,37	83	65	2,17	94	56	1,87	76
XII.	58	1,87	99	48	1,55	94	62	2,00	87	70	2,26	92
Celkem	692	22,75	1 200	599	19,72	1 200	841	27,60	1 200	895	29,36	1 200

V prvním období (v letech 1800-1824) bylo rozložení úmrtí v průběhu roku výrazně nerovnoměrné, když rozdíl mezi maximem a minimem přesahoval 100.

⁴⁵ Sabina Dušková, *Demografický vývoj*, s. 146-147.

V průběhu dalších let až do konce sledovaného období se tento rozdíl snižoval až na 50 v posledním čtvrtstoletí. Výjimkou byla pouze léta 1850-1874, kdy se tento ukazatel dostal na hodnotu 77, což bylo způsobeno kumulací velkého počtu úmrtí do jednoho měsíce (července) v důsledku již zmíněných epidemií.

Obrázek 7. Sezonnost úmrtnosti v Žitenicích v letech 1800-1899

K podobným závěrům došly i jiné studie, které se zabývaly vývojem obyvatelstva. V Budyni nad Ohří byla v letech 1701-1850 nejvyšší úmrtnost v jarních měsících a naopak nejnižší počet zemřelých byl zaznamenán v podzimním období.⁴⁶ V letech 1800-1850 dosáhl ukazatel rozdílu maxima a minima 61, což ukazuje na podobnou situaci jako v Žitenicích (vzhledem k padesátiletému období).⁴⁷

Sabina Dušková pro Ústí nad Labem uvádí maximum úmrtí na březen až červen a minimum na říjen s výjimkou let 1830-1859, kdy byla úmrtnost nejvyšší v září.⁴⁸ V Ústí nad Labem bylo sice rozložení úmrtí během roku vyrovnanější a rozdíl mezi maximem a minimem se pohyboval v rozmezí mezi 30 a 50, ale byl tam patrný stejný trend jako v Žitenicích, to je snižování rozdílů v sezonnosti úmrtnosti.⁴⁹

⁴⁶ Ladislav Dušek, *Obyvatelstvo města Budyně nad Ohří*, s. 172.

⁴⁷ Tamtéž, s. 173.

⁴⁸ Sabina Dušková, *Demografický vývoj*, s. 137.

⁴⁹ Tamtéž.

8.5. Příčiny úmrtí

Bez analýzy příčin smrti by studium úmrtnosti bylo pouhým popisem ukazatelů úmrtnosti. Problémem při takovém studiu je však již samotná klasifikace příčin smrti jak z hlediska časového srovnávání, tak z hlediska obsahového. Proto je velmi důležité klást zřetel na správné třídění příčin smrti a také na to, že udávaná příčina smrti nemusí vždy odpovídat skutečnosti.

V českých zemích bylo používáno od roku 1785 postupně šest klasifikací. V letech 1785-1827 byly rozeznávány nemoci obyčejné, místní a epidemické a dále násilné smrti (sebevraždy, úrazy, vraždy). Které nemoci byly obyčejné a které místní, není zcela jasné. V letech 1827-1850 se rozeznávaly stejné nemoci s rozšířením o neštovice, u násilných smrtí přibýly pokousání a popravy. V dalších letech se tyto klasifikace dále rozšiřovaly. Teprve od roku 1871 bylo užíváno podrobnější klasifikace se 17 třídami nemocí a 7 třídami násilných smrtí.⁵⁰ V této studii jsem aplikovala klasifikační schéma použité Lumírem Dokoupilem a Alenou Šimečkovou při rozboru úmrtnostních poměrů na Ostravsku rovněž v 19. století⁵¹ (příloha č. 2).

Skladba úmrtí podle příčin byla významně ovlivněna vysokým podílem úmrtí kojenců a malých dětí. Proto byly v letech 1800-1824 druhou nejčastější příčinou smrti křečové stavy, i když nejvíce úmrtí bylo zařazeno do skupiny „ostatní“, která sdružovala takové příčiny, které byly těžko zařaditelné (sešlost věkem, vrozená slabost apod.). Na křečové stavy umírali především kojenci a v menší míře také děti ve věku 1-4 roky (obrázek 8). V matrikách byl zapisován jako příčina smrti téměř výhradně psotník, který je typickým příkladem diagnostické nejistoty. Častěji se tato nemoc stala osudnou pro chlapce, což odpovídá tradičnímu schématu mužské nadúmrtosti v dětském věku.

S nepatrným odstupem následovala infekční onemocnění, kam byly zahrnuty např. tyfus, úplavice, spála a nejrůznější záněty. Tyto nemoci nejčastěji postihovaly děti ve věku od 1-14 let (ve více než 50 % všech úmrtí) a v menší míře lidi v produktivním věku (v pětině případů; obrázek 8). Více než 15 % všech úmrtí bylo způsobeno tuberkulózou, která se týkala především osob ve věku 15-59 let, kdy na tuto nemoc umíralo 40 % zemřelých. Významnou příčinou smrti byla i sešlost věkem, což lze hodnotit také jako výraz diagnostické nejistoty; byla uvedena u téměř 17 % úmrtí všech věkových kategorií a asi u třetí čtvrtin zemřelých nad 60 let věku.

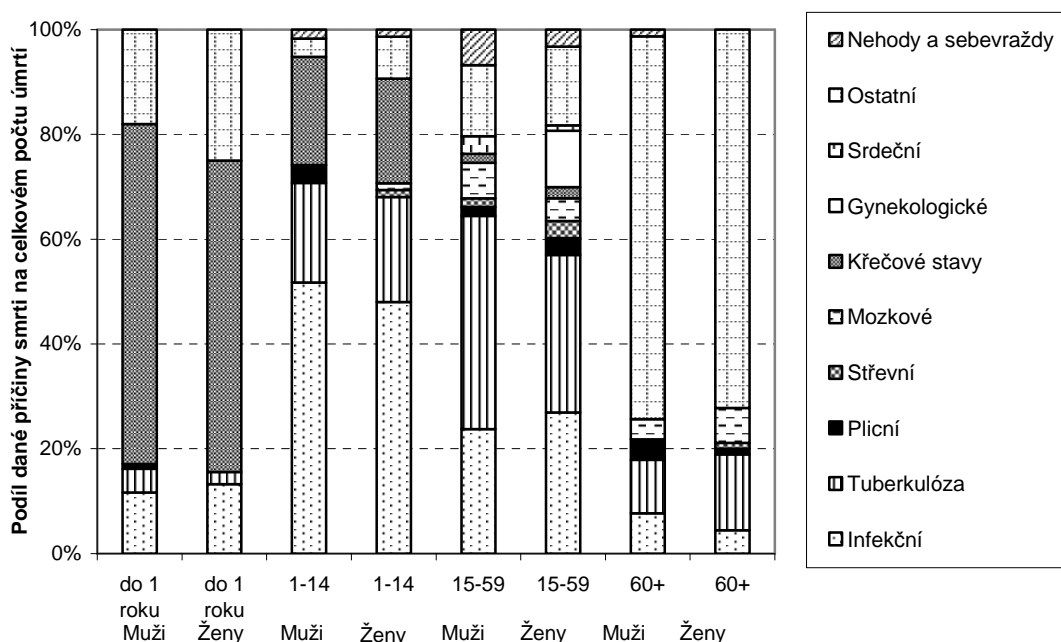
V letech 1825-1849 zaujímala nejvýznamnější pozici z hlediska příčin úmrtí typická sociální choroba tohoto období – tuberkulóza, na kterou umíralo

⁵⁰ Vladimír Srb, *1000 let*, s. 202.

⁵¹ Alena Šimečková, Lumír Dokoupil, *Příčiny úmrtí obyvatelstva ostravské průmyslové oblasti v 19. století. Historická demografie 9*, 1985, s. 144.

téměř 24 % všech zemřelých. Poměrně výrazný byl rozdíl mezi pohlavími, přičemž u žen byl podíl o pět procentních bodů vyšší. Podstatně ubylo podílu zemřelých na křečové stavy, což bylo zřejmě způsobeno zlepšením diagnostiky

Obrázek 8. Složení zemřelých podle věku, pohlaví a příčin smrti v Žitenicích v letech 1800-1824 (v %)

při určování příčiny smrti. V tomto období byl rozdíl v podílu zemřelých na tyto choroby mezi chlapci a dívkami ještě výraznější než v předchozím (rozdíl mezi pohlavími činil 8 procentních bodů).

Na třetí místo klesly infekční choroby, které postihly 12 % zemřelých. Týkaly se především dětí od 1 do 14 let a v této kategorii tvořily necelou třetinu zemřelých. Sešlost věkem i v tomto období hrála důležitou roli, ale oproti předchozímu čtvrtstoletí podíl takto zemřelých klesl na 10 %. Opět se z největší části jednalo o osoby starší 60 let, kde činil podíl těchto úmrtí polovinu. Výrazně stoupl podíl zemřelých v důsledku plicních onemocnění a dosáhl úrovně 8 % pro všechny věkové kategorie. Tyto choroby byly častější u žen (tabulka 23 a obrázek 9). Z dalších příčin byly ještě významné mozkové choroby, celková vodnatelnost a úmrtí v důsledku předčasného narození.

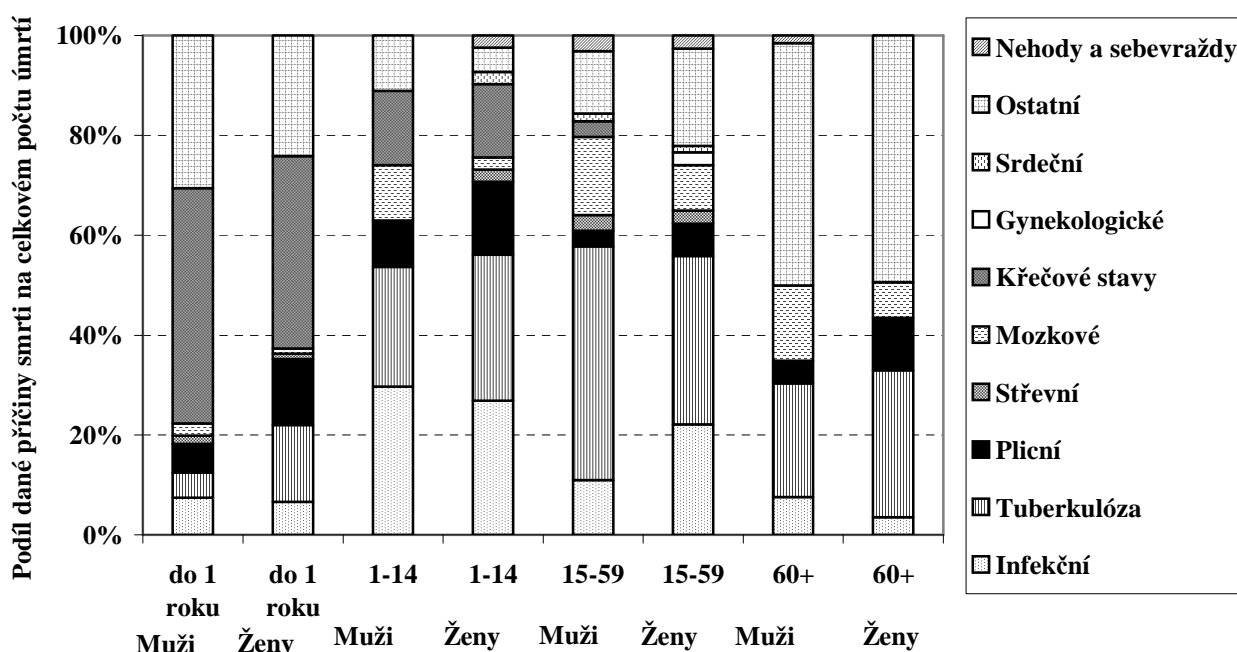
V dalších 25 letech opět stoupl podíl zemřelých na infekční choroby, přičemž na ně umírala pětina populace. Tato onemocnění postihovala především děti od 1 do 14 let (v polovině případech) a v menší míře i osoby v produktivním věku (necelých 30 %; obrázek 10). Na druhé místo klesla tuberkulóza, která se jako příčina smrti týkala necelých 18 % zemřelých a postihovala všechny věko-

Tabulka 23. Zemřelí podle pohlaví a příčiny úmrtí v Žitenicích v letech 1800-1899

Skupina příčin smrti	1800-1824				1825-1849				1850-1874				1875-1899			
	muži		ženy		muži		ženy		muži		ženy		muži		ženy	
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
I. Infekční	63	20,6	82	21,2	37	12,1	37	12,6	76	18,9	101	23	38	8,1	36	8,5
II. Tuberkulóza	48	15,7	59	15,3	64	21	77	26,2	66	16,4	83	18,9	90	19,1	86	20,2
III. Plicní	7	2,3	4	1	17	5,6	32	10,9	50	12,4	43	9,8	43	9,1	36	8,5
IV. Střevní	1	0,3	5	1,3	4	1,3	4	1,4	4	1	8	1,8	28	6	17	4
V. Mozkové	7	2,3	11	2,8	29	9,5	15	5,1	18	4,5	24	5,5	22	4,7	21	4,9
VI. Křečové stavy	85	27,8	93	24,1	67	22	41	13,9	49	12,2	60	13,7	95	20,2	53	12,5
VII. Gynekologické	-	-	10	2,6	-	-	2	0,7	-	-	1	0,2	-	-	1	0,2
VIII. Srdeční	2	0,7	1	0,3	1	0,3	2	0,7	7	1,7	9	2,1	11	2,3	12	2,8
IX. Ostatní :	87	28,4	117	30,3	83	27,2	81	27,6	123	30,6	104	23,7	124	26,4	157	36,9
Celková vodnatelnost	3	1	13	3,4	12	3,9	16	5,4	13	3,2	20	4,6	10	2,1	18	4,2
Sešlost věkem	55	18	59	15,3	25	8,2	34	11,6	30	7,5	42	9,6	51	10,9	63	14,8
Nádory	4	1,3	3	0,8	-	-	-	-	5	1,2	6	1,4	7	1,5	7	1,6
Předčasně narození a porod	20	6,5	30	7,8	23	7,5	12	4,1	21	5,2	10	2,3	17	3,6	17	4
Vrozená slabost	-	-	-	-	10	3,3	9	3,1	43	10,7	21	4,8	27	5,7	26	6,1
Kostní a křivice	0	0	2	0,5	-	-	-	-	-	-	-	-	4	0,9	9	2,1
Krevní	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	0,4	5	1,2
Atrofie	-	-	-	-	-	-	-	-	5	1,2	2	0,5	-	-	-	-
Nervové potíže	-	-	-	-	2	0,7	2	0,7	-	-	-	-	-	-	-	-
Padoucnice	2	0,7	2	0,5	2	0,6	4	1,4	-	-	-	-	-	-	-	-
Kožní	1	0,3	2	0,5	3	1	1	0,3	-	-	-	-	-	-	-	-
Nezařazené	2	0,7	6	1,6	6	2	3	1	6	1,5	3	0,7	6	1,3	12	2,8
X. Blíže neurčitelné	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
XI. Nehody a sebevraždy	6	2	4	1	3	1	3	1	9	2,2	6	1,4	19	4	6	1,4
- z toho sebevraždy	-	-	-	-	2	0,7	-	-	2	0,5	-	-	13	2,8	2	0,5
Celkem	306	100,0	386	100,0	305	100,0	294	100,0	402	100,0	439	100,0	470	100,0	425	100,0

vé kategorie. Na křečové stavy v tomto období umíralo 13 % zemřelých a opět se tato onemocnění stala osudnými hlavně pro kojence a v menší míře i pro děti do pěti let. Tato příčina smrti v průběhu 19. století postupně ztrácela na významu a v tomto čtvrtstoletí vykazovala nejmenší hodnotu z celého sledovaného období. Podíl zemřelých na plicní onemocnění se zvýšil, a dosáhl tak úrovně 11 %. Tyto choroby byly v letech 1850-1874 častější u mužů (obrázek 10).

Obrázek 9. Složení zemřelých podle věku, pohlaví a příčin smrti v Žitenicích v letech 1825-1849 (v %)

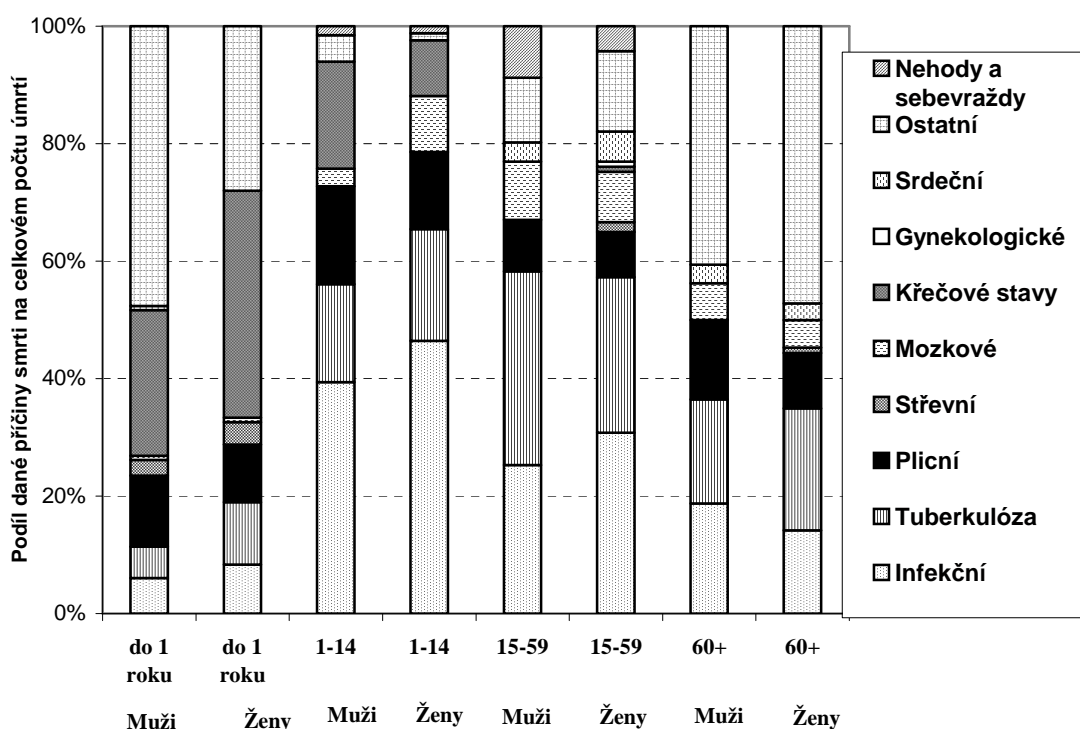

Sešlost věkem byla i v tomto období poměrně častá příčina smrti, i když podíl zemřelých na tuto nemoc oproti předchozímu období klesl a dosahoval úrovně přes 8 %. Výrazně stoupl podíl zemřelých na vrozenou slabost, na kterou umírali kojenci. Protože byla častěji diagnostikována u chlapců, činil rozdíl mezi pohlavími šest procentních bodů. Z dalších příčin byly významné mozkové choroby, které dosáhly hranice 5 %.

V posledním čtvrtstoletí 19. století se opět zvýšil podíl zemřelých na tuberkulózu, na kterou už umírala pětina zemřelých. Týkala se především lidí v produktivním věku (40 % případů) a v menší míře dětí od 1 do 14 let a také osob v postproduktivním věku. Druhé místo zaujímaly křečové stavy, které byly uvedeny u 16,5 % zemřelých jako příčina smrti. Vyšší podíl zemřelých chlapců byl v tomto období u těchto chorob velmi výrazný, když rozdíl mezi pohlavími činil 8 procentních bodů. Výrazně se opět zvýšil i podíl zemřelých v důsledku sešlosti věkem, a dosáhl tak úrovně téměř 13 %. U osob starších 60 let podíl

takto zemřelých činil přibližně 60 %. Další místo zaujímaly plicní choroby, třebaže podíl zemřelých na tato onemocnění klesl na 9 %. V tomto období zasáhly především věkovou skupinu dětí od 1 do 4 let, ale významné byly i ve vyšším věku. Význam infekčních chorob oproti předešlému čtvrtstoletí výrazně klesl (o 13 procentních bodů) a podílel se především na úmrtnosti dětí ve věku od 1 do 4 let (přes 20 %). Další choroby hrály v těchto 25 letech jen menší roli, přičemž hranici 5 % ještě přesáhly střevní choroby a vrozená slabost.

Obrázek 10. Složení zemřelých podle věku, pohlaví a příčin smrti v Žitenicích v letech 1850-1874 (v %)

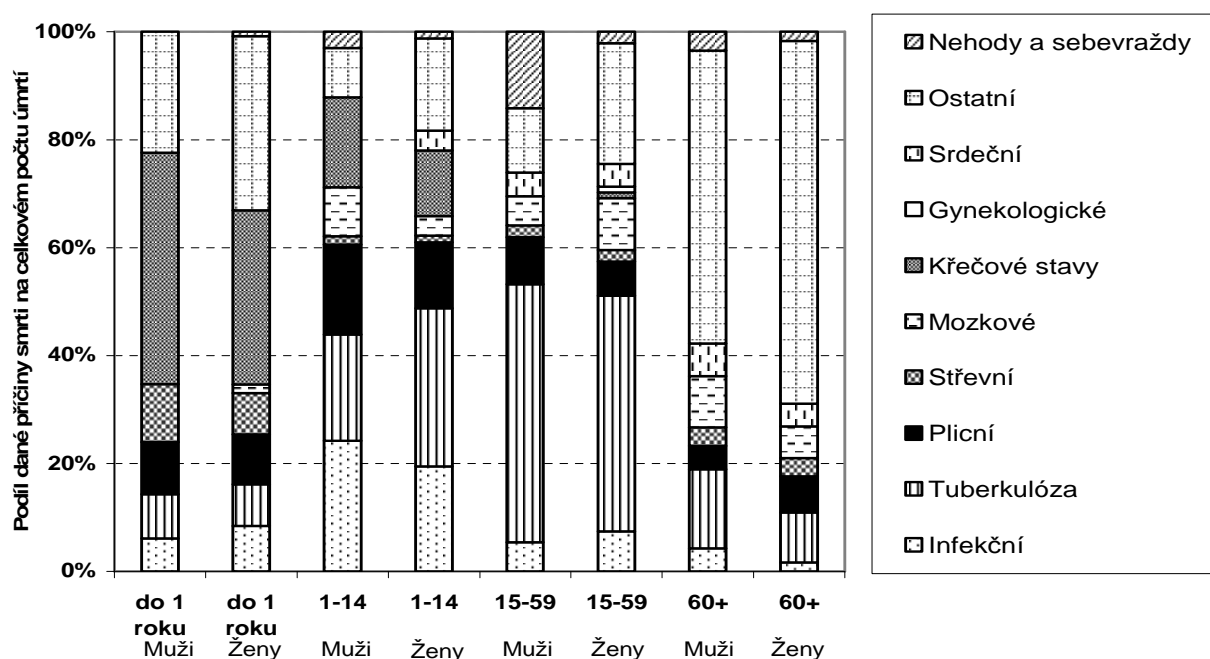
V současnosti významné choroby vedoucí k úmrtí (srdeční a mozková onemocnění a nádory) byly v 19. století téměř nevýznamné. Lidé se ve větším počtu nedoživali věku, pro který jsou tyto choroby typické. Důležitější úlohu na strukturu úmrtnosti měly takové faktory jako nedostatečná hygiena, méně výživná a nedostatečná strava, fyzicky velmi namáhavá práce a nekvalitní zdravotní péče.

Situace v Ústí nad Labem⁵² byla z hlediska struktury příčin smrti podobná, i když s nepatrnými odlišnostmi. Sabina Dušková sledovala příčiny úmrtí v letech 1846-1860 a 1885-1889. V prvním období byly nejčastější příčinou smrti křečové stavy, druhé místo zaujímaly infekční choroby, které postihovaly stejné

⁵² Sabina Dušková, *Demografický vývoj*, s. 138–141.

věkové kategorie jako v Žitenicích. Třetí nejčastější příčinou smrti byla tuberkulóza, která se vyskytovala také převážně u lidí v produktivním věku. Autorka se domnívá, že jsou tato čísla podhodnocena. Významnou příčinou úmrtí byly také plicní choroby, které se vyskytovaly především u osob starších 50 let na rozdíl od Žitenic, kde to bylo spíše v mladším věku. V druhém období v důsledku změny zápisu v matrikách prudce klesl podíl úmrtí na křečové stavy, když nejčastější příčinou se stala střevní onemocnění. Další pořadí příčin smrti bylo podobné jako v předchozím období a významné místo zaujímaly infekční choroby, tuberkulóza a s nepatrným odstupem plicní choroby.

Obrázek 11. Složení zemřelých podle věku, pohlaví a příčin smrti v Žitenicích v letech 1875-1899 (v %)

Lumír Dokoupil a Alena Šimečková došli při studiu úmrtnosti ostravské průmyslové oblasti v 19. století k podobným závěrům.⁵³ Také tam byla nejvýznamnějšími příčinami smrti infekční onemocnění, která postihovala více než pětinu zemřelých. S velkým odstupem následovala skupina příčin s přibližně stejným podílem – tuberkulóza, střevní a plicní onemocnění (všechny kolem 14 %). Na rozdíl od Žitenic a Ústí nad Labem hrály křečové stavy v Ostravě daleko menší roli, když podíl zemřelých na tyto nemoci dosahoval necelých 9 %.⁵⁴

⁵³ Lumír Dokoupil, *Obyvatelstvo ostravské průmyslové oblasti do sčítání 1869*. Praha 1986, s. 89.

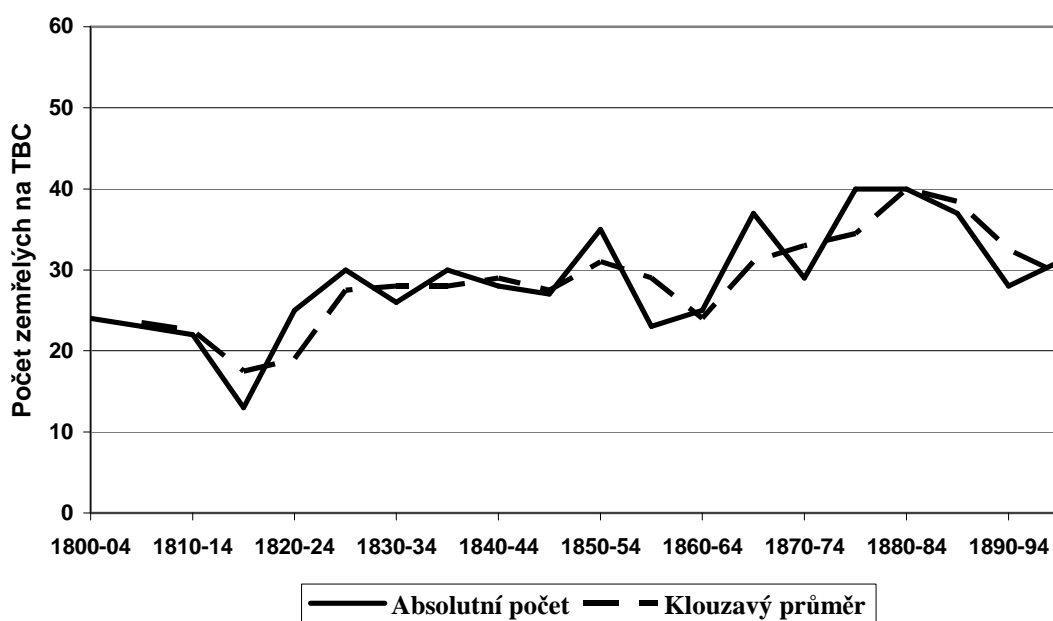
⁵⁴ Alena Šimečková, Lumír Dokoupil, *Příčiny úmrtí*, 144.

8.6. Permanentní formy mortality - úmrtnost na tuberkulózu

Studium příčin úmrtí ukázalo na problémy, které přetrvávaly po celé 19. století. Byla to především tuberkulóza, která si zaslouží hlubší analýzu.

Absolutní počty zemřelých na tuberkulózu jsou výrazně závislé na celkovém počtu obyvatel obce a nelze z nich vyvozovat intenzitu úmrtnosti na tuto nemoc. V první polovině 19. století se počet zemřelých na tuberkulózu pohyboval na přibližně stejné úrovni (kolem 30 úmrtí) s výjimkou let 1810-1824, kdy počet zemřelých na tuto nemoc klesl pod 20. Příčinou byla především stagnace a mírný pokles počtu obyvatel a také to, že v tomto období hrály důležitější úlohu jiné choroby (např. tyfus, neštovice a spála). Ve druhé polovině sledovaného období počet zemřelých na tuberkulózu pozvolna stoupal až ke 40, což bylo způsobeno hlavně velkým růstem počtu obyvatel. V posledních deseti letech docházelo ke snižování úmrtí na tuberkulózu.

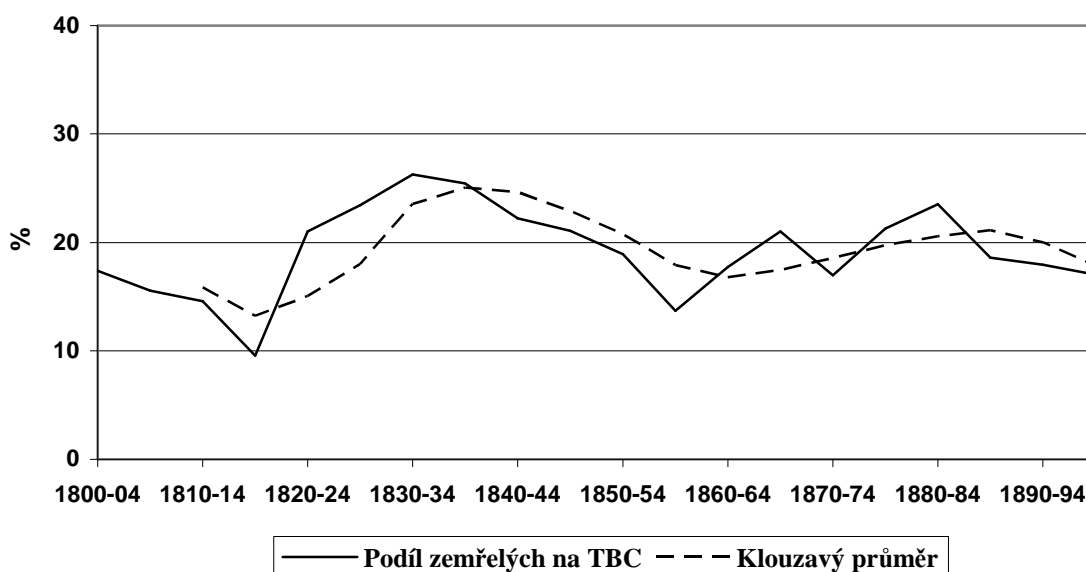
Obrázek 12. Zemřelí na tuberkulózu v Žitenicích v letech 1800-1899

Podíl zemřelých na tuberkulózu z celkového počtu úmrtí vykazuje poněkud odlišný průběh od předchozího ukazatele absolutních počtů. Tento podíl závisí především na tom, jaké smrtelné choroby byly v daném období nejvýznamnější a které zapříčinily největší počet úmrtí. Je nutné brát v úvahu nejružnější epidemická onemocnění, která situaci výrazně zkreslují, a popřípadě také migraci, která způsobovala zavlečení přenosných chorob (jako například právě u tuberkulózy). Minimální podíl zemřelých na tuberkulózu byl zjištěn v letech 1810-1824, což potvrzuje, že tyto roky vykazovaly nejnižší výskyt této choroby.

Od roku 1825 do roku 1844 došlo k relativně výraznému vzestupu podílu zemřelých na tuberkulózu, kdy tato nemoc byla psána jako příčina úmrtí u čtvrtiny zemřelých, a dosáhla tak svého maxima ve sledovaném období (obrázek 12). V dalších letech se tento ukazatel pozvolna snižoval, aby od roku 1865 opět mírně narůstal na hodnoty kolem 20 %. V posledním desetiletí se význam tuberkulózy jako příčiny smrti snížil a podíl takto zemřelých klesl k 17 %.

Obrázek 13. Podíl úmrtí na tuberkulózu v Žitenicích v letech 1800-1899

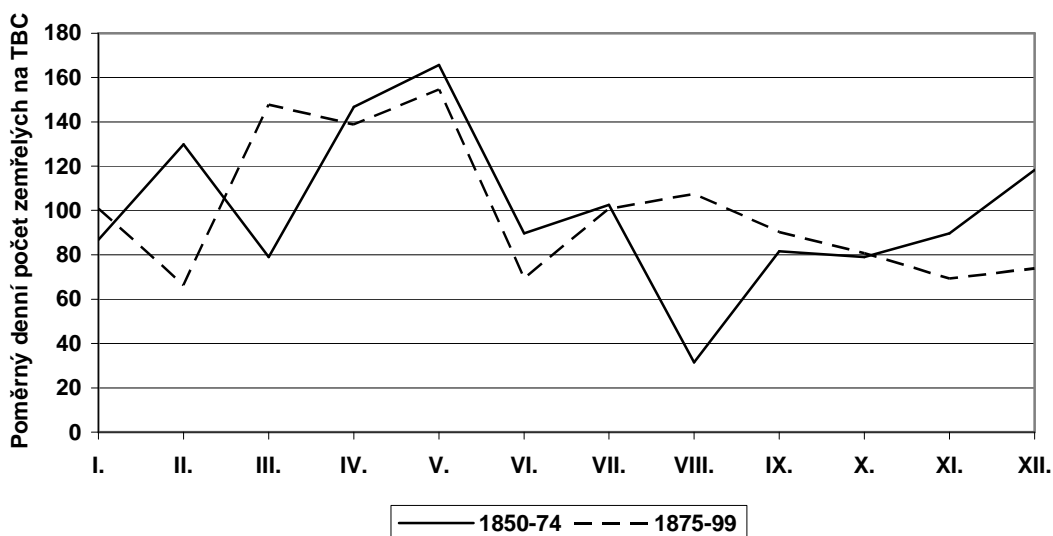

Z důvodu zvýšených počtů úmrtí na tuberkulózu v druhé polovině 19. století bylo vhodné sledovat sezonnost úmrtí na tuto nemoc právě v tomto období (obrázek 13). Úmrtnost na tuberkulózu se poměrně výrazně zvyšovala během jarních měsíců, přičemž maximum bylo soustředěno do května pro celou druhou polovinu 19. století. Bylo to důsledkem dlouhé a vyčerpávající zimy, která výrazně snížila obranyschopnost organismu. V letních měsících úmrtnost na tuberkulózu podstatně klesala (výrazné minimum pro období 1850-1874 bylo dosaženo v srpnu) a do začátku zimy se držela na podprůměrných hodnotách. Od listopadu byl opět patrný vzestup. K podobným závěrům došla i Sabina Dušková pro Ústí nad Labem.⁵⁵

Pokud jde o věk zemřelých na tuberkulózu, nezjistila jsem výraznější rozdíly mezi pohlavími. Úmrtnost na tuberkulózu byla v kojeneckém a dětském věku velmi nízká, protože v tomto věku důležitější roli hrály takové příčiny smrti jako křečové stavy a infekční choroby. Až do 10 let u chlapců a dívek se tuberkulóza

⁵⁵ Sabina Dušková, *Demografický vývoj*, s. 143.

Obrázek 14. Sezonní průběh úmrtnosti na tuberkulózu v Žitenicích v letech 1850-1899

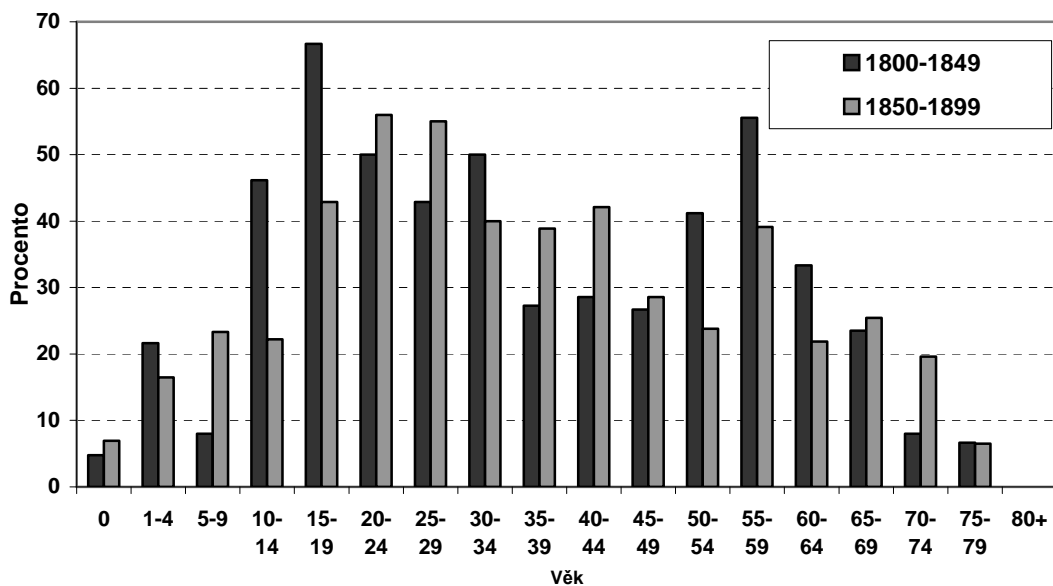

podílela maximálně v 25 % případů. Tuberkulóza začínala výrazně nabývat na významu od 10 let věku a v první polovině 19. století dosahovala nejvyšších hodnot ve věkové skupině 15-19 let pro obě pohlaví. Téměř 70 % zemřelých mužů a 60 % zemřelých žen umíralo v tomto věku na tuberkulózu. V druhé polovině se maximum posouvalo do vyššího věku, u mužů do věku 20-29 let a u žen do věku 30-34 let, i když vysoký podíl ve věku 15-19 let u žen přetrval.

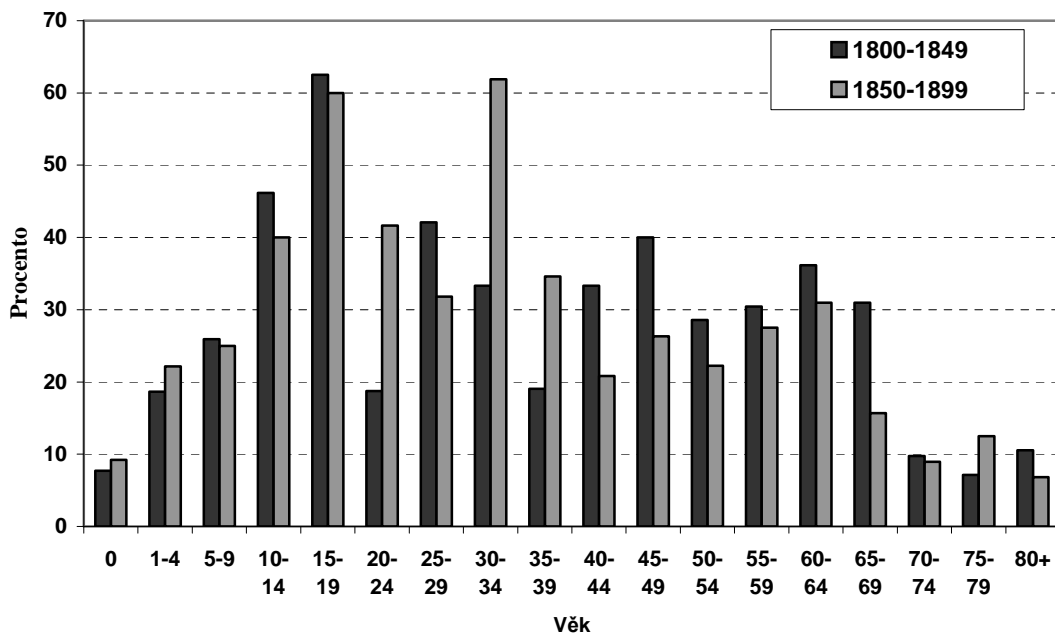
U mužů byly vysoké podíly výrazněji kumulovány do věku 15-34 let, zatímco u žen byly tyto podíly poměrně rovnoměrně rozloženy od 20 až do 70 let. Výjimkou byly věkové skupiny 20-24 a 30-34 let ve druhé polovině sledovaného období, kdy byl v tomto věku podíl zemřelých na tuberkulózu dvakrát vyšší než v období předchozím. Od 60 let věku ztrácela u mužů tuberkulóza jako příčina úmrtí na významu, neboť důležitější úlohu začínaly hrát jiné příčiny (sešlost věkem). U mužů už od 80 let není žádné úmrtí způsobeno tuberkulózou, což je částečně dáno mimo jiné tím, že tohoto věku se dožilo jen malé procento mužů. Také u žen nad 70 let se tuberkulóza podílela pouhými 10 % na celkovém počtu úmrtí.

Rozložení úmrtnosti na tuberkulózu podle věku vykazuje u obou pohlaví podobný charakter. Maximální podíly zemřelých na tuto nemoc byly v kojeneckém a dětském věku u mužů i žen. V 19. století se z celkového počtu zemřelých na tuberkulózu podílely přibližně 13 % děti do jednoho roku, více v jeho druhé polovině (u chlapců o téměř šest procentních bodů, čímž bylo dosaženo nejvyššího podílu ve sledovaném období, a u dívek o dva procentní body). U žen bylo zaznamenáno absolutní maximum (16 %) pro věkovou skupinu 1-4 v letech 1850-1899. Přestože jsou tyto podíly na celkovém počtu zemřelých na tuberkulózu vysoké, hrály na úmrtnosti kojenců a dětí do 5 let minimální roli,

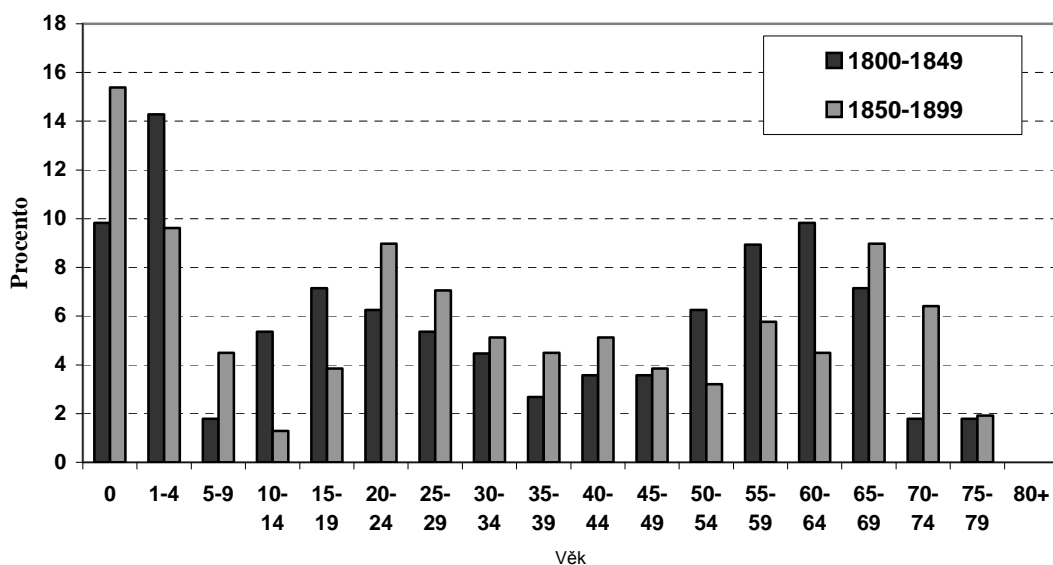
Obrázek 15. Podíl zemřelých mužů na tuberkulózu z úhrnu zemřelých mužů podle věku v Žitenicích v letech 1800-1899

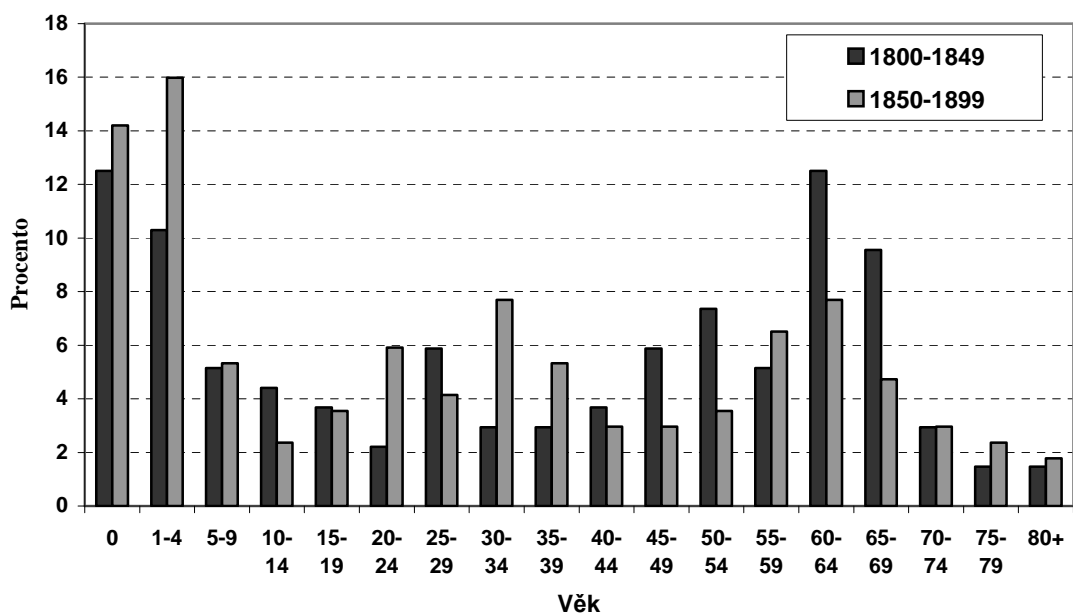
Obrázek 16. Podíl zemřelých žen na tuberkulózu z úhrnu zemřelých žen podle věku v Žitenicích v letech 1800-1899

Obrázek 17. Skladba zemřelých mužů na tuberkulózu podle věku v Žitenicích v letech 1800-1899 (v procentech)

Obrázek 18. Skladba zemřelých žen na tuberkulózu podle věku v Žitenicích v letech 1800-1899 (v procentech)

protože v tomto věku byly významnější jiné příčiny smrti, jako např. křečové stavy a vrozená slabost.

Od 5 let se podíly zemřelých na tuberkulózu z celkového počtu zemřelých výrazně snižovaly až do 55 let u mužů a do 60 let u žen s tím, že ve věkové skupině 15-29 u mužů a 20-39 let u žen docházelo k přechodnému nárůstu (viz

obrázek č. 14 a č. 15). U těchto věkových kategorií se tuberkulóza podílela na celkové úmrtnosti nejvyšší měrou, ale vzhledem k nízké intenzitě celkové úmrtnosti v tomto věku byly absolutní počty, a tedy i podíly zemřelých na tuberkulózu nižší. Od 55 let věku u mužů a 60 let u žen se až do 70 let opět podíl zvyšoval (až na 10 % u mužů a 12 % u žen). Od 70 let se význam tuberkulózy jako příčiny úmrtí výrazně snížil.

8.7. Úmrtnost na epidemie

V průběhu 19. století zasáhly Žitenice čtyři větší epidemie, které byly ve všech případech infekčním onemocněním – jednalo se o tyfus, cholera a úplavici. Tou nejhorší epidemií byla v roce 1850 cholera, na kterou zemřela v tomto roce polovina všech zemřelých.

Tabulka 24. Počet zemřelých na epidemie podle věku a pohlaví v Žitenicích ve vybraných letech

Rok	Druh epidemie	Muži				Ženy				Počet zemřelých na epidemii	Celkový počet úmrtí
		0-1	1-14	15-59	60+	0-1	1-14	15-59	60+		
1806	tyfus	-	-	5	1	-	1	5	1	13	59
1850	cholera	1	4	11	6	1	3	6	6	38	77
1855	úplavice	0	1	3	4	-	6	6	2	22	58
1868	úplavice	3	5	-	-	2	2	1	1	14	50

V roce 1806 propukl v Žitenicích tyfus a vyžádal si 22 % z celkového ročního počtu zemřelých. Zasáhl výhradně věkovou skupinu 15-59 let a podíl zemřelých v tomto věku z celkového počtu úmrtí na tyfus činil 77 %. Ostatní věkové skupiny byly zasaženy jen minimálně. Druhou a velmi výraznou epidemií byla v roce 1850 cholera, která způsobila téměř polovinu úmrtí tohoto roku. Můžeme se domnívat, že počet zemřelých na cholera byl ještě vyšší, protože diagnóza při prvních cholerových epidemiích byla velmi nejistá a často byla zaměňována za jinou nemoc (především za tyfus).⁵⁶ Cholerou byly v Žitenicích zasaženy všechny věkové kategorie, přičemž nejvíce lidí na tuto chorobu umíralo v produktivním a postproduktivním věku. Vyšší byly podíly zemřelých na cholera u mužů.

V roce 1855 a 1868 byla v obci zaznamenána úplavice, která usmrtila 38 % zemřelých v roce 1855 a přes čtvrtinu v roce 1868. V prvním zmiňovaném roce byl zřetelný vyšší podíl zemřelých žen, přičemž rozdíl mezi pohlavími činil 27 procentních bodů. Naopak v šedesátých letech zemřelo na tuto chorobu víc mužů, když rozdíl mezi podíly zemřelých mužů a žen nebyl tak velký (14 pro-

⁵⁶ Marie Vojtíšková, Úmrtnost při prvních třech cholerových epidemiích 19. století v České Lípě. *Historická demografie* 5, 1971, s. 95.

Tabulka 25. Zemřelí na epidemie podle věku a pohlaví v Žitenicích ve vybraných letech (v %)

Rok	Druh epidemie	Podíl zemřelých na epidemie v daném věku z celkového počtu úmrtí na epidemie v daném roce									Úmrtnost na epidemii ¹
		Muži				Ženy				Celkem	
		0-1	1-14	15-59	60+	0-1	1-14	15-59	60+		
1806	tyfus	0,0	0,0	38,5	7,7	0,0	7,7	38,5	7,7	100,0	22,0
1850	cholera	2,6	10,5	28,9	15,8	2,6	7,9	15,8	15,8	100,0	49,4
1855	úplavice	0,0	4,5	13,6	18,2	0,0	27,3	27,3	9,1	100,0	37,9
1868	úplavice	21,4	35,7	0,0	0,0	14,3	14,3	7,1	7,1	100,0	28,0

¹ Podíl zemřelých na epidemii z celkového počtu úmrtí v daném roce

centních bodů). V roce 1855 zasáhla úplavice především muže v produktivním a seniorském věku, ženy pak v dětském věku a ve věkové skupině 15 až 59. Odlišný byl rok 1868, kdy úplavice usmrtila jen chlapce v kojeneckém a dětském věku a ve vyšším věku nebyla vůbec zaznamenána. U žen se v tomto roce vyskytla v každé věkové skupině.

9. Závěr

Výsledky zkoumání potvrdily, že studium farních matrik významně přispívá k pochopení a poznání doby, a je tedy velmi užitečným zdrojem informací. I v 19. století může výrazně obohatit poznání o historickém vývoji, který se nemusí výhradně týkat jen reprodukce obyvatelstva, ale pomáhá pochopit i další oblasti lidské činnosti.

Populační vývoj Žitenic v 19. století zaznamenal určité změny v demografickém chování obyvatelstva. Na počátku století nebyly příliš příznivé podmínky pro rozvoj obce, úroveň porodnosti byla poměrně nízká a společně s horšími úmrtnostními poměry znamenala stagnaci počtu obyvatel. Tato situace byla zapříčiněna špatnou ekonomickou situací a výskytem některých epidemií. Po překonání této krize nastává pro Žitenice nejpříznivější období, což dokazují vysoké přírůstky počtu obyvatel i domů. V následujícím desetiletí dochází k určitému útlumu, který je ale brzy střídán opětovným zvyšováním počtu obyvatel, a tato situace trvá až do 80. let. V posledních dvaceti letech vše nasvědčuje tomu, že nastává přechod k novému typu demografického chování. Významně se totiž snižuje úroveň úmrtnosti a porodnosti. Přirozené přírůstky jsou stále relativně vysoké, ale celkový růst počtu obyvatel je výrazně snižován emigrací.

Vývoj úrovně sňatečnosti odpovídá přibližně situaci, která byla charakteristická pro celé české země. Výjimkou jsou 20. a 30. léta 19. století, kdy se nepříznivé hospodářské podmínky v předchozích letech a zvýšení průměrného sňatkového věku projeví nižší hrubou mírou sňatečnosti. Vzestup intenzity

sňatečnosti byl zaznamenán v 50. a ještě výrazněji v 90. letech, kdy byly pravděpodobně vhodné podmínky pro zakládání rodiny. Žitenice se od ostatních srovnávaných severočeských lokalit odlišovaly vyšším průměrným věkem při prvním sňatku, který se u mužů po celé sledované období pohyboval v rozmezí 27-29 let a u žen mezi 26-28 lety. Rozdíl mezi pohlavími tak činil v průměru jeden rok, zatímco v českých zemích osciloval mezi 3-4 lety. V průběhu 19. století se zvyšoval podíl uzavřených manželství mezi dvěma svobodnými snoubenci, a snižoval se tak podíl opakovaných sňatků, což dokládá zlepšování úmrtnostních poměrů.

Úroveň porodnosti byla v Žitenicích v 19. století nižší, než činil průměr českých zemí, ale vykazovala podobný vývoj. Významný pokles zaznamenaný na konci sledovaného období jen dokazuje změny v reprodukci obyvatelstva. V Žitenicích byl vyšší podíl německého obyvatelstva, což mělo zřejmě vliv na vysoký podíl dětí rozených mimo manželství. Vrcholu bylo dosaženo ve 40. letech, kdy se mimo manželství narodilo průměrně každé čtvrté dítě. Tímto ukazatelem se obec nejvýrazněji odlišovala od lokalit s převažujícím obyvatelstvem české národnosti.

Intenzita úmrtnosti se pohybovala na zhruba stejné úrovni, jako byl průměr v českých zemích, ovlivněna byla především výskytem lokálních epidemií, jako například v roce 1850. Průměrný věk zemřelých dospělých se pohyboval kolem 57 let u mužů a 58 let u žen. Situace se v Žitenicích z hlediska příčin smrti nijak neodlišovala od ostatních srovnávaných lokalit. K nejvýznamnějším příčinám smrti patřily infekční choroby, křečové stavy (vysoký podíl těchto chorob byl dán především nepřesnou diagnózou u značných počtů zemřelých dětí do pěti let) a tuberkulóza, která nabývala na významu až v průběhu 19. století. Tuberkulóza se největší měrou podílela na úmrtnosti osob v produktivním věku, a to jak u mužů, tak u žen, zatímco dětský a postproduktivní věk postihovaly jiné choroby. Dětská a především kojenecká úmrtnost byla v této době rozhodující pro celkovou úroveň úmrtnosti. V Žitenicích dosahovaly její ukazatele nepatrně vyšších hodnot, než byl průměr českých zemí. Kojenecká úmrtnost byla po celé sledované období většinou vyšší u chlapců, přičemž nejmenší rozdíly mezi pohlavími byly zaznamenány u ponovorozenecké úmrtnosti, u níž hrají největší roli exogenní vlivy. Žitenice zasáhly čtyři větší epidemie, které měly velký vliv na celkovou úroveň úmrtnosti v období jejich výskytu. Největší dopad měla epidemie cholery v roce 1850, která se stala osudnou pro polovinu všech zemřelých toho roku.

Demografický vývoj Žitenic v 19. století byl významně ovlivněn vysokým podílem německého obyvatelstva, který se projevil především ve zvýšené úrovni mimomanželské plodnosti, nižší intenzitou porodnosti a vyšším průměrným věkem při prvním sňatku.

Příloha 1. Přirozený pohyb obyvatelstva v Žitenicích v letech 1800-1899

Rok	Absolutní počet				Na 1000 obyvatel			
	sňatky	narození	zemřelí	přirozený přírůstek	sňatky	narození	zemřelí	přirozený přírůstek
1800	8	32	34	-2	10,6	42,4	45,0	-2,6
1801	6	33	25	8	7,9	43,4	32,8	10,5
1802	4	25	24	1	5,3	32,9	31,6	1,3
1803	6	35	21	14	7,8	45,3	27,2	18,1
1804	8	23	34	-11	10,5	30,3	44,7	-14,5
1805	1	30	20	10	1,3	39,1	26,0	13,0
1806	11	31	59	-28	14,9	42,0	79,9	-37,9
1807	8	34	21	13	10,7	45,4	28,0	17,3
1808	4	32	17	15	5,2	42,0	22,3	19,7
1809	3	35	31	4	3,9	45,8	40,5	5,2
1810	8	25	30	-5	10,6	33,0	39,6	-6,6
1811	11	44	26	18	14,2	56,8	33,6	23,2
1812	4	29	22	7	5,1	37,2	28,2	9,0
1813	5	33	28	5	6,4	42,2	35,8	6,4
1814	8	31	45	-14	10,4	40,4	58,7	-18,3
1815	3	27	19	8	3,9	34,9	24,6	10,3
1816	6	27	27	0	7,8	35,0	35,0	0,0
1817	7	44	27	17	8,9	56,0	34,3	21,6
1818	6	39	36	3	7,6	49,5	45,7	3,8
1819	9	35	27	8	11,3	44,1	34,0	10,1
1820	10	40	33	7	12,5	50,1	41,3	8,8
1821	7	24	19	5	8,7	29,9	23,7	6,2
1822	6	36	20	16	7,3	44,1	24,5	19,6
1823	5	25	25	0	6,1	30,7	30,7	0,0
1824	6	35	22	13	7,3	42,4	26,6	15,7
1825	2	31	21	10	2,4	37,2	25,2	12,0
1826	6	40	31	9	7,1	47,6	36,9	10,7
1827	10	28	22	6	11,8	33,1	26,0	7,1
1828	1	32	33	-1	1,2	38,0	39,2	-1,2
1829	5	42	21	21	5,8	48,7	24,4	24,4
1830	3	33	19	14	3,4	37,8	21,7	16,0
1831	6	28	29	-1	6,9	32,1	33,3	-1,1
1832	7	36	18	18	7,9	40,6	20,3	20,3
1833	5	32	15	17	5,5	35,5	16,6	18,8
1834	5	35	18	17	5,4	38,1	19,6	18,5
1835	6	32	28	4	6,5	34,8	30,4	4,3
1836	9	34	14	20	9,6	36,2	14,9	21,3
1837	5	25	27	-2	5,4	26,8	28,9	-2,1
1838	9	41	27	14	9,5	43,3	28,5	14,8
1839	4	27	22	5	4,2	28,4	23,2	5,3
1840	5	35	31	4	5,3	36,8	32,6	4,2
1841	6	20	21	-1	6,3	21,1	22,1	-1,1
1842	8	41	33	8	8,4	42,9	34,5	8,4
1843	9	23	26	-3	9,5	24,2	27,4	-3,2

Příloha 1. Přirozený pohyb obyvatelstva v Žitenicích v letech 1800-1899
(pokračování)

Rok	Absolutní počet				Na 1000 obyvatel			
	sňatky	narození	zemřelí	přirozený přírůstek	sňatky	narození	zemřelí	přirozený přírůstek
1844	10	30	15	15	10,4	31,1	15,6	15,6
1845	10	38	23	15	10,2	38,9	23,5	15,4
1846	6	38	20	18	6,0	38,3	20,1	18,1
1847	6	34	29	5	6,0	34,1	29,1	5,0
1848	14	39	34	5	14,0	39,0	34,0	5,0
1849	6	52	22	30	5,8	50,6	21,4	29,2
1850	13	34	77	-43	13,2	34,6	78,3	-43,7
1851	13	41	33	8	13,2	41,5	33,4	8,1
1852	8	37	28	9	8,0	37,2	28,1	9,0
1853	13	32	26	6	13,0	32,1	26,0	6,0
1854	16	41	21	20	15,8	40,4	20,7	19,7
1855	8	34	58	-24	8,1	34,4	58,6	-24,3
1856	6	36	19	17	6,0	35,9	18,9	16,9
1857	8	39	39	0	8,0	39,0	39,0	0,0
1858	9	41	21	20	8,8	40,3	20,6	19,6
1859	8	49	31	18	7,7	47,4	30,0	17,4
1860	8	48	31	17	7,6	45,8	29,6	16,2
1861	4	46	29	17	3,8	43,3	27,3	16,0
1862	9	32	25	7	8,4	30,0	23,4	6,6
1863	7	46	24	22	6,4	42,3	22,1	20,2
1864	5	39	32	7	4,6	35,8	29,3	6,4
1865	9	36	31	5	8,2	32,9	28,4	4,6
1866	6	41	40	1	5,5	37,6	36,6	0,9
1867	6	45	34	11	5,5	40,9	30,9	10,0
1868	16	43	50	-7	14,7	39,4	45,8	-6,4
1869	12	42	21	21	10,8	37,9	18,9	18,9
1870	8	48	39	9	7,2	42,9	34,9	8,0
1871	10	34	29	5	8,9	30,2	25,8	4,4
1872	11	47	36	11	9,7	41,4	31,7	9,7
1873	10	42	34	8	8,7	36,7	29,7	7,0
1874	11	46	33	13	9,5	39,7	28,5	11,2
1875	6	43	36	7	5,1	36,9	30,9	6,0
1876	12	46	48	-2	10,3	39,5	41,2	-1,7
1877	8	37	24	13	6,8	31,4	20,4	11,0
1878	6	42	40	2	5,1	35,5	33,9	1,7
1879	9	32	40	-8	7,7	27,3	34,1	-6,8
1880	7	40	33	7	5,9	33,8	27,9	5,9
1881	11	43	20	23	9,2	35,8	16,7	19,2
1882	16	42	37	5	13,3	35,0	30,8	4,2
1883	11	44	38	6	9,1	36,6	31,6	5,0
1884	16	43	42	1	13,3	35,8	35,0	0,8
1885	10	52	51	1	8,4	43,4	42,6	0,8
1886	8	42	49	-7	6,7	35,4	41,3	-5,9
1887	15	42	36	6	12,6	35,4	30,3	5,1

**Příloha 1. Přirozený pohyb obyvatelstva v Žitenicích v letech 1800-1899
(dokončení)**

Rok	Absolutní počet				Na 1000 obyvatel			
	sňatky	narození	zemřelí	přirozený přírůstek	sňatky	narození	zemřelí	přirozený přírůstek
1888	6	38	20	18	5,0	31,6	16,6	15,0
1889	10	44	43	1	8,3	36,7	35,9	0,8
1890	9	33	39	-6	7,6	27,8	32,8	-5,1
1891	7	33	28	5	5,9	27,7	23,5	4,2
1892	13	28	30	-2	11,0	23,6	25,3	-1,7
1893	14	45	33	12	11,7	37,6	27,6	10,0
1894	8	31	26	5	6,7	25,8	21,7	4,2
1895	19	43	32	11	15,7	35,6	26,5	9,1
1896	15	50	41	9	12,3	41,1	33,7	7,4
1897	12	43	48	-5	9,9	35,6	39,7	-4,1
1898	19	57	27	30	15,4	46,1	21,8	24,3
1899	12	39	34	5	9,7	31,5	27,4	4,0

Příloha 2. Klasifikace příčin smrti podle L. Dokoupila a A. Šimečkové⁵⁷

- I. Infekční choroby** (např. tyfus, úplavice, suchá zimnice, záškrť, spála, zánět v krku aj.)
- II. Tuberkulóza a skrofle**
- III. Plicní choroby** (zápal plic, ochroma plic, rozedma plic aj.)
- IV. Střevní choroby** (zánět střev, střevní vřed, střevní sněť, katar žaludku aj.)
- V. Mozkové choroby** (zánět mozku, ochroma mozku, vodnatelnost hlavy aj.)
- VI. Křečové stavy** (psotník, vřed)
- VII. Gynekologická onemocnění** (horečka omladnic, poporodní sepse)
- VIII. Srdeční choroby**
- IX. Choroby, které nelze zařadit do předcházejících skupin, uváděné samostatně** (např. celková vodnatelnost, rakovina, zánět jater, zánět ledvin, dna, sešlost věkem aj.)
- X. Blíže neurčitelné choroby**
- XI. Nehody** (důlní neštěstí, vykrvácení následkem zranění, popálení, utopení, úraz následkem nadměrného požití alkoholu aj.)

⁵⁷ Alena Šimečková, Lumír Dokoupil, Příčiny úmrtí obyvatelstva ostravské průmyslové oblasti v 19. století. *Historická demografie* 9, 1985, s. 144.

Summary

The Demographic Development of Žitenice in the 19th Century

The population development of Žitenice in the 19th century revealed certain changes in the demographic behaviour of the population. At the start of the century, the conditions for the development of the village were not very favourable, the fertility rate was relatively low, and that combined with a relatively high mortality rate resulted in the stagnation of population size. After overcoming this crisis, Žitenice experienced a more positive period of development manifested in larger increases in the size of the population and an increasing number of buildings. During the last twenty years of the 19th century it is evident that a transition to a new type of demographic behaviour occurred. Mortality and fertility rates decreased significantly. The rates of natural growth were still relatively high, but the overall increase in the size of the population was substantially decreased by emigration.

Marriage rate trends roughly corresponded to the situation throughout the Czech lands. Exceptions were the 1820s and 1830s, when the marriage rate was low owing to the poor economic circumstances of the preceding years and the increase in the average marrying age. There was an increase in the marriage rate in the 1850s and even more sharply again in the 1890s. Žitenice differed from other localities by the higher average marrying age of first-time spouses, at 27-29 for men and 26-28 for women throughout the period under observation. There was thus on average a one-year difference in marrying age between men and women, while elsewhere in the Czech lands the average difference was around 3-4 years. Over the course of the 19th century the percentage of marriages between two first-time spouses increased, accompanied by a related decrease in the proportion of repeat marriages, a change that indicates an improvement of mortality rates.

The fertility rate in Žitenice in the 19th century was lower than for the Czech lands overall, but it showed similar development. A significant decline was recorded at the end of the observed period. In Žitenice there was a larger proportion of German inhabitants, and this was a significant factor in the high proportion of children born to unwed parents. This trend peaked in the 1840s, when one in every four children was born outside a marriage.

The mortality rate was roughly at the same level as elsewhere in the Czech lands and was affected primarily by the occurrence of local epidemics, as for example in 1850. Toward the end of the observed period an improvement of the mortality rate occurred in connection with changes in demographic

behaviour. With regard to cause of death, the situation in no way differed from that in other locations. Among the most significant causes of death were infectious diseases, convulsions (the high proportion of these diseases was primarily owing to inexact diagnoses of many of the children who died before that age of 5) and tuberculosis, which began to grow in significance only in the 19th century. Child and especially infant mortality had a significant effect on the overall mortality rate. In Žitenice these indicators reached slightly higher values than the average for the Czech lands. Žitenice was hit by four larger epidemics – the biggest effect was the cholera epidemic in 1850, which accounted for one-half of all deaths that year.

Vývoj sňatečnosti ve farnosti Rožmberk nad Vltavou v 19. století

Marika Poulová

Farnost Rožmberk nad Vltavou se nacházela v oblasti hospodářsky i průmyslově stagnujícího Pošumaví. Byla součástí skupiny far, které od počátku 17. století postupně obsazovali mniši cisterciáckého kláštera ve Vyšším Brodě. Tato práce je založena na excerpci záznamů z rodových katastrů, uložených ve Státním oblastním archivu v Třeboni, které byly vyšebrodskými mnichy vedeny jako indexy k matrikám narození (křtů), sňatků a úmrtí (pohřbů). Jedná se o pramen jedinečného charakteru, který na rozdíl od matrik nepředkládá člověka jako jednotlivce, ale vidí ho v síti rodinných vztahů a vazeb. Tyto záznamy tedy umožňují snazší orientaci i zajištění obsáhlejšího souboru rodin, což dává možnost přesněji posoudit podstatu demografických událostí a odhalit určité strategie chování historických populací.¹ K vypracování této studie byly použity tři svazky rodových katastrů pro farnost Rožmberk nad Vltavou s čísly 15-17, z nichž se mi podařilo získat informace o více než 2200 rodinách.

Při zpracování jsem využila metody rekonstrukce rodiny, které pro studium demografických ukazatelů v 19. století dosud nebylo užito. Soustředila jsem se přitom na postižení sňatečnosti ve vesnickém prostředí a otázku její proměny v období nazývaném demografickou revolucí. Při zjišťování dlouhodobých populačních tendencí a proměn bylo užito agregativního přístupu.

¹ Na význam tohoto pramene upozornila již Jiřina Psíková, Rodové katastry uložené ve Státním archivu v Třeboni, *Historická demografie* 8, 1983, s. 75-79.

Otázce sňatečnosti byla v české historiografii až dosud přičítána poměrně velká pozornost. Řadu studií věnovala této problematice zejména Ludmila Fialová,² která na základě dlouhodobých populačních trendů vystihla právě strukturální proměnu populace českých zemí. Pavel Vereš³ se naproti tomu zabýval spíše otázkou sezónnosti sňatků a jejich proměn v důsledku postupné sekularizace společnosti. Naopak Iva Heroldová⁴ na uzavírání sňatků pohlížela spíše z etnografického hlediska a nastínila je na základě proměn svatebních obyčejů. Jako mikrosundu otázku vývoje sňatečnosti uchočila Blanka Štěrbová,⁵ která na základě matričních zápisů a využití agregativní metody podala obraz dlouhodobého vývoje uzavírání sňatků ve dvou jihočeských farnostech Novosedlech nad Nežárkou a Střelských Hošticích. Spíše z hlediska právního problematiku manželského soužití krátce nastínil Jiří Prokopec.⁶

Metody rekonstrukce historické rodiny bylo využito v práci Petra Mužíka⁷ o demografickém vývoji Domažlic, který sledoval až do roku 1830, nebo v sondě Ladislava Duška⁸ o obyvatelstvu Budyně nad Ohří. Naopak práce Jany Beránkové⁹ o obyvatelstvu města Kouřimi a demografický obraz farnosti Třeboň od Marie Rápásové¹⁰ vycházely z anonymní metody, která je výhodnější pro postihu proměny demografických jevů na delším časovém úseku.

² Ludmila Fialová, Sezónnost demografických událostí v českých zemích v 17. až 20. století, *Demografie* 37, 1995, s. 9-21; táž, Sňatkový věk obyvatelstva Starého Města pražského v 19. století, *Documenta Pragensia* 13, 1996, s. 175-183; táž, Příspěvek k možnostem studia sňatečnosti v českých zemích za demografické revoluce, *Historická demografie* 15, 1985, s. 89-121.

³ Pavel Vereš, Sezónnost sňatků v českých zemích v letech 1851 až 1984, *Český lid* 74, 1987, s. 32-35.

⁴ Iva Heroldová, Uzavírání sňatků a svatební obyčeje v Čechách ve 2. pol. 18. stol. a v 1. pol. 19. stol., *Český lid* 62, 1975, s. 129-139.

⁵ Barbora Štěrbová, Vývoj sňatečnosti v lokalitě Novosedly nad Nežárkou v letech 1686-1910, *Historická demografie* 11, 1987, s. 97-140; táž, Sňatečnost a sňatková migrace ve farnosti Střelské Hoštice v letech 1645-1890, *Jihočeský sborník historický* 58, 1989, s. 125-136.

⁶ Jiří Prokopec, Manželství a rozvody v českých zemích v 19. století, *Demografie* 30, 1988, s. 310-313.

⁷ Petr Mužík, Obyvatelstvo města Domažlic v letech 1631-1830, *Sborník archivních prací* 24, 1986, s. 103-179.

⁸ Ladislav Dušek, Obyvatelstvo města Budyně nad Ohří v letech 1701-1850, *Ústecký sborník historický*, 1985, s. 143-239.

⁹ Jana Beránková, Vývoj obyvatelstva v Kouřimi v letech 1650-1850, *Historická demografie* 18, 1994, s. 69-104.

¹⁰ Marie Rápásová, Demografický vývoj farnosti Třeboň v letech 1750-1829, *Archivum Trebonense* 5, 1982, s. 82-100.

S vývojovou etapou, kterou jsem si zvolila za cíl svého bádání, časově nejvíc koresponduje studie Sabiny Duškové¹¹ o vývoji města Ústí nad Labem, ve svém metodickém přístupu však využívá pouze agregativního zpracování populačních trendů. Nehledě na skutečnost, že právě 19. století bylo pro severní Čechy etapou velkého průmyslového rozvoje, kdy se výrazně prohloubila propast mezi urbanizovanými oblastmi na severu a neúrodnými regiony na jihu.¹² Právě určitá zaostalost a nerozvinutost jižních Čech¹³ v 19. století mě přivedla na myšlenku hledat analogii spíše ve stoletích dřívějších a ukázat, do jaké míry se dynamismus moderního podnikání promítl právě do populačního vývoje neúrodných oblastí.

Sňatek byl vždy ovlivňován nejen ekonomickým zázemím, ale především strukturou kulturních a náboženských hodnot doby, ve které člověk žil. Svatba, stejně jako křtiny a pohřeb, byla významným mezníkem v životě našich předků. Jejich konání bylo příležitostí k setkávání a obsah těchto klíčových životních okamžiků byl také silně ritualizován.¹⁴ Sňatkem se muž a žena stávali dospělými a mohli se považovat za plnoprávné občany společnosti. Vstupem do manželství se vymanili z domu rodičů a založili svou vlastní domácnost, za kterou nesli sami zodpovědnost.

Svatba se mohla konat až po čtení ohlášek;¹⁵ ve třech po sobě následujících svátečních dnech ve farnostech obou snoubenců kněz veřejně ohlásil jejich záměr vstoupit ve svazek manželský větou: „Oznamuje se láskám vašim, že ve stav svatého manželství vstoupiti míní...“.¹⁶ Během tohoto období mohl každý upozornit na možné překážky, které by uzavření sňatku bránily.¹⁷ Sva-

¹¹ Sabina Dušková, Demografický vývoj Ústí nad Labem v 19. století, *Historická demografie* 24, 2000, s. 109-162.

¹² Ludmila Kárníková, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754-1914*, Praha 1965, s. 65.

¹³ Podle Kárníkové se na přelomu 18. a 19. století dovršila charakteristická dvojpolovost českých zemí průmyslových a zemědělských krajů; jižní Čechy zůstávaly bez železničního spojení a chyběly zde i průmyslové suroviny, podobně ani zemědělství nebylo v těchto podmínkách schopno velkého vývoje, výsledkem byla depopulace jižních Čech ve druhé polovině 19. století. Srov. Ludmila Kárníková, *Vývoj obyvatelstva*, s. 65, 117-119.

¹⁴ O těchto klíčových okamžicích v životě lidí se mluví jako o tzv. přechodových rituálech. Sňatek jako důležitý přechodový rituál je i námětem knihy Arnold van Gennepa, *Přechodové rituály. Systematické studium rituálů*, Praha 1997, s. 110-136.

¹⁵ Více též: Jean Claude Bologne, *Svatby. Dějiny svatebních obřadů na Západě*. Praha 1997, s. 222-224.

¹⁶ Srov. Karel Pejml, *Český lid ve svých názorech, obyčejích a pověrách*, Praha 1941, s. 176; Iva Heroldová, *Uzavírání sňatků*, s. 129-138.

¹⁷ Obecně byly zakázány sňatky mezi příbuznými a duchovně spřízněnými osobami, tj. kmotry, resp. kmotrami a kmotřenci. Koncil roku 1059 definoval zásadu sedmi stupňů příbuznosti, ale již lateránský koncil roku 1215 snížil tuto hranici na čtyři stupně. Toto

tební obřad byl záležitostí celé vesnice a stával se velkou událostí pro všechny příbuzné a sousedy, které bylo nutné na svatbu pozvat.¹⁸ Datum sňatku bylo tedy nezbytné stanovit s předstihem, tak aby termín svatebního veselí nekolidoval s pracovním vyčerpáním v době polních prací a křesťanskými svátky. Církevní předpisy v podstatě zakazovaly pouze dvě období během čtyřtýdenního adventu před Vánocemi¹⁹ a šestitýdenního postu před Velikonocemi.²⁰

Svatební obřad a hostina se stávaly jednou z mála příležitostí k hromadnému veselí; obzvláště „veselky“ snoubenců pocházejících ze zámožných rodin trvaly i několik dní.²¹ Vystrojení svatby rodinný rozpočet značně zatížilo, ne-li zcela vyčerpalo; snad proto bylo na vesnici zvykem, že pozvaní hosté posílali nevěstě naturální a peněžní dary ve formě „přídanku“ nebo „pomoci“. Nevěsta na oplátku pozvanému přichystala „vejslužku“ v podobě svatebních koláčů.²²

Rodinný stav a věk snoubenců

Věk snoubenců se výrazně promítal do vývoje plodnosti a počtu dětí, narozených manželskému páru.²³ V rožmberské farnosti patřily po celé století k nejvíce zastoupeným sňatky oboustranně první, podíl tzv. protogamních sňatků se pohyboval kolem 81,7 %.²⁴ Stejný trend v uzavírání sňatků však byl

omezení trvalo až do roku 1917, kdy se počet zapovězených stupňů omezil na tři (tj. do bratranců z druhého kolena); více Jean Claude Bologne, *Svatby*, s. 374-378.

¹⁸ O významu svatebního veselí svědčí i to, že bylo v minulosti akceptováno i církví, která jiné zábavy s tancem zakazovala; srov. Čeněk Zíbrt, *Jak se kdy v Čechách tancovalo*, Praha 1960, s. 166-167.

¹⁹ Doba od konce listopadu a téměř celého prosince, protože sňatky mohly být uzavírány až po Vánocích.

²⁰ Vymezení velikonočního postu je složitější, protože termín Velikonoc kolísá mezi 22. březnem a 25. dubnem. Období velikonočního postu pak začíná Popeleční středou, která bezprostředně následuje po masopustním úterý a může připadat na středu v období od 4. února do 10. března.

²¹ Karel Jaromír Erben, *Prostonárodní české písně a říkadla*, Praha 1886, s. 321; Pavel Popelka, *Svatba v sociálním systému vesnice a sociální funkce svatebního veselí*, *Studia Comeniana et historica* XVI/31, Uherský Brod 1986, s. 84-97; Eduard Maur, *Populační vývoj českých komorních panství po válce třicetileté*, *AUC – Phil. et hist.* 3, 1972, s. 50.

²² Karel Pejml, *Český lid*, s. 179; Iva Heroldová, *Uzavírání sňatků*, s. 132.

²³ Přičemž význam pro růst porodnosti mají především první sňatky. Např. Henri Leridon se domníval, že plodností druhých a dalších manželství byla nahrazena jen pětina až čtvrtina předpokládaného počtu porodů, které nebyly uskutečněny v důsledku předčasného rozpadu manželství. Více: *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*, Praha 1990, s. 314-315.

²⁴ I ostatní venkovské lokality vykazují obdobné výsledky ve farnosti Střelských Hošticích tvořily oboustranně první sňatky v období 1645-1890 podíl 80-85 %. Ve farnosti Novosedly nad Nežárkou v letech 1820-1879 protogamní sňatky tvořily 80,1 %, pro období 1880-1910

v 19. století patrný i v městském prostředí, v Ústí nad Labem²⁵ tvořily v letech 1800-1889 sňatky uzavřené mezi oboustranně svobodnými snoubenci 81,5 %.²⁶

Tabulka 1. Rodinný stav snoubenců v rožmberské farnosti (1800-1899)

Rodinný stav ženicha	Rodinný stav nevěsty					
	svobodný		ovdovělý		celkem	
	počet	%	počet	%	počet	%
1800-1824						
svobodný	316	80,6	22	5,6	338	86,2
vdovec	48	12,3	6	1,5	54	13,8
celkem	364	92,9	28	7,1	392	100,0
1825-1849						
svobodný	390	83,5	18	3,9	408	87,4
vdovec	48	10,3	11	2,3	59	12,6
celkem	438	93,8	29	6,2	467	100,0
1850-1874						
svobodný	483	80,9	36	6,0	519	86,9
vdovec	69	11,6	9	1,5	78	13,1
celkem	552	92,5	45	7,5	597	100,0
1875-1899						
svobodný	413	82,3	18	3,6	431	85,9
vdovec	61	12,1	10	2,0	71	14,1
celkem	474	94,4	28	5,6	502	100,0

Podíl ovdovělých mužů, kteří se opětovně ženili se svobodnou dívkou, dosahoval v průměru 11,6 %. Projevuje se zde zřejmě již od starších dob rozšířený zvyk, že se vdovec relativně vyššího věku při svém druhém nebo dalším sňatku ženil s mladou dívkou,²⁷ která s sebou nepřiváděla děti a starosti

dosáhly dokonce hodnoty 86,0 % Srov. Blanka Štěrbová, Sňatečnost a sňatkové migrace, s. 126; táž, Vývoj sňatečnosti, s. 108-109.

²⁵ Sabina Dušková, *Demografický vývoj*, s. 125.

²⁶ Poměrně vysokých hodnot u protogamních sňatků bylo dosaženo i ve studiích pro 18. století: ve Střelských Hořticích tvořily tyto sňatky podíl 82,9 %, v Novosedlích nad Nežárkou pak 71,6 % ze všech uzavřených sňatků; srov. Blanka Štěrbová, Sňatečnost a sňatkové migrace, s. 126; táž, Vývoj sňatečnosti, s. 91-139. O něco nižší byl počet protogamních snoubenců v Hostivaři a farnosti Petra a Pavla v Brně, kde podíl těchto sňatků dosáhl pouze 65,0 %, resp. 61,7 %. V některých pražských farnostech se podíl těchto sňatků pohyboval mezi lety 1623-1783 dokonce jen kolem hodnoty 60 %. Více: Barbora Laš'ovková, *Demografický vývoj hostivařské farnosti v 18. století*, Diplomová práce, FF UK, Praha 1994, s. 29-30; Petra Brabcová, *Demografické charakteristiky brněnského obyvatelstva v 18. století (historicko-demografická studie)*, Doktorská práce, FF MU, Brno 1999, s. 98-101; Eva Kačerová, Sňatečnost v 17. a 18. století ve světle matrik pražské farnosti Panny Marie pod řetězem, *Historická demografie* 28, 2004, s. 37.

²⁷ Eduard Maur, *Populační vývoj*, s. 9-80.

z prvního manželství a byla schopná plodit další děti.²⁸ Naopak podíl vdov, které uzavíraly sňatek se svobodným mužem, se pohyboval pouze kolem hodnoty 5 %. Je tedy více než zřejmé, že vdovy měly mnohem menší naději uzavřít nový sňatek než muži; nezanedbatelným faktorem se v tomto ohledu stával také sociální status vdovy a její ekonomické zabezpečení. Sňatky mezi ovdovělými navzájem tvořily během celého století jen necelá 2 %.²⁹

Důležitý vliv na homogenitu či heterogenitu manželského páru měla i stálá přítomnost smrti v životě lidí, především pak propuknutí války nebo epidemie se výrazně promítaly do nárůstu počtu druhých a dalších sňatků. Již v 18. století sice z území Čech a Moravy vymizela morová nákaza,³⁰ v 19. století se však objevily jiné závažné choroby, které neustále ohrožovaly život lidí.³¹ Z rodových katastrů však bohužel není možné zjistit příčinu smrti zdejších obyvatel, a proto jsem se touto problematikou blíže nezabývala.

Tabulka 2. Věk snoubenců ve farnosti Rožmberk v letech 1800-1899 (procenta)

Typ sňatku	Starší muž	Stejně staří	Starší žena
Mládenc - dívka	72,3	6,2	21,5
Vdovec - dívka	89,2	1,5	9,3
Mládenc - vdova	31,3	7,1	61,6
Vdovec - vdova	60,0	33,3	6,7
Celkem	71,6	5,5	22,9

Při zkoumání sňatkového věku snoubenců byl brán zřetel také na věkový rozdíl mezi partnery. Při vstupu do manželství byl muž zhruba v 72 % starší než

²⁸ Většinou teprve s druhou ženou si však muž dokázal plně uvědomit užitečnost a nezbytnost ženské pomoci v rodině a hospodářství. O tomto rozporu v postavení obou žen se zmiňuje řada přísloví: „První žena služka, druhá milenka“ (Bordeaux), „První má slzy, druhá květy.“ (Provence). Negativně byla však vnímána zejména její role pečovatelky o děti z prvního manželství, které se odráží i v pejorativním oslovení „macecha“. Srov. *Dětství*, s. 313.

²⁹ Ve městě je situace obdobná: v Ústí nad Labem byl sňatek mezi vdovcem a dívkou uzavřen v 11,3 %, mezi mláďencem a vdovou v 4,4 % a mezi dvěma ovdovělými partnery ve 2,8 %.

³⁰ Střední Evropu a tedy i české země zasáhly poslední morové epidemie kolem roku 1680 a 1713, ve východní Evropě se pak naposledy objevil počátkem 70. let 18. století. Srov. *Dětství*, s. 281-282; Petr Svobodný – Ludmila Hlaváčková, *Dějiny lékařství v českých zemích*, Praha 2004, s. 65-68.

³¹ Špatné hygienické poměry a zkažená voda vedly k rozšiřování tyfu a dyzenterie; od počátku 18. století vyvolávaly obavu i černé neštovice, které mohly způsobit trvalou slepotu; ve 30. letech 19. století se do Evropy rozšířila z Asie epidemie cholery, která se do českých zemí znovu vrátila ještě v 40. a 70. letech 19. století. Charakteristickou nemocí 19. a také první poloviny 20. století byla zejména tuberkulóza, která postihovala prakticky všechny vrstvy obyvatelstva. Srov. *Dějiny obyvatelstva*, s. 175-179; Petr Svobodný – Ludmila Hlaváčková, *Dějiny lékařství*, s. 92-93, 120-122.

žena, naopak žena byla starší jen ve 23 % případů, v 6 % byli oba partneři stejně staří. Podíl těchto manželství se vždy lišil podle typu manželského svazku; pokud se jednalo o sňatek uzavíraný mezi vdovou a mláďencem, převažovaly sňatky, v nichž byly starší ženy. Naopak v manželstvích vdovců a svobodných dívek byl v naprosté většině (89,2 %) starší muž. Nejvíce sňatků mezi stejně starými partnery pak bylo uzavřeno ve skupině vdovec a vdova.

Sňatkový věk svobodných snoubenců

Sňatek i dnes představuje jakýsi mezník v životě každého člověka a nejinak tomu bylo i v minulosti. Sňatek se stával významnou životní i společenskou událostí, která měnila pozici jedince jak z hlediska života rodinného, tak i celého životního cyklu. I přes nepochybné sympatie mezi snoubenci není příliš pravděpodobné, že by při výběru partnera stály na prvním místě city a vzájemná přitažlivost. Pohnutky k uzavření sňatku byly především věcné a byly ovlivňovány racionálními úvahami rodičů, kteří museli ke sňatku dát své požehnání. Manželství uzavřené bez souhlasu rodičů bylo považováno za hřích a vzepření se jejich vůli mělo být trestáno vyděděním.³²

Věk snoubenců zákonitě odrážel hospodářskou a ekonomickou situaci země a společnosti; od počátku 19. století se pro vznik nového manželství stávala stále více aktuální celková finanční a sociální pozice snoubenců. Do věku snoubenců se výraznou měrou promítalo jejich sociální postavení, tj. sedlák si mohl dovolit svou dceru provdat dříve než podruh a také synové sedláků jako dědicové otcovských gruntů vstupovali do manželství mladší než muži z nižších sociálních sfér, kteří nejprve museli nabýt dostatečného ekonomického potenciálu, aby byli schopni budoucí rodinu uživit.

Tabulka 3. Sňatkový věk dívek v rožmberské farnosti (1800-1899)

Období	1800-1824	1825-1849	1850-1874	1875-1899	Celkem
15-19	-	26	18	6	61
20-24	43	83	101	83	310
25-29	50	69	101	90	310
30-34	25	25	59	40	149
35-39	15	19	31	20	85
40-44	4	12	10	6	32
45-49	-	4	4	3	11
50-54	1	-	1	-	2
55-59	-	-	-	1	1
Celkem	149	238	325	249	961
Průměrný věk	27,8	26,9	28,2	27,8	27,7
Medián	25	24	26	25	26

³² Iva Heroldová, *Uzavírání sňatků*, s. 132.

V souladu s občanským zákoníkem z roku 1811³³ jedinec nabýval plnoletosti až ve věku 24 let, v případě sňatku mladších osob byl nutný souhlas rodičů či zákonných zástupců; muži navíc mohli uzavřít sňatek až po absolvování vojenské služby, která byla povinná pro stále větší okruh mužů a byli od ní osvobozeni pouze dědicové selských gruntů a někteří státní zaměstnanci.³⁴ Po roce 1858 byla hranice posunuta na 22 let; muž, který nedosáhl tohoto věku, musel žádat o mimořádné povolení sňatku na místodržitelství.³⁵

Tabulka 4. Sňatkový věk mláďenců v rožmberské farnosti (1800-1899)

Věk, charakteristika	1800-1824	1825-1849	1850-1874	1875-1899	Celkem
15-19	2	3	-	1	6
20-24	35	53	34	13	135
25-29	45	85	107	97	334
30-34	35	50	88	60	233
35-39	19	25	40	27	111
40-44	5	6	24	17	52
45-49	1	-	6	6	13
50-54	2	1	3	2	8
55-59	-	3	-	-	3
60+	-	-	1	-	61
Celkem	144	226	303	223	896
Průměrný věk	29,5	29,6	32,0	31,6	30,9
Medián	28	29	30	30	29

V rozporu s občanským zákoníkem se pro uzavření manželství od 20. let 19. století stalo nezbytným získání povolení k sňatku;³⁶ instituce udílení tzv. sňatkových konsensů³⁷ byla úzce spojena s obavou z nárůstu radikálních

³³ Vedle samotného sňatkového věku formuloval také právo majetkové, osobní a manželské, právní poměry rodičů a dětí, poručnictví a adopci atd. Jiří Klabouch *Manželství a rodina v minulosti*, Praha 1962, s. 122-123.

³⁴ Mělo se tak předejít sňatkům uzavíraným ve snaze vyhnout se vojně. Svatba byla povolována pouze v případě, že mládenec prokázal dostatečné finanční prostředky, které by postačily k obživě rodiny v době jeho nepřítomnosti. Jiří Klabouch, *Politický konsens k manželství v Čechách (z novějších dějin manželství v našich zemích)*, Praha 1960, s. 29-30.

³⁵ *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha 1998, s. 161.

³⁶ Podobných omezení bylo již dlouhou dobu využíváno vůči určitým skupinám populace. Myšlenka regulace obyvatelstva byl v Čechách aplikována především na židovské obyvatelstvo. Jiří Klabouch, *Zvláštní manželské právo osob židovského náboženského vyznání*, Praha 1959.

³⁷ Označení sňatkový konsens se poprvé objevuje až roku 1849 v odpovědi ministerstva vnitra na dotaz pražského gubernia, jak mají postupovat v udílení povolení k svatbě (zákonem

složek obyvatelstva, tj. bezzemků na venkově a dělníků ve městech.³⁸ Rozhodování bylo ponecháno vrchnostenským úřadům a později přešlo do kompetence obecní samosprávy, pro získání spolehlivých podkladů měly být zřízeny mravnostní cenzurní komise složené vždy z kněze, učitele a 2-3 důvěryhodných občanů.³⁹ K udílení sňatkových konsensů však nebyla nikdy vytvořena právní koncepce, získání tohoto povolení tak do značné míry vycházelo z uzuálního práva a zvyklostí typických pro místo bydliště snoubenců. Instituce politický konsensů se udržela v platnosti až do roku 1868.⁴⁰

Tabulka 5. Průměrný sňatkový věk ve vybraných lokalitách (17.-19. století)

Lokalita	Období	Muži	Ženy
Budyně	1701-1750	27,5	23,7
Hostivař	1688-1763	25,5	22,8
Břevnov	1700-1750	26,1	25,6
Oppeheim	1650-1794	26,9	23,1
Luzern	1786-1895	29,3	27,2
Meulan	1765-1789	28,0	26,3
Silenen	1765-1785	26,5	24,0
Třeboň	1800-1829	30,3	25,1
Ústí nad Labem	1800-1889	28,5	25,4
Novosedly	1785-1910	27,6	24,0
Budyně	1801-1850	29,0	25,2
Rožmberk	1800-1899	30,9	27,7

Pramen: Jako pramen pro zahraniční lokality bylo využito knihy Richard van Dülmen, *Kultura a každodenní život v raném novověku (16.-18. století), I. Dům a jeho lidé*, Praha 1999, s. 138.

Při vyhledávání údajů o sňatkovém věku jsem pro větší přehlednost sledované období rozdělila na čtyři stejně dlouhé úseky po dvaceti pěti letech; sňatkový věk jsem zjišťovala pouze u rodin úplných, tj. rodin, pro které byla

o zrušení poddanství ze 7. září 1848 se ruší zhostní listy a ohlašovací lístky k svatbě). Jiří Klabouch, *Politický konsens*, s. 45.

³⁸ V nařízeních týkajících se omezování sňatečnosti chudých vrstev jsou vyjmenovány profese a společenské vrstvy, které o povolení k sňatku žádat nemusí a naopak, kterým osobám nemá být sňatek povolen vůbec: jednalo se mrzáky, žebráky, tuláky, osoby bez pravidelného zaměstnání, chovance chudobinců a přestárlé, práce neschopné lidi. Jiří Klabouch, *Politický konsens*, s. 42.

³⁹ *Tamtéž*, s. 43.

⁴⁰ Zemský zákon z 1. prosince 1868 ruší „politické odpovědní lístky ku sňatkům v Čechách pod jakýmkoliv jménem dosud v platnosti jsoucí, jakož i nařízení k tomu se vztahující“ a ustanovuje, že „vstupujícím v stav manželský není přístě povolení politického úřadu zapotřebí“. Jiří Klabouch, *Politický konsens*, s. 77.

známa data o vzniku i zániku rodiny. Průměrný věk se po celé sledované období pohyboval kolem 31 let u mužů a 28 let u žen, což koresponduje i s hodnotami zjištěnými pro české země, podle nichž v 19. století snoubenci vstupovali do manželství ve věku 30-32 let u mužů a 26-27 let u žen.⁴¹

V první etapě se muži ženili průměrně ve věku 29,5 let zatímco dívky byly o necelé dva roky mladší (27,8 let). Poměrně vysoký sňatkový věk v prvním čtvrtině 19. století mohl být ovlivněn uzavíráním sňatků, které byly z důvodu napoleonských válek odloženy. Dívky se nejčastěji vdávaly mezi 25-29 rokem, téměř shodný počet sňatků však uzavřely i dívky ve věku 20-24 let. Muži se poprvé ženili nejčastěji ve věku 25-29 let. V letech 1825-1849 sňatkový věk nepatrně klesl, ženy se vdávaly ve srovnání s předchozím obdobím o rok mladší; u mužů naopak průměrný věk nepatrně stoupl, stále však zůstával pod hranicí 30 let.

Ve třetí čtvrtině 19. století sňatkový věk dosáhl absolutního maxima u mužů i žen. V rozmezí let 1850-1874 činil při prvním sňatku průměrný věk muže 32 let, přičemž poprvé podíl ženících se mužů starších třiceti let převážil nad mladšími věkovými skupinami. Dívky se vdávaly v průměru o čtyři roky mladší (kolem 28 let). I v posledním období věk mužů zůstával na stejné úrovni, mládenci uzavírali sňatek pouze o půl roku mladší, podobně i u dívek poklesl sňatkový věk o půl roku. To, že se sňatkový věk udržoval na stejné úrovni, lze přičíst zejména zaostalosti jižních Čech, kde naprostá většina obyvatel byla zaměstnána v zemědělství, které mladému páru nepřinášelo odpovídající množství obživy a hlavně financí nutných k osamostatnění a založení vlastní rodiny.

Zatímco ještě v 18. století byl v průmyslových oblastech sňatkový věk vyšší než v zemědělských, v první a zejména ve druhé polovině 19. století došlo k zásadnímu obratu. Lidé pracující v továrnách byli mnohem dříve finančně zajištěni a mohli snáze získat povolení k sňatku. V zemědělských oblastech byl naopak s postupným prodlužováním lidského života odkládán i okamžik, kdy synové mohli po svých otcích převzít živnost či hospodářství, a uzavřít sňatek.⁴² V porovnání s průmyslovou oblastí Ústí nad Labem snoubenci z agrárně orientovaného rožmberského panství své sňatky skutečně odkládali;⁴³ u mláďenců i dívek tento odklad činil dva a půl roku.⁴⁴

⁴¹ Ludmila Fialová, *Příspěvek* s. 92-93.

⁴² Srov. *Dějiny obyvatelstva*, s. 158-165.

⁴³ Přesto však vždy záleželo na krajových zvláštnostech, protože i v agrárních Střelských Hořticích se v 19. století ženy vdávaly v průměru kolem 25,9 let a muži ve 29,6 letech. Blanka Štěrbová, *Sňatečnost a sňatková migrace*, s. 127.

⁴⁴ Důvodem k odkladu sňatku mohla být i snaha omezit počet dětí narozených v manželství a tedy sexuální zdrženlivost v době před samotným sňatkem; přesto není možné vyloučit i

Situace na rožmberském panství se nejvíce blížila sňatkovému věku v Třeboni u mužů a švýcarském Lucernu u žen.⁴⁵ Přičemž věkový rozdíl mezi snoubenci mezi lety 1800-1899 neustále vzrůstal: z 1,7 roku v období 1800-1824 vzrostl na 3,8 roku v období 1875-1899, ženy tedy byly po celou dobu zhruba o 3 roky mladší než jejich mužské protějšky. Muži, které jejich finanční situace nutila sňatek odkládat, si však za své životní partnerky volili relativně stejně staré ženy, a proto se sňatkový věk žen v rožmberské farnosti tak výrazně nezvyšoval. Důvodem volby mladší ženy byla zřejmě i její vyšší fertilitní schopnost.

Sňatkový věk ovdovělých snoubenců

Z celkového počtu uzavřených manželství tvořily sňatky vdovců a vdov jen zhruba jednu pětinu (18,3 %),⁴⁶ zatímco zbytek připadal na manželství uzavřená svobodnými snoubenci. Vývoj počtu manželství ovdovělých snoubenců byl výrazně ovlivňován i hladinou mortality a délkou lidského života. S postupným prodlužování délky života nutně ubýval i počet sňatků ovdovělých osob; v minulosti byl počet těchto sňatků bezesporu vyšší než v 19. století, kdy se průměrná délka života prodloužila.⁴⁷

U sňatkového věku vdovců nevystupuje do popředí žádná ze skupin, nejvíce manželství bylo uzavřeno muži ve věku 30-49 let (58,7 %). V tomto věku byl zřejmě muž ještě stále dost vitální, aby mohl založit novou rodinu a uživit ji; mladá žena pak měla pomoci s péčí o osiřelé děti. I po padesátce však podíl druhých sňatků zůstal vysoký (12,0 %), teprve po dosažení šedesáti let jejich počet klesl. Hlavním důvodem nízkého počtu starších vdovců mohl být i

užívání určitých antikoncepčních prostředků, které byly i přes přísný zákaz církve hojně využívány. Více k typům antikoncepčních metod u historických populací: Lynn Abramsová, *Zrození moderní ženy. Evropa 1789-1918*, Praha 2005, s. 110-111; Alexandra Navrátilová, *Narození a smrt v české lidové kultuře*, Praha 2004, s. 25-26, 31-34.

⁴⁵ Otázkou je, do jaké míry zde hrála roli právě blízkost rakouských a německých oblastí a do jaké míry jižní Čechy tyto „zahraniční“ impulsy vstřebávaly. Nárůst sňatkového věku v západní Evropě však byly mnohem rapidnější. Je tedy možné se domnívat, že právě blízkost hranic měla důležitý vliv.

⁴⁶ Také v Ústí nad Labem tvořily sňatky uzavírané vdovami a vdovci jen 18,5 %. Sabina Dušková, *Demografický vývoj*, s. 125; v Budyni pak v první polovině 19. století klesl podíl druhých a dalších sňatků na 20,4 %. Ladislav Dušek, *Obyvatelstvo města Budyně*, s. 177.

⁴⁷ V některých lokalitách přesáhl v 18. století podíl dalších sňatků dokonce 30 %, například v Hostivaři dosáhl 34 % a v brněnské farnosti Petra a Pavla 35 %. Vyšší podíl sňatků byl ovlivněn stále ještě zvýšenou mortalitou v důsledku epidemií a tím kratší průměrnou délkou života. Srov. Barbora Lašťovková, *Demografický vývoj*, s. 29; Petra Brabcová, *Demografické charakteristiky*, s. 99.

fakt, že často svou zesnulou partnerku dlouho nepřežili. Podobně i počet mužů uzavírajících druhý sňatek před třicítkou byl velmi malý; průměrný sňatkový věk mládenců se však po celé 19. století pohyboval mezi hodnotami 29,5 a 32,0 let, což se odráželo i v počtu druhých sňatků ve skupině velmi mladých vdovců. Obecně je možné říct, že muži měli šanci uzavřít sňatek v jakémkoliv věku a teprve po šedesátce naděje na sňatek klesala.

Tabulka 6. Sňatkový věk vdovců v rožmberské farnosti (1800-1899)

Věk, charakteristika	1800-1824	1825-1849	1850-1874	1875-1899	Celkem
20-24	1	1	-	-	2
25-29	1	4	1	2	8
30-34	8	3	10	2	23
35-39	3	6	8	6	23
40-44	2	5	10	10	27
45-49	2	7	8	8	25
50-54	2	1	9	8	20
55-59	1	3	6	10	20
60-64	2	2	4	3	11
65-69	1	2	1	2	6
70+	-	1	1	-	2
Celkem	23	35	58	51	167
Průměrný věk	41,7	45,5	46,9	48,5	46,4
Medián	39	41	44	47	45

V případě ženy byly její naděje mnohem více determinovány věkem a ekonomickým zázemím. Proto byl také podíl sňatků ovdovělých žen výrazně nižší než počet manželství uzavřených vdovci. Ve sňatkovém věku vdov jsou patrná zejména dvě maxima, první ve věkové skupině 30-34 let a druhé ve věku 40-44 let, které shodně tvořily podíl 22 %. Mezi 30-44 rokem života uzavřelo nový sňatek 63,4 % žen; před dovršením 45 let vstoupilo do nového manželství 76,8 % ovdovělých žen.⁴⁸ Vyhlídky ženy na nový sňatek však na rozdíl od mužů snižovaly již po padesátce.⁴⁹ Důležitou roli však hrálo její ekonomické zázemí, finance často mohly cestu k novému sňatku otevřít i starším ženám, jak je patrné ze sňatků mladých mužů s vdovami ve věku nad čtyřicet let, které byly ve většině případů již sterilní. Byly to tedy zřejmě ženy, které již předcházejícím

⁴⁸ Ve skupinách vdovců do 44 let uzavřela nový sňatek jen necelá polovina (49,0 %) znovu se ženících vdovců.

⁴⁹ Zatímco do padesáti let bylo znovu provdáno 90,2 % všech vdov, které vstupovaly do nového manželství, z mužů uzavřela nový sňatek jen polovina (51,0 %). Z těchto výsledků je více než patrné, že zatímco u žen s narůstajícím věkem šance uzavřít nový sňatek postupně klesala, u mužů nehrál věk nějak výraznou roli.

sňatkem nabyly určitého sociálního statusu a jejich druhý manžel chtěl této pozice využít ve svůj vlastní prospěch.

Tabulka 7. Sňatkový věk vdov ve rožmberské farnosti (1800-1899)

Věk, charakteristika	1800-1824	1825-1849	1850-1874	1875-1899	Celkem
20-24	1	2	-	-	3
25-29	1	-	5	2	8
30-34	4	6	3	5	18
35-39	4	1	8	3	16
40-44	1	3	10	4	18
45-49	1	3	5	2	11
50-54	-	2	2	1	5
55-59	-	1	-	-	1
60-64	-	-	-	1	1
65-69	-	-	1	-	1
70+	-	-	-	-	-
Celkem	12	18	34	18	82
Průměrný věk	36,0	42,0	41,9	39,2	40,4
Medián	34	39	41	35	39

Délka vdovství

Možnost vdovce a vdovy uzavřít nový sňatek podstatnou měrou závisela na věku, sociálním postavení a pohlaví. S možností uzavřít další sňatek přímo souvisela i délka vdovství, tj. délka intervalu mezi úmrtím manžela či manželky a novým sňatkem. V rožmberské farnosti uzavírali vdovci sňatek mnohem dříve než vdovy. Průměrná délka intervalu mezi úmrtím manželky a novým sňatkem činila u mužů necelých 16 měsíců. Naopak ženy uzavíraly nový sňatek v průměru po víc jak třech letech (3,3 roku).⁵⁰

Během prvních jedenácti měsíců od smrti partnera uzavřelo v první polovině 19. století nový sňatek pouze 29 % žen, ale podíl mužů vstupujících do nového manželství dosáhl 76 %.⁵¹ Nárůst sňatků ve skupině ovdovělých žen

⁵⁰ Délka tohoto intervalu však je do jisté míry zkreslena některými abnormálně dlouhými případy. Např. vdova po Antonu Waldbauerovi Tereza se provdala za o tři roky mladšího vdovce Simona Irsiglera (63 let) až 25 let po smrti prvního manžela 14. února 1860. Manželství zaniklo o tři roky později. Při odečtení tohoto sňatku se průměrná délka intervalu snižuje na 2,5 roku.

⁵¹ Nejkratší zjištěný interval byl 20 dní. První manželka řezníka z Rožmberku Adalberta Haydera Tereza, roz. Hüberová zemřela 20. ledna 1829. Nový sňatek uzavřel čtyřicetiletý vdovec již 9. února 1829 s o deset let mladší Marií Annou Openauerovou, která v té době byla již ve třetím měsíci těhotenství, protože do šesti měsíců po svatbě se narodil jejich první syn Jan Baptista, a sňatek tedy zřejmě ani nemohl být odložen. Manželství ukončila o 28 let později smrt manžela.

je patrný až 6-8 měsíců po smrti partnera a podíl žen vdávajících se do dvou let po ovdovění kolísá na stejné úrovni (mezi 14,7 a 17,6 %). Počet mužů uzavírajících nový sňatek prudce narůstá již v prvním měsíci vdovství; za 1 až 2 měsíce se oženilo necelých 21 % mužů a sňatky uzavřené 3-5 měsíců po smrti manželky tvořily dokonce 31 %. Více než polovina mužů tedy v první polovině 19. století uzavřela nový sňatek do půl roku po ukončení předchozího manželství.

Tabulka 8. Délka vdovství u mužů a žen v rožmberské farnosti (1800-1849)

Délka vdovství	Muž		Žena	
	Počet	%	Počet	%
Méně jak měsíc	1	1,23	-	-
1-2 měsíce	17	20,99	2	5,88
3-5 měsíců	25	30,86	2	5,88
6-8 měsíců	11	13,58	6	17,65
9-11 měsíců	9	11,11	5	14,71
1rok	10	12,35	5	14,71
2 roky	4	4,94	6	17,65
3 roky	1	1,23	2	5,88
4 roky	1	1,23	1	2,94
5 let	1	1,23	1	2,94
6 let	-	-	2	5,88
7 let	-	-	1	2,94
8 let	-	-	-	-
9 let	-	-	-	-
10 let	-	-	1	2,94
Víc jak 10 let	1	1,23	-	-
Celkem	81	100,00	34	100,00

Ve druhé polovině však podíl vdovců vstupujících do manželství do 11 měsíců po ovdovění klesl, v letech 1850-1899 tak do manželství vstoupilo jen něco přes polovinu mužů (56 %), u žen naopak podíl takto uzavřených sňatků nepatrně vzrostl na 30 %. I nadále však ženy uzavíraly sňatek mnohem později než muži. Zatímco u mužů bylo maximum sňatků uzavíráno 3. až 5. měsíců po smrti manželky (23 %), ženy zůstávaly vdovami přibližně po dobu jednoho roku (27 %).

Vyvstává tak otázka, proč právě vdovec uzavíral nový sňatek s takovou rychlostí. Hlavním důvodem byla zřejmě potřeba hospodyně, která by se po skonu předchozí manželky rychle začlenila do domácnosti a postarala se nejen o osiřelé děti, ale také o hospodářství. Nespornou předností byla pro ženu i finanční zajištěnost muže. Sňatek s dívkou byl výhodnější i v tom, že do sňatku vstupovala mladá a mohla přivést na svět další děti, zatímco vdova již

po menopauze další děti mít nemohla.⁵² Její předností v naději na další sňatek se tak mnohem více stávalo její sociální postavení a ekonomické zabezpečení než její plodnost.⁵³

Tabulka 9. Délka vdovství u mužů a žen v rožmberské farnosti (1850-1899)

Délka vdovství	Muž		Žena	
	Počet	%	Počet	%
Méně jak měsíc	-	-	-	-
1-2 měsíce	10	10,10	-	-
3-5 měsíců	23	23,23	3	9,09
6-8 měsíců	14	14,14	3	9,09
9-11 měsíců	9	9,09	4	12,12
1rok	19	19,19	9	27,27
2 roky	8	8,08	4	12,12
3 roky	4	4,04	4	12,12
4 roky	3	3,03	1	3,03
5 let	3	3,03	2	6,06
6 let	1	1,01	-	-
7 let	1	1,01	-	-
8 let	2	2,02	-	-
9 let	-	-	1	3,03
10 let	1	1,01	-	-
Víc jak 10 let	1	1,01	2	6,06
Celkem	99	100,00	33	100,00

Teritoriální původ snoubenců

Sledováním místa původu snoubenců se sňatečnost úzce spojuje s migrací. Ve srovnání s předcházejícími staletími nebyli lidé v 19. století tak zásadně svazováni vrchnostenskými nařízeními a zákazy.⁵⁴ Vyrůstající migrace byla spojena s odchodem stále většího počtu lidí za prací. Nedostatek úrodné půdy

⁵² Klimakterium u ženy nastává kolem 50. roku života, přičemž u historických populací již po 40. roce života postupně klesá schopnost ženy přivést na svět dítě. Poslední dítě ženy vesměs rodily před dosažením 45 let. Srov. Barbora Lašťovková, *Demografický vývoj*, s. 45-46; Petra Brabcová, *Demografické charakteristiky*, s. 159; táž, *Plodnost*, s. 98; Ladislav Dušek, *Obyvatelstvo města Budyně*, s. 206-209; Waldburga Wowková – Ludmila Fialová, Plodnost vdaných žen v Jablonci nad Nisou do roku 1800, *Demografie* 34, 1992, s. 232, *Dětství*, s. 299; Petr Mužík, *Obyvatelstvo města Domažlic*, s. 143.

⁵³ Na panství Rožmberk tvořily počty sňatků vdov podíl 6,8 %, vdovců se ženilo téměř dvakrát tolik, 13,4 % z celkového množství uzavřených sňatků.

⁵⁴ Obyvatelé Evropy začali v 19. století postupně nabývat úplné svobody pohybu. Člověk zpravidla přestával být po celý život omezován na pobyt v blízkosti místa svého narození, kde ho každý znal; cestování za prací i na velké vzdálenosti se stávalo zcela obvyklým. *Dětství*, s. 381.

v některých oblastech posiloval migraci obyvatel do průmyslových oblastí, kde snáze našli práci.⁵⁵

Při zkoumání teritoriálního původu snoubenců jsem nevyhledávala vzdálenost mezi místy bydliště snoubenců v kilometrech, ale soustředila jsem se pouze na zjištění farnosti, resp. oblasti, ze které snoubenci pocházeli, přičemž jsem svou pozornost zaměřila na skupinu snoubenců, kteří svůj sňatek uzavírali poprvé, tj. celkem 1 414 párů.⁵⁶ Místo bydliště bylo možné určit u 94 % mládenců a 93 % dívek. Z rožmberské farnosti přitom pocházela více než polovina nevěst (56 %) a téměř tři čtvrtiny ženichů (70 %).⁵⁷ Z celkového počtu 1 414 dvojic si ve farnosti celoživotního partnera našlo 37,2 % lidí vstupujících do manželství poprvé.⁵⁸

Blízkost hranic s dnešním Rakouskem a Německem neměla zřejmě na výběr partnera nijak významný vliv, za hranicemi Čech si své partnery hledalo 2,3 % žen a 2,2 % mužů. Většina těchto partnerů přitom pocházela z příhraničních oblastí Horních Rakous. Podíl snoubenců z ostatních částí českých zemí byl však ještě menší; z Moravy, Čech a Slezska se do farnosti přišlo, resp. přivádělo méně než jedno procento žen i mužů. Je tedy možné

⁵⁵ Ludmila Kárníková, *Vývoj obyvatelstva*, s. 133-136, 210-213.

⁵⁶ Na základě zjištěných údajů o místě bydliště ženy i muže jsem se snažila dohledat farnost a hejtmanství, ze kterého pocházeli. Výsledkem bylo rozdělení vzorku na snoubence pocházející z téže farnosti, z farností příslušejících ke klášteru ve Vyšším Brodě, příchozích z regionu jižních Čech; snoubence, kteří pocházeli z města nacházejícího se v Čechách, na Moravě či ve Slezsku, a příchozí z nečeských oblastí – nejčastěji obyvatelé z příhraničních oblastí Bavorska nebo Horního Rakouska. Poslední skupina je tvořena osobami, jejichž teritoriální původ buď nebyl v rodovém katastru uveden, nebo se jej nepodařilo blíže specifikovat.

⁵⁷ Větší podíl mužů mezi snoubenci pocházejícím přímo z rožmberské farnosti může být dán skutečností, že tvůrci rodových katastrů zapisovali nejen rodiny, které uzavíraly sňatek v Rožmberku, ale také manželské páry, které i přes to, že uzavřely sňatek jinde, se nakonec natrvalo usadily právě zde. Vychází to z tradice, že sňatek se většinou koná v místě bydliště nevěsty, která však po svatbě následuje muže do jeho příbytku. Pro srovnání z okresu Ústí nad Labem pocházelo 45,7 % ženichů, nevěsty z ústeckého okresu jsou zastoupeny 60,6 %. S. Dušková, *Demografický vývoj*, s. 129

⁵⁸ Ve farnosti Petra a Pavla v Brně v období 1710-1783 tvořili oba snoubenci z farnosti 54,1 %, ve farnosti Hostivař pak podíl těchto snoubenců dosáhl 72 %, obdobně i v ostatních venkovských lokalitách – farnosti Střelské Hoštice (1700-1799) a Novosedly nad Nežárkou – tvořil podíl snoubenců pocházejících z farnosti asi 61,6 %, resp. 61,4 % sňatků. Petra Brabcová, *Demografické charakteristiky*, s. 104; Barbora Lašťovková, *Demografický vývoj*, s. 34; Blanka Štěrbová, *Sňatečnost a sňatková migrace*, s. 126; táž, *Vývoj sňatečnosti*, s. 115-120. Pokles v této skupině snoubenců je možné hledat právě v nabytí nové svobody pohybu, která odváděla jedince dále od domova, a rozšiřovala tak jeho možnosti nalézt si partnera.

konstatovat, že jižní Čechy zůstávaly i v 19. století poměrně uzavřeným regionem; téměř 84 % snoubenců pocházelo z jižních Čech a celých 64 % z farností spadajících pod kompetence vyšebrodského vikariátu.⁵⁹ Uvedená čísla přesvědčivě ukazují na vysokou endogamii snoubenců na venkově po celé 19. století.

Tabulka 10. Teritoriální původ svobodných snoubenců ve rožmberské farnosti (1800-1899)

Ženich \ Nevěsta	Rožmberská farnost	Vyšší Brod ¹	Jižní Čechy ²	Čechy, Morava a Slezsko	Ostatní	Neuvedeno	Celkem
Rožmberská farnost	526	219	164	12	24	51	996
Vyšší Brod¹	129	28	12	-	-	8	177
Jižní Čechy²	77	12	14	-	1	7	111
Čechy, Morava a Slezsko	8	2	2	1	-	-	13
Ostatní	25	1	2	1	3	-	32
Neuvedeno	37	9	10	-	3	26	85
Celkem	802	271	204	14	31	92	1414

1 Farnosti podléhající klášteru ve Vyšším Brodě

2 Mimo vikářství Vyšší Brod

Sezonnost uzavírání sňatků

Otázka sezónního pohybu sňatečnosti je velmi zajímavá z pohledu zkoumání každodenního života vesničanů. Ve venkovském prostředí byl i v 19. století čas chápán v cyklech, které s sebou přinášely nezbytné hospodářské povinnosti a tradiční církevní svátky.⁶⁰ Tyto dva faktory se pak výraznou měrou promítaly i do plánování data sňatku.⁶¹

Na první pohled je zřejmé, že nejméně sňatků bylo uzavřeno v období před Vánoce a Velikonocemi, tj. v prosinci⁶² a v březnu, resp. v dubnu;⁶³

⁵⁹ Ve farnosti Dobronice uzavírali v letech 1821-1830 sňatek snoubenci, kteří pocházeli ze stejné farnosti, v 70 % případů, v období 1861-1870 podíl těchto sňatků klesl na 54 %. Srov. Michaela Holubová, Geografická a sociální mobilita snoubenců farnosti Bobrovice od konce 18. století do druhé poloviny 19. století, *Historická demografie* 29, 2005, s. 120-126.

⁶⁰ Více o cyklickém pojetí hospodářského a církevního roku v životě rolníků Josef a Lydia Petráňovi, *Rolník v evropské kultuře*, Praha 2000, s. 128-147.

⁶¹ Ve sledovaném období bylo na rožmberském panství uzavřeno celkem 1958 sňatků, u 1952 pak bylo uvedeno přesné datum konání svatby (u 6 sňatků byl uveden pouze měsíc).

⁶² V prosinci bylo uzavřeno celkem 14 sňatků, tj. 0,7 %.

Velikonoce jsou totiž svátkem pohyblivým a mohou připadnout na kterékoli pondělí mezi 22. březnem a 25. dubnem. V průběhu celého 19. století byly tyto významné křesťanské svátky poměrně přísně dodržovány; církevní zákaz byl překročen pouze ve dvaceti čtyřech případech.⁶⁴ Je tedy možné tvrdit, že ve vesnickém prostředí měla po celé 19. století církevní tradice silnou základnu.

Tabulka 11. Sezonnost v uzavírání sňatků v rožmberské farnosti (přepočteno na délku měsíců)

Období	Měsíc											
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.
1800-1809	138	276	0	25	57	117	65	73	92	81	276	0
1810-1819	138	276	0	25	57	117	65	73	92	81	276	0
1820-1829	100	323	19	13	69	52	81	69	181	113	155	25
1830-1839	125	332	29	46	133	53	52	44	175	74	122	15
1840-1849	152	300	26	11	79	103	74	42	71	116	212	16
1850-1859	184	300	28	52	134	92	39	45	63	101	162	0
1860-1869	159	367	13	65	84	86	46	50	52	84	190	4
1870-1879	208	315	21	32	99	54	57	78	70	120	145	0
1880-1889	191	241	17	64	118	99	84	45	99	68	169	6
1890-1899	255	210	6	73	102	112	57	45	46	115	165	13
Celkem	1652	2939	159	405	931	886	621	564	942	95	1872	78

Ze získaných informací⁶⁵ není možné určit, zda byl na dodržování některého svátku kladen větší důraz.⁶⁶ Pokud ovšem budeme brát v úvahu délku jednotlivých církevních svátků, musíme se přiklonit spíše ke striktnějšímu dodržování Velikonoc.⁶⁷ Když vyjdeme z povahy a významu obou svátků, zdá se to i příhodnější; Velikonoce byly chápány jako období smutku spojené s ukřižováním Ježíše Krista, zatímco Vánoce byly oslavou jeho narození.

Poměrně nízký počet manželství uzavřených v letních měsících byl spojen s nezbytnou pomocí každého zdravého obyvatele vesnice na polích. Počet uzavřených sňatků většinou během celého léta postupně klesal, přičemž v srpnu

⁶³ V březnu uzavřelo sňatek celkem 33 párů (1,7 %), zatímco v dubnu 73 (3,7 %). Během těchto dvou měsíců vstoupilo do svazku manželského celkem 106 párů (5,4 %) ze všech sňatků uzavřených v letech 1800-1899.

⁶⁴ Pokud vezmeme v úvahu, že během 19. století bylo uzavřeno celkem 1952 sňatků, tvoří těchto 24 výjimek pouze 1,2 %.

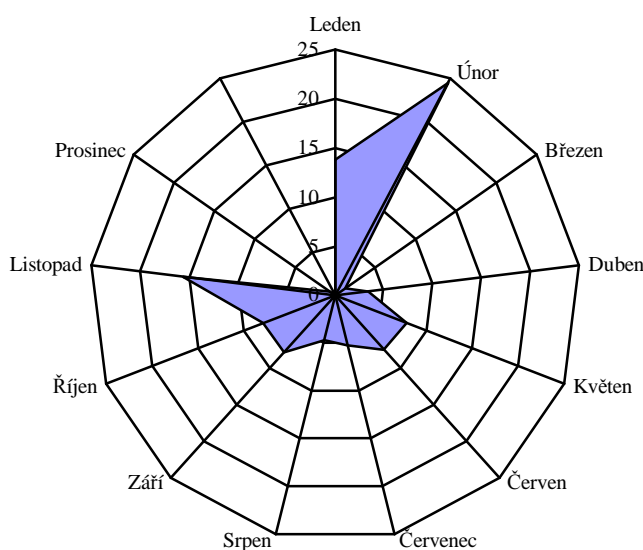
⁶⁵ Během adventu bylo uzavřeno celkem 14 sňatků (0,7 %), doba postního období před Velikonocemi byla narušena v 10 případech (0,5 %).

⁶⁶ Např. Ladislav Dušek se v práci věnované Budyni nad Ohří vyslovil pro důraznější dodržování adventu. Ladislav Dušek, *Obyvatelstvo města Budyně*, s. 172.

⁶⁷ V přepočtu na týden bylo v adventu uzavřeno 3,5 sňatků, zatímco před Velikonocemi jen 1,7.

dosáhl třetího minima.⁶⁸ Dnes se může zdát poněkud zarážející poměrně vysoký počet sňatků uzavřených v květnu, o kterém panuje v dnešním povědomí představa, že je to doba pro sňatek krajně nevhodná, protože manželství uzavřená v tomto měsíci bývají údajně nešťastná.⁶⁹ Během měsíce května se však v 19. století v rožmberské farnosti ženilo, resp. vdávalo 165 párů (8,4 %); pro vesničany to bezpochyby byla poslední příležitost, jak stihnout svatbu ještě před začátkem polních prací.⁷⁰

Graf 1. Sezónní vývoj sňatečnosti v rožmberské farnosti (1800-1899), přepočten na délku měsíců v procentech

Z grafu jsou výrazně patrná dvě období, kdy podíl uzavřených sňatků dosáhl vrcholu, první v lednu a únoru, druhé v říjnu a listopadu; obě etapy přitom následovaly období, která ve vývoji sňatečnosti představovala naopak minimum, anebo jim předcházela. Snoubenci tedy skutečně volili datum sňatku

⁶⁸ Už od června, kdy bylo uzavřeno 7,0 % (137) všech manželství, začíná počet svateb pomalu klesat, v červenci dosáhl už jen 5,2 % (102), a v srpnu se propadl na 4,6 % (89).

⁶⁹ Pověry spojované s měsícem květnem však byly podle Jean Claude Bologne známé ve Francii, kde skutečně během tohoto měsíce docházelo k snížení počtu sňatků. Vzhledem k poměrně vysokým hodnotám počtu sňatků i v dalších českých a moravských lokalitách pro 18. i 19. století lze usuzovat na její neznalost. Více: Jean Claude Bologne, *Svatby*, s. 223.

⁷⁰ Dnes známá pověra „V máji na máry“ se k nám zřejmě rozšířila až začátkem 20. století, srov. Pavel Vereš, *Sezónnost*, s. 34-35.

tak, aby se postu a adventu vyhnuli.⁷¹ V průběhu měsíce února si manželskou věrnost přislíbila víc jak jedna pětina párů; s 458 sňatky (23,4 %) byl snoubenci vůbec nejoblíbenějším měsícem; nárůst počtu uzavřených manželství přitom můžeme pozorovat už od začátku ledna;⁷² v období mezi druhým svátkem vánočním a Velikonocemi byly uzavřeny dvě pětiny veškerých sňatků. Na vesnici to bylo období masopustu a posvícení,⁷³ které bylo pro její obyvatele poslední příležitostí k nespoutanému veselí před obdobím postu a rozjímaní; oslava svatby se do této radostné atmosféry více než hodila. Pro bohaté venkovské vrstvy to byla příležitost k prezentaci jejich moci a majetku, pro méně majetné se naopak naskýkala možnost obě oslavy spojit.⁷⁴

Vysoké listopadové hodnoty počtu sňatků ovlivnilo zejména ukončení polních prací a z nich plynoucích finančních prostředků k uspořádání „veselky“. Vesnické domácnosti byly v této době dostatečně zásobeny a zároveň docházelo ke snižování stavu dobytka před nadcházející zimou; počet sňatků přitom narůstal již od září a kulminoval právě v listopadu.⁷⁵ Po sklizni zřejmě měli vesničané více času přemýšlet o budoucnosti.⁷⁶ Obdobných výsledků přitom bylo dosaženo i v dalších českých lokalitách.⁷⁷

⁷¹ Dokládá to i skutečnost, že řada sňatků byla uzavřena v posledním týdnu před velikonocním postem, často ještě v úterý před Popeleční středou nebo v posledním týdnu před začátkem adventu.

⁷² V lednu bylo uzavřeno 278 sňatků (14,2 %) a v únoru tento počet stoupl o víc jak jednu třetinu dokonce na 458 uzavřených manželství (23,4 %).

⁷³ Podle Ottova slovníku naučného je masopust obdobím od Tří králů do Popeleční středy...je dobou svateb, plesů, zábav a bujného veselí, jež vrcholí zvláště v posledních třech dnech při tzv. ostatcích, tj. masopustní neděli, pondělí a úterý. *Ottův slovník naučný XVI*, s. 948.

⁷⁴ Jestliže se v osadě v masopustním období nekonala ani jedna veselka, říkalo se takovému masopustu prašivý. Karel Pejml, *Český lid*, s. 77.

⁷⁵ Teprve na sv. Martina (11. listopadu) končily oficiálně veškeré zemědělské práce a měnilo se služebnictvo. Po tomto datu se slavilo posvícení. Více: Václav Hofman, *Sezónní průběh sňatečnosti v Čechách během 17. a 18. století*, *Historická demografie* 26, 2002, s. 84-86.

⁷⁶ V listopadu dosáhla sňatečnost druhého maxima, 292 sňatků uskutečněných v listopadu tvořilo podíl 15 % ročního úhrnu uzavřených manželství. Celkem bylo od září do listopadu uzavřeno celkem 609 manželství, tj. 31,1 %.

⁷⁷ I ostatní studie, které se věnují sezónnímu vývoji sňatečnosti, potvrzují, že maximálního počtu sňatků bylo dosaženo v únoru a listopadu; zatímco na Rožmberku absolutní maximum tvořil únor, v ostatních lokalitách připadalo maximum na listopad. Podle Václava Hofmana se jednalo o jihočeské specifikum, které se projevovalo již od 17. století. Důvodem podle něj byla především atypičnost sezónnosti prací, především voroplavby a výlovu rybníků. Václav Hofman, *Sezónní průběh*, s. 86-90. V 19. století sice byly tyto dvě hlavní jihočeské domény na ústupu, přesto však zdejší obyvatelé i nadále zřejmě dodržovali staré tradice a sňatky uzavírali převážně v únoru. Srov. Ladislav Dušek, *Obyvatelstvo města*

I dnes si uzavírání sňatků uchovalo sezonní rozložení, i když ve srovnání s 19. stoletím došlo k řadě změn; ve 20. století se přesunuly zimní svatby na jaro, tj. poklesla oblíbenost sňatků prosinci, lednu a únoru, naopak narostl zájem o březen, duben a červen; přičemž maxima dnes dosahuje měsíc duben, zatímco minimum připadá na manželství nepřející květen.⁷⁸

Dny konání sňatku

Problematikou dne konání svatby se dříve většina českých historických demografů nezabývala;⁷⁹ teprve nárůst zájmu o dějiny mentalit se odrazil v rozšíření historicko-demografického bádání i o tyto otázky.⁸⁰

Církev nevyhrazovala pro uzavírání sňatků žádný zvláštní den. Do volby dne, kdy se měl sňatek konat, se však výrazně promítala pověřivost obyvatel. Situace na rožmberském panství se nijak nelišila od ostatních lokalit. Nejvíce svateb se zde konalo v úterý, které bylo považováno za den k uzavření sňatku nejvhodnější a manželství uzavřená v tento den (53,6 %) měla být i nejšťastnější.⁸¹

Neméně oblíbené bylo také pondělí (30,5 %), s velkým odstupem následované nedělí (5,6 %).⁸² Nejméně sňatků bylo uzavřeno v pátek a v sobotu. Malá obliba pátku, byla zřejmě motivována jeho chápáním jako dne smutku a

Budyně, s. 160-171; Barbora Lašťovková, *Demografický vývoj*, s. 26-28; Petra Brabcová, *Demografické charakteristiky*, s. 78-82.

⁷⁸ Alena Konečná, Sezónnost sňatečnosti v ČSSR, *Demografie* 19, 1977, s. 215-222; Ludmila Fialová, *Sezónnost*, s. 9-21.

⁷⁹ Výjimkou je snad pouze práce Ladislava Duška, *Obyvatelstvo Budyně*.

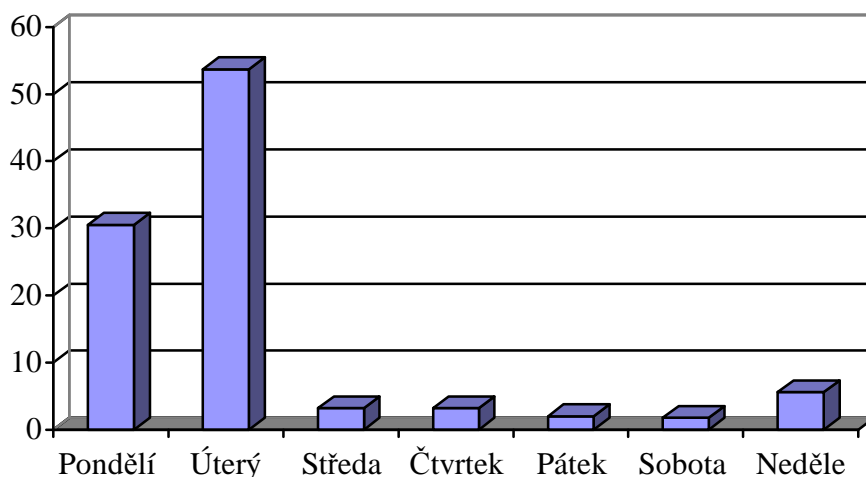
⁸⁰ Barbora Lašťovková, *Demografický vývoj*, s. 36, 84; Petra Brabcová, *Demografické charakteristiky*, s. 83-84; Marie Heřmánková, *Demografický vývoj únětické farnosti v 18. století*, *Historická demografie* 24, 2000, s. 91; Sabina Dušková, *Demografický vývoj*, s. 120.

⁸¹ Karel Pejml, *Český lid*, s. 178.

⁸² Jean Claude Bologne zdůvodňuje nízký počet uzavřených sňatků skutečností, že farář měl na starosti jiné mše; více Jean Claude Bologne, *Sňatky*, s. 224. Na druhé straně nelze přehlížet skutečnost, že ve většině dosud sledovaných českých lokalit byly nedělní svatby velmi populární. V 18. století byla v neděli uzavřena často jedna třetina ze všech zjištěných sňatků; srov. Barbora Lašťovková, *Demografický vývoj*, s. 36, 84; Marie Heřmánková, *Demografický vývoj*, s. 91; Petra Brabcová, *Demografická charakteristika*, s. 83-84. V 19. století se však sňatky přesunuly spíše na pracovní dny, srov. Sabina Dušková, *Demografický vývoj*, s. 120. V Ústí nad Labem bylo v 19. století snoubenci nejvíce oblíbeno úterý (50,0 %), které bylo následováno pondělím a nedělí, v pátek bylo v Ústí nad Labem uzavřeno pouze 1,0 % sňatků. Důvodem této volby pak skutečně mohla být nedělní vytíženost faráře při mších.

ukřižování Páně; navíc to byl den postní a jen málo snoubenců asi chtělo v den své svatby jíst pouze rybu.

Graf 2. Dny konání svatebního veselí ve farnosti Rožmberk nad Vltavou (1800-1899)

Málo sňatků bylo uzavřeno také ve čtvrtek, Jean Claude Bologne tento fakt odůvodňuje pověrou, podle níž čtvrtek dělá z mužů paroháče,⁸³ vzhledem k regionálnosti těchto předpokladů je však jen málo pravděpodobné, že by právě tato pověra byla známá i u nás; spíše se snoubenci tomuto dni vyhýbali záměrně, aby svatební veselí nekolidovalo s pátečním půstem.⁸⁴

Fakt, že právě úterý bylo dnem nejčastěji voleným k uzavření sňatku se dnes⁸⁵ může jevit jako poněkud překvapující. Vysvětlení můžeme hledat právě v délce svatebního veselí; hostina⁸⁶ následující po sňatku zámožných snoubenců totiž často trvala i několik dní,⁸⁷ pokud se tedy snoubenci chtěli vyhnout

⁸³ Více: Jean Claude Bologne, *Sňatky*, s. 224.

⁸⁴ I v Ústí nad Labem připadalo nejvíce sňatků na úterý, v roce 1829 tvořily 60,0 % všech uzavřených manželství; posléze počet začal klesat ve prospěch pondělků a nedělí a v roce 1840 už dosahoval pouze 40,0 %. Pátek podobně jako v rožmberské farnosti patřil i v Ústí nad Labem ke dnům snoubenci příliš neoblíbených (podíl těchto sňatků tvořil pouze 1,0 %). Více: Sabina Dušková, *Demografický vývoj*, s. 120.

⁸⁵ Rozložení sňatků s maximem v sobotu, tak jak je známe dnes, se prosadilo teprve s industrializací společnosti a na českém venkově až v průběhu 20. století.

⁸⁶ Na hostinách se obvykle nepočítalo, kolik je na svatbě hostů, ale kolik se prostíralo stolů, počet hostů pak odrážel zámožnost rodiny, která svatbu pořádala; více Vladimír Procházka, *Výbava a výměnek na české vesnici v 16. a 17. století*, Český lid 49, 1962, s. 57.

⁸⁷ „Řádná svatba trvá plně tři dny,“ uvádí Karel Jaromír Erben, *Prostonárodní české písně a říkadla*, Praha 1886, s. 321; Pavel Popelka uvádí, že ještě před první světovou válkou trvala

pátečnímu půstu, jevíly se jako nevhodnější dny ke vstupu do manželství právě pondělí a úterý.⁸⁸

Závěr

Zjištěná historicko-demografická data z jihočeské farnosti Rožmberk nad Vltavou plně korespondují s již publikovanými výsledky. Rožmberská farnost patřila k poměrně málo hospodářsky i průmyslově rozvinutým oblastem českých zemí, výsledkem tohoto opožďování a nedostatku pracovních příležitostí byl odklad sňatků. Vzhledem k obtížím spojeným s nutností zabezpečit rodinu se tedy hranice sňatkového věku mužů zvyšovala; ti si však i nadále volili za manželky relativně stejně staré ženy, u kterých byla naděje, že prožijí v manželství více plodných let a přivedou na svět i více dětí.

Prodloužením průměrné délky života⁸⁹ se zvýšil počet plodných let prožitých v manželství, ale současně klesl podíl sňatků ovdovělých osob. Ve farnosti nepřekročil po celé století podíl těchto manželství hodnotu 20%. Věková skladba ovdovělých snoubenců však zůstávala relativně nezměněna; vdovy se vdávaly nejčastěji v 35-39 letech, zatímco vdovci uzavírali sňatek mezi 40. a 50. rokem života.

Život ve farnosti byl výrazně ovlivňován nejen charakterem zemědělského roku, což se promítalo zejména do sezonního rozložení sňatků s vrcholem v zimních měsících; zatímco v létě, kdy většina obyvatel byla zaměstnána prací na polích, se podíl sňatků výrazně snižoval, ale také katolickou církví a její věroukou. Na Rožmberku bylo poměrně důrazně respektováno tabu v otázce sňatků během adventu a postu; podobně se snoubenci vyhýbali sňatkům připadajícím na pátek, který byl z hlediska křesťanské věrouky dnem postním.

svatba v jihomoravských vesnicích i týden, více: Pavel Popelka, *Svatba*, s. 84-97. O třídní svatbě píše i Eduard Maur, *Populační vývoj*, s. 50.

⁸⁸ Srov. Richard van Dülmen, *Kultura a každodenní život v raném novověku (16.-18. století)*, I. *Dům a jeho lidé*, Praha 1999, s. 155.

⁸⁹ Massimo Livi-Bacci, *Populace*, 170-179.

Summary

Marriage Rates Over Time in the Parish of Rožmberk nad Vltavou in the 19th Century

This study is based on extracts from the marriages records lodged in the State Regional Archive in Třeboň, and it deals with the changes in marriage rates during the 19th century. The aim of the study was to discover to what extent changes connected with the transition from the old to the new demographic regime were reflected in the industrially less advanced Šumava mountain region. The continuing stagnation of this region along with the lack of employment and financial opportunities resulted in an increase in the number of postponed marriages, which was particularly notable among men. Women married on average at the age of 28 and men at the age of 31; the average age of first-time spouses peaked in the period of 1850-1874. Only during the final period of the century, evidently as a result of the abolition of the institution of consent to marriage in 1868, did the marrying age of first-time spouses again slightly decrease. Conversely, the age structure of widows and widowers remarrying remained relatively unchanged. As in the 18th century, the average age of widows remarrying was 35-39, while the average age of widowers remarrying was between 40 and 50.

As people began to live longer, the percentage of marriages of widowed persons also decreased. Fewer than 20% of the marriages in the parish involved a widow/widower. In terms of marriage migration, the parish remained a relatively closed region throughout the century; the vast majority of spouses that settled permanently in the Rožmberk parish were from some part of southern Bohemia (83.5%). Throughout the century, life in the parish followed the agrarian calendar, and this was reflected even in the seasonal changes in nuptiality, peaking in the winter, and at a low in the summer. However, an important place in the life of villagers was occupied by church teachings; the religious taboo on marriages during advent and lent was strictly respected; similarly, spouses avoided wedding on Fridays, which according to church teachings was a day of fasting.

Vývoj obyvatelstva Prahy v letech 1650-1800 na základě matrik*

Ludmila Fialová

Úvod

Na rozdíl od pozornosti, které se těší politické, kulturní či stavební dějiny Prahy, není populačnímu vývoji města v době mezi ukončením třicetileté války a vytvořením jednotného magistrátu v roce 1784 věnována velká pozornost. Předkládaná studie vychází z rozborů údajů ve farních matrikách (zabývá se tudíž pouze křesťanským obyvatelstvem Prahy) a jejím účelem je rozšířit naše znalosti vývoje obyvatelstva Prahy v závěru 17. a v 18. století. Zahrnuje území dnešního historického jádra Prahy.

Příspěvků k vývoji obyvatelstva Prahy v uvedeném období přesto není málo a k nejvýznamnějším z nich patří práce Josefa Janáčka¹ a také novější

* Příspěvek vychází z dat získaných v rámci řešení projektu podporovaného GA ČR v letech 2001-2003 (*Obyvatelstvo Prahy v 17. a 18. století ve světle farních matrik*, reg. č. 404/01/0848). Využito bylo také dat shromážděných při řešení projektů podporovaných GA AV ČR v letech 1991-1993 (*Vývoj obyvatelstva českých zemí od počátku farních matrik*, č. projektu 91506) a GA ČR v letech 1996-1998 (*Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století*, č. projektu 404/96/0290). Na shromažďování dat se podíleli Olga Adamová, Kateřina Bobková, Jana Ciglerová, Helena Beguivinová, Pavla Horská, Václav Kovář, Barbora Lašťovková a Jana Pražáková. Jim všem, stejně jako pracovníkům badatelný Archivu hlavního města Prahy patří mé poděkování. Děkuji rovněž Ladislavu Duškovi a Josefu Grulichovi za poskytnutí údajů pro Litoměřice a České Budějovice.

¹ Josef Janáček (ed.), *Dějiny Prahy*, Praha 1968; Josef Janáček, *Malé dějiny Prahy*, Praha 1968; Zdeněk Míka a kol. *Malé dějiny Prahy*, Praha 1988.

kompendia věnovaná dějinám Prahy.² Vzhledem k tomu, že Praha byla vždy zdaleka největším městem českých zemí, jsou odkazy na její velikost součástí zpravidla každé práce o dějinách českých zemí příslušného období.³ Pocho-pitelně nechybí ani ve studiích zaměřených k vývoji českých měst, z nichž k nejvýznamnějším patří práce Eduarda Maura.⁴

O pražském obyvatelstvu informují také práce českých demografů, zejména studie Antonína Boháče věnovaná obyvatelstvu Československa, která vyšla již v roce 1935,⁵ nebo historiků, z nich zvláště práce o dějinách obyva-telstva českých zemí Ludmily Kárníkové z roku 1965.⁶ Zmínky lze nalézt i v Dějinách obyvatelstva českých zemí, kde období druhé poloviny 17. a 18. století zpravoval Eduard Maur.⁷ Vývojem pražské populace se zabývali také autoři studující změny zastavění pražského teritoria ve sledovaném období, i když se početnosti nebo skladby obyvatelstva dotkli zpravidla pouze okrajově.⁸ Údaje o obyvatelstvu Prahy v 17. a 18. nalezneme také ve studii Antonína Bohá-če, zaměřené však především na situaci po vzniku Československé republiky v roce 1921.⁹

Jedním z nejvýznamnějších shrnutí populačního vývoje Prahy v době od skončení třicetileté války až do počátku 19. století tak stále zůstávají studie Václava Lívy¹⁰ a Zdeny Pelikánové-Nové.¹¹ Zdena Pelikánová-Nová podala vyčerpávající přehled všech dostupných dat početnosti pražského obyvatelstvu od počátku 17. století a údaje prvních konskripcí od poloviny 18. století.

² *Dějiny Prahy*. Praha, Díl I. 1997, Díl II. 1999; Václav Ledvinka – Jiří Pešek, *Praha*, Praha 2000.

³ Srvn. např. *Přehled dějin Československa, I/II (1526-1848)*, Praha 1985. P. Čornej et al., *Dějiny zemí Koruny české 1*, Praha 1997; Pavel Bělina et al., *Dějiny zemí koruny české 2*, Praha 2003. Eduard Maur, *Gutsherrschaft und „zweite Leibeigenschaft.“* In: *Böhmen, Studien zur Wirtschafts-, Sozial- und Bevölkerungs-geschichte (14.-18. Jahrhundert)*, Wien – München 2001.

⁴ Eduard Maur, *Urbanizace Čech v raném novověku*, *Historická demografie* 25, 2001, s. 5-64. Pavla Horská – Eduard Maur – Jiří Musil, *Zrod velkoměsta*. Praha 2002.

⁵ Antonín Boháč, *Obyvatelstvo v Československé republice*, Praha 1935

⁶ Ludmila Kárníková, *Obyvatelstvo českých zemí 1754-1914*. Praha 1965.

⁷ *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha 1996.

⁸ Zdeněk Boháč, *Tisíciletý vývoj Prahy*, *Historická geografie 14-15*, Praha Ústav česko-slovenských a světových dějin ČSAV 1976, s. 19-54.

⁹ Antonín Boháč, *Hlavní město Praha. Studie o obyvatelstvu*. Praha 1923.

¹⁰ Václav Líva, *Kolik obyvatelů měla Praha před třicetiletou válkou a po ní*. *Český časopis historický* 42, 1936, s. 332-347.

¹¹ Zdena Pelikánová-Nová, *Lidnatost Prahy v 18. a první čtvrti 19. století*. In: *Pražský sborník historický* 1967-1968, s. 5-41.

Autorka připojila také data o přirozené měně z konce 18. století, převzatá z edice Františka Dvořáčka.¹² Navíc její studie obsahuje detailní rozbor sociální a profesní struktury pražské populace a hospodářského vývoje Prahy v období od skončení třicetileté války až do samého sklonku 18. století. Pomocí této analýzy objasňuje dlouhodobou hospodářskou stagnaci města a s ní spojenou stagnaci populační. Zdůrazňuje dvě okolnosti, které ke stagnaci města v 17. a na počátku 18. století vedly: ztrátu politického vlivu (a hospodářských možností) městského stavu vůbec po porážce stavovského povstání a ztrátu rezidenčního postavení.

V roce 1972 byla publikována jedna z prvních prací moderní české historické demografie – Alena Šubrtová si pro rozsáhle koncipovaný výzkum kojenecké úmrtnosti na přelomu 18. a 19. století zvolila právě pražské prostředí.¹³ Její detailní výzkum vycházející z rozboru farních matrik, do té doby u nás málo využívaném zdroji demografických dat, zůstal ale po dlouhou dobu ojedinelým, pokud jde o Prahu, ačkoli na ostatním území českých zemí byl následován řadou rozborů.¹⁴ Výjimkou byly pouze práce Petra Svobodného a Jiřího Kuděly, kteří v rámci studií věnovaných významu a osudům italské obce v Praze obrátili pozornost i na děti evidované Vlašským špitálem.¹⁵

Práce Josefa Janáčka a Zdeny Pelikánové-Nové, jež obě vznikly již v 60. letech 20. století, jsou však v podstatě poslední, které se důkladněji zabývaly pražským obyvatelstvem v období v 17. a 18. století v jeho celku, a to přesto, že se vývoj obyvatelstva v Praze stal z iniciativy Archivu hlavního města Prahy již v roce 1987 jedním z témat výroční konference.¹⁶ Relativně malý zájem novějších badatelů je snad důsledkem toho, že okruh historických pramenů je přeci jen omezený, několikerým publikováním dostatečně vešel ve známost a bylo z něj z hlediska historického vytěženo maximum. Údaje publikované

¹² František Dvořáček, *Soupis obyvatelstva v Čechách a na Moravě a ve Slezsku v letech 1754-1921. Československý statistický věstník* V, 1924, VI, 1925, VII, 1926.

¹³ Alena Šubrtová, *Kojenecká úmrtnost v Praze na přelomu 18. a 19. století*. In: *Statistika a demografie* IX, Praha 1972, s. 133-163.

¹⁴ K tomu zvláště soubor lokálních sond, jejich výsledky byly publikovány ve sborníku *Dlouhodobé populační trendy na území ČSR, předstatistické období, Acta demographica* IV, Praha 1981.

¹⁵ Petr Svobodný, *Vlašský špitál na Malé Straně a jeho místo v péči o matku a dítě do josefinských reforem (1602-1789)*, *Documenta pragensia* VII, 1987, s. 113-134. Petr Svobodný – Jiří Kuděla, *Matriky zemřelých Vlašského špitálu v Praze (1719-1789)*, *Historická demografie* 15, 1991, s. 47-75.

¹⁶ *Zdravotní poměry, zdravotní péče, hygiena městského prostředí a populační proměny v Praze od 13. do 19. století. Documenta Pragensia* VII, Archiv hlavního města Prahy 1986, 518 s.

Václavem Lívou a Josefem Janáčkem, případně Františkem Dvořáčkem se proto běžně opakují v každé publikaci, která se k obyvatelstvu Prahy váže.

Další informace bylo proto nutno získat pouze novým studiem, jak konečně prokázaly práce Aleny Šubrtové, Jiřího Kuděly a Petra Svobodného. Potvrdily to i výsledky získané pro teritorium Prahy v rámci výzkumu přirozené změny obyvatelstva českých zemí v 16.-18. století.¹⁷ Z tohoto výzkumu zároveň vyplynulo, že je vývoj obyvatelstva v Praze opomíjen neprávem, neboť se zřejmě od ostatních oblastí českých zemí poněkud odlišoval.¹⁸ Důvodů k rozdílu bylo několik a jsou známy z novější doby zejména z prací Antonína Boháče: pro pražské obyvatelstvo bylo možno předpokládat mírně nižší úroveň porodnosti danou nižší úrovní sňatečnosti zdejšího obyvatelstva způsobenou jednak vyšším průměrným sňatkovým věkem, doloženým nejméně pro počátek 19. století,¹⁹ jednak vyšším podílem osob trvale svobodných, také doloženým sice až v 19., ale pro jiná česká města již v 17. a 18. století,²⁰ a také horšími zdravotními a úmrtnostními poměry, na které upozorňovali již současníci²¹ a které studie Aleny Šubrtové, Petra Svobodného a Jiřího Kuděly skutečně v případě úrovně úmrtnosti kojenců a malých dětí v závěru 18. a na počátku 19. století prokázaly.²² Zároveň bylo ale nutné počítat s vysokou mobilitou obyvatelstva Prahy. Jestliže se počet obyvatel Prahy od konce třicetileté války dle odhadů dlouhodobě příliš neměnil a posléze rostl, musel být i v této době jeho počet trvale doplňován imigranty. Na tuto okolnost upozornila důrazně již Zdena Pelikánová-Nová²³ a další studie její závěry potvrzují.²⁴

¹⁷ Ludmila Fialová, K vývoji obyvatelstva přirozenou změnou v českých zemích v 17. a 18. století, *Historická demografie* 18, Praha 1994, s. 127-166; Lumír Dokoupil et. al., *Přirozená změna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století*. Praha, Sociologický ústav 1999, 137 s.

¹⁸ Lumír Dokoupil et. al., *Přirozená změna*, s. 96-107.

¹⁹ Ludmila Fialová, Příspěvek k možnostem studia sňatečnosti v českých zemích za demografické revoluce, *Historická demografie* 9, 1985, s. 89-122; táž, Sňatkový věk obyvatelstva Starého Města pražského v 19. století, In: Jiří Pešek – Václav Ledvinka (eds.), *Žena v dějinách Prahy. Documenta Pragensia XIII* Praha; Archiv hl. m. Prahy 1996, s. 163-168.

²⁰ Ludmila Fialová, Změny ve vývoj plodnosti v českých zemích za demografické revoluce, *Historická demografie* 15, 1991, s. 143-189; Ladislav Dušek – Ludmila Fialová: Age structure of the population of Česká Kamenice in 1670-1750, *Historická demografie* 13, 1989, s. 125-160.

²¹ Alena Šubrtová cituje zprávu J. Meliče, pražského porodníka již z roku 1793. Alena Šubrtová, *Kojenecká úmrtnost*, s. 157.

²² Viz Alena Šubrtová, *Kojenecká úmrtnost*, Petr Svobodný – J. Kuděla, *Matriky zemřelých*, 69-71.

²³ Zdena Pelikánová-Nová, *Lidnatost*, s. 36-39.

²⁴ K imigraci do Prahy v 17. a 18. století srvn. např. Eva Semotanová, *Knihy měšťanských práv – významný pramen předstatistického období (Příspěvek ke studiu přistěhovalců do*

Předložený příspěvek vychází sice z dosavadních studií, v první řadě je však založen na rozboru farních matrik, do něhož lze zahrnout i dvě farní monografie Michaely Němečkové a Evy Kačerové.²⁵ Jeho hlavním účelem je představit dlouhodobé trendy ve vývoji počtu narozených, zemřelých a sňatků vážících se ke křesťanskému obyvatelstvu Prahy. Obsahuje také detailnější informace o reprodukci obyvatelstva Prahy ve sledovaném období, zpracované však pouze pro kratší časové úseky a jen za vybrané farní obvody.

1. Prameny a jejich kvalita

K výzkumu početnosti a reprodukce obyvatelstva Prahy od poloviny 17. století je možno využít poměrně rozsáhlé datové základny.²⁶ Nejdůležitějším pramenem pro studium přirozené měny jsou v našich podmínkách farní matriky, které evidují nejen církevní úkony (křty a oddávky) a pohřby, ale v přeneseném smyslu také narozené děti a zemřelé osoby, takže lze sledovat četnost, s níž se lidé rodili a umírali, a pochopitelně též počty nově uzavíraných manželství.²⁷ Proto byly zvoleny jako základní pramen pro podrobnější výzkum. Od roku 1785 jsou data o pohybu obyvatelstva v Praze dostupná v sumářích, které již byly v úplnosti publikovány Františkem Dvořáčkem²⁸ a důkladně využity například Ludmilou Kárníkovou²⁹ nebo Zdenou Pelikánovou-Novou.³⁰ Kvůli dodržení jednotnosti používaných dat bylo při analýze využíváno pouze dat získaných excecí církevních matrik. Ty jsou dnes uloženy v Archivu hlavního města Prahy, sbírka matrik.³¹

měst pražských v letech 1618-1770), *Historická demografie* 10, s. 73-116.

²⁵ Michaela Němečková, *Demografický vývoj farnosti Panny Marie na Louži v Praze v 17. a 18. století*. Magisterská práce, Přírodovědecká fakulta UK, Praha 2003; Eva Kačerová, *Demografický vývoj farnosti Panny Marie pod Řetězem v Praze v 17. a 18. století*. Rigorozní práce. Přírodovědecká fakulta UK, Praha 2004.

²⁶ Eliška Čaňová, Prameny demografickému výzkumu Prahy 17. a 18. století. *Documenta Pragensia* VII/2, s. 318-327.

²⁷ K významu matrik pro historickodemografický výzkum v podmínkách českých zemí existuje již rozsáhlá literatura, z níž nejdůležitější zůstávají práce Eduarda Maura, O počátcích a vývoji církevních matrik se zvláštním zřetelem k českým poměrům, *Historická demografie* 3, 1969, s. 4-19, týž, Církevní matriky jako historický pramen (se zvláštním zřetelem k historické demografii), *Sborník archivních prací* 20, 1970, s. 425-457. Týž, Vývoj matričního zápisu v Čechách, *Historická demografie* 6, 1972, s. 40-58.

²⁸ František Dvořáček, Soupisy obyvatelstva v Čechách, na Moravě a ve Slezsku v letech 1754-1921. *Čsl. Statistický věstník Praha* V/1924 – VII/1926.

²⁹ Ludmila Kárníková, *Vývoj obyvatelstva*, s. 59-60, 104-108.

³⁰ Zdena Pelikánová-Nová, *Lidnatost*, s. 40.

³¹ Vzhledem k rozsahu excerpovaného materiálu, neuvádím seznam signatur. Srvn. *Soupis matrik hlavního města Prahy*. Archiv hlavního města Prahy, Praha 2001.

Přestože převážná většina matrik vedených u pražských farností skýtá ve svém souhrnu vhodný podklad pro výzkum populačního vývoje města, nelze očekávat, že se informace o počtech narozených dětí, uzavřených sňatků a zemřelých osob získají pouhou excerpcí dat z farních matrik a jejich součtem. Přesné počty těchto událostí za každý kalendářní rok dnes již získat nelze, je možné se k nim pouze přiblížit. Sumární data uváděná v této studii jsou tudíž pouze odhady.

Prvním krokem při odhadu úrovně přirozené měny obyvatelstva Prahy bylo sestavení sumářů počtů událostí zaznamenaných ve farních matrikách. Území Prahy se členilo před rokem 1784 na 25, od roku 1784 na 20 farních obvodů a matriky se ze všech nezachovaly ve stejném rozsahu³². Detailnější průzkum dále odhalil, že řady zachovaných svazků nejsou úplné a že i v těch zachovaných se nezdá vyskytovat mezery způsobené buď nedbalostí zapisovatele, nebo zásahem vyšší moci (často v důsledku úmrtí faráře). I když by se dalo předpokládat, že v Praze budou farní matriky vedeny pečlivěji a úplněji než na venkově už jen proto, že zde byla obecně vyšší kulturní úroveň, ukázalo se, že tomu tak zdaleka nebylo. I zde se badatel setká se stejnými obtížemi jako kdekoli jinde. V matričních knihách nacházíme jak delší období bez záznamů, tak neúplné záznamy, záznamy jsou zpřeházeny, někdy se opakují; vinou nepozornosti při vazbě byly zpřeházeny stránky, některé knihy byly časem poškozeny. Obdobně kolísá i čitelnost záznamů, a to i vinou nekvalitního papíru. Historického demografa asi nejvíce nepříjemně překvapí, že se i v Praze setká s evidentním podceňováním významu záznamů, zejména pokud jde o nemajetné obyvatelstvo;³³ z tohoto hlediska jsou jako obvykle nejméně spolehlivé záznamy o pohřbech.³⁴ Na druhou stranu je nutné matrikáře omluvit – záznamy pořizovali k jiným účelům, než k jakým je dnes historický badatel využívá, a informace, které zajímají historické badatele, zdaleka nepatřily z hlediska duchovní správy k těm důležitým.

Výzkum přirozené měny obyvatelstva v Praze při použití farních matrik jako základního pramene ztěžuje okolnost, že do pražských far pravděpodobně docházelo uzavírat sňatek, křtít a pohřbívat též *obyvatelstvo ze širšího příměstského okolí* a že v počátcích matričních evidence, kdy záznamy bývaly

³² Přehled farních obvodů je uveden v příloze 1.

³³ Ludmila Fialová – Pavla Horská, Pražské barokní matriky jako pramen pro studium sociálních dějin. In: *Historik zapomenutých dějin. Sborník příspěvků věnovaných prof. Eduardu Maurovi*. K vydání připravily Marie Koldinská a Alice Velková, Praha 2003, s. 71-82.

³⁴ Např. matrika fary Panny Marie pod Řetězem je z hlediska úplnosti záznamů o zemřelých zajímavých historického demografa použitelná až od roku 1761.

často strohé, nelze záznamy týkající se těchto osob rozpoznat.³⁵ Poté, co byla obnovena farní správa i pro příměstské vsi (v pražském okolí byla dokončena zřejmě až v posledních dekádách 17. století či ještě později, jak lze usuzovat z počátků matriční evidence v Bohnicích v roce 1688 nebo v Michli v roce 1702), četnost záznamů v matrikách pražských farností vážících se k osobám nebydlícím v Praze se snižovala, i když se i nadále tyto záznamy vyskytovaly.

Obdobně docházeli do pražských farních kostelů obyvatelé z vinic, v širokém pásu obklopujících městské hradby od poloviny 14. do druhé poloviny 18. století.³⁶ Udržování vinic bylo náročné na pracovní síly, takže se zde zdržovalo poměrně hodně kvalifikovaných i nekvalifikovaných osob, z nichž některé zde pracovaly pouze sezonně. Zdá se, že pouze část viničních dělníků a dělnic se trvale zdržovala (dnes bychom řekli, že měla trvalé bydliště) v některém z pražských měst. Většina zřejmě přebývala přímo ve viničních domech, nezřídka rozsáhlých usedlostech. Záznamy o těchto osobách se objevují s větší či menší frekvencí ve většině pražských farností především v 17. století (nejvíce během třicetileté války a po jejím skončení, dokud nebyla dokončena nová farní organizace). Od konce 17. století byli obyvatelé vinic směřováni do několika předměstských farností (jmenovitě např. do Michle, kde byla zřízena fara pro celý pás vinic na pravém vltavském břehu od Poříčské brány na severu až po Braník na jihu, nebo do Bohnic pro vinice na sever od Prahy). Vinice na levém břehu bývaly spravovány z malostranských far, teprve od 18. století ze Smíchova a z Dejvic. Přitom šlo o poměrně značné počty událostí.³⁷

³⁵ Podrobně je tento rozsah popsán ve výše zmíněné pracovní pomůcce: *Soupis matrik hlavního města Prahy*. Praha 2001.

³⁶ K vývoji pražských vinic naposledy detailně Barbora Lašťovková, Jiří Košťátko, *Pražské usedlosti*. Praha 2001, 360 s.

³⁷ Například v matrice vedené pro farnost sv. Mikuláše na Malé Straně se podíl záznamů o *křtech dětí* osob bydlících mimo město v letech 1650-1682, kdy matrikář zapisoval bydliště rodičů křtěných dětí, pohyboval mezi 10 a 20 % (ročně šlo zpravidla o více než 50 dětí). V letech 1683-1695 ale identifikace bydliště rodičů chybí - počty záznamů odpovídají však zhruba úhrnu celé farnosti z předchozí doby (tj. v matrice byly stále zapisovány děti i z vinic a předměstských vsí, např. z Hlubočep nebo z Košíř). Od roku 1695, kdy jsou záznamy z hlediska bydliště křtěnců opět vedeny pečlivěji, počet a podíl mimopražských dětí postupně klesal: v roce 1695 činil 10 % (23 děti), v roce 1700 již jen 1 % (2 děti). Celkové počty zapsaných dětí se úměrně tomu snížily. Už na základě toho lze bez důkladnějšího rozboru jiných pramenů usuzovat, že z působnosti fary bylo příměstské obyvatelstvo (vinic i vzdálenějších vesnic) vyčleněno, ačkoli některé rodiny i nadále preferovaly původní pražský farní kostel. Obdobné poměry platily zřejmě pro většinu pražských far, respektive pro většinu pražského okolí. Bohužel ne vždy lze tyto podíly číselně specifikovat.

Při excerpci byla sice snaha rozlišit mimopražské a pražské obyvatelstvo, vzhledem k objektivním důvodům to ale nebylo vždy možné. Lze tudíž předpokládat, že získaná data jsou, pokud jde o narozené děti, poněkud nadhodnocena. Zároveň to však znamená, že případný pokles počtu narozených dětí v průběhu 17. století a zejména na přelomu 17. a 18. století by mohl být spíše dáván do souvislosti s postupným vyčleňováním předměstského obyvatelstva z pražských městských farností než s nižšími počty dětí rozených v Praze.

Pokud jde o počty záznamů dětí narozených v Praze, zcela specifický problém představuje *evidence dětí nalezených* – bylo jich v Praze ve srovnání s venkovskými oblastmi Čech relativně hodně. Péči o tyto děti převzala zvláštní instituce – v letech 1637-1789 byla v náplni Vlašského špitálu nacházejícím se na Malé Straně, ke kterému byl v roce 1776 císařským reskriptem připojen nalezinec a porodnice Maří Magdaleny v Soukenické ulici na Novém Městě.³⁸ Některé ze zde evidovaných dětí byl zřejmě pokřtěny podruhé (jak je patrné i z dikce záznamů – sub conditione – a z toho, že záznamy leckdy zmiňuje, že u nalezeného dítěte byla přiložena cedulka zřejmě se jménem dítěte – matrikář také informuje o stáří nalezených dětí.³⁹ U těchto křtěnců není také jisté, zda nebyli do Prahy přineseni z venkova. V roce 1789 byl nalezinec přeložen do novostavby přiléhající k zemské porodnici nacházející se na Novém Městě ve farnosti sv. Apolináře. Počty dětí evidovaných nejprve v matrice Vlašského špitálu, později sv. Apolináře a zapisovaných jako „nalezené“ v průběhu 18. století rostly – frekvence se zvýšila zvláště po zřízení zemské porodnice v roce 1789. Ve starším období nemohou „sporné případy“ zásadně změnit vypovídací hodnotu celého souboru narozených. Součtem záznamů pro rok 1770, pro který se zachovala data ze všech pražských farností, bylo zjištěno, že byly v Praze křtěny 2454 děti – z nich ve Vlašském špitále 26, což je 1 %. I kdyby všechny tyto děti byly nalezené a pokřtěné podruhé (zdá se, že tomu tak nebylo často), nemohl jejich počet celkovou hladinu porodnosti v Praze příliš ovlivnit. Jiná byla ale situace po té, co sem byl přemístěn nalezinec Maří Magdaleny: v roce 1778 činily 153 děti křtěné ve špitále již téměř 6 % z 2625 všech křtěných dětí v Praze. A 270 dětí křtěných u sv. Apolináře v roce 1790 již tvořilo téměř 9% z úhrnu pražských dětí (celkem 3018). Právě z tohoto důvodu se lze domnívat, že úroveň reprodukce pražského obyvatelstva zřejmě lépe vystihují údaje získané v období před rokem 1790, po tomto roce asi s vyloučením farností sv. Apolináře, i když je nelze z úhrnů jednoduše vyřadit jednak proto, že plynule

³⁸ Petr Svobodný, *Vlašský špitál*, s. 115.

³⁹ Např. dne 27. ledna 1762 byla pokřtěna dívka asi 2 roky stará dle jména na přiložené kartičce. Archiv hl. m. Prahy, *Sbírka matrik*, VAP N1Z1, fol. 72. Většinou byl ale věk nalezených dětí odhadován spíše na několik dnů či týdnů než let.

navazují na data mladší (demografická statistika byla podle místa události zpracovávána až od roku 1925) a že vysoký počet narozených nalezených a nemanželských dětí neodmyslitelně patří k charakteristice přirozené měny obyvatelstva Prahy, i když je pravděpodobně nadhodnocený vzhledem k domácí městské populaci. Do zpravování byly nakonec zařazeny záznamy všech křtěných dětí. S tímto vědomím je třeba k získaným datům přistupovat – v žádném případě nelze očekávat, že jde o přesná čísla. Relace nepřesnosti se zároveň měnila v čase – je ale takřka nemožné stanovit, v jaké míře ve kterém období.

S nadhodnocením počtu událostí lze ve sledované době počítat zřejmě také u *sňatků*. V tomto případě přistupuje pravděpodobně k výše uvedeným důvodům (část záznamů se asi týkala osob pocházejících z příměstské oblasti) ještě vyšší atraktivita městských kostelů – řada z nich byla po skončení třicetileté války přestavěna a získala nový barokní a často také honosný vzhled, kterému mohly jen těžko konkurovat malé kostelíky předměstských vsí, které vzhledem ke svému zpravidla velmi dávnému založení si nezdědaly ponechaly původní gotickou a mnohem skromnější podobu. V Praze se kromě toho mohly častěji odvíjet svatby osob vyššího společenského postavení a ne vždy byly záznamy o delegaci řádně uvedeny. Platilo to zřejmě především pro kostely malostranské a pro pražskou katedrálu – sňatků uzavíraných u sv. Víta bylo ve srovnání se zde křtěnými dětmi relativně nejvíce. Přesto nelze vyloučit ani opak – jak zjistily Pavla Horská s Eliškou Čáňovou, patřil v 18. století mezi vyhledávaná místa pro svatbu pražské honorace například poutní kostel sv. Markéty v Břevnově.⁴⁰

V případě *zemřelých* osob byl výzkum ztížen ještě jinak. Je pravděpodobné, že v Praze byly pochovány osoby, které ve městě zemřely náhodou při obchodní či jiné cestě a byly pohřbeny na některém zdejší hřbitově; tyto případy jsou ale běžně považovány za akceptovatelné, protože určitý díl pražské populace ukončil svůj život zase v takové vzdálenosti od města, že se o převozu a pohřbu v Praze neuvažovalo. Vzhledem k významu Prahy a k její velikosti je ale pravděpodobné, že pohřbených „cizích“ bylo v Praze početně více než na venkově.

Na druhou stranu je ale dost dobře možné, že v pražských dochovaných matrikách bylo pravděpodobně zapsáno spíše méně než více zemřelých. Záznamy bývaly vedeny podle hřbitovů, na které se pohřbívalo, a nemusely se zachovat všechny. Tato okolnost se zřejmě velmi nepříznivě odrazila v evidenci událostí za výjimečných okolností, kdy se počet osob pohřbených mimo vlastní hřbitov významně zvýšil. Tak například po vypuknutí epidemie dýmějového moru v květnu 1713 se od června tohoto roku do března 1714 některé zemřelé

⁴⁰ Eliška Čáňová - Pavla Horská, Obyvatelstvo obce Břevnova v církevních pramenech z let 1652-1800, *Acta Universitatis Carolinae-Philosophica et Historica* 3, 1972, s. 81-100.

osoby odvážely anonymně do hromadných hrobů vykopávaných na speciálně zřízených hřbitovech mimo městské hradby. A tak zatímco se podle záznamů z pražských matrik počty zemřelých v roce 1713 zvýšily pouze na necelý dvojnásobek (z přibližně 1600 zemřelých v roce 1712 na 3100 v roce 1714), po připočtení dat o zemřelých pohřbených mimo Prahu, které se náhodně zachovaly péčí faráře od sv. Haštala pověřeného organizací této smutné služby, se počet zemřelých zvýšil na 8 tisíc.⁴¹

Možnost zjištění počtu demografických událostí dle matriční evidence ztěžuje i další okolnost: V Praze byla umístěna *početná vojenská posádka* složená z vojáků různého věku. I když zřejmě převládaly spíše mladší ještě svobodní muži, s vojenskými sbory putoval zpravidla početný doprovodný sbor nejen markytánek, ale také manželek a dětí. Již Zdena Pelikánová-Nová upozornila, že nelze přesně stanovit jejich počet a že početnost pražské posádky kolísala.⁴² Z toho důvodu vojáci (v aktivní službě i vysloužilí) a jejich rodinní příslušníci tvořili poměrně značný díl osob, o nichž byly pořízeny záznamy v pražských matrikách, a frekvence těchto záznamů se výrazně zvyšovala v dobách válečných příprav a posléze i válečných střetů, případně po nich, když se sbory rozpouštěly a vysloužilci se usazovali v civilním životě. Vojáci, resp. vojenští veteráni zřejmě byli pro mnohé svobodné pražské služebné docela atraktivními ženichy. Lze na to usuzovat například ve vzestupu počtu sňatků uzavřených u sv. Víta v souvislosti s ukončením sedmileté války.⁴³ Jaká část novomanželů v Praze zůstala, nelze odhadnout. A i když byl Praze statut pevnosti odebrán již v roce 1751, vojenská posádka v ní zůstala a také vojenský špitál a dům postavený na Špitálském poli pro vojenské vysloužilce po vzoru pařížské Invalidovny zvaný stejně; obyvatelé těchto institucí docházeli k církevním službám do pražských kostelů, například do novoměstského kostela sv. Petra na Poříčí.

Specifickým problémem je evidence, respektive zařazení do zpracování vojáků, kteří padli v bitvách na hradbách nebo před nimi, vojáků zemřelých během obléhání či okupace města v letech 1741-1742 a především v roce 1744 a posléze i v roce 1757 za obležení města Prusy. V literatuře se uvádí, že např.

⁴¹ Eva Rozsivalová, Epidemie z roku 1713 ve statistických záznamech v pražských úmrtních matrikách, *Historická demografie* 3, 1969, s. 77-80. Archiv hl. m. Prahy, *Sbírka matrik*, HV N101Z1.

⁴² Např. v letech 1808, 1820 a 1822 se počet vojska pohyboval mezi 6500 a 8000 mužů (vojáků a důstojníků). Srv. Zdena Pelikánová-Nová, *Lidnatost Prahy*, s. 35.

⁴³ Zatímco v letech 1750-1759 byl roční průměrný počet 38 sňatků, v letech 1760-1762 to bylo 68 sňatků a v roce 1763 dokonce 155 (z toho ale bylo 15 vojáků a 107 vojenských invalidů). Obdobně zjistila vysoký podíl vojenských invalidů mezi ženichy Eva Kačerová, Sňatečnost v 17. a 18. století ve světle matrik pražské farnosti Panny Marie pod Řetězem, *Historická demografie* 28, 2004, s. 43.

v roce 1742 byli padlí Bavoři, Francouzi a Prusové pochováni v hromadných hrobech na vyšehradském předpolí.⁴⁴ Část zemřelých však byla v matrikách zapsána, a tím se zvyšují počty zemřelých v těchto letech, kdy se k padlým přidružila i četnější úmrtí civilistů.

Další nemilou okolností je existence pražských špitálů. Někdy totiž není zcela jasné, kde byla úmrtí špitálníků zapisována. V některých případech matriky uvádějí, že jde o úmrtí osoby ze špitálu (např. v matrice vedené u sv. Petra na Poříčí byly podrobně specifikovány záznamy o osobách zemřelých ve špitále za poříčskou branou). Ale záznamy o osobách označovaných „ze špitálu“ bez další identifikace se nacházejí běžně i v dalších matrikách novoměstských, staroměstských i hradčanských far. V Archivu hlavního města Prahy je ve sbírce matrik uložena pouze řada svazků, které byly vedeny u Vlašského špitálu na Malé Straně (a to od roku 1700 do jeho zrušení v roce 1789), jehož působnost byla ale širší. Dále jsou tam seznamy hospitalizovaných a zemřelých pacientů v nemocnici Milosrdných bratří, pozdější nemocnice Na Františku na Starém Městě (od roku 1789 dále). Zatímco malostranský špitál pořídil písemnosti odpovídající svou dikcí farní matrice (obsahuje záznamy o křtěných dětech, o úmrtích, obojí vedených podle dobových zvyklostí, výjimečně i o sňatcích, které zde uzavírali zřejmě z nostalgie členové italské komunity žijící v Praze), nelze o záznamech staroměstských s určitostí říci, zda měly povahu matriční evidence (zda tamní zemřelí nebyli evidováni znovu ve farnosti, do které před hospitalizací patřili).⁴⁵ Jde ale o závažnou skutečnost, protože v letech 1791-1800 bylo v tomto zařízení evidováno ročně v průměru téměř 240 zemřelých, ale jen u 28 % z nich bylo explicitně uvedeno, že jsou z Prahy (bez rozlišení, zda z Prahy pocházeli nebo tam před hospitalizací bydleli).⁴⁶ Z tohoto důvodu nebyla data z tohoto špitálu do zpracování zahrnuta.

Ve výzkumu obyvatelstva se projeví také *změny farní organizace na přelomu 70. a 80. let 18. století*. Některé farní obvody byly zrušeny a farníci převedeni jinam.⁴⁷ Územní rozsah většiny zbývajících farností se značně změnil

⁴⁴ Václav Ledvinka – Jiří Pešek, *Praha*, s. 394.

⁴⁵ Ke špitálu Milosrdných bratří podrobněji např. Ivana Firlová, Příspěvek k problematice sociální struktury, hospitalizace a mortality nemocných v nemocnici Na Františku v letech 1631-1714, *Documenta Pragensia* VII, 1987, s. 356-386. Zda šlo po roce 1789 o duplicitní záznamy, by bylo možné zjistit pouze dohledáváním údajů o jednotlivých osobách v dalších matrikách, což není bez jmenovité excerptce celého souboru zemřelých v příslušném kalendářním roce možné, protože záznamy u Milosrdných bratří uvádějí jako místo původu obvykle pouze „Praha“.

⁴⁶ Archiv hl. m Prahy, *sbírka matrik*, MB Z1.

⁴⁷ Zrušeny byly farnosti při kostelu Panny Marie na Louži, sv. Kříže, sv. Martina a sv. Valentina na Starém Městě, při kostelu sv. Kateřiny na Novém Městě a při kostelu Panny

– z toho důvodu jsou časové řady získané pro jednotlivé farní obvody v závěru 18. století v podstatě nepoužitelné pro analýzu vývoje počtu událostí. Zajímavé je, že ani původní, ani nová farní organizace nectila hranice mezi Starým a Novým Městem: např. farní kostely Nejsv. Trojice ve Spálené ulici, stejně jako u Panny Marie Sněžné se oba nalézají sice na Novém Městě, ale v blízkosti Starého Města a patřili do nich farníci z přilehlých staroměstských ulic.

Data nebyla excerpována pro všechny farní obvody ve stejném rozsahu. Převážná část byla pořízena pouze za účelem získání agregativních dat, z nichž by bylo možno získat pouze sumární údaje o počtech událostí podle kalendářních let, případně jejich sezonní rozložení. Pro vybrané farní obvody byla excerpce rozšířena např. o pohlaví narozených dětí, případně jejich legitimitu, o věk a pohlaví zemřelých osob, o věk při sňatku a o pořadí uzavíraného sňatku. Pouze pro farní obvod Panny Marie pod Řetězem na Malé Straně byla data excerpována jmenovitě.

2. Rekonstrukce dat přirozeného pohybu obyvatelstva v Praze v letech 1650-1800

Stejně jako pro jiné lokality, ani pro Prahu se nezachovaly ve farních matrikách záznamy ve stejném rozsahu podle jednotlivých farností a událostí, a tak bylo nutno při zpracování brát na tuto okolnost ohled. Celkové počty narozených dětí, zemřelých osob a uzavřených sňatků v letech, kdy pro jednu nebo více farností chyběly údaje (nebo byly prokazatelně neúplné), byly odhadnuty pomocí algoritmu vyvinutého k tomuto účelu francouzským Státním ústavem pro demografická studia (INED) v Paříži.⁴⁸

Marie pod Řetězem a sv. Petra v Rybářích na Malé Straně, matriční evidenci ukončily kláštery na Karlově a na Zderaze na Novém Městě, stejně jako Vlašský špitál na Malé Straně a sv. Jiří na Hradčanech. Nově byly zřízeny fary u kostela Panny Marie Sněžné a sv. Trojice ve Spálené ulici na Novém Městě a Panny Marie Vítězné na Malé Straně.

⁴⁸ *Démographie historique, numéro spécial de Population, novembre 1975*. Pro podmínky českých zemí byl algoritmus upraven tak, aby vyhovoval počtu zpracovávaných farností a jinému časovému rozpětí, vyšší přesnosti výpočtu a aby se dal spouštět na personálních počítačích. Původní program v programovacím jazyku FORTRAN sestavil Alain Blum, pro použití pro PC jej přepracoval Pavel Mánek ze Sociologického ústavu Akademie věd České republiky. Stejného postupu bylo použito i při odhadu vývoje přirozené měny obyvatelstva českých zemí v roce 1999. Srvn. Lumír Dokoupil et al., *Přirozená měna*, s. 30. Při zpracování vstupního souboru program iterativně vypočítává příspěvky jednotlivých naměřených údajů na výsledném součtu, pro chybějící údaje nahradí tyto příspěvky lineární interpolací sousedních příspěvků z naměřených údajů v časové řadě. Potom vypočítá nové součty pro jednotlivé roky napříč farnostmi (naměřené údaje sčítá přímo, výsledek koriguje poměrem součtu všech příspěvků vůči součtu příspěvků z naměřených údajů; podmínkou je alespoň jeden naměřený údaj v příslušném roce, jinak je součet označen jako chybějící údaj.

Při výpočtu se zpracovaly časové řady narozených, sňatků a zemřelých od sebe odděleně, možné vzájemné vazby těchto časových řad nebyly zohledněny. Základní skelet získaný z matrik pro všech 32 pražských farností byl „vyspraven“, tj. byl odhadnut počet ztracených nebo vynechaných chybějících údajů. Zároveň byl výpočtem rozšířen časový rozsah každé sondy na období 1650-1800.⁴⁹

Do zpracování vstupovaly jednotlivé sondy jako jednotky, přestože se pražské farní obvody svou velikostí vzájemně výrazně lišily. Získaná data proto odhalují určité slabiny tohoto postupu, i když je pravděpodobně vhodnější než jiné možnosti. Pokud je zpracování založeno na menším počtu jednotek a také rozsahem nevelkých (když za větší farnosti se data nezachovala), velké meziroční výkyvy mohou pak ovlivnit celková čísla více, než je žádoucí. Bylo také důležité, v jaké úplnosti se zachovala farní evidence v největších pražských farních obvodech. Při zpracování se ukázalo, že soubor údajů za největší pražské fary⁵⁰ je ve sledovaném období více méně úplný.⁵¹

Prostou sumarizací počtů dochovaných záznamů z jednotlivých farních obvodů (doplněním o rekonstruované počty z obvodů, kde v příslušném kalendářním roce záznamy scházely) byl získán soubor dat, který je nositelem hlavních informací získaných z excerptu a z něhož se dále vychází. Detailnější rozbor sumárních dat (stupeň, v nichž byla chybějící data odhadována apod.) je uveden dále u jednotlivých procesů, zde uvádím základní výsledky rekonstrukce. Z úrovně vitálního indexu založeného na datech získaných z rekonstrukce, tj. upraveným součtem z matrik excerptovaných dat, je patrné, že byl v druhé polovině 17. století ve srovnání s počátkem 18. století neúměrně vysoký. To odpovídá předpokladu podregistrace evidence zemřelých osob, v tomto

⁴⁹ Ze třiceti dvou pražských farností jich ale dvanáct ukončilo evidenci před rokem 1800. Aby nedocházelo ke zbytečným iteracím, byla pro potřeby výpočtů data z nově zřízených farních obvodů přiřazena k datům za zrušené obvody: data za farnost Panny Marie Vítězné k datům z farnosti Panny Marie pod Řetězem, data za farnost Nejsv. Trojice ve Spálené k datům pořízeným v předchozím období na Karlově a data z farnosti Panny Marie Sněžné k farnosti sv. Kateřiny. U ostatních byly záznamy ukončeny rokem konce farní evidence. Záznamy z fary sv. Ignáce, které končily rokem 1702, nebyly do zpracování zařazeny vůbec, neboť v nich bylo evidováno obyvatelstvo předměstských vinic. Zpracovávalo bylo tudíž 28 časových řad.

⁵⁰ Sv. Haštal, sv. Havel, sv. Jakub, sv. Jiljí, Panna Marie na Louži a Panna Marie před Týnem na Starém Městě, sv. Jindřich, sv. Petr, sv. Štěpán a sv. Vojtěch na Novém Městě, Panna Marie pod Řetězem, sv. Mikuláš a sv. Tomáš na Malé Straně a sv. Vít pro Hradčany.

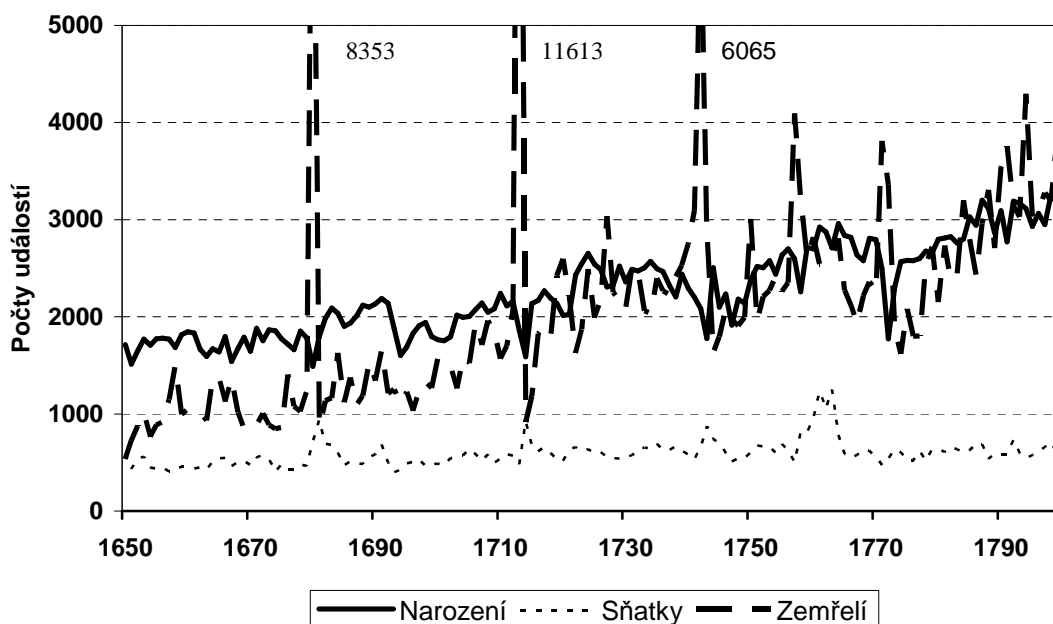
⁵¹ Největší mezery, pokud jde o záznamy o narozených dětech, jsou ve farnosti týnské. Pokud jde o zemřelé, je zachovalost horší, záznamy začínají zpravidla později a často chybí ještě v 18. století (např. i u farnosti sv. Jindřicha nebo sv. Tomáše).

Tabulka 1. Odhadované počty narozených dětí, uzavřených sňatků a zemřelých osob v Praze v letech 1651-1800 (desetileté sumáře)

Období	Počty narozených (N)	Počty sňatků (S)	Počty zemřelých		N/S	N/D1	N/D2
			D ₁	D ₂			
1651-1660	17299	4614	9872	14808	3,75	1,75	1,17
1661-1670	16832	4869	10925	16435	3,46	1,54	1,02
1671-1680	17626	5067	17594	15295	3,48	1,00	1,15
1681-1690	20107	6003	12446	13559	3,35	1,62	1,48
1691-1700	18722	4976	12878	24632	3,76	1,45	0,76
1701-1710	20135	5524	16383		3,65	1,23	
1711-1720	20632	6164	28029		3,35	0,74	
1721-1730	24195	5930	21889		4,08	1,11	
1731-1740	24260	6332	23661		3,83	1,03	
1741-1750	21516	6306	26410		3,41	0,81	
1751-1760	25641	6995	26202		3,67	0,98	
1761-1770	27944	7837	23698		3,57	1,18	
1771-1780	25040	5702	23730		4,39	1,06	
1781-1790	29445	6232	27952		4,72	1,05	
1791-1800	30639	6193	34212		4,95	0,90	

D₁ – Počty zemřelých získaných rekonstrukcí; D₂ – počty zemřelých dle dopočtu - v letech 1651-1660 o 50 %, v letech 1661-1670 o 40 % a v letech 1681-1700 o 30 %; NS – počet narozených na počet sňatků; N/D – počet narozených na počet zemřelých (vitální index)

Obrázek 1. Přirozený pohyb křesťanského obyvatelstva Prahy v letech 1650-1800 (rekonstrukce dle dat z farních matrik)

období pravděpodobně obecné.⁵² Kdybychom uvažovali, že se úmrtnostní poměry v Praze v posledních dekádách 17. století neodlišovaly příliš od prvních dekád 18. století, pak by bylo nutné údaje získané rekonstrukcí podstatně zvýšit – v 50. letech zhruba o polovinu, v 60. a 70. letech o 40 %, v 80. a 90. letech asi o třetinu (tabulka 1).

3. Odhad počtu obyvatel Prahy

Dosavadní odhady početnosti pražské křesťanské populace vycházejí pro konec 17. i pro první polovinu 18. století z podkladů sestavovaných pro daňové účely: k roku 1651 dle informací získaných z berní ruly by křesťanská Praha měla mít asi 26 tisíc obyvatel,⁵³ pro rok 1702 se dle sčítání konzumentů soli uvádí zhruba 39 tisíc⁵⁴. Teprve od roku 1754 jsou k dispozici data o počtu přítomného obyvatelstva, jak bylo sečteno prvními konskripce; podle nich lze usuzovat v roce 1754 na 59 tisíc obyvatel včetně zhruba desetitisícové židovské obce, tj. s 50 tisíci křesťany.⁵⁵ Tento počet se dle konskripcí v následujících letech zvyšoval jen málo. Od roku 1760 se frekvence dat zvyšuje, pro období od roku 1790 jsou již údaje dostupné každoročně. K roku 1800 činil celkový počet osob uváděných v Praze 77 tisíc – tj. zhruba 70 tisíc křesťanského obyvatelstva.⁵⁶

Informace jsou tedy četnější až od roku 1754, pro století předchozí jsou k dispozici pouze dva opěrné body. Pokusila jsem se počet křesťanských obyvatel Prahy odhadnout na základě časové řady rekonstruovaného počtu narozených dětí pro území celého města. Lze tak postupovat vzhledem k zákonitostem charakteru reprodukce obyvatelstva, neboť je známo, že v podmínkách tzv. přirozeného režimu reprodukce, kdy není úroveň plodnosti vědomě omezována, pohybuje se úroveň porodnosti zhruba v rozmezí 40 až 45 ‰.⁵⁷ V prostřední evropského městského obyvatelstva se předpokládá úroveň porodnosti mírně nižší, vzhledem k vyššímu podílu trvale svobodného obyvatelstva, který snižoval hladinu porodnosti, neboť převážná část reprodukce se realizovala v manželství.

⁵² Ludmila Fialová, *K vývoji*, s. 139-140.

⁵³ Václav Líva, *Kolik obyvatelů měla Praha*, s. 332-347; Zdena Pelikánová-Nová, *Lidnatost Prahy*, s. 30-33.

⁵⁴ Eduard Maur – D. Píšová, *Sčítání konzumentů soli v Čechách roku 1702*. Edice Pramene, *Historická demografie* 18, 1994, s. 66.

⁵⁵ František Dvořáček, *Soupisy obyvatelstva*, s. 286.

⁵⁶ Tamtéž.

⁵⁷ Zdeněk Pavlík – Jitka Rychtaříková – Alena Šubrtová, *Základy demografie*. Praha 1986, s. 520 n.

Tabulka 2. Odhady počtů obyvatel Prahy (v tisících) dle Berní ruly a solního soupisu, od roku 1754 data konskripce

Rok	Křesťané	Židé	Celkem
1650	26,0	7,8	33,8
1703	39,0	9,0	48,0
1754			59,0
1771	66,6	8,3	74,9
1784	68,1	7,9	76,0
1790	69,4	8,1	77,5
1795			76,6
1800			77,4

Pramen: Pelikánová, s. 33.

Reprodukční poměry odpovídající svým charakterem přirozené plodnosti snižované pouze relativně vyšším sňatkovým věkem a vyšším podílem trvale svobodného obyvatelstva, zvláště žen, lze v podmínkách českých zemí v období od skončení třicetileté války až do počátku 19. století předpokládat. Proto je možné pokusit se na základě uvažovaných hodnot úrovně porodnosti o odhad počtu obyvatel Prahy z dat o počtech narozených dětí získaných excerpcí, které vypovídají o velikosti studované populace. Ve sledovaném období byly v Praze počty narozených dětí relativně vysoké (zhruba 1600 až 1900 v letech 1650 až 1655 až 3000 v závěru 18. století) a meziroční výkyvy nebyly příliš velké s výjimkou zvláštních okolností. To není možné předpokládat u sňatků, jejichž počet je také možno za základ odhadu počtu obyvatelstva zvolit, ale kterých bylo uzavíráno ročně zhruba čtvrtina až třetina ve srovnání s počty narozených dětí a jejichž počty v některých letech značně kolísaly v závislosti na hospodářských i jiných okolnostech (známé jsou poklesy v důsledku velkých epidemií, během válečných událostí apod., které se sice projeví i v poklesu počtu narozených dětí, ale méně výrazně). Vzhledem k atraktivitě Prahy by odhad založený na počtech sňatků mohl být zkreslen více, než tomu bylo u narozených dětí.

Za podklad odhadu počtů obyvatel byl proto zvolen rekonstruovaný počet narozených dětí v Praze v letech 1651-1800, respektive časová řada vzniklá jako devítiletý klouzavý průměr vycházející z těchto dat. Uvedenou úpravou se vyrovnaly náhodné výkyvy, celkový trend však zahlazen nebyl. Pro celé období se tak dala sestavit nepřetržitá časová řada, a tak bylo možné získat odhad počtu obyvatel pro každý kalendářní rok.

Za předpokladu vysoké úrovně 45 ‰, kterou ale máme doloženu pro venkovské oblasti českých zemí ještě na počátku 19. století, by byly odhadované počty křesťanského obyvatelstva Prahy nejnižší. Při hrubé míře porodnosti 32,5 ‰, která je však pravděpodobně nižší než možná úroveň (i když někteří

badatelé uvažují s ještě nižší hladinou),⁵⁸ by byly počty naopak nejvyšší. Ve srovnání se zatímními odhady se zdá, že pro druhou polovinu 17. století, respektive pro období bezprostředně po skončení třicetileté války, je možno uvažovat spíše s vyšší úrovní porodnosti (což by také odpovídalo dosavadním výzkumům).⁵⁹ Později, především v druhé polovině 18. století, lze uvažovat s úrovní porodnosti spíše nižší.

Tabulka 3. Odhad počtu obyvatel Prahy v letech 1650-1800 dle různé úrovně porodnosti

Období	Uvažovaná hrubá míra porodnosti					
	32,5	35,0	37,5	40,0	42,5	45,0
Odhadovaný počet obyvatel ke středu období						
1651-1660	51 825	48 123	44 915	42 108	39 631	37 429
1661-1670	52 495	48 746	45 496	42 653	40 144	37 913
1671-1680	54 720	50 811	47 424	44 460	41 845	39 520
1681-1690	58 912	54 704	51 057	47 866	45 051	42 548
1691-1700	59 685	55 422	51 727	48 494	45 641	43 106
1701-1710	59 606	55 349	51 659	48 430	45 581	43 049
1711-1720	64 000	59 429	55 467	52 000	48 941	46 222
1721-1730	72 206	67 049	62 579	58 668	55 216	52 149
1731-1740	75 105	69 740	65 091	61 023	57 433	54 242
1741-1750	66 846	62 071	57 933	54 313	51 118	48 278
1751-1760	76 163	70 723	66 008	61 883	58 242	55 007
1761-1770	85 391	79 291	74 005	69 380	65 299	61 671
1771-1780	77 486	71 951	67 155	62 958	59 254	55 962
1781-1790	89 077	82 714	77 200	72 375	68 118	64 333
1791-1800	93 566	86 883	81 091	76 023	71 551	67 576

Poznámka: Tabelovaná data jsou převzata z výsledů výpočtů, v žádném případě je nelze považovat za přesná – mají pouze ilustrovat rozpětí, v němž se reálné počty obyvatelstva Prahy pohybovaly.

Rozpětí mezi nejvyššími a nejnižšími odhadovanými počty se úměrně rostoucímu počtu obyvatel poněkud zvětšuje: v polovině 17. století činí zhruba 11 tisíc (uvažujeme hodnoty 35 a 45 promile hrubé míry porodnosti), na konci 18. století již rozdíl stoupá na téměř 20 tisíc - což je ale v obou případech 28 %, vztahujeme-li tento počet k nižším mezním hodnotám. Skutečný počet přítomného křesťanského obyvatelstva Prahy se v rámci těchto hodnot s nejvyšší pravděpodobností pohyboval. Pouze v letech vyznačujících se mimořádně nepříznivými úmrtnostními poměry byl s vysokou pravděpodobností nižší, než činí vypočtená hodnota.

⁵⁸ Zdena Pelikánová-Nová, *Lidnatost*, s. 39, srv. dále tabulka 5.

⁵⁹ *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha 1996, s. 113 n.

Tabulka 4. Odhad úrovně hrubé míry sňatečnosti a hrubé míry úmrtnosti v Praze v letech 1651-1800 dle různých úrovní hrubé míry porodnosti

Období	Odhadovaná hrubá míra porodnosti					Odhadovaná hrubá míra porodnosti				
	32,5	35,0	37,5	40,0	45,0	32,5	35,0	37,5	40,0	45,0
	Odhadovaná hrubá míra úmrtnosti					Odhadovaná hrubá míra sňatečnosti				
1651-1660	27,9	30,0	32,2	34,3	38,6	8,7	9,4	10,0	10,7	12,0
1661-1670	31,2	34,0	36,4	38,8	43,7	9,3	10,1	10,8	11,5	12,9
1671-1680	28,0	29,9	32,0	34,1	38,4	9,3	9,9	10,6	11,3	12,7
1681-1690	22,1	23,7	25,4	27,0	30,4	9,8	10,5	11,2	12,0	13,5
1691-1700	41,3	45,7	49,0	52,3	58,8	8,3	9,2	9,9	10,6	11,9
1701-1710	27,0	28,8	30,9	32,9	37,0	9,1	9,7	10,4	11,1	12,5
1711-1720	43,7	47,4	50,8	54,2	61,0	9,6	10,4	11,2	11,9	13,4
1721-1730	29,8	31,6	33,8	36,1	40,6	8,1	8,6	9,2	9,8	11,0
1731-1740	31,6	33,9	36,4	38,8	43,6	8,5	9,1	9,7	10,4	11,7
1741-1750	40,1	43,5	46,6	49,7	55,9	9,6	10,4	11,1	11,9	13,3
1751-1760	33,6	36,0	38,5	41,1	46,3	9,0	9,6	10,3	11,0	12,3
1761-1770	27,7	29,7	31,8	33,9	38,2	9,1	9,8	10,5	11,2	12,6
1771-1780	30,8	33,6	36,0	38,4	43,2	7,4	8,1	8,7	9,2	10,4
1781-1790	31,7	34,0	36,5	38,9	43,8	6,9	7,4	8,0	8,5	9,6
1791-1800	36,2	39,0	41,7	44,5	50,1	6,5	7,1	7,6	8,1	9,1

Poznámka: Tabelovaná data jsou převzata z výsledů výpočtů, v žádném případě je nelze považovat za přesná – mají pouze ilustrovat rozpětí, v němž se jejich úroveň pohybovala.

Odhad počtu obyvatel založený na počtech narozených dětí se nejvíce liší od dosavadních výzkumů na počátku sledovaného období. I nejnižší je o třetinu vyšší než Lívův výpočet. Lze to vysvětlit dvěma důvody: menší spolehlivostí matriční evidence právě v tomto období a s tím související nepřesností excerpce, kdy se nepodařilo eliminovat narození dětí rodičů z příměstských oblastí Prahy; tím byl počet narozených dětí nadhodnocen, a tak byl i výsledný odhad úměrně tomu vyšší než realita. Druhým důvodem může být ale okolnost, že v Praze mohlo žít poněkud více osob méně majetných vrstev, které při daňových soupisech nepodléhaly evidenci, a to především v řadách personálu šlechtických domácností, takže počet obyvatel mohl být ve skutečnosti vyšší, než kolik činí odhady založené na Berní rule. Obě okolnosti ve větší či menší míře zřejmě ovlivňovaly celkové počty narozených dětí v Praze po celé sledované období, což zatím znemožňuje odhady počtu osob žijících v Praze na základě známých dat zpřesnit.

Kdybychom uvažovali s vyšší úrovní porodnosti v 17. století (zhruba na úrovni 45 ‰), předpokládalo by to téměř 40 tisíc přítomného obyvatelstva křesťanského vyznání po roce 1650, zatímco oficiální data hovoří o necelých 30 tisících. Abychom se dopočítali uvažovaných 70 tisíc křesťanů v roce 1790, museli bychom i pro toto období předpokládat úroveň porodnosti nad 40 ‰.

Výsledky lze ale podrobit analýze z pohledu úrovně ukazatelů, které je z nich možno sestavit - hrubé míry sňatečnosti nebo úmrtnosti dosahují různých úrovní podle toho, jaký zvolíme výchozí počet obyvatel (tabulka 4). Vypočtená data se liší od údajů publikovaných Z. Pelikánovou- Novou (tabulka 5), blíží se však zjištěním A. Šubrtové.⁶⁰ I když odhady se týkají pouze křesťanů, zdají se být úroveň hrubé míry sňatečnosti na konci 18. století v rozmezí 7 až 9 ‰ (při úrovni hrubé míry porodnosti mezi 35 až 40 ‰) a úroveň hrubé míry úmrtnosti v rozmezí 33-45 ‰ věrohodné.

Tabulka 5. Přehled přirozené měny obyvatelstva českých zemí a Prahy v závěru 18. století dle státní statistiky obyvatelstva

Období	České země			Praha		
	sňatky	narození	zemřelí	sňatky	narození	zemřelí
	na 1000 obyvatel			na 1000 obyvatel		
1785-1789	8,55	42,65	30,32	13,3	26,1	24,5
1790-1794	8,32	43,51	33,02	11,9	23,7	40,5
1795-1799	7,92	43,21	32,77	10,7	21,4	18,2

Pramen: Obyvatelstvo českých zemí v letech 1754-1918. Díl 1: 1754-1865. 191 s. Praha, Český statistický úřad 1978. - Česká statistika, řada Demografie. s. 73 (české země); Pelikánová-Nová, Lidnatost, s. 39 (Praha).

4. Sňatečnost

Prostou sumarizací počtů dochovaných záznamů z jednotlivých farních obvodů (doplněním o rekonstruované počty z obvodů, kde v příslušném kalendářním roce záznamy scházely) byl získán soubor dat, který je nositelem hlavních informací získaných z excerpcí a z něhož se vycházeno.

Procento dochovanosti záznamů o uzavřených sňatcích bylo poměrně značné. Již z počátku sledovaného období se dochovala evidence o téměř dvou třetinách konaných svateb. Od roku 1659, kdy začíná dochovaná řada fary u sv. Jindřicha, stoupl podíl evidovaných záznamů na 84 % a od roku 1666, od kdy začíná nepřetržitá řada záznamů pro farnost sv. Petra na Poříčí, na 95 %. Od roku 1674 program dopočítával nejvýše 3 % událostí, s výjimkou období, kdy se nezachovaly údaje z některé z největších pražských far.⁶¹

⁶⁰ A. Šubrtová, *Kojenecká úmrtnost*, s. 135, 139-140, 143.

⁶¹ Například v letech 1676-1679, kdy chyběly záznamy z fary sv. Petra na Poříčí (v letech 1672-1676 v průměru 39 svateb ročně), v letech 1700-1705, kdy se nedochovala data od sv. Martina (v letech 1695-1699 v průměru 16 svateb), v letech 1712-1715, kdy chyběla data z fary Panny Marie před Týnem (v letech 1707-1711 průměrně 29 svateb) a v roce 1717, kdy selhala evidence u sv. Vojtěcha (v předchozích dvou letech v průměru 64 svatby). Po roce 1720 klesl podíl „chybějících“ dat pod půl procenta a v letech 1732-1763 byl zcela

Po provedené rekonstrukci časové řady byla získána čísla, která odpovídají zhruba 460-480 sňatkům ročně po roce 1650. Protože do zpracování byla zařazena všechna data získaná excerpcí, lze uvažovat s mírným nadhodnocením dat zejména na počátku pozorování, jak bylo uvedeno výše, způsobené sňatky poddaných z příměstských vesnic a z vinic, které nebylo možno vždy přesně odlišit, takže ve zpracování zůstaly. Mimořádně vysoké počty zpravidla souvisely se sňatky vojáků.⁶² Přitom není vyloučeno, že i mezi ženichy, u nichž nebylo uvedeno povolání (což byla většina ostatních), by se našli další, kteří patřili k vojenské posádce.

Tabulka 6. Odhadované počty sňatků uzavíraných v Praze v letech 1651-1800 (desetileté průměry)

Období	Odhadované počty sňatků	Období	Odhadované počty sňatků
1651-1660	461	1731-1740	633
1661-1670	487	1741-1750	631
1671-1680	507	1751-1760	700
1681-1690	600	1761-1770	784
1691-1700	498	1771-1780	570
1701-1710	552	1781-1790	624
1711-1720	616	1791-1800	620
1721-1730	593		

Počty sňatků se i přes tyto výkyvy průběžně zvyšovaly a na konci 18. století se v Praze uzavíralo v průměru zhruba 600 sňatků ročně. Je však zajímavé, že tohoto počtu bylo v zásadě dosaženo již ve 30. letech 18. století, od té doby se počty dlouhodobě příliš nezvyšovaly. Vývoj však nebyl plynulý a zaujme značný nárůst počtu svateb konaných v Praze hned na počátku 80. let 17. století, který souvisel nepochybně s následky epidemie moru v roce 1680. Například ve farnosti sv. Mikuláše na Malé Straně se zvýšil počet sňatků z 67 v roce 1679 na 126 v roce 1680 a 164 v roce 1681. Podobný vzestup byl zaznamenán i v dalších pražských farnostech. V druhé polovině 90. let 17. sto-

úplný. Avšak v letech 1764-1783 bylo nutno odhadovat počty sňatků od sv. Tomáše, což činilo zhruba 4 procenta úhrnu (v letech 1757-1762 činil v této farnosti roční průměr 38 uzavřených sňatků).

⁶² Doloženo to bylo jak jmenovitou excerpcí z farnosti Panny Marie pod Řetězem, nebo zkrácenou excerpcí z farnosti sv. Víta na Hradčanech. Například v polovině 17. století byl obvyklý počet svateb u sv. Víta 20-40. Ale v roce 1760 se zvýšil na 63, když 9x byl ženichem voják (zpravidla vojenský invalida nebo voják vysloužilý), v roce 1761 již byli z 64 ženichů 24 vysloužilí vojáci či invalidé, v roce 1762 ze 78 ve 32 případech a v roce 1763 bylo ze 155 ženichů 106 vojenských invalidů či vysloužilců, 1 setník a 1 desátník. Eva Kačerová, *Sňatečnost v 17. a 18. století*, s. 43.

letí a na počátku století 18. byly počty každoročně uzavíraných manželství nižší, ale celkově se průměrný počet zvyšoval. Vývoj byl výrazně přerušen důsledky další morové epidemie v roce 1713: tentokrát úhrn uzavíraných sňatků za roce 1714 přesáhl zaznamenaný stav v roce 1712 téměř dvojnásobně a i v následujícím roce 1715 byl ještě zaznamenan počet sňatků o téměř polovinu vyšší.

V poklesu počtu sňatků na přelomu 20. a 30. let 18. století se odrazily nejspíše důsledky nepříznivé hospodářské situace, zatímco výkyvy v následujících letech lze dávat do souvislosti s vojenskými událostmi: v letech 1741-1742 a opět v letech 1744-1745 obležení a okupace Prahy⁶³ a pak za války sedmileté (1757-1763). Válečné události byly zpravidla provázeny poklesem sňatků, na následném vzestupu počtu sňatků participovaly především svatby vojenské.

Je zajímavé, že se počet v Praze uzavíraných manželství na přelomu 60. a 70. let 18. století snížil (bezpochyby v souvislosti s důsledky neúrodných let, které dopadly především na český venkov) a že nebyl následován kompenzační vlnou, obdobnou té z roku 1681 nebo 1714. Dle počtu excerpovaných záznamů se zdá, že se počty sňatků udržovaly dlouhodobě stejné, i když obyvatelstva v Praze přibývalo. Mohlo by se z toho usuzovat, že se část nově příchozího obyvatelstva do Prahy stěhovala až po uzavření sňatku; tuto tezi lze podpořit daty z farnosti sv. Kříže na Starém Městě, kde bylo v letech 1748-1762 u zemřelých uvedeno místo případného sňatku - z osob, u nichž byla tato informace uvedena, se mimo Prahu oženilo či provdalo 31%.⁶⁴ Druhým důvodem může být celkově nižší úroveň sňatečnosti, kterou podporuje relativně vyšší věk při vstupu do manželství a předpokládaný vyšší podíl trvale svobodného obyvatelstva, třetím nadhodnocení předchozích počtů (více sňatků mimopražských snoubenců).

Sňatky podle rodinného stavu a podle věku

Na skladbu snoubenců dle jejich rodinného stavu lze usuzovat dle situace v malostranské farnosti Panny Marie pod Řetězem, později Panny Marie Vítězné. E. Kačerová uvádí, že, v letech 1623-1783 ze snoubenců, u nichž byl rodinný stav výslovně uveden, bylo 71 % svobodných a 29 % vdovců, ze snoubenek se 85 % vdávalo poprvé a 15 % opakovaně.⁶⁵ V závěru 18. století se situace příliš nezměnila (tabulka 7). Protogamních sňatků byly obvykle dvě

⁶³ Eduard Maur, *12. 5. 1743 Marie Terezie — korunovace na usmířenou*, Praha 2003.

⁶⁴ Od 1. května 1748 do konce roku 1762 bylo místo konání svatby uvedeno u 142 osob, 98 z nich se konalo v některém z pražských kostelů. AMP sbírka matrik, KR Z 3. Srvn. též Ludmila Fialová, *Mobilita obyvatelstva ve farnosti sv. Kříže v Praze v polovině 18. století*, *Historická demografie* 30- suplement, Praha 2006, s. 243-260.

⁶⁵ Eva Kačerová, *Sňatečnost*, s. 39.

třetiny, oboustranně opakovaných sňatků asi desetina a pětina připadala na sňatky, kdy byl svobodný pouze jeden ze snoubenců.

Tabulka 7. Snoubenci podle rodinného stavu ve farnosti Panny Marie Vítězné v letech 1785-1800 (v %)

Ženiši	Nevěsty		
	svobodné	vdovy	celkem
svobodní	69,7	8,5	77,8
vdovci	12,3	9,6	21,9
nezjištěno	-	0,3	0,3
celkem	81,6	18,4	100,0

Sňatkové poměry tudíž odpovídaly soudobé situaci na českém venkově, respektive v menších městech. V Budyni nad Ohří bylo v letech 1701-1800 protogamních 73 % sňatků,⁶⁶ v Kouřimi připadalo v letech 1700-1749 z úhrnu na oddavky vdovců 20,5 % a na oddavky vdov 15 %, v letech 1750-1799 to bylo 23,3 resp. 19,4 %.⁶⁷

Tabulka 8. Snoubenci podle věku a rodinného stavu ve farnosti Panny Marie Vítězné v letech 1785-1800 (v %)

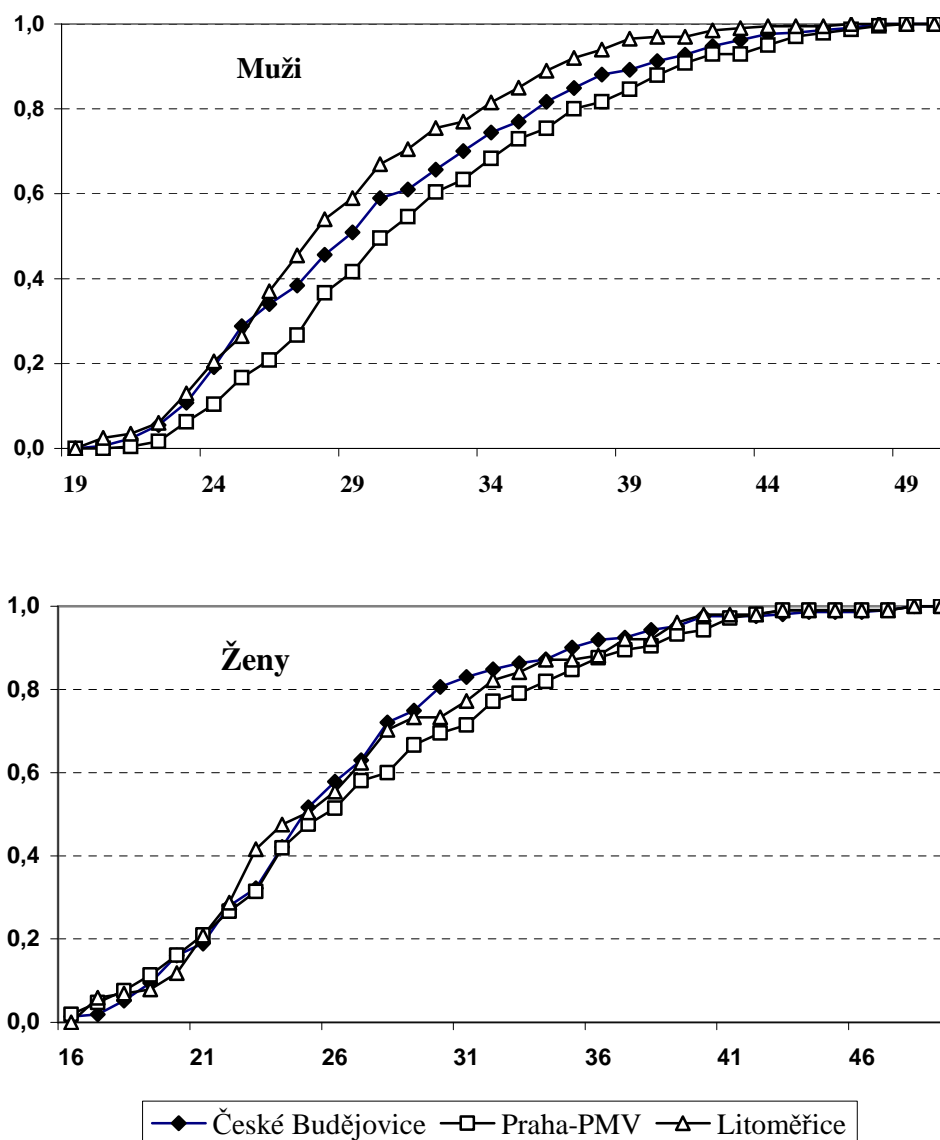
Věk	Muži		Ženy	
	svob.	ovd.	svob.	ovd.
15-19	0,0	0,0	8,0	0,0
20-24	13,7	0,0	29,2	10,4
25-29	35,6	7,5	34,4	6,0
30-34	23,2	11,3	18,4	31,3
35-39	14,8	6,3	6,2	16,4
40-44	7,0	11,3	2,1	20,9
45-49	2,5	15,0	1,7	7,5
50+	3,2	48,8	0,0	7,5
celkem	100,0	100,0	100,0	100,0

Ve farnosti Panny Marie Vítězné se v závěru 18. století v průměru svobodní muži ženili ve 31,1 roce, svobodné ženy ve věku 27,4 roku. I když se třetina mužů ženila poprvé ve věku 25-29 let, více než polovina byla starší než 30 let. Také svobodných nevěst bylo nejvíce ve věku 25-29 let, ale třicátin bylo jen o něco více než čtvrtina. Nejmladším nevěstám bylo 16 let, ale ze 365 nevěst byly takto staré pouze dvě. Věková skladba snoubenců tudíž naznačovala v průměru poněkud vyšší věk při vstupu do manželství, než byl ve stejné době na

⁶⁶ Ladislav Dušek, Obyvatelstvo města Budyně nad Ohří v letech 1701-1850, *Ústecký sborník historický*, 1985, s. 177-178.

⁶⁷ Jana Beránková, Demografický vývoj města Kouřimi v letech 1650-1850, *Historická demografie* 18, 1994, s. 79.

Obrázek 2. První sňatky podle věku generací mužů a žen narozených v letech 1770-1774 v Praze ve farnosti Panny Marie Vítězné, v Litoměřicích a v Českých Budějovicích (kumulovaná procenta)

českém venkově. V Domažlicích v letech 1784-1799 bylo ze sta ženichů 69 mladších 30 let, ze sta nevěst to bylo 86 žen.⁶⁸

Ke stejnému závěru dospějeme, porovnáme-li relativní podíly prvních sňatků připadajících na jednotky věku z kohorty ženících se mužů a vdávajících se žen narozených v letech 1770-1774 v pražské farnosti P. Marie Vítězné,

⁶⁸ Petr Mužík, Obyvatelstvo města Domažlic v letech 1631-1830, *Sborník archivních prací* 36, 1986, s. 127.

v Českých Budějovicích⁶⁹ a v Litoměřicích⁷⁰ (obrázek 2). Muži i ženy, kteří uzavírali první sňatky, tak činili v Praze nepochybně později než v obou druhých městech. Rozdíly v charakteru sňatečnosti by byly ještě vyšší, kdybychom mohli vzít do úvahy intenzitu sňatečnosti dle věku a úroveň definitivního celibátu, jejichž úroveň však neznáme.

5. Porodnost

Pravděpodobně nejdůležitější informací o trendech populačního vývoje na určitém teritoriu poskytují změny v počtech narozených dětí. Na území Prahy se dochovala evidence o křtěných dětech v úplnosti za všechny farní obvody sice až od roku 1732, kdy začínají záznamy z farnosti sv. Kateřiny, ale ta činila méně než 1 procento dětí křtěných na celém území Prahy. Od roku 1653, od kdy začínají záznamy z farnosti sv. Vojtěcha činící zpravidla 120-150 záznamů ročně, se podíl nedochovaných záznamů snížil pod čtvrtinu a od roku 1666 přesáhl 5 procent pouze v letech, ve kterých se nedochovaly záznamy v úplnosti z některé z velkých pražských far.⁷¹

Jak již bylo výše zmíněno, stejně jako u sňatků nebylo možné ani u křtů vždy rozlišit původ narozených dětí; zejména ve druhé polovině 17. století připadala jistě část v Praze křtěných dětí na děti, jejichž rodiče bydlili a pracovali ve vesnicích v okolí Prahy, z nichž mnozí byli poddaní pražských obcí, pražských měšťanů nebo církevních institucí sídlících v Praze.⁷² Z toho důvodu je na počty, k nimž se excerpcí záznamů došlo, nutno pohlížet v 17. století velmi obezřetně.⁷³

Přesto se zdá, že časová řada sestavená z těchto dat dává věrohodnou informaci o populačním vývoji Prahy. Ukazuje na dlouhodobý, i když z počátku jen velmi mírný vzestup počtu narozených dětí; období poklesu korespondují s léty, ve kterých postihly pražskou populaci výraznější obtíže – jak politického, tak hospodářského nebo epidemiologického rázu. Přestože se počty narozených zvýšily mezi roky 1651-1660 a 1791-1800 řádově o 65 %, podporuje to tezi spíše o stagnaci Prahy – v téže době se předpokládá vzestup počtu obyvatelstva

⁶⁹ Údaje byly vypočteny z databáze poskytnuté Josefem Grulichem.

⁷⁰ Údaje byly vypočteny z databáze poskytnuté Ladislavem Duškem.

⁷¹ Např. ve farnosti sv. Petra na Poříčí v letech 1659-1680 a 1711, ve sv. Františka v letech 1679-1686, v týnské farnosti v letech 1696-1703.

⁷² Vinice v Dejvicích a v Šárce patřily strahovskému klášteru, resp. klášteru sv. Jiří, maltézští rytíři, kteří byli pověřeni správou farnosti Panny Marie pod Řetězem, vlastnili Motol, apod.

⁷³ Např. ve farním kostele sv. Jindřicha byly ještě na počátku 18. století křtěny děti z Malešic nebo Kyjí, ke sv. Mikuláši se nosily ke křtu děti z Motola apod.

Tabulka 9. Odhadované počty dětí narozených v Praze v letech 1651-1800 (desetileté průměry)

Období	Odhadované počty narozených	Podíl „dopočtených“ událostí*	Období	Odhadované počty narozených	Podíl „dopočtených“ událostí*
1651-1660	1 730	15,6	1731-1740	2 426	0,1
1661-1670	1 683	11,1	1741-1750	2 152	-
1671-1680	1 763	10,7	1751-1760	2 564	-
1681-1690	2 052	2,3	1761-1770	2 794	0,6
1691-1700	1 894	4,9	1771-1780	2 504	-
1701-1710	2 014	3,5	1781-1790	2 945	-
1711-1720	2 063	2,6	1791-1800	3 064	-
1721-1730	2 420	1,2			

* Procento, které činí rozdíl odhadovaného počtu a součtu počtů excerpovaných záznamů z jednotlivých farních obvodů.

v celých českých zemích nejméně 2,8krát.⁷⁴ I za předpokladu, že počet dětí ze sousedních vinic zvýšil počet narozených v počátečním období o čtvrtinu, dlouhodobou bilanci by to pouze vylepšilo. Na konci 18. století byl totiž počet v Praze narozených dětí významně zvyšován dětmi neprovdaných žen, které přicházely porodit do zemské porodnice s nalezincem.

Poměr pohlaví při narození

Vzhledem k primárnímu zaměření výzkumu na postižení dlouhodobých trendů nebyly při excerpaci získávány o narozených dětech detailnější informace. Také pohlaví narozených dětí bylo rozlišováno pouze v několika farních obvodech. Až na výjimky odpovídal zjištěný poměr pohlaví obvyklé úrovni, neboť při narození mírně převažovali chlapani nad dívkami. Pravidelnější a reálnější (tj. nacházející se v rozmezí 1040-1070 narozených chlapců na 1000 narozených dívek, které je považováno za obvyklé u evropských populací s kvalitní registrací)⁷⁵ byly zjištěné hodnoty ve farnostech s průměrnými většími počty evidovaných dětí (např. v mikulášské farnosti na Malé Straně; tabulka 10). Jinde zjištěné hodnoty kolem této hladiny oscilovaly – byly zpravidla nižší. Přesto dlouhodobější průměrné hodnoty spočtené z úhrnu pro všech farností, pro které byla data k dispozici, odpovídaly předpokládané úrovni v letech 1661-1680 a pak od poloviny 18. století trvale. V ostatních letech byl sekundární index maskulinity při narození zjištěn nižší, s výjimkou let 1681-1690 ale vždy vyšší než 1000, což znamená, že byla zaznamenána převaha narozených chlapců. Budeme-li na základě tohoto údaje hodnotit kvalitu pramene, jak se obvykle

⁷⁴ Lumír Dokoupil et al., *Přirozená měna*, s. 90.

⁷⁵ Zdeněk Pavlík – Jitka Rychtaříková – Alena Šubrtová, *Základy demografie*, s.110-112.

doporučuje,⁷⁶ pak skutečně nezbude než konstatovat, že v některých obdobích byla zřejmě poněkud horší. V kvalitě pořízených dat se ale mohla nepříznivě promítnout okolnost, že až na výjimku nebyl při excerpci čten celý zápis a v případě větného zápisu nebylo kontrolováno, zda jméno dítěte odpovídá předchozímu textu (při jmenovité excerpci se na pochybení přišlo).⁷⁷ Celkově lze považovat záznamy v pražských matrikách za poměrně spolehlivé (farní obvody, v nichž byla provedena detailnější excerptce, byly vybrány namátkou, nikoli dle kvality matričních knih).

Tabulka 10. Index maskulinity při narození (sima) ve vybraných farních obvodech v Praze (počet chlapců na 1000 dívek) v letech 1651-1800

Období	PML ¹	Sv. Duch	Sv. Havel	Sv. Jindřich	PMR/PMV ²	Sv. Mikuláš	Sv. Tomáš	Sv. Vít	Průměr ³
1651–1660		1088		986	1042	1030	1097	1699	1025
1661–1670		1018		1064	873	1086	1128	1047	1068
1671–1680		1185		973	991	1134	1107	997	1060
1681–1690		794		965	935	1016	992	1081	992
1691–1700	933	1122		1075	957	1058	996	1202	1033
1701–1710	886	861	780		1056	1071	1059	1013	1008
1711–1720	1058	1224	990		917	1122	994	1047	1034
1721–1730	1003	831	945		944	1071	1035	1140	1027
1731–1740	1089	1133	1053		910	1042	1010	1156	1021
1741–1750	1102	1127	1132		996	977	955	1143	1009
1751–1760	1128	1246	1071		951	1065	1039	1078	1046
1761–1770	1211	1024	975		1170	1101	1121	1072	1046
1771–1780	1069		1030		1301	1057	1051	1109	1054
1781–1789			1034		1081	1041	1026	982	1042
1791–1800			1032		991	1166	1006	932	1053

¹ Farnost Panny Marie na Louži, dekády začínají 0; zpracovala M. Němečková, *Demografický*, 36.

² Farnost Panny Marie pod Řetězem, zpracovala E. Kačerová, *Demografický*, s. 56; od 1784 farnost Panny Marie Vítězné.

³ Bez dat za PML.

Legitimita narozených dětí

Jedinou další charakteristikou zjišťovanou při excerpci ve vybraných obvodech byla legitimita narozených dětí. Již ze studie Aleny Šubrtové⁷⁸ bylo po srovnání s daty získanými z venkovských farností⁷⁹ zřejmé, že podíl dětí narozených

⁷⁶ Eduard Maur, *Základy historické demografie*, Praha 1978, s 85.

⁷⁷ Vzhledem k podobnosti používaných frází (v české verzi – „byl/a/o pokřtěn/a/o syn/ dcera/dítě/ jménem ...“, v latinské – baptisatus filia/filius ...) je přehlednutí při zběžném čtení snadné.

⁷⁸ Alena Šubrtová, *Kojenecká úmrtnost*, s. 146-147.

⁷⁹ Eduard Maur, Pavla Horská, *Poznámky k otázce studia dlouhodobých populačních trendů*

mimo manželství byl ve sledované době v Praze zřejmě vyšší než na venkově nebo v menších českých městech. Z toho důvodu byla sledování legitimacy při narození věnována při výzkumu větší: ve druhé polovině 17. století zahrnoval přibližně polovinu všech v pražských městech narozených dětí, v 18. století zpravidla tři čtvrtiny, pouze v závěrečných dvou dekádách méně než dvě třetiny. I když se předpoklad odlišného vývoje legitimacy v Praze narozených dětí plně potvrdil, byl přesto rozsah, v němž byly do pražských farních matrik zapisovány děti narozené mimo manželství, do určité míry překvapující.

Ve vývoji nemanželské plodnosti lze vysledovat zhruba tři období: první je možné ohraničit koncem třicetileté války a počátkem 18. století, kdy se zjištěná průměrná hodnota podílu dětí narozených neprovdaným ženám pohybovala mezi 5 a 7 procenty. Vyšší byla v malostranské farnosti sv. Václava (později sv. Mikuláše), kde byla zpravidla vyšší než 8 %, ale ke konci 17. století klesla v průměru pod 5 %. Druhá farnost s nadprůměrnými hodnotami ležela na dolním Novém Městě: v matrikách farnosti poříčské bylo již každé osmé zapisované dítě nemanželského původu.

Tabulka 11. Podíl děti narozených mimo manželství (bez nalezených dětí) v Praze v letech 1651-1700

Období	Staré Město ¹	Nové Město ²	Malá Strana ³	Hradčany ⁴	Průměr
1651-1660	3,2	5,2	7,8	0,9	5,4
1661-1670	2,5	5,0	7,2	3,5	5,1
1671-1680	4,0	6,4	7,1	2,9	5,6
1681-1690	5,8	10,1	5,8	3,8	6,8
1691-1700	4,4	7,5	5,8	2,9	5,6

1 Průměr farností sv. Ducha, sv. Havla, Panny Marie na Louži, Panny Marie před Týnem a sv. Františka.

2 Průměr dat z farností sv. Štěpána a sv. Petra na Poříčí.

3 Průměr dat z farností sv. Tomáše a Panny Marie pod Řetězem.

4 Průměr dat z farností sv. Víta a sv. Rocha.

Druhé období je možné vymezit zhruba léty 1710-1780, kdy sice podíl nelegitimních dětí mírně rostl, v celopražském průměru zhruba na 13-15 %, ale zůstával dlouhodobě na stálé úrovni, třebaže s určitými výkyvy. Nižší podíl nelegitimních dětí (zpravidla méně než 5 %) byl zapisován na Starém Městě v havelské čtvrti a ve farním obvodu Panny Marie na Louži, s občasnými vzestupy i v martinské čtvrti. Jen mírně vyšší byl v týnské čtvrti a na Malé

na území Čech, *Acta demographica* IV, Praha 1981, s. 15-39, Lumír Dokoupil – Ludmila Nesládková, Úmrtnost kojenců a mladších dětí v Českých zemích na sklonku feudalismu, *Historická demografie* 11, 1997, s.141-158.

Straně ve čtvrtích tomášské, mikulášské a Panny Marie pod Řetězem, a také v záznamech fary sv. Víta na Hradčanech, kde se počet záznamů nemanželských dětí zvyšoval jen v některých letech. Ostatní faráři již zapisovali v tomto období podstatně více nemanželských dětí, např. v jindřišské a štěpánské čtvrti bylo nemanželského původu zpravidla každé šesté, v petrské čtvrti každé čtvrté dítě.

Tabulka 12. Podíl děti narozených mimo manželství v Praze v letech 1701-1800*

Období	Staré Město ¹	Nové Město ²		Malá Strana ³		Hradčany ⁴	Průměr	
		a	b	c	d		e	f
1701-1710	5,7	14,4	14,4	5,9	5,9	7,2	9,5	9,5
1711-1720	7,4	24,0	24,0	9,4	8,2	6,3	14,2	13,9
1721-1730	7,1	22,2	22,2	10,9	6,2	9,8	14,9	13,7
1731-1740	5,6	20,4	20,4	13,8	6,7	5,9	14,2	12,3
1741-1750	6,3	17,3	17,3	15,2	6,7	4,6	12,9	10,7
1751-1760	6,2	16,1	16,1	18,1	7,9	4,7	13,4	10,7
1761-1770	4,0	17,5	17,5	20,8	5,9	2,7	13,7	10,3
1771-1780	6,4	23,7	23,7	29,7	6,2	7,2	19,8	13,8
1781-1790	6,7	15,1	11,9	42,4	7,9	10,7	22,2	9,2
1791-1800	7,7	37,0	12,3	15,7	15,7	17,5	25,0	12,5

* S výjimkou Vlašského špitálu bez nalezených dětí.

1 Průměr za farnosti sv. Kříže většího, Sv. Havla, sv., Martina, sv. Ducha, sv. Valentina, Panny Marie na Louži a Panny Marie před Týnem.

2 Průměr dat z farností sv. Jindřicha, sv. Štěpána a sv. Petra na Poříčí, sv. Petra a Pavla na Zderaze a Nejsvětější Trojice ve Spálené ulici a) včetně sv. Apolináře, b) bez sv. Apolináře.

3 Průměr dat z farností sv. Tomáše, sv. Mikuláše, Panny Marie pod Řetězem a Panny Marie Vítězné c) včetně Vlašského špitálu; d) bez Vlašského špitálu..

4 Průměr z farností sv. Víta a sv. Rocha.

e) Všechny farní obvody, f) bez sv. Apolináře a Vlašského špitálu.

V posledních třiceti letech 18. století se i tak vysoký zaznamenaný počet dětí narozených mimo manželství ještě zvýšil. Největší díl na tom měly matriky vedené na Malé Straně při Vlašském špitálu, kam byly zaznamenávány křty dětí, jež zde porodily neprovdané ženy, a prudce stoupla frekvence obdobných zápisů v matrice sv. Petra na Poříčí, kde byly křtěny děti z porodnice u sv. Magdaleny. Jejich úlohu převzal od roku 1780 nový ústav zřízený u sv. Apolináře: v poslední dekádě 18. století bylo z více než 3 tisíc zde pokřtěných dětí nemanželského původu 88 %.

Na této situaci se podílely zřetelně dva faktory. Za prvé, je málo pravděpodobné, aby se sociální klima v Praze tak výrazně odlišovalo od venkova: i když bylo možná v Praze větší zastoupení sociální vrstvy, pro kterou nemuselo být významné uzavření manželství před navazováním sexuálních kontaktů (nebo které bylo v uzavření manželství zabráněno dobovými zvyklostmi), určitou část neprovdaných matek zřejmě tvořily ženy, které se do Prahy uchýlily z venkova,

aby zde skryly svůj poklesek. Některé z nich také děti hned po porodu odložily ve Vlašském špitálu nebo u sv. Maří Magdaleny.⁸⁰ Nalezené děti ale nebyly do souboru nelegitimních dětí započteny s výjimkou záznamů Vlašského špitálu, které ale byly svým způsobem specifické po celé sledované období už z toho hlediska, že některé zde zapsané děti mohly být křtěny po druhé, ale není jisto, zda k prvnímu křtu došlo v Praze.

Značnou část matek nelegitimních dětí ale přesto tvořily chudé ženy, pracující jako služebné v domácnostech pražských měšťanů. Ze záznamů matriky sv. Petra na Poříčí je zřejmé, že velká většina jich byla poddaná do nejružnějších panství mimo Prahu (a pravděpodobně z nich také pocházela a do Prahy přišla někdy až v době těhotenství). Frekvence záznamů se zvyšovala také v souvislosti s vyššími stavy vojska v Praze (někdy pak farář přímo poznamenal, že otcem je voják).

Druhým faktorem, díky kterému se zvláště ve druhé polovině 18. století počet a podíl nemanželských dětí tak rychle zdvihal, byl měnící se vztah státu k nelegitimním dětem a k jejich matkám – postupné odpoutávání se státu od tvrdého uplatňování církevních potridentských dogmat ve věci manželství. Jak upozornila nedávno Daniela Tinková, postupně se vlivné vrstvy i v habsburské monarchii snažily postavení neprovdaných matek a jejich dětí zmírnit a byla přijata konkrétní opatření, která usnadňovala těmto ženám porod a případné odložení dítěte do nalezince.⁸¹ V Čechách byla zřízena pouze jedna takováto instituce, a ta byla umístěna v Praze: porodnice s nalezincem u sv. Apolináře na Novém Městě. Je tudíž více než pravděpodobné, že to byla existence právě tohoto ústavu, která se „podepsala“ na trvale rostoucím podílu dětí rodičích se v Praze mimo manželství. Nezanedbatelnou roli při rozhodování matek dětí před jejich odložením ve špitále hrála jistě okolnost, že špitální děti byly jednak osoby svobodné, jednak i v případě nemanželského původu obdržely všechna práva dětí manželských.⁸²

Kdyby se od úhrnu zjištěného za sledované pražské farnosti odečetly počty zjištěné ve Vlašském špitále a u Apolináře, pak se v závěru 18. století sníží podíl v Praze rozených nelegitimních dětí na polovinu (tabulka 12). Přesto i tak by byl

⁸⁰ Zdejší porodnice s nalezincem byla v provozu pouze v letech 1765-1776, pak byla převedena k Vlašskému špitálu. Dle Petr Svobodný, *Vlašský špitál*, s. 115.

⁸¹ Daniela Tinková, *Ilegitimita a „nová ekonomie života“ v osvětské Habsburské monarchii. Problém svobodných matek a nemanželských dětí mezi sociální kontrolou a sociální péčí na prahu občanské společnosti*, *Historická demografie* 27, 2002, s. 133-172; též: *Hřích, zločin, šílenství v čase odkouzlování světa*, Praha 2004.

⁸² Petr Svobodný, *Vlašský špitál*, s. 120.

podíl oscilující kolem 10-12 % více než dvojnásobný než ve stejné době na českém venkově.

Nalezené děti

Zvláštní kategorii tvoří děti, u kterých nejsou v matrice zapsáni rodiče. Šlo zpravidla o děti, které byly brzy po narození odloženy. Podle dobové zvyklosti ale na ně nemělo být v zásadě pohlíženo jako na děti nemanželské, neboť, jak bylo v roce 1705 poznamenáno v matrice města Mělníka u křtu nalezeného chlapečka, „neví se, zda poctivý či ne, neb chudá matka jej z nouze opustila“.⁸³ Zatímco v Mělníce šlo o případ ojedinělý, pražští duchovní měli s nalezenými dětmi mnohem větší zkušenosti. Tato okolnost je také asi vedla k tomu, že nalezené děti zpravidla zapisovali mezi děti nemanželské. Přesto nebyl z počátku počet dětí, které byly odkládány na ulici (většinou na práh měšťanských domů, ale také kostelů, klášterů či u městských bran), příliš velký. Ne všechny děti byly odkládány hned po narození – v matrice Vlašského špitálu se běžně uváděl odhadovaný věk – zpravidla 1-3 týdny, ale nechyběly ani jednodenní děti a také bylo zaznamenáno přijetí asi dvouleté dívky (5. 11. 1751).⁸⁴

K dispozici jsou dvě delší časové řady zachycující nalezené děti zaznamenané v matrikách sv. Petra na Poříčí a sv. Víta. V obou případech byly počty nalezených dětí v 17. století poměrně nízké, i když se vyskytovaly: v letech 1681-1700 bylo v petrské čtvrti zaznamenáno 11 nalezených dětí (tj. 0,5 % úhrnu narozených), v letech 1651-1700 bylo u sv. Víta křtěno 18 nalezených dětí (0,3 %). V průběhu 18. století jejich počty stoupaly s akcelerací po polovině století: v petrské čtvrti bylo v letech 1701-1780 zaznamenáno takových křtů 145 (0,9 %), z nich ale plných 110 pouze v letech 1761-1770, na Hradčanech bylo během 18. století pokřtěno 78 nalezených dětí (1 %), nejvíce ve 40. a 50. letech. Kromě toho byly na Malé Straně ve farnosti sv. Mikuláše v letech 1761-1800 pokřtěny 74 nalezené děti, nejvíce v 60. a 70. letech, kdy jejich podíl činil 0,6, resp. 0,9 % úhrnu ve farnosti křtěných dětí.

Větší část dětí, o které se jejich rodiče nechtěli nebo nemohli starat, byla ale odkládána přímo na prahy nalezinců – Vlašského špitálu na Malé Straně a Maří Magdaleny v Soukenické ulici. Například v letech 1779 až 1782 bylo do matriční knihy Vlašského špitálu zapsáno 678 dětí, z toho 350 bez udání původu, u 326 byla uvedena matka a 1 nechali pokřtít oba rodiče. Uvedených 350 dětí činilo přibližně 3,2 % z úhrnu všech dětí v těchto čtyřech letech v Praze křtěných.

⁸³ SOA Praha, *Sbírka matrik*, M-11-1/4.

⁸⁴ Archiv hl. m. Prahy, *Sbírka matrik*, VAP N1Z1.

Po převedení nalezince k nově zřízenému ústavu s porodnicí u sv. Apolináře se počet nalezených dětí rychle snížil, neboť matky mohly bez vysvětlování dítě po porodu v nalezinci zanechat. A tak v roce 1800 z 333 dětí křtěných u sv. Apolináře pouze u 4 dětí chyběly jakékoli záznamy o jejich rodičích.

Tabulka 13. Skladba narozených dětí podle původu v Praze v 18. století (v %)*

Období	Manželské	Nemanželské	Nalezené
1701-1710	90,4	9,6	0,0
1711-1720	85,6	14,1	0,3
1721-1730	84,9	13,9	1,2
1731-1740	85,6	12,5	2,0
1741-1750	86,9	10,8	2,3
1751-1760	86,5	10,8	2,7
1761-1770	86,1	10,4	3,5
1771-1780	80,1	13,8	6,2
1781-1790	77,6	9,1	13,3
1791-1800	74,8	12,2	13,0

* K výběru *far poznámky u tabulky 12.*

Děti narozené v manželství

Okolnost, že z dětí narozených v Praze jich bylo tolik nemanželského původu, znesnadňuje hlubší analýzu porodnosti a bez rekonstrukce rodin není možné z hrubých údajů počítat některé obvyklé ukazatele, např. počet narozených dětí připadající na jeden uzavřený sňatek. Takový ukazatel ztrácí pro řadu farností vypovídací schopnost a ani celkové hodnoty odvozené pro celou Prahu nejsou příliš věrohodné. Je však možné odvodit hodnoty pouze pro celkový počet dětí zapsaných jako legitimních. Pak dosahuje zjištěný ukazatel obvyklejší úrovně.

V Praze tedy připadaly na jedno manželství v průměru 3-4 narozené děti, což bylo ve srovnání s venkovem, kde tento poměr rostl od 4,4 v polovině 17. století na 5,4 na konci 18. století, znatelně méně. Průměrná hodnota byla sice v některých letech ještě snížena nízkým poměrem zjištěným na Hradčanech (u sv. Víta byly časté sňatky mimopražských osob, zatímco křty byly pouze dětí místního obyvatelstva), ale ani hodnoty zjištěné v dalších pražských čtvrtích a farnostech nebyly zpravidla příliš vysoké (příloha 2). Relativně nízký průměrný počet manželských dětí připadající na jeden sňatek je odrazem jednak pravděpodobně vyššího věku při prvním sňatku (potvrzeno datově to bylo však pouze pro závěr 18. století), jednak důsledkem imigrace do Prahy, neboť část příchozích zřejmě přicházela ve středním věku a někdy už s prvními dětmi.⁸⁵

⁸⁵ Ze souboru 81 žen, u kterých bylo při záznamu jejich úmrtí do matriky vedené u sv. Kříže

Tabulka 14. Počet narozených manželských dětí připadající na jeden uzavřený sňatek v Praze ve druhé polovině 17. století

Období	Staré Město ¹		Nové Město ²		Malá Strana ³		Hradčany ⁴		Průměr		ČZ ⁵
	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A
1651-1660	3,2	3,3	3,6	3,8	3,2	3,5	4,0	4,0	3,4	3,6	4,4
1661-1670	2,8	2,9	4,2	4,4	3,2	3,5	3,0	3,1	3,3	3,4	4,4
1671-1680	2,6	2,8	4,8	5,1	3,0	3,2	2,8	2,9	3,2	3,3	4,6
1681-1690	2,9	3,0	3,8	4,3	3,3	3,5	3,1	3,2	3,3	3,6	4,7
1691-1700	4,0	4,2	3,5	3,8	3,5	3,7	3,8	3,9	3,6	3,9	5,0

1 Průměr dat z farností sv. Ducha, sv. Havla, Panny Marie na Louži, Panny Marie před Týnem a sv. Františka.

2 Průměr dat z farností sv. Štěpána a sv. Petra na Poříčí.

3 Průměr dat z farností sv. Tomáše a Panny Marie pod Řetězem.

4 Průměr dat z farností sv. Víta a sv. Rocha.

5 Průměr ze souboru farních obvodů z českých zemí (Dlouhodobé populační trendy).

A – všechny děti, B – děti narozené v manželství.

Tabulka 15. Počet narozených manželských dětí připadající na jeden uzavřený sňatek v Praze v 18. století

Období	Staré Město ¹		Nové Město ²		Malá Strana ³		Hradčany ⁴		Průměr		ČZ ⁵
	A	B	A	B	A	b	A	B	A	B	A
1701-1710	3,5	3,3	3,4	3,2	3,2	3,0	3,2	3,0	3,3	3,1	4,6
1711-1720	3,3	3,0	3,2	3,0	3,3	2,9	3,2	3,0	3,2	3,0	4,7
1721-1730	3,3	3,1	3,3	3,1	4,0	3,5	3,7	3,3	3,5	3,2	4,8
1731-1740	3,3	3,1	3,6	3,4	4,2	3,5	2,8	2,6	3,5	3,2	4,8
1741-1750	3,5	3,3	3,6	3,4	3,8	3,1	2,2	2,1	3,4	3,1	4,6
1751-1760	3,4	3,2	3,5	3,3	4,2	3,3	2,4	2,3	3,5	3,2	4,6
1761-1770	3,4	3,3	3,8	3,7	4,8	3,7	1,9	1,8	3,6	3,3	5,0
1771-1780	3,9	3,7	4,6	4,3	5,8	3,8	2,4	2,3	4,3	3,7	4,4
1781-1790	3,9	3,6	4,2	3,7	7,8	3,9	3,2	2,8	4,7	3,6	5,0
1791-1800	3,9	3,6	5,9	3,6	4,5	3,7	3,2	2,7	4,8	3,5	5,4

1 Průměr dat z farností sv. Ducha, sv. Havla, sv. Kříže většího, sv. Martina, sv. Valentina, Panny Marie na Louži a Panny Marie před Týnem.

2 Průměr dat z farností sv. Jindřicha, sv. Štěpána, sv. Petra na Poříčí, sv. Petra a Pavla na Zderaze, nejsvětější Trojice ve Spálené ulici a sv. Apolináře.

3 Průměr dat z farností sv. Mikuláše, sv. Tomáše, Panny Marie pod Řetězem a Panny Marie Vítězné.

4 Průměr dat z farností sv. Víta a sv. Rocha.

5 Průměr ze souboru farních obvodů z českých zemí (Pramen: Acta demographica IV)

A – všechny děti, B – děti narozené v manželství.

v letech 1748-1762 zapsáno místo sňatku, jich 30 % mělo svatbu mimo Prahu, z 52 mužů pak 17 %; z dětí zemřelých ve věku do 10 let tamtéž v téže době bylo 14 % křtěno mimo Prahu. Podrobněji Ludmila Fialová, *Mobilita obyvatelstva*, s. 249 a 255.

Evě Kačerové se podařilo zrekonstruovat 194 rodiny žijící ve farnosti Panny Marie pod Řetězem v letech 1622-1783 a zjistila, že 19 % prvních manželsky narozených dětí bylo počato před sňatkem a že ve 4 % těchto rodin bylo při sňatku legitimováno již dříve narozené dítě.⁸⁶ Zároveň prokázala prodlužující se délku mezipородních intervalů s pořadím narozeného dítěte (z 26,7 měsíce mezi narozením prvního a druhého dítěte na 27,8 měsíce mezi narozením druhého a třetího) a jeho zkracování v závislosti na délce života staršího dítěte (pokud dítě narozené v prvním pořadí zemřelo před dosažením jednoho roku věku, pak se v průměru zkrátila délka intervalu mezi narozením prvního a druhého dítěte z 29 na 19 měsíců).⁸⁷

6. Úmrtnost

I po doplnění agregativních údajů o některé strukturální údaje o zemřelých osobách se zatím nepodařilo vytvořit takový datový soubor, který by poskytl kvalitní informace o vývoji úmrtnostních poměrů v Praze ve sledovaném období. Získaná data jsou zvláště pro starší období stále torzovitá.⁸⁸ I když se okruh farních knih se záznamy o zemřelých postupně rozšiřoval, až do závěru 17. století nelze evidenci považovat zdaleka za úplnou, mezery někdy trvají i více let. Počet dopočítávaných událostí klesl při rekonstrukci pod 10 % sice již v roce 1696, ale tuto úroveň přesáhl ještě koncem 30. let 18. století, když byly nahrazovány ztráty matriky sv. Jindřicha.⁸⁹

Někdy chybí úplná evidence zemřelých z let, kdy Prahu postihly epidemie moru, ať už to bylo v roce 1680 nebo 1713. Rok 1713 bylo možno dopočítat dle záznamů vedených farářem u sv. Haštala. Z poznámek matrikářů je patrné, že se záznamy vedly podle hřbitovů (zvláště pro příměstské obyvatelstvo).

Evidence v nejstarším období byla jistě neúplná, věrohodnější odhad počtů zemřelých bylo možné získat až od počátku 18. století. Tehdy bylo v pražských matrikách zapisováno v průměru 1300 zemřelých osob ročně, což by při uvažovaných zhruba 2 tisících narozených dětí mělo znamenat značný přirozený přírůstek. Protože tomu tak ve skutečnosti asi nebylo (nezdá se, že by město v tomto období početně rostlo), je třeba považovat počet evidovaných zemřelých

⁸⁶ Eva Kačerová, *Demografický vývoj*, str. 49.

⁸⁷ Tamtéž, s.61-66.

⁸⁸ Pro třetí čtvrtinu 17. století byly záznamy o zemřelých získány z farních knih vedených u sv. Martina (od roku 1660), farního kostela u Panny Marie před Týnem (od roku 1659) a sv. Štěpána (od roku 1664).

⁸⁹ Např. pro farnost sv. Martina chybí data pro léta 1698-1704, sv. Kříže Většího v letech 1702-1709, pro sv. Havla v roce 1722 a 1726, pro sv. Jindřicha v letech 1736-1741, sv. Tomáše v letech 1767-1783. Záznamy u sv. Jakuba jsou torzovité a lze je považovat za úplnější až od roku 1680, záznamy u sv. Jindřicha se nezachovaly v letech 1663-1678.

i v tomto období spíše za podhodnocený. Ke konci 18. století se počet záznamů zvýšil na více než 3 tisíce ročně a přesahoval zpravidla počty narozených dětí. Kdyby se k evidovaným událostem připočetla úmrtí zaznamenaná v letech 1791-1800 u Milosrdných bratří, zvýšil by se v těchto letech počet zemřelých o 200 až 300 ročně a převaha zemřelých by se ještě zvýšila.

Tabulka 15. Odhad počtů zemřelých v Praze v letech 1650-1800 (desetileté průměry)

Období	Odhadované počty zemřelých	Podíl „dopočtených“ událostí ¹	Odhadované počty po navýšení ²	Období	Odhadované počty zemřelých	Podíl „dopočtených“ událostí ¹
1651-1660	987	88	1481	1731-1740	2366	11
1661-1670	1093	74	1530	1741-1750	2641	4
1671-1680	1759	49	2463	1751-1760	2620	-
1681-1690	1245	19	1618	1761-1770	2370	2
1691-1700	1288	11	1326	1771-1780	2373	4
1701-1710	1638	6		1781-1790	2849	1
1711-1720	5227	21		1791-1800	3421	-
1721-1730	2189	2				

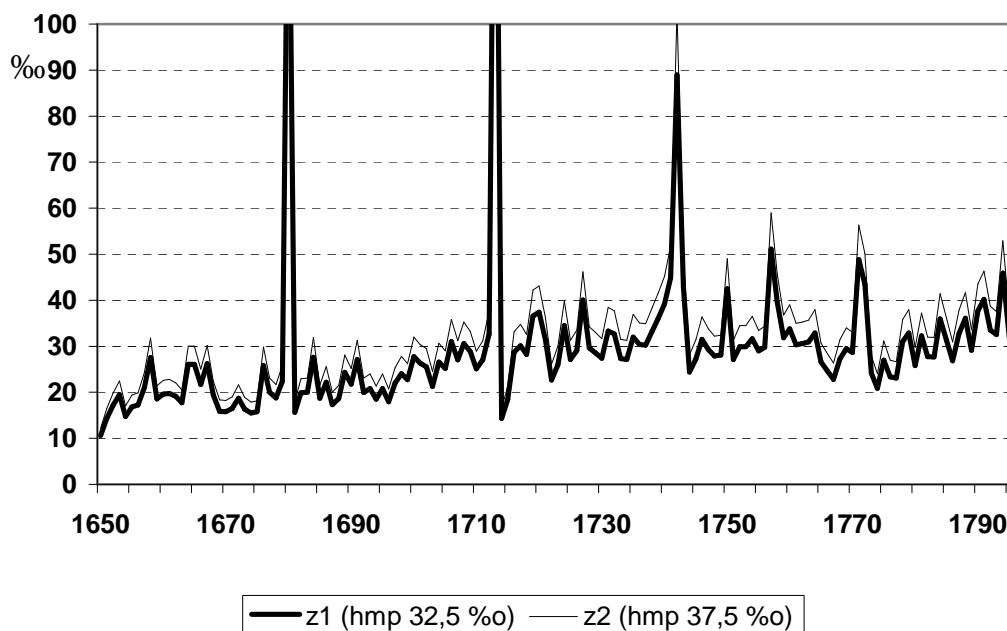
1 Procento, které činí rozdíl odhadovaného počtu a součtu počtů excerpovaných záznamů z jednotlivých farních obvodů.

2 V letech 1651-1660 zvýšeno o 50 %, v letech 1661-1680 o 40 % a v letech 1681-1700 o 30 %.

Představu o vývoji úmrtnosti v Praze lze získat výpočtem hrubé míry úmrtnosti (jestliže za základ zvolíme odhad počtu obyvatelstva dle hrubé míry porodnosti – tabulky 4 a 5).

Vzhledem k nepřesnostem získaných dat je lépe sledovat celkové trendy než konkrétní hodnoty, respektive srovnávat relativní vztahy v jednotlivých obdobích. Počty zemřelých v zásadě trvale stoupaly tak, jak se zvyšoval počet obyvatel Prahy. Dlouhodobý trend byl ale výrazně ovlivňován roky se zvýšenou úmrtností. Po příznivých třech dekádách následujících skončení třicetileté války se úroveň úmrtnosti zvýšila nejprve v roce 1680 poté, co byla do Prahy zavlečena epidemie moru, a posléze během poslední epidemie v roce 1713. Od dvacátých let 18. století se úroveň hrubé míry úmrtnosti i v „příznivějších“ obdobích udržovala kolem 30 ‰, což lze stále ještě považovat za poněkud podhodnocený výsledek. Výrazná zvýšení v následujících letech už odpovídají realitě – na zvýšení hladiny úmrtnosti měly vliv především válečné události spojené s válkami vedenými Marií Terezií po jejím nástupu na trůn na počátku 40. let a pak zejména válka sedmiletá. Na počátku 70. let 18. století se úmrtnost zvýšila v důsledku obtíží v zásobování obyvatelstvem potravinami po neúrodných letech, od 80. let zvyšovala počty zemřelých evidovaných v Praze úmrtí kojenců a malých dětí z pražského nalezince a další oběti takřka trvale přítomných neštovic a dalších dětských nemocí. Byla to zvláště vysoká úroveň úmrtnosti

Obrázek 3. Hrubá míra úmrtnosti v Praze v letech 1650-1800 (odhad dle úrovně porodnosti)

dětí, co zhoršovalo úmrtnostní poměry v Praze, i když ani úroveň úmrtnosti značné části dospělého pražského obyvatelstva nepařila k nejnižší zjištěné v té době v českých zemích.

Úmrtnost dle věku a pohlaví

Vzhledem k neznalosti věkové skladby žijící populace je možné sledovat pouze věkovou skladbu zemřelých osob. V současné době jsou k dispozici data z farnosti Panny Marie na Louži,⁹⁰ z farnosti Panny Marie pod Řetězem⁹¹ a navazující údaje farnosti Panny Marie Vítězné, z farnosti týnské, případně sv. Mikuláše. Data se více méně vzájemně doplňují a pokrývají větší část 18. století. Náznačují tradiční skladbu úmrtnosti, v níž převládají úmrtí kojenců a malých dětí: podíl dětí do 5 let v dlouhodobých průměrech nikdy neklesá pod polovinu úhrnu zemřelých, naopak spíše přesahuje 60 %. Věková skladba zemřelých se neliší od struktury zjištěné v jiných lokalitách v českých zemích ve stejném období.⁹²

⁹⁰ Michaela Němečková, *Demografický vývoj*, s. 48-50.

⁹¹ Eva Kačerová, *Demografický vývoj*, s. 93.

⁹² Eduard Maur, Pavla Horská, *Poznámky k otázce studia*, s. 15-39; Lumír Dokoupil et al, *Přirozená měna*, s. 50-61. Komparace též v práci Michaely Němečkové, *Demografický vývoj*, s. 50-51.

Tabulka 16. Skladba zemřelých podle věku ve vybraných pražských farnostech v 18. století

Věk	1700-1749				1750-1799					
	PML ¹		PMT ²		PML ³		sv. Mikuláš ⁴		PMR/PMV ⁵	
	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž	M	Ž
Z 1000 zemřelých se zjištěným věkem a pohlavím bylo ve věku										
do 1 roku	354	296	421	354	409	331	363	308	385	317
1-4	207	226	181	181	233	235	237	211	241	196
5-19	59	80	58	76	81	69	81	64	65	79
20-59	265	250	207	230	169	200	154	186	158	190
60+	115	148	133	159	108	165	165	231	151	218
celkem	1000	1026	1000	1000	1000	1000	1000	1000	1000	1000

1 Farnost Panny Marie na Louži, pramen: Michaela Němečková, *Demografický vývoj*, s. 48.

2 Farnost Panny Marie před Týnem v letech 1711-1750.

3 Farnost Panny Marie na Louži v letech 1750-1780; pramen: Michaela Němečková, *Demografický vývoj*, s. 48.

4 Období 1761-1795.

5 Farnost Panny Marie pod Řetězem v letech 1761-1783; pramen: Eva Kačerová, *Demografický vývoj*, s. 71, a farnost Panny Marie Vítězné v letech 1787-1800.

Pokud jde o úmrtnostní poměry dospělých, ze skladby zemřelých lze usuzovat na poměrně vysokou úroveň úmrtnosti již ve středním věku. Podíly zemřelých žen, ale i mužů starých 20-29 či 30-39 let byly ve srovnání se situací v Budyňi nad Ohří nebo v Domažlicích vyšší (tabulka 17 a 18). Naopak převaha zemřelých ve věku 50-69 let nebyla tak patrná. Počty zemřelých byly zřejmě zvyšovány početnou imigrací (z pohřbených osob starších než 15 let ve farnosti sv. Kříže na Starém Městě v letech 1742-1764 pouze třetina pocházela z Prahy). A protože lze usuzovat na imigrace spíše mladších lidí, byla tato věková vrstva v Praze zřejmě početnější než v jiných lokalitách, což ale znamená, že i kdyby byly v Praze stejné úmrtnostní poměry jako na českém venkově, byly by v Praze úmrtí osob v uvedeném věku četnější; už proto je ze strukturálních dat srovnání úrovně úmrtnosti obtížné.

Také úroveň úmrtnosti podle pohlaví je obtížné srovnávat, ale z vyšších podílů připadajících na mladší ženy než na starší muže je možné usuzovat na vyšší úmrtnost mladších žen. O kolik ale byla vyšší, stanovit nelze, protože zároveň je možné očekávat vyšší zastoupení právě mladších žen v pražské populaci – předpokládáme vysoké počty zvláště služebných (jak bylo potvrzeno z novější doby).

I přes svůj problematický charakter naznačuje hodnota průměrného věku zemřelých spočtená pro farnost Panny Marie na Louži rovněž horší úmrtnostní poměry obyvatelstva této pražské čtvrti ve srovnání s jinými oblastmi českých

zemí. V první polovině 18. století byly až na výjimky zjištěné hodnoty nižší než v ostatních dosud zpracovaných lokalitách.⁹³

Tabulka 17. Věková skladba zemřelých ve věku 20 let a starších ve vybraných farnostech v Praze v letech 1690–1783*

Věk	PML 1690-1783 ¹⁾		Týn 1711-1750		Mikuláš 1761-1770	
	Muži	Ženy	Muži	Ženy	Muži	ženy
20-29	15,1	14,2	12,6	11,6	7,6	8,2
30-39	15,3	14,3	14,5	11,7	10,3	9,8
40-49	18,8	14,9	18,8	16,4	14,8	13,7
50-59	17,0	16,3	18,5	15,6	14,5	13,4
60-69	17,8	17,1	18,3	17,2	24,5	21,4
70-79	10,9	13,7	10,6	15,1	17,6	19,6
80+	5,1	10,5	6,7	12,5	10,6	13,9
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* Bez osob s neudaným věkem

1) Pramen: M. Němečková, *Demografický vývoj...*, s. 48.

Tabulka 18. Věková skladba zemřelých ve věku 20 let a starších v Domažlicích a v Budyni nad Ohří v 18. století

Věk	1700-1749		1750-1799			
	Domažlice		Domažlice		Budyně nad Ohří	
	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy
20-29	5,8	6,2	8,2	7,4	11,6	5,7
30-39	9,4	10,8	7,8	9,6	15,4	12,8
40-49	15,0	13,4	13,5	12,7	19,0	16,5
50-59	17,3	20,4	16,8	19,3	16,3	21,0
60-69	26,8	26,4	23,6	24,5	16,0	18,0
70-79	17,4	14,6	19,3	17,7	12,1	14,1
80+	8,4	8,2	10,8	8,8	9,6	11,9
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Pramen: *Dlouhodobé populační trendy...*, s. 80, 96 a 97.

Teprve v závěru 18. století se situace vyrovnávala a v uvedené farnosti byl zjištěný průměrný věk spíše mírně vyšší než v jiných dosud zpracovaných lokalitách. K bližšímu rozboru však stále ještě chybí dostatečná datová základna.

⁹³ V Domažlicích činil průměrný věk zemřelých dospělých mužů (tj. ve věku nad 15 let) v první polovině 18. století 58,3 let a žen 55,5 let, v druhé polovině 18. století pak 57,9 let u mužů respektive 56,9 let u žen – srvn. *Dlouhodobé populační trendy*, s. 104. V Sobotíně byla příslušná data 56,6 let u mužů a 54,9 let u žen pro první polovinu a 59,7 let u mužů a 59,1 let u žen pro druhou polovinu 18. století, Dokoupil et al. *Přirozená měna*, s. 59.

Přes zatímní omezenost dat bylo potvrzeno, že vyššího věku se zpravidla dožívaly ženy (tabulka 19).

Tabulka 19. Průměrný věk zemřelých osob ve věku 15 let a starších ve farnosti Panny Marie na Louži v letech 1690–1783

Období	Muži	Ženy	Celkem
1690–1699	49,5	50,2	49,8
1700–1709	48,1	51,8	49,9
1710–1719	45,2	48,0	46,7
1720–1729	47,1	49,4	48,1
1730–1739	45,9	49,8	47,8
1740–1749	50,8	53,4	52,2
1750–1759	51,9	53,7	52,9
1760–1769	53,1	54,8	54,0
1770–1779	51,3	53,5	52,5
1780–1783	54,6	60,7	58,6

Pramen: Michaela Němečková, Demografický vývoj, s. 51.

Úmrtnost kojenců a malých dětí

Intenzitu úmrtnosti lze studovat u kojenců a malých dětí pomocí kvocientu úmrtnosti počítaného na živě narozené děti, který je pro delší časové období zatím dostupná pouze pro farní obvody sv. Mikuláše, Panny Marie na Louži, Panny Marie před Týnem a Panny Marie pod Řetězem. Pro období po roce 1784 je dále k dispozici rozsáhlý soubor dat shromážděných Alenou Šubrtovou.⁹⁴

Výběr farních obvodů není pro větší část studovaného období zdaleka reprezentativní, vysoká úroveň úmrtnosti kojenců, přesahující i hladinu 220 ‰, ale nezřídka 300 ‰, však potvrzena byla. A zároveň byly potvrzeny rozdíly v její úrovni – pro konec 18. století podstatně vyšší než ve starším období. Z toho však nelze vyvozovat hlubší závěry, protože pro starší období je vzorek omezen pouze na tři sondy. V porovnání s dalšími lokalitami v Čechách byla úroveň úmrtnosti kojenců v pražských farnostech až do posledních desetiletí 18. století jen mírně vyšší. Teprve v závěru století se zásadně projevil nepříznivý dopad vysokého podílu narozených dětí nemanželského původu, jejichž vyšší úmrtnost se odrazila v růstu celkové úrovně úmrtnosti kojenců v Praze jako celku. Hodnoty zjištěné Alenou Šubrtovou (tabulka 21) nemají v jiných lokalitách českých zemí ve své době obdoby: v letech 1780-1799 byl kvocient kojenecké úmrtnosti v Porubě 203 ‰, v Třeboni 232 ‰, Budyni nad Ohří 280 ‰, v Domažlicích 320 ‰ a v Plzni 393 ‰.⁹⁵ Již Alena Šubrtová zdůraznila přímou zá-

⁹⁴ Alena Šubrtová, *Kojenecká úmrtnost*

⁹⁵ *Dlouhodobé populační trendy (Acta demographica IV)*. Tam údaje za jednotlivé farní obvody.

Tabulka 20. Úroveň kojenecké úmrtnosti ve vybraných farních obvodech v Praze v letech 1690-1799

Období	Mikuláš ¹	PML ²	Týn	PMR/ PMV ³
1690–1699		211		
1700–1709	218	286		
1710–1719	224	238	221	
1720–1729	288	302	241	
1730–1739	227	277	287	
1740–1749	246	312	370	
1750–1759	252	317	348	
1760–1769	316	315		270
1770–1779	346	296		259
1780–1789				343
1790–1799				366

1) *Pramen: Alen. Šubrtová, Kojenecká úmrtnost, s. 152-153.*

2) *Farnost Panny Marie na Louži; pramen Michaela Němečková, Demografický vývoj, s. 56.*

3) *Farnost Panny Marie pod Řetězem 1761-1784, pramen Eva Kačerová, Demografický vývoj, s. 96, a farnost Panny Marie Vítězné v letech 1784-1800.*

Tabulka 21. Kojenecká a novorozenecká úmrtnost ve vybraných farních obvodech v Praze v letech 1785-1815*

Farnost	Novorozenecká úmrtnost	Kojenecká úmrtnost
Sv. František	106,5	384,0
Sv. Haštal	201,0	601,5
Sv. Jakub	135,2	339,0
Sv. Apolinář	329,5	487,5
sv. Jindřich	130,3	385,0
Sv. Štěpán	130,2	424,5
Nejsv. Trojice	137,7	416,5
Sv. Mikuláš	84,3	297,5
Sv. Vít	122,0	344,0
Sv. Petr a Pavel	69,3	337,0

* průměr let 1785, 1890, 1795 a 1800

Pramen: Alena Šubrtová, Kojenecká úmrtnost, s. 151.

vislost výše kojenecké úmrtnosti na sociálních faktorech, respektive na nepřímou závislost její výše a životních (zdravotních a hygienických) podmínek obyvatelstva.⁹⁶ V případě Prahy se v úrovni ukazatele promítala navíc neutěšená situace svobodných matek a poměrů v zemském nalezinci a v závěru 18. století také četnější epidemie neštovic, kterými v zalidněném městě pravděpodobně onemocnělo více dětí než v menších městech nebo na venkově. Jedna z největších je datována právě do let 1799 a 1800.

⁹⁶ Alena Šubrtová, *Kojenecká úmrtnost*, s. 145.

Tabulka 22. Struktura kojenecké úmrtnosti podle pohlaví ve farnosti Panny Marie na Louži v letech 1690–1783

Období	Z 1000 živě narozených zemřelo ve věku									
	0 – 2 dny		0 – 6 dnů		0 – 27 dnů		28 dnů – 1 rok		0 – 1 rok	
	chl.	d.	chl.	d.	chl.	d.	chl.	d.	chl.	d.
1690–1699	8	7	35	15	69	59	157	136	226	195
1700–1709	41	23	67	41	119	69	212	176	331	245
1710–1719	18	17	24	22	105	61	147	159	253	220
1720–1729	23	8	28	13	122	61	223	198	344	259
1730–1739	20	19	52	30	123	81	188	153	311	234
1740–1749	7	21	34	48	85	123	199	217	284	340
1750–1759	16	16	37	37	112	103	228	186	339	289
1760–1769	15	10	46	39	118	94	218	190	336	284
1770–1779	40	16	71	40	142	78	190	176	332	254
1780–1783	17	27	69	43	166	103	246	255	411	359
1690-1783	21	16	45	33	114	82	200	181	314	263

Pramen: Michaela Němečková, *Demografický vývoj*, s. 56.

Detailní rozbor záznamů zemřelých dětí dle věku a pohlaví, jak jej zpracovala Michaela Němečková pro staroměstskou farnost Panny Marie na Louži, potvrdil známou skutečnost, že v nejmladším věku byla zpravidla vyšší úroveň úmrtnosti chlapců než dívek.⁹⁷

Období zvýšené úmrtnosti (mortalitní a demografické krize)

Dlouholeté průměry mohou v případě úmrtnosti zahlazovat období, v nichž se hladina úmrtnosti na kratší či delší čas výrazně zvýšila. A faktorů, které v podmínkách tzv. starého demografického režimu úroveň úmrtnosti zvyšovaly, byla řada – od faktorů přírodní povahy (např. klimatických výkyvů, neboť dlouhodobější sucha či chladna, která se dostavila v čase, kdy byly pěstované plodiny nejvíce ohrožené, mohla výrazně ovlivnit výnosy zemědělských plodin i několik let po sobě) po ty vyvolané lidským jednáním, z nichž nejvýrazněji se do úmrtnostních poměrů promítají války, zvláště jsou-li vedeny přímo na studovaném území. K tomu přistupují i poměry epidemiologické, tj. možnost a četnost výskytu nakažlivých chorob s vyšší úrovní smrtelnosti (mor, tyfus, dysenterie, neštovice). Nejinak tomu bylo v případě Prahy, která jednak sdílela osudy Čech, jednak jako jejich největší (a také nejvýznamnější a nejbohatší město) byla sama cílem nepřátelských vpádů. Z toho důvodu lze i v populační historii Prahy ve sledované době snadno rozpoznat období, kdy se úmrtnostní poměry odlišovaly od „běžné“ situace.

⁹⁷ Michaela Němečková, *Demografický vývoj*, s. 58, Eva Kačerová, *Demografický vývoj*, s. 93-94.

Léta bezprostředně následující po skončení třicetileté války byla v českých zemích, pokud jde o úmrtnostní poměry, poměrně příznivá. I přes zjevné nedostatky datové základny to lze konstatovat i v případě Prahy. Počty zemřelých v těchto letech jsou relativně stálé. O to výrazněji se projevíly důsledky zavlečení epidemie moru na jaře roku 1680 (rekonstrukcí získaný odhad hovoří o téměř 8400 zemřelých ve srovnání s předchozími zhruba jedenácti sty ročně. Tato morová epidemie nebyla ojedinělá – po třiceti třech letech následovala další, tentokrát poslední (odhad počtů zemřelých dosahuje již více než 11,5 tisíce). V dalších letech se úroveň úmrtnosti v Praze krátkodobě výrazně zvýšila v důsledku válečných konfliktů (roku 1742 stoupl počet zemřelých na zhruba 6 tisíc osob, tj. téměř trojnásobek běžné úmrtnosti předchozích let, v roce 1757 na více než 4 tisíce, což znamenalo téměř dvojnásobné zvýšení). Vzestup počtů zemřelých na počátku 70. let 18. století je dáván do přímé souvislosti s následky neúrody (v Praze se počty zemřelých zjištěných rekonstrukcí zvýšily v roce 1771 o polovinu). Výkyvy v roce 1794 (vzestup rovněž o polovinu na více než 4 tisíce zemřelých osob) a v roce 1800 (počet zemřelých téměř 3,5 tisíce) způsobily pravděpodobně vyšší počty zemřelých dětí při epidemii neštovic.

Odlišné důvody vzestupu úmrtnostní hladiny se odrazily i v různém charakteru jednotlivých mortalitních krizí. Datově je možné postihnout jejich sezonní průběh, a protože se průběh mortalitních krizí lišil dle toho, zda byly vyvolány morovou epidemií, nebo jinými důvody (ať už to bylo za podmínek válečných nebo mírových), je možné doložit jejich specifika. Kromě toho bylo možno v některých případech sledovat, jak se lišila skladba zemřelých osob za epidemie od „běžné“ úmrtnosti.

Epidemie moru roku 1680

Mor vypukl v Praze na jaře a odezněl s podzimem.⁹⁸ Stačil však zahubit přibližně 7 tisíc osob, zvýšíme-li rekonstruovaný počet vzhledem k předpokládané podregistraci o třetinu, pak více než 10 tisíc, tj. asi šestkrát až sedmkrát tolik, než byl obvyklý počet (v letech 1676-1679 byl zjištěn rekonstruovaný počet zemřelých přibližně 1200 osob, což se více blíží údaji, který uvádí Eliška Čáňová ztrát (12 052 osoby) dle seznamů, které sestavili následně faráři pro pražské arcibiskupství, které se pokusilo zjistit rozsah ztrát.⁹⁹

⁹⁸ K epidemii moru v roce 1680 srvn. zvláště práci Elišky Čáňové, *Mor v Čechách v roce 1680. Sborník archivních prací XXXI*, 1981, č. 2, s. 265-339.

⁹⁹ Eliška Čáňová, *Mor*, s. 337. Rudolf Kryl, který reprodukoval souhrny po týdnech od 25. V. 1680 do 22. II. 1681, uvádí za toto období 5616 zemřelých na mor, z toho za rok 1680 zhruba 5531; Rudolf Kryl, *Mor v Praze v roce 1680-1681. Demografie* 4, 1962, s. 91. Tento údaj by s našimi výsledky sice souzněl, ale nezahrnuje první dva měsíce epidemie.

Tabulka 23. Zemřelí podle věku a pohlaví ve farnosti sv. Štěpána v Praze v letech 1675 až-1679 a 1680

Věk	Počty zemřelých						V procentech			
	1675-1679			1680			1675-167		1680	
	muži	ženy	Ž/100 M	muži	ženy	Ž/100M	muži	ženy	muži	ženy
0	170	141	84	74	62	84	29,8	24,7	9,3	7,1
1-4	93	87	94	112	132	118	16,3	15,2	14,1	15,1
5-14	34	49	144	252	251	100	6,0	8,6	31,7	28,7
15-34	81	57	70	189	264	140	14,2	10,0	23,8	30,2
35-54	86	60	70	118	99	84	15,1	10,5	14,8	11,3
55+	107	177	104	50	66	132	18,7	31,0	6,3	7,6
celkem	571	571	100	795	874	110	100,0	100,0	100,0	100,0

Porovnáním skladby zemřelých v roce 1680 a v letech 1675-1680 evidovaných matrikou u sv. Štěpána¹⁰⁰ lze zároveň dokumentovat, že nemoc postihla převážně děti a mladší populaci. Ve srovnání s léty s obvyklou úmrtností se během morové epidemie zvýšilo především zastoupení úmrtí dětí ve věku 5-14 let (5x) a mladých lidí 15-34letých (2x). Změnil se také poměr pohlaví – během epidemie zemřelo o 10 % více žen než mužů, nejvíce v mladším středním věku (15-34 let) a pak ze starších osob (nad 55 let). Struktura zemřelých osob se v roce 1680 tudíž podobala situaci za morové epidemie v roce 1639, během níž také umírali významně častěji než v běžných letech děti a mladí lidé.¹⁰¹ Jinak byl průběh epidemie moru v roce 1680 typický. Choroba byla do Prahy zavlečena v dubnu z jihozápadních Čech (již v září 1679 se do Prahy uchýlil císařský dvůr právě před Vídní se blížící epidemií). A počínaje dubnem během čtyř měsíců počet zemřelých dosahoval vrcholu, po té se počty významně snížily, jak to lze dokumentovat daty z farnosti sv. Štěpána. Ve farnosti epidemie kulminovala v červnu – v tomto měsíci zemřelo desetkrát více osob, než byl průměr za první čtvrtletí téhož roku; v tom ale mladých lidí ve věku 15-34 zemřelo téměř 30krát více, dětí ve věku 1-14 let dvacetkrát, zatímco dětí ve věku 5-14 a osob ve věku 35-54 let „pouze“ desetkrát; počty zemřelých osob starších než 55 let stouply „jen“ šestkrát a počty zemřelých kojenců „pouze“ dvojnásobně.¹⁰²

¹⁰⁰ Epidemie je datově zachycena nejúplněji farními matrikami vedenými u sv. Jiljí, sv. Martina, sv. Štěpána, sv. Vojtěcha a sv. Tomáše. Například ve farnosti sv. Štěpána na Novém Městě zemřelo v letech 1678 a 1679 dle záznamů 197 resp. 298 osob, kdežto v roce 1680 to bylo 1540, z toho v dubnu 118, v květnu 262, v červnu 416 a v červenci 428, v září se počet zemřelých snížil na 30 a v následujících měsících kolísal kolem 10 osob.

¹⁰¹ Podrobněji srvn. Ludmila Fialová, Epidemie zaznamenané v matrikách u sv. Jindřicha na Novém Městě pražském v první polovině 17. století, *Documenta pragensia* XVI, 1998, s. 234.

¹⁰² V této farnosti bylo v roce 1679 evidováno 298 zemřelých osob, v roce 1681 pak 147 osob.

Tabulka 24. Zemřelí podle věku a měsíce úmrtí ve farnosti sv. Štěpána v Praze v roce 1680

Měsíc	Věk zemřelých						Celkem
	0	1-4	5-14	15-34	35-54	55+	
1	10	4	13	4	5	4	40
2	16	2	14	6	6	5	49
3	9	7	22	8	10	9	65
4	5	20	36	28	19	9	117
5	15	44	97	72	19	14	261
6	30	84	156	176	66	36	548
7	25	67	133	125	53	23	426
8	11	9	22	26	20	6	94
9	2	5	6	5	8	4	30
10	3	2	-	2	7	3	17
11	3	-	4	-	2	2	11
12	6	-	-	1	2	2	11
celkem	135	244	503	453	217	117	1669

Po odeznění epidemie, po dvou či třech letech relativně nízké úrovně úmrtnosti, se počty zemřelých zvýšily na běžnou hladinu, jakmile se zase zvýšily počty malých dětí v populaci, které byly v zásadě počty zemřelých určovaly (podíl úmrtí kojenců a mladších dětí činil v letech s běžnou úmrtností 45-50 %). Poměrně dobře tento vývoj ilustruje úmrtnost nejmenších dětí z farnosti sv. Štěpána, kterou bylo možno sledovat generačně. V letech 1675-1679 oscilovala úroveň kojenecké úmrtnosti mezi 200 až 400 zemřelými dětmi z tisíce živě narozených, v roce morové epidemie dosáhla kojenecká úmrtnost hladiny 700 ‰. Děti ve věku jednoho roku umíralo obvykle v průměru desetina, ale v roce 1680 to byla polovina; úmrtnost dětí ve dvou letech stoupla za epidemie zhruba 6x, úmrtnost ve třech letech věku asi 10x. V letech po morové epidemii se úroveň úmrtnosti v nižším věku příliš nezměnila, ve vyšším přechodně snížila.

Tabulka 25. Kvocienty úmrtnosti dětí do 5 let generací narozených v letech 1675-1680 ve farnosti sv. Štěpána v Praze

Generace	Kvocient úmrtnosti ve věku				
	q ₀	q ₁	q ₂	q ₃	q ₄
1675	200,9	163,7	83,9	22,9	46,9
1676	406,6	92,6	51,0	64,5	678,2
1677	274,9	111,1	95,6	406,5	0,0
1678	259,1	109,3	447,9	11,1	11,2
1679	367,3	500,0	48,4	16,9	34,5
1680	708,3	89,3	117,6	0,0	.
1681	217,2	69,4	12,4	.	.

Epidemie moru roku 1713

Poslední epidemie moru zasáhla Prahu v létě roku 1713.¹⁰³ Na rozdíl od situace před 33 roky dorazila do Prahy poněkud později a kulminovala až na podzim – k tomu, aby zahubila 11 tisíc osob jí stačily v podstatě čtyři měsíce. O rozsahu ztrát opět informuje dodatečný pramen – na přídešti matriky sv. Haštala zachovaný přehled pohřbů konaných mimo městské hradby (tabulka 27).

Tabulka 26. Zemřelí podle měsíců v Praze v roce 1713

	celkem	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
A	3561	152	142	222	198	188	131	189	641	805	637	169	87
B	7935								85	3190	3072	1250	338
úhrnem	11496	152	142	222	198	188	131	189	726	3995	3709	1419	425

A – souhrn záznamů z farních matrik.

B – souhrn záznamů z matriky sv. Haštala (bez židovského města).

Během roku 1713 bylo v Praze (bez židovského města) zaznamenáno (v dochovaných farních matrikách) tudíž 11,5 tisíce zemřelých, což bylo 6,5krát více, než činil průměr předchozích tří let. Zároveň to znamenalo, že za obět padla pětina až čtvrtina obyvatelstva. Jinak byl průběh epidemie obdobný jako v roce 1680: krátkodobý, avšak strmý vzestup počtu zemřelých, několika-násobně přesahující měsíční průměry v předchozích letech. A po odeznění na krátko pokles počtu zemřelých pod obvyklou hladinu.

Tabulka 27. Počty zemřelých pohřbených za hradbami za epidemie moru v roce 1713 a 1714 (dle záznamů vedených na přídešti matriky sv. Haštala)*

Měsíc	Staré Město	Nové Město	Malá Strana	Laza-ret	Židovské město	Suma	Součet	Roz-díl*
srpen 1713	28	57	-	-	53	138	138	-
září 1713	987	1751	72	380	1245	4354	4435	81
říjen 1713	1123	1547	63	339	1477	4438	4549	111
listopad 1713	440	594	47	169	137	1384	1387	3
prosinec 1713	123	117	21	77	19	357	357	-
leden 1714	43	51	6	39	3	142	142	-
únor 1714	8	12	1	28	-	49	49	-
březen 1714	1	7	5	10	-	23	23	-
úhrnem	2753	4136	215	1042	2934	10885	11080	195

*Evidenci v matrice je podle jednotlivých dnů a následně součty za měsíce – zde jsou prezentovány jednak v matrice uvedené součty (sloupec „Suma“), jednak skutečné součty (ve sloupci „Součet“) a rozdíl mezi oběma hodnotami. Rozdíl činí pouze 1,8 % úhrnu a 2,4 % údajů za říjen.

Pramen: Archiv hl. m. Prahy, sbírka matrik, HŠ N1bO1Z1a.

¹⁰³ Eva Rozsivalová, Morová epidemie v roce 1713 a pražské matriky, *Documenta Pragensia* VII, 1987, s. 409-415.

Války v polovině 18. století

Poněkud jiný ráz mělo zhoršení úmrtnostních poměrů zaznamenané během válek v polovině 18. století. V podstatě šlo o dopad války o dědictví rakouské a války sedmileté, část jejichž polních operací se Prahy buď dotýkala bezprostředně, nebo v její těsné blízkosti. Na území města se tehdy značně zhoršily životní podmínky (ať již během obléhání města či jeho okupace) a lze předpokládat i vážné zhoršení hygienické situace, k čemuž přispíval pobyt početných vojenských sborů. Právě tyto okolnosti pravděpodobně přispěly k šíření nemocí z těchto podmínek naopak těžších – tyfu, dysenterie. Jak se odrazily válečné události na hladině úmrtnosti, je postižitelné prostým srovnáním počtů zemřelých v jednotlivých měsících příslušných let.

Za základ srovnání intenzity úmrtnosti byl vzat vždy rok předcházející roku, v němž počty zemřelých výrazněji vzrostly. Tak bylo možné postihnout i rozdíly mezi oběma mortalitními krizemi, za něž lze pokládat období obou válečných období.

Dlouhodobá okupace Prahy na počátku 40. let 18. století se odrazila vzestupem úmrtnosti hned na podzim roku 1741, ale nejvýrazněji v létě roku 1742, kdy civilní obyvatelstvo v Praze nejvíce trpělo důsledky strádání. Hladina úmrtnosti byla od srpna do října více než 3krát vyšší než v téže době v roce 1740 a celkově v Praze zemřel v roce 1742 více než dvojnásobný počet osob než v roce 1740.

Tabulka 28. Počty zemřelých a indexy růstu počtů zemřelých osob v Praze letech 1740 až 1743 (1740 = 100) a 1756-1759 (1756 = 100) podle kalendářních měsíců v Praze

Rok	Úhrn zemřelých	Celkem	Měsíc											
			1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Válka o dědictví rakouské														
1740	2124	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
1741	2329	110	88	70	94	107	102	119	98	173	106	128	131	140
1742	4513	212	126	116	138	191	242	209	167	353	326	309	241	248
1743	2529	119	214	143	119	128	127	117	81	116	88	87	78	95
Sedmiletá válka														
1756	2337	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
1757	4056	174	133	118	113	113	135	224	358	292	171	149	142	136
1758	3194	137	212	185	185	164	143	121	115	117	97	110	104	97
1759	2580	110	146	117	105	105	107	84	111	129	122	99	105	103

Obdobný dopad měla i válka sedmiletá. V roce 1757 se počet zemřelých zvýšil o 74 % a v roce 1758 o 37 % ve srovnání s rokem 1756. I tentokrát byla nejvyšší úmrtnost zjištěna v letních měsících, konkrétně v červnu až srpnu 1757.

Zdá se, že přítomnost vojska zhoršila hygienickou situaci ve městě, která i v běžných podmínkách byla z dnešního pohledu krajně nepříznivá.

Demografická krize v Praze v letech 1771-1772

Poněkud jiný měl průběh úmrtnosti v letech 1771-1772, kdy Čechy zasáhly důsledky dvou po sobě jdoucích krajně neúrodných let. Hladomor, který započal již v roce 1771 a vyvrcholil na jaře 1772, zahubil v Čechách asi 170 tisíc osob,¹⁰⁴ což byla zhruba desetina obyvatelstva. Evidované (a tudíž i rekonstruované) počty zemřelých jsou v roce 1770 mírně nižší než v roce 1769; tím se Praha odlišovala od většiny ostatních českých krajů, kde byl již rok 1770 rokem mírně zvýšené úmrtnosti.¹⁰⁵ Počty zemřelých naznačují vzestup ve srovnání s rokem 1770 o 69 % v roce 1771 a o 49 % v roce 1772. V roce 1773 byl počet naopak o 17 % nižší. I když se úmrtnostní poměry zhoršily již od března 1771, nejvíce lidí zemřelo zřejmě od července 1771 do května 1772. Přesto byl vzestup nižší, než by odpovídalo předpokladu, resp. srovnání s dalšími českými kraji, kde byl zaznamenán výraznější vzestup. Možná vysvětlení jsou dvě – hladina úmrtnosti byla v Praze v těchto letech skutečně nižší, než se soudilo,¹⁰⁶ anebo byla část zemřelých pochována mimo Prahu a v excerpovaných matrikách nebyla evidována.

Tabulka 28. Počty zemřelých a indexy růstu počtů zemřelých v Praze v letech 1770-1773 (1770 = 100) podle kalendářních měsíců

Rok	Úhrn zemřelých	Celkem	Měsíc											
			1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1770	2144	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
1771	3625	169	83	82	124	140	113	133	224	239	218	254	249	297
1772	3204	149	196	207	191	160	153	133	111	105	115	136	120	111
1773	1775	83	78	66	92	64	67	82	91	70	91	110	103	106

¹⁰⁴ Lucie Steinbachová, Demografický vývoj za hladomoru v letech 1771-1772, *Historická demografie* 25, 2001, s. 108.

¹⁰⁵ Z deseti krajů spadajících na území pražské arcidiecéze byly v roce 1770 evidováno méně zemřelých než v roce předchozím ve třech: v kraji Berounském, Boleslavském a Rakovnickém. Dle Lucie Steinbachové, *Demografický vývoj*, s. 124-125.

¹⁰⁶ Lucie Steinbachová cituje např. J. A. Rieggera, který uváděl, že jen na Malé Straně zemřelo za 14 měsíců 1770 osob, tj. polovina přítomného obyvatelstva. Tento údaj bohužel nelze ověřit, protože se nedochovala kniha zemřelých z farnosti sv. Tomáše. V ostatních malostranských farnostech bylo evidováno v letech 1771 a 1772 pouze 1000 zemřelých; protože u sv. Tomáše bylo v letech 1765-1766 evidováno v průměru 95 zemřelých, musel by zde počet zemřelých vzrůst sedmkrát, aby dosáhl Rieggerem uváděného čísla.

Z rozdílů ve skladbě zemřelých dle věku ve farnosti sv. Mikuláše je zřejmé, že vyšší úrovní úmrtnosti bylo postiženo spíše dospělé obyvatelstvo – podíl zemřelých kojenců a dětí se v letech 1771-1772 ve srovnání s předchozím pětiletím významně snížil, zato stoupl podíl úmrtí všech starších zemřelých osob. Za hladomoru také stoupla nadúmrtnost dospělých žen.

Tabulka 29. Skladba zemřelých podle věku ve farnosti sv. Mikuláše (na 1000 zemřelých) a počet zemřelých mužů připadající na 100 zemřelých žen daného věku v letech 1761-1780

Věk	1761-1770			1771-1772			1771-1780		
	muži	ženy	m/ž	muži	ženy	m/ž	muži	ženy	m/ž
0	438,8	364,5	119	247,1	238,6	96	430,1	384,5	111
1-4	257,5	287,2	89	247,1	144,8	157	259,4	227,1	113
5-14	61,7	42,9	142	78,5	32,2	225	84,9	45,8	183
15-24	21,2	18,1	116	29,1	48,3	56	23,1	40,1	57
25-34	28,9	35,3	81	17,4	56,3	29	18,3	49,6	37
35-44	38,6	52,5	73	75,6	69,7	100	59,8	61,1	97
45-54	50,1	47,7	104	69,8	69,7	92	53,0	63,9	82
55-64	63,6	77,3	81	87,2	128,7	63	69,4	96,4	71
65-74	69,4	81,1	85	75,6	118,0	59	73,3	104,0	70
75+	54,0	79,2	67	61,0	83,1	68	60,8	111,6	54
dítě	18,3	28,6	63	2,9	8,0	33	2,9	5,7	50
dosp	9,6	12,4	77	8,7	2,7	300	2,9	1,0	300
n	3,9	0,0		0,0	0,0		0,0	1,0	
celkem	1000,0	1000,0	98	1000,0	1000,0	92	1000,0	1000,0	94
Abs. počet	1157	1181		344	373		1180	1249	

m/ž. =muži na 100 žen

Podrobnější srovnání sezonního rozložení úmrtí v uvedených letech s ostatními oblastmi Čech naznačuje odlišnou situaci v Praze. Pouze v západních a středních Čechách kulminovala mortalitní krize již v předjaří roku 1772, tedy obdobně jako v Praze, ale na vyšší úrovni, kdežto ve východních, severních a jižních Čechách, které byly nejvíce postiženy, byly počty zemřelých v relaci k předchozím letům nejvyšší až od března do června roku 1772.¹⁰⁷

7. Sezónnost demografických událostí

Sezonní rozložení demografických událostí sice nepatří k důležitým charakteristikám, přesto ale má určitou vypovídací hodnotu o reprodukčním chování obyvatelstva. Vzhledem k tomu, že jde o jev poměrně snadno postižitelný, stala se analýza rozložení demografických událostí v rámci kalendářního roku postupně pravidelnou součástí historikodemografických studií. Také u nás již k tomuto tématu byly publikovány příspěvky věnované vybraným procesům

¹⁰⁷ Lumír Dokoupil et al., *Přirozená měna*, s. 74-75.

(nejčastěji sňatečnosti) a jejím změnám v čase¹⁰⁸ nebo sezonním výkyvům v počtech všech demografických událostí zaznamenaných v jednotlivých lokalitách¹⁰⁹ nebo v širším měřítku.¹¹⁰ Pro postižení sezonního vývoje demografických událostí v Praze byla vybrána dvě období s relativně „klidným“ průběhem, o nichž bylo možno předpokládat, že nebyla modifikována mortalitní krizí. Zároveň to byla období, ze kdy se zachovalo více dat (analyzovány byly ale soubory za ty farnosti, kde se ve studovaném období zachovaly záznamy úplné).

Sezonní rozložení sňatků

Sezonnost sňatečnosti vzbuzuje zájem největší – zajímají se o ni nejen nejen historičtí demografové, ale také etnografové a je součástí studií každodennosti. Sezonnost sňatečnosti se těší takovému zájmu i proto, že z ní lze usuzovat na řadu okolností spojovaných s konáním svatby, která patřila v raném novověku k jedné z mála slavností, které si mohli dopřát i nižší vrstvy obyvatelstva, a proto jí byla věnována náležitá příprava. Ačkoli dle usnesení Tridentského koncilu mělo v katolickém prostředí jít především o náboženský akt, v praxi nebyla nijak pomíjena světská stránka svatby.

Časování sňatku také odpovídalo ročnímu hospodářskému cyklu, který nebyl u obyvatelstva města tak svázán s ročním chodem klimatu a s ním souvisejícími pracemi v zemědělství, jako tomu bylo na venkově. Přesto pražští snoubenci domlouvali termín sňatku v souladu s dobovými zvyklostmi, především pokud jde o dodržování církevních předpisů týkajících se postní a adventní doby jako období, kdy není vhodné pořádat slavnosti. Proto byl po celou sledovanou dobu v Praze sezonní průběh uzavíraných sňatků výrazně nerovnoměrný a velmi blízký v té době běžnému rozložení u katolického obyvatelstva. Sňatková sezona se rozpadala na dvě části: na podzimní, tj. na říjen a listopad, a zimní, leden a únor. Minimálně se sňatky uzavíraly v adventu (před Vánoce) a před Velikonocemi. V tom se situace v Praze nelišila od venkova. Jeden rozdíl tu však byl – v Praze se relativně více sňatků uzavíralo během letních měsíců, které se na venkově vyznačovaly velmi nízkými počty svateb (tabulka 30).

¹⁰⁸ Pavel Vereš, Sezónnost sňatků v Českých zemích v letech 1851-1984. *Český lid* 74, 1987, s. 32-35; Václav Hofman, Sezónní průběh sňatečnosti v Čechách během 17. a 18. století, *Historická demografie* 26, 2002, s. 81-100. Eva Kačerová, Mezinárodní srovnání sezonnosti sňatečnosti, *Demografie* 46, 2004, č. 3, s. 186-198.

¹⁰⁹ Ladislav Dušek, *Obyvatelstvo Budyně nad Ohří*, s. 143-239. Ladislav Dušek, *Obyvatelstvo města*, s. 81, Marie Heřmánková, Demografický vývoj únětické farnosti v 18. století, *Historická demografie* 24, 2000, s. 83-100.

¹¹⁰ Ludmila Fialová, Sezónnost demografických událostí v českých zemích v 17.-20. století, *Demografie* 37, 1995, s. 9-21.

Tabulka 30. Sezónnost demografických událostí podle měsíců v 17. a 18. století v Praze (výběr far*) – měsíční index**

Měsíc	Narození		Sňatky		Zemřelí	
	1661-1680	1731-1780	1661-1680	1731-1780	1661-1679	1731-1780
I	1,07	1,02	1,14	1,15	1,11	0,99
II	1,11	1,10	1,62	1,95	1,18	1,06
III	1,08	1,12	0,19	0,26	1,16	1,07
IV	1,01	1,04	0,60	0,65	1,21	1,10
V	0,94	1,02	1,50	1,27	1,02	1,02
VI	0,93	1,00	1,11	0,90	0,87	0,97
VII	0,95	0,89	0,88	0,99	1,28	0,96
VIII	0,98	0,97	0,73	0,90	1,13	1,07
IX	0,98	1,00	0,95	1,02	0,90	0,97
X	0,98	0,97	1,14	1,12	0,82	0,92
XI	1,02	0,97	2,19	1,74	0,63	0,93
XII	0,95	0,94	0,03	0,15	0,71	0,96
Počet far	14	19	13	16	3	13

* Souhrn dat za fary, v nichž se zachovaly údaje za celé období.

** Měsíční index odstraňuje nestejnou délku jednotlivých měsíců; počty událostí se vynásobí korekčními ukazateli (1,0185 v měsících s 31 dnem, 0,9856 v měsících se 30 dny a 0,9199 v únoru - 0,9528 v přestupném roce) a vydělí průměrným počtem připadajícím na jeden měsíc.

Sňatky podle dnů v týdnu se sledovaly pouze ve dvou farnostech (Panny Marie pod Řetězem a sv. Víta). V obou byly svatby nejčastěji uzavírány od soboty do úterý, i když soustředění na tyto čtyři dny postupně mírně sláblo (u sv. Víta z 85 % v letech 1651-1660 na 77 % v závěru 18. století, u Panny Marie pod Řetězem z téže úrovně na 81 %).¹¹¹ V katedrálním chrámu sv. Víta se po celé období uzavíralo zpravidla čtvrtina sňatků v neděli (v druhé polovině 17. století méně, ale na počátku 18. století naopak více), na rozdíl od Panny Marie pod Řetězem, kde patřila neděle až do první třetiny 18. století k nejčastěji voleným dnům pro oddávky. U sv. Víta byla ve druhé polovině 17. století naopak nejfrekventovanějším dnem sobota. V obou farnostech pak byly sobota, resp. neděle během prvních dekád 18. století nahrazeny úterkem a nejmenší oblibě se jako svatební den těšil pátek; nízký zájem projevovali snoubenci i o čtvrtek. Oblíbenost jednotlivých dnů v týdnu byla tudíž v obou téměř sousedních farnostech z počátku dost odlišná, ale od 30. let 18. století téměř shodná.

Volba svatebního dne tedy v Praze plně odpovídala dobovým zvyklostem, zvláště pokud jde o nízké počty svateb v pátek, který byl považován v souladu s liturgií za nešťastný den. Zatímco obliba konat svatby v neděli souvisela pravděpodobně s jejím statusem svátku, s čímž mohla souviset i obliba soboty, v důvodech oblíbenosti pořádat oddávky v pondělí nebo v úterý nejsou kulturní

¹¹¹ Eva Kačerová. *Demografický vývoj*, s. 52.

historikové zajedno. Přesto lze pozorovat přesun oblíbenosti na úterý i v jiných lokalitách v Čechách právě během první poloviny 18. století (Budyně nad Ohří).¹¹²

Tabulka 31. Sezónnost sňatků podle dnů v týdnu ve farnosti sv. Víta na Hradčanech v letech 1651-1800 (v procentech)

Období	Pondělí	Úterý	Středa	Čtvrtek	Pátek	Sobota	Neděle	Celkem
1651-1660	13,2	5,2	4,0	5,7	5,2	53,4	13,2	100,0
1661-1670	11,4	6,6	6,1	3,5	6,1	56,3	10,0	100,0
1671-1680	9,0	5,9	8,3	2,4	9,3	55,9	9,3	100,0
1681-1690	14,6	6,9	8,0	1,5	6,9	51,7	10,3	100,0
1691-1700	10,7	9,3	8,9	4,0	6,2	42,7	18,2	100,0
1701-1710	18,6	15,3	7,5	6,0	4,5	11,1	36,9	100,0
1711-1720	23,8	17,0	10,6	5,3	4,2	8,7	30,6	100,0
1721-1730	23,1	21,8	8,5	8,5	3,4	7,5	27,2	100,0
1731-1740	22,6	18,1	10,8	11,3	3,8	9,8	23,6	100,0
1741-1750	15,8	22,0	16,7	10,3	6,2	8,9	20,1	100,0
1751-1760	16,1	27,3	13,9	7,2	5,7	6,5	23,3	100,0
1761-1770	10,3	26,7	13,0	11,4	9,9	5,4	23,3	100,0
1771-1780	23,4	25,2	10,9	5,8	8,8	7,9	17,9	100,0
1781-1790	22,3	26,9	7,6	10,7	5,6	1,5	25,4	100,0
1791-1800	23,4	30,5	9,1	9,1	5,2	5,2	17,5	100,0

Poznámka: Struktura z počtů bez nezjištěného dne.

Sezonní rozložení narozených dětí

Sezonní rozložení narozených dětí bylo v 17. a 18. století v Praze velmi vyrovnané a pravidelné (tabulka 30). O poznání více dětí se rodilo v prvních čtyřech měsících roku, nižší podíly připadaly na letní a podzimní měsíce. K výkyvům docházelo pouze během demografických krizí, kdy se obvyklé rozložení vychýlilo. Obdobně jako u sezonního rozložení sňatků ani v tomto případě nebylo zaznamenáno větších rozdílů oproti v té době obvyklé situaci, jak byla zjištěna z venkovského i městského prostředí v Čechách v raném novověku.¹¹³ Jde o rozložení, které bývá považováno za důsledek zákonitostí daných biologicky a souvisejících s příznivějšími či méně příznivějšími obdobími pro početí, které platila zvláště pro populace s přirozeným reprodukčním režimem (kde na děti prvního pořadí, jejichž doba početí mohla být ovlivněna sezóností sňatečnosti, připadal významně nižší podíl než v době novější). Obvykle se za nejpříznivější období početí považují právě jarní měsíce.¹¹⁴

¹¹² Ladislav Dušek, *Obyvatelstvo Budyně nad Ohří*, s. 182-183.

¹¹³ Lumír Dokoupil et al, *Přirozená měna*, s. 60.

¹¹⁴ Pierre Guillaume – Jean-Paul Poussou, *Démographie historique*, 1970, s. 148.

Sezonní rozložení zemřelých osob

Také v ročním rozložení počtů zemřelých existují určité zákonitosti dané biologicky, vnějším prostředím (např. klimatickými podmínkami regionu) a v neposlední řadě také sociální situací studované komunity – z toho důvodu v sezonnosti zemřelých sledované na určitém území přetrvávají sice některé stále stejné rysy (ve střední Evropě např. zvýšené počty zemřelých ke konci zimy a naopak nižší počty na počátku podzimu, což odpovídá klimatickým podmínkám), které ale mohou být modifikovány v některých obdobích důsledky soudobé hospodářské (či politické) situace.

Tabulka 32. Počet zemřelých po měsících (přepočten na 1200 úmrtí), 2. polovina 18. století

Farnost	Období	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Celkem
Zemřelí celkem														
P. Marie na Louži	1750-1783	85	102	93	108	96	84	102	117	111	98	107	95	1200
Budyně nad Ohří	1751-1800	97	96	126	131	111	106	92	96	86	86	80	93	1200
Oslavany	1750-1799	110	118	128	146	111	73	81	79	89	79	92	94	1200
Zemřelí kojenci														
P. Marie na Louži	1750-1783	79	102	99	103	104	93	130	133	94	86	99	78	1200
Budyně nad Ohří	1751-1800	95	96	134	98	105	83	115	90	116	100	68	100	1200
Oslavany	1750-1799	121	98	128	141	121	61	113	79	81	79	72	106	1200

Pramen: Michaela Němečková, Demografický vývoj, s. 60.

Pomineme-li období demografických krizí (zmíněná výše), sezonní průběh zemřelých v Praze zpravidla odpovídal situaci v jiných lokalitách českých zemí v té době, neboť nejpříznivější období spadalo do závěru roku (zhruba od září do prosince), nejvíce naopak lidé umírali v zimě a v předjaří (od ledna do dubna).¹¹⁵ Přesto ještě v druhé polovině 18. století se v Praze výrazněji projevovalo letní podružné maximum (vyšší úmrtnost v srpnu), které bylo způsobeno zpravidla vyšší úmrtností na infekční nemoci, zvláště postihující kojence a malé děti (šlo často o úmrtí na nemoci přenášené znečištěnou vodou apod.). Vyšší počty kojenců zemřelých v létě mohly ale částečně souviset i s ročním rozložením narozených dětí, jehož vrchol časově předcházel. Datově byla vyšší úmrtnost dětí v letních měsících doložena studiemi Jiřího Kuděly a Petra Svobodného

¹¹⁵ Dokoupil et al., *Přirozená měna*, s. 60.

z prostředí Vlašského špitálu,¹¹⁶ Michaelou Němečkovou pro farnost P. Marie na Louži¹¹⁷ a rovněž Evou Kačerovou, kterou zajímala situace ve farnosti P. Marie pod Řetězem.¹¹⁸

Závěr

Hlavní města zpravidla sdílejí osudy státu - období rozkvětu, stejně jako úpadku se odrážejí v rozvoji či úpadu jeho hlavního města a nejinak tomu bylo i v případě Prahy. Byla však období, kdy tato úměra neplatila tak zcela. Jedním z nich byla právě druhá polovina 17. století a také větší část 18. století. Zajímavým způsobem to dokládají také demografické poměry té doby, třebaže některé rysy, kterými se populační vývoj Prahy vyznačoval, byly ve sledované době ve městském prostředí typické.

Ačkoli se ukázalo, že výzkum trendů v demografickém vývoji Prahy ve sledovaném období je negativně ovlivněn několika nepříznivými okolnostmi, a to zvláště neúplnou datovou základnou (zejména podregistrací zemřelých osob), změnami hranic farních obvodů, nejistotou s evidencí osob z pražských vinic a širšího okolí vůbec, vysokou vnitropražskou mobilitou a značnou imigrací do města, bylo možno vystihnout alespoň hlavní rysy populačního vývoje Prahy ve sledovaném období. Specifické podmínky registrace přirozené měny v Praze ale způsobily, že na tomto stupni poznání nelze říci, zda je populační vývoj v závěru 18. století poznán lépe než ve starší době, neboť získaná data o úrovni přirozené měny pro konec 18. století se podstatně odlišují od údajů státní demografické statistiky.

Přesto se podařilo rozšířit znalosti o vývoji pražské populace, zvláště o celkových trendech. Hlubší poznání je možné pouze detailní analýzou demografického chování jednotlivých vrstev pražské populace zajisté výrazně diferencované nejen sociálně, ale i regionálním původem a národnostně. Je pochopitelné, že předložený „skelet“ bude nutné dále doplňovat detailnější analýzou, která ale bude vyžadovat jmenovitou excerpci dat nejen farních matrik, a to přes všechny překážky, které tomuto způsobu zpracování staví časová náročnost a zejména mobilita pražského obyvatelstva. Ukazuje se totiž, že přes určitá specifika, kterými se jednotlivé pražské čtvrti pochopitelně vyznačovaly, pokud jde o demografické poměry, tvořila pražská města zřejmě jeden celek i v době administrativního rozdělení. Rozdíly, které byly zjištěny (v úrovni dětí narozených mimo manželství, v úrovni kojenecké úmrtnosti), jdou

¹¹⁶ Petr Svobodný- Jiří Kuděla, *Matriky zemřelých*, s. 69-71.

¹¹⁷ Michaela Němečková, *Demografický*, s. 60.

¹¹⁸ Eva Kačerová, *Demografický*, s. 86.

zřejmě na vrub odlišné sociální skladbě obyvatelstva a jejich bližší vysvětlení již nebylo v práci koncipované na získání agregovaných dat možné postihnout.

Z agregovaných dat se v populačním vývoji Prahy ve sledovaném období prokázaly některé tendence, které bývají považovány za typické pro demografickou situaci ve městech (nejen) v době před demografickou revolucí. Růst Prahy mohl být v tomto období zajišťován v podstatě pouze imigrací, neboť zdejší nepříznivé úmrtnostní poměry neumožňovaly růst přirozenou měnou. Zjištěná hladina kojenecké a dětské úmrtnosti byla zpravidla vyšší než úroveň známá z jiných lokalit v českých zemích. Tím se Praha ale neodlišovala od jiných měst tohoto období, menších českých i mnohonásobně větších zahraničních. I v Praze 17. a 18. byly doloženy rysy „městského“ reprodukčního režimu: nižší úroveň sňatečnosti, nižší úroveň porodnosti a naopak vyšší úroveň úmrtnosti. Specifické byly strukturální změny v porodnosti, když závěr 18. století znamenal bezprecedentní zvýšení podílu dětí rozených neprovdaným matkám (většinou mimopražského původu).

Na základě získaných dat je dále možné vymežit tři období lišící se tempem růstu pražské populace, rozdělené přibližně roky 1690 a 1757. Nejstarší období bylo nejvíce ovlivněno právě ukončenými válečnými událostmi. Početnost pražské populace byla v roce 1650 nejnižší a v dalších letech spíše stagnovala. Získaná data vcelku odpovídají hospodářskému vývoji Prahy v tomto období. Potvrzují tak zjištění historiků, že i hospodářsky se pražská města po třicetileté válce zřejmě začala vzpamatovávat až v průběhu 80. let 17. století.¹¹⁹ Pro poválečná léta je také doložena i nízká atraktivita města.¹²⁰ V těchto letech počet obyvatel zřejmě téměř nerostl – před epidemií moru v roce 1680 byl asi jen mírně vyšší než v roce 1650 (vzestup lze odhadnout zhruba na 10 % za 30 let). Po dočasném zvýšení počtu obyvatel v závěru 80. let 17. století byla závěrečná dekáda charakterizována úbytkem počtu obyvatelstva, takže na konci 17. století měla křesťanská Praha jen o málo více obyvatel než před padesáti lety. Závěr 17. století se v Čechách jevil z hlediska populačního vývoje obecně jako nepříznivý ve srovnání s předchozími dekádami, kdy se počet obyvatel po ukončení válečných operací zřejmě rychle zvyšoval.¹²¹

Obrat ve vývoji znamenal až počátek 18. století - počty obyvatel se průběžně zvyšovaly až do konce 20. let 18. století, a to přes vysoké ztráty za epidemie dýmějového moru z let 1713-1714. Populační růst Prahy byl však i v této době jen mírný, i když dynamičtější než ve druhé polovině 17. století.

¹¹⁹ Zdena Pelikánová-Nová, *Lidnatost Prahy*, s. 20-22.

¹²⁰ Eva Semotanová, *Knihy měšťanských práv*, s. 99.

¹²¹ Lumír Dokoupil et al., *Přirozená měna*, s. 87-89.

Příznivá situace netrvala dlouho, neboť následovalo zhoršení hospodářské situace za třicátých let (vyvolané zřejmě obtížemi zemědělské výroby, stále ještě založené na obilní monokultuře a trojpolném systému), a posléze za válek provázejících nástup Marie Terezie na český trůn. 16. listopadu 1741 bylo obležením a posléze déle než rok trvající okupací bavorskými, saskými a francouzskými vojsky ukončeno bezmála stoleté období, v němž se Praha těšila z míru. Pruským vojskem byla Praha okupována ještě v roce 1744 a o patnáct let později (počátkem léta 1757) byla touž armádou těžce poškozena dělostřeleckou palbou. Po ukončení sedmileté války nadešel konečně hospodářský rozkvět, o který se v neposlední řadě přičinila i cílevědomá hospodářská politika kabinetu Marie Terezie.¹²² Tempo růstu počtu obyvatel se v závěru 18. století ještě zrychlilo a předznamenávalo tak nástup nového demografického režimu, který přinášela industrializace společně s urbanizací.

I když se podařilo značně rozšířit naše znalosti o vývoji pražské populace, je více než zřejmé, že výzkum založený pouze na agregovaných datech zdaleka nestačí a že předložený „skelet“ bude nutné dále doplňovat detailnější analýzou, která ale bude vyžadovat jmenovitou excerpci – a to přes všechny překážky, které tomuto způsobu zpracování staví časová náročnost a zejména mobilita pražského obyvatelstva.

¹²² Zdena Pelikánová-Nová, *Lidnatost Prahy*, s. 12n.

Příloha 1. Seznam farních obvodů a období, která zahrnují farní matriky v těchto obvodech vedené (do roku 1800)

Farnost	Městská část	Začátek záznamů			Konec záznamů			Poznámka ¹⁾
		N	S	Z	N	S	Z	
Sv. Duch	SM	1639	1641	1708	t	t	t	nebyl farní 1709-1784
Sv. František	SM	1626	1626	1784	t	t	t	
Sv. Haštal	SM	1618	1620	1682	t	t	t	
Sv. Havel	SM	1653	1652	1669	t	t	t	
Sv. Jakub	SM	1604	1657	1675	t	t	t	
Sv. Jiljí	SM	1658	1658	1673	t	t	t	
Sv. Kříž (větší)	SM	1641	1640	1669	1784	1784	1784	
Sv. Martin	SM	1654	1655	1660	1783	1783	1783	
PM na Louži	SM	1625	643	1674	1784	1784	1784	
PM před Týnem	SM	1632	1623	1659	t	t	t	
Sv. Valentin	SM	1636	1670	1671	1794	1793	1793	Františe
Sv. Apolinář	SM	1679	1680	1680	t	t	t	vinice - nezařazeno
Sv. Ignác	NM	1679	1674	n	1702	1680	n	
Sv. Jindřich	NM	1598	1600	1607	t	t	t	sv. Apolinář
Sv. Kateřina	NM	1732	1732	1732	1784	1784	1784	
PM Sněžná	NM	1784	1784	1784	t	t	t	
Sv. Petr	NM	1640	1639	1681	t	t	t	sv. Apolinář
Sv. Štěpán	NM	1610	1641	1664	t	t	t	
Sv. Karlov	NM	1676	1676	1670	1784	1784	1784	
Nejs. Trojice ve Spálené	NM	1784	1784	1784	t	t	t	
Sv. Vojtěch	NM	1653	1653	1677	t	t	t	sv. Vojtěch
Zderaz	NM	1720	1720	1720	1784	1784	1784	
Vyšehrad	Vyš	1615	1618	1750	t	t	t	PM Vítězné
PM pod Řetězem	MS	1622	1622	1683	1784	1783	1784	
PM Vítězné	MS	1784	1784	1784	t	t	t	
Sv. Mikuláš	MS	1629	1618	1624	t	t	t	
Sv. Petra a Pavla v Rybářích	MS	1718	1717	1718	1771	1780	1771	
Sv. Tomáš	MS	1632	1633	1677	t	t	t	špitál - nezařazeno
Vlašský špitál	MS	1719	1727	1719	1789	1789	1789	
Sv. Jiří	H	1715	1739	1741	1782	1782	1782	
Sv. Vít	H	1606	1630	1645	t	t	t	
Sv. Roch	H	1662	1660	1662	t	t	t	
Milosrdní bratři	SM			1789			t	

Vysvětlivky:

N – narození (křty), S – sňatky, Z – zemřelí (pohřby)

SM - Staré Město, NM - Nové Město, MS - Malá Strana, H – Hradčany, PM – Panny Marie

t - trvá i po roce 1800

1) V případě zrušení uveden farní obvod, kam byli farníci převedeni.

Příloha 2. Počty narozených dětí připadající na jeden sňatek podle farností

1650-1699

Období	Farnost											Průměr
	Sv. Havel	Sv. Duch	PML	Týn	Sv. František	Sv. Petr	Sv. Štěpán	Sv. Mikuláš	PMR	Sv. Tomáš	Sv. Vít	
a) všechny děti												
1651-1660	3,38	9,92		4,89	1,74		3,78	3,27	5,23	3,76	4,05	3,61
1661-1670	2,74	8,50		4,34	6,78		4,39	3,19	6,68	3,33	3,10	3,45
1671-1680	2,54	5,08		3,97	6,81		5,09	2,89	5,76	3,37	2,86	3,33
1681-1690	3,04	3,45	2,01	3,54	5,06	3,82	4,57	3,61	2,96	3,49	3,19	3,57
1691-1700	2,96	6,04	5,48	4,63	4,76	3,80	3,79	3,48	3,74	4,12	3,89	3,86
b) pouze děti narozené v manželství												
1651-1660	3,30	9,92		4,65	1,69		3,58	2,95	5,15	4,03	4,02	3,40
1661-1670	2,70	8,50		4,16	6,78		4,17	2,94	6,42	3,57	3,02	3,27
1671-1680	2,40	5,08		3,78	5,85		4,76	2,66	5,55	3,59	2,81	3,15
1681-1690	2,90	3,42	1,87	3,30	2,28	3,26	4,24	3,41	2,73	3,71	3,07	3,32
1691-1700	2,80	5,96	5,31	4,23	4,76	3,36	3,58	3,32	3,32	4,38	3,79	3,64

1700-1799 - Všechny děti

Období	Farnost									
	Sv. Kříž	Sv. Havel	Sv. Valentin	Sv. Martin	Sv. Duch	PML	Týn	Sv. Jindřich	Zderaz	Sv. Štěpán
1701-1710	3,55	2,87	5,03	3,39	3,86	4,27	2,73	3,48		3,78
1711-1720	2,81	2,34	5,86	2,58	3,34	2,69	4,96	2,14	2,00	2,68
1721-1730	4,35	2,75	5,35	2,65	3,66	3,07	3,32	3,97	2,26	4,05
1731-1740	3,38	2,49	4,36	3,09	5,00	3,51	3,17	3,26	4,18	3,51
1741-1750	3,52	3,22	3,78	2,94	3,69	4,05	2,93	2,98	3,23	3,11
1751-1760	4,30	2,98	4,97	2,78	4,39	2,96	3,26	3,57	4,88	3,32
1761-1770	2,39	3,58	3,42	3,21	3,43	3,94	3,12	3,53	4,68	3,57
1771-1780	4,99	3,38	4,17	3,17	4,92	3,47	3,82	3,51	4,50	4,08
1781-1790	5,10	2,94	5,35	3,38	4,66	3,19	3,25	3,92	4,77	4,26
1791-1800		3,07	4,48		5,01		3,30	3,94		4,52

Období	Sv. Petr	Sv. Apolinář	Nejsv. Trojice	Sv. Mikuláš	PMR	PMV	Sv. Tomáš	Sv. Vít	Průměr
1701-1710	2,89	2,00		3,41	2,37		3,17	2,46	3,24
1711-1720	2,49	2,64		3,11	3,40		2,80	2,96	2,82
1721-1730	3,63	3,60		3,79	3,26		3,60	3,05	3,52
1731-1740	3,02	11,75		3,73	3,49		4,70	2,28	3,31
1741-1750	2,89	3,22		3,41	3,01		3,83	1,79	3,05
1751-1760	2,99	2,91		3,68	3,05		4,50	1,99	3,26
1761-1770	3,18	1,70		3,95	3,63		6,93	1,56	3,31
1771-1780	3,95	2,45		4,20	3,22			1,89	3,84
1781-1790		8,93	5,01	4,38	2,57	4,65	5,54	2,61	3,94
1791-1800		32,82	4,31	4,05		4,19	3,65	1,75	3,78

**Příloha 2. Počty narozených dětí připadající na jeden sňatek podle farností
(dokončení)**

1700-1799 - Pouze děti narozené v manželství

Období	Farnost									
	Sv. Kříž	Sv. Havel	Sv. Valentin	Sv. Martin	Sv. Duch	PML	Týn	Sv. Jindřich	Zderaz	Sv. Štěpán
1701-1710	4,21	2,97	5,03	3,74	3,89	4,35	2,91	3,98		4,32
1711-1720	3,78	2,44	5,86	2,78	3,41	2,83	5,19	2,67	2,00	3,66
1721-1730	5,16	2,88	5,35	2,96	3,71	3,22	3,53	4,87	1,80	4,95
1731-1740	3,86	2,59	4,36	3,22	5,16	3,64	3,41	4,02	3,34	4,25
1741-1750	4,14	3,34	4,58	3,12	3,69	4,24	3,03	3,54	2,77	3,69
1751-1760	4,71	3,11	5,87	2,90	4,42	3,12	3,48	4,13	4,68	4,02
1761-1770	2,50	3,70	3,95	3,30	3,47	4,16	3,16	3,90	4,62	3,93
1771-1780	5,37	3,45	4,87	3,51	4,92	3,76	4,00	4,05	3,72	4,75
1781-1790	5,35	3,02	6,21	3,52	4,66	3,38	3,60	4,56	4,69	4,89
1791-1800		3,23	5,52		5,01		3,71	4,64		5,28

Období	Sv. Petr	Sv. Apolinář	Nejsv. Trojice	Sv. Mikuláš	PMR	PMV	Sv. Tomáš	Sv. Vít	Průměr
1701-1710	3,65	2,00		3,21	2,58		3,33	2,67	3,58
1711-1720	3,31	2,64		2,84	3,71		3,01	3,14	3,26
1721-1730	5,46	3,60		3,54	3,45		3,87	3,40	4,07
1731-1740	4,12	11,75		3,48	3,67		5,14	2,43	3,78
1741-1750	3,75	2,89		3,18	3,22		4,19	1,88	3,43
1751-1760	3,68	2,36		3,34	3,22		4,97	2,07	3,67
1761-1770	5,21	1,70		3,66	4,05		7,16	1,58	3,71
1771-1780	7,19	2,27		3,87	3,60			1,95	4,50
1781-1790		3,64	5,05	3,82	2,61	5,57	6,11	2,82	4,47
1791-1800		3,86	4,37	3,42		5,27	4,13	1,98	5,05

PML – Farnost Panny Marie na Louži

PMR – Farnost Panny Marie pod Řetězem

PMV – Farnost Panny Marie Vítězné

Týn – Farnost Panny Marie před Týnem

Summary

Population Developments in Prague in 1650-1800 Based on Official Registers

In the article the author analyses data obtained from anonymous excerpts of records from the parish registers for the historical centre of Prague in 1783. The analysis was complicated by incomplete data (the posthumous registration of deceased persons still going on at the start of the 18th century), the changing borders of the parish districts, the mobility of the population within Prague, and especially by the substantial amount of immigration to the city. It was nonetheless possible to trace out the main features of population developments in Prague in the period under observation.

It was found that the city's growth was fed primarily by immigration, as the negative mortality rates in the city hindered growth by natural increase. The level of infant and child mortality observed was on the whole higher than what was found in other locations in the Czech lands. Even in Prague in the 17th and 18th centuries features of the "urban" reproductive regime were discovered: low nuptiality, a low fertility rate, and conversely a high mortality rate. A specific feature was the structural changes in fertility toward the end of the 18th century, with an unprecedented increase in the number of children born to unmarried mothers (mostly of whom were originally from outside Prague). The analysis also confirmed that the stagnation of population growth in Prague at the end of the Thirty Years War continued into the 1660-70s and the population only began growing again in the 1680s. This positive development was interrupted in the 1730s and then especially during the wars in the middle of the 18th century, but toward the end of the 18th century the pace of population growth began to accelerate.

Odešel PhDr. Miloslav Bělohlávek

Je smutnou povinností redaktora tohoto sborníku zaznamenávat jména těch, kteří stáli u samých počátků historické demografie u nás a v posledních letech nás jeden po druhém opouštějí. Letos k nim přibyl PhDr. Miloslav Bělohlávek. Patřil ke generaci českých archivářů, kteří nastupovali ke studiu na vysokých školách po vynucené válečné přestávce, s velkým úsilím co nejdříve svá studia dokončili, vrhli se s velkou vervou do úkolů, které před ně postavilo budování nového systému archivů po druhé světové válce, ale zároveň i do odborné práce dějepisné, pro niž mnozí získali výbornou průpravu na Státní archivní škole a již mohli všichni opřít o vynikající znalosti „svých“ fondů. Tematicky byli tito archiváři „doma“ především ve středověku a raném novověku. Část z nich, jako J. Křivka nebo G. Hofmann, věnovala své celoživotní úsilí zpracování i odbornému vyčerpání patrimoniálních archivů, druhá část jako J. Tomas nebo B. Lůžek zakotvila v okresních archivech, jejichž nejčinnější součástí byly fondy jednotlivých měst. Do druhé skupiny patřil i Miloslav Bělohlávek. Roku 1948 nastoupil do městského archivu v Plzni, který si díky statutárnímu postavení města zachoval trvale svou samostatnost, a tomuto pracovišti zůstal věrný až do svého odchodu na odpočinek.

Miloslav Bělohlávek se narodil 8. října 1923 v Plzni, zde také za války dokončil svá středoškolská studia. Po vynuceném nasazení ve „Škodovce“ odešel roku 1945 za studiem dějepisu a češtiny na Karlovu univerzitu, které záhy doplnil návštěvou Státní archivní školy. Po dokončení svých studií pak nastoupil na místo městského archiváře v rodném městě, jež v něm našlo důstojného pokračovatele v díle jeho předchůdců M. Hrušky, J. Strnada a F. Macháčka. Pro svůj archiv, tísnil se v nevyhovujících podmínkách, se mu postupně podařilo získat nové prostory, nejdříve v samostatné budově na baště vybíhající do vysušeného koryta někdejší Městské strouhy, později v zadním traktu radnice, sloužícím původně jako věznice. Součástí archivu se stala i někdejší muzejní knihovna, systematicky doplňovaná. Miloslav Bělohlávek věnoval pořádání archivu a rozšiřování jeho fondů mimořádnou pozornost, záhy se důkladně seznámil s jeho obsahem a ze zpřístupňovacích prací vytěžil i několik publikací včetně dvou průvodců po archivu a jednoho tištěného

katalogu listů a listin. Archiv se za 35 let, kdy jej M. Bělohlávek vedl, stal významným centrem badatelským, přitahujícím svými fondy, vynikající knihovnou a také osobností svého správce početné historiky nejen místní, ale i z centrálních institucí a ze zahraničí, stal se i místem jejich živých setkání a diskusí a také důležitým centrem edičním. Miloslav Bělohlávek dokázal dobře rozdělit svůj čas mezi činnost archivní, vědeckou a organizační. Významně se zasloužil o založení plzeňské pobočky Společnosti přátel starožitností a později západočeské pobočky Československé historické společnosti, zejména však pomohl západočeskému regionálnímu bádání založením ročenky *Minulostí Plzně a Plzeňska*, záhy přejmenované na *Minulostí Západočeského kraje*, která patřila a patří dodnes k nejlepším periodikům svého druhu u nás. Miloslav Bělohlávek stál v jejím čele celých třicet let. Současně rozvíjel i velmi bohatou činnost popularizační, ať již prostřednictvím nesčetných přednášek pro veřejnost, nebo drobných i rozsáhlejších novinových statí i samostatných publikací.

Odborné studie začal Miloslav Bělohlávek publikovat již za svých studií. Nejvýznamnějším plodem jeho vědecké práce se nepochybně staly první dva díly *Dějiny Plzně* (1965, 1967), z nichž první M. Bělohlávek i redigoval. Vynikající znalec pramenů k dějinám města, zejména pramenů z městského archivu, a dobrý znalec současného vědeckého zpracování jednotlivých problémů, jež se v městských dějinách odrážely, tu zpracoval především všeobecné dějiny města od založení Staré Plzně až po rok 1848. Jeho zasvěcený výklad je spolehlivý a čtivý a má vysokou odbornou úroveň. Plzeň knihou získala sepsání své historie, jaké nemělo v naší soudobé historiografii mnoho paralel. Předcházející Bělohlávkova vědecká práce byla z velké části průpravou pro toto dílo, pozdější práce pak jeho přínos dále rozvíjela, i když se plzeňský archivář nevyhýbal ani jiným tématům včetně dějin dalších obcí na Plzeňsku.

Bělohlávkovy studie i samostatné publikace je možno seřadit do několika tematických celků. Jeden tvoří předhusitská a husitská Plzeň, další město v době poděbradské, rozvoj města v 16. století, počátky průmyslu a průmyslové společnosti v Plzni a na Plzeňsku i její další rozvoj, jeho práce se však dotýkají i dalších epoch a zabíhají i do kulturních dějin, zejména zpracováním statí o jednotlivých představitelích kulturního života v Plzni, z nichž ho zaujali především plzeňští dějepisci. Významně se podílel i na některých kolektivních dílech, z nichž je třeba připomenout alespoň západočeský svazek *Hradů, zámků a tvrzí v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, který i redigoval, cenné jsou i jeho práce k metodice regionálního bádání. Ve svém badatelském úsilí neustal ani po odchodu na odpočinek. Z jeho pozdních prací je možno připomenout zejména sličnou edici plzeňských vedut a souborné dějiny plzeňských předměstí. Zákeřná nemoc však postupně jeho vědecké působení omezovala, až se v posledních letech odmlčel úplně. **Jeho život se uzavřel 28. září 2006.**

Miloslav Bělohlávek významně přispěl i k rozvoji české historické demografie či spíše širě pojatých dějin obyvatelstva. Účastnil se od počátku činnosti pracovní skupiny pro historickou demografii při bývalé Katedře československých dějin a archivního studia na FF UK a do *Historické demografie*, založené roku 1967, přispěl jednak výsledky svého studia, jednak jako spoluautor několika periodických přehledů Bibliografie české historické demografie. Práce z dějin obyvatelstva však publikoval i v jiných odborných periodikách a kvantitativní údaje o obyvatelstvu tvořily nedílnou součást velké části jeho celkových zpracování dějin jednotlivých lokalit. Početnou skupinu tvořily práce o sociální a socioprofesionální skladbě obyvatelstva, zejména práce založené na zpracování berních knih a rejstříků. Sám také jednu z těchto knih vydal a komentoval (*Knihy počtů města Plzně 1524-1525*, Plzeň 1957). Na základě studia berních písemností vznikly mj. jeho stati „Berní knihy plzeňské z let 1418 a 1471 – příspěvek k městské diplomatice a bernictví“ (*MPP III*, 1960, s. 81-91), „Sociální rozvrstvení plzeňského obyvatelstva v roce 1470“ (*Život Plzeňska I*, 1950, s. 134-138, 157-161) nebo „Dva příspěvky k hospodářským a sociálním dějinám Plzně v šestnáctém století“ (*MPP II*, 1959, s. 17-35), kde druhý titul pojednává o plzeňské sociální struktuře v 16. století. Novější dobu zachycují a na jiných pramenech, zejména na statistikách obchodních a živnostenských komor, na materiálech tzv. agrární ankety z let 1898-1900 i na úředních statistikách jsou založeny stati „Jihozápadní Čechy v letech 1945-1948“ (*MZK XVIII*, 1982, s. 47-93), „Sociální a ekonomické poměry na západočeském venkově koncem 19. století“ (*MZK 22*, 1986, s. 55-88), „Rodinný a společenský vývoj plzeňského dělnictva v meziválečném období“ (*České dělnictvo V*, Praha 1989, s. 255-265) a další. Miroslav Bělohlávek věnoval několik studií i vývoji dělnického bydlení v Plzni a okolí. Vývoj národnostních poměrů v Plzni a v Touškově sledoval ve studiích „Zněmčení Touškova nade Mží“ (*Život Plzeňska 5*, 1954, s. 15n.) a „K otázce národnostního vývoje českého města v pozdním feudalismu“ (In: *Historický vývoj českých měst*, Praha, Socialistická akademie 1970, s. 74-82).

Soupis obyvatelstva podle víry z roku 1651 se pro něho stal východiskem ke studiu demografické skladby obyvatelstva Rokycan a jejich vsí ve stati „Obyvatelstvo města Rokycan a poddanských vesnic po válce třicetileté“ (*MZK VI*, 1969, s. 190-207), doplněné drobnějšími články „Rokycany a poddanské vesnice po třicetileté válce a jména jejich obyvatel“ (*Minulostí Rokycanska 6*, 1970, s. 170-192) a „Liblínské panství po třicetileté válce“ (*Minulostí Rokycanska 8*, 1971, s. 18-29). Vskutku průkopnický charakter měly jeho studie „Příspěvek k poznání populačních a bytových poměrů v první polovině 19. století ve Starém Plzenci“ (*HD 4*, 1970, s. 59-75) a „Obyvatelé a bytové poměry v Starém Plzenci v první polovině 19. století“ (*Plzeňský lékařský sborník*, 35,

1971, s. 179-192), které vyšly z pramenů naší historickou demografií až do té doby (a bohužel ani poté) nedotčených, totiž knihy status animarum a duplikátu stabilního katastru. Dr. Bělohlávek se rovněž účastnil prvního kolektivního pokusu o agregativní zpracování přirozené měny v českých zemích na základě matrik, a to studií „Vývoj mortality v Plzni v letech 1750-1800“ (*Acta demographica* IV, 1981, s. 177-189). I kdyby Miloslav Bělohlávek nenapsal nic více než shora zmíněné studie z dějin obyvatelstva, stačilo by to k tomu, aby se stal uznávaným autorem. Jeho odborná i popularizační činnost však byla několikanásobně rozsáhlejší a někdy lze až obtížně uvěřit, co všechno může historik za jeden život stihnout, navíc ve velmi vysoké kvalitě. Připočteme-li k tomu i obětavou práci redakční a organizační a také jeho stálou ochotu k pomoci druhým, zejména mladým badatelům přicházejícím do jeho archivu, nezbývá než konstatovat, že v něm české dějepisectví ztrácí osobnost zasluhující všeobecné úcty.

Eduard Maur

RECENZE

Jan Boháček – Jan Hálek – Klára Kučerová – Vlasta Mádlová (edd.), Soupis židovských rodin v Čechách z roku 1793. Sv. I. Loketský kraj, Boleslavský kraj, Budějovický kraj.

Státní ústřední archiv, Praha 2002, 278 s., ISBN 80-85475-91-X.

Martin Jiřinec – Michal Řezníček – Zdeněk Vácha – Jana Boňková (edd.), Soupis židovských rodin v Čechách z roku 1793. Sv. II. Kouřimský kraj, Bydžovský kraj, Litoměřický kraj.

Státní ústřední archiv, Praha 2003, 380 s., ISBN 80-85475-96-0.

Jindřich Marek – Karel Skalický – Irena Veselá – Jan Hálek – Klára Kučerová – Martina Švadlenová (edd.), Soupis židovských rodin v Čechách z roku 1793. Sv. III. Prácheňský kraj, Berounský kraj, Tábořský kraj.

Státní ústřední archiv, Praha 2003, 444 s., ISBN 80-86712-03-6.

Martin Holý – Marie Wasková – Jan Boháček – Vlasta Mádlová – Renáta Sádlová – Mlada Štěpánová (edd.), Soupis židovských rodin v Čechách z roku 1793. Sv. IV. Chrudimský kraj, Plzeňský kraj, Žatecký kraj, Hradecký kraj.

Státní ústřední archiv, Praha 2004, 412 s., ISBN 80-86712-12-5.

Ivana Ebelová – Mlada Holá – Michal Řezníček – Renáta Sádlová (edd.), Soupis židovských rodin v Čechách z roku 1793. Sv. V. Čáslavský kraj, Klatovský kraj, Rakovnický kraj.

Národní archiv, Praha 2005, 408 s., ISBN 80-86712-21-4.

Těsně před dokončením se nachází velká ediční akce, díky níž je zpřístupněn pramen pro historicko-demografické studium 18. století z nejzajímavějších. Pět dosud vydaných svazků Soupisu židovských rodin v Čechách z roku 1793 (dále jen Soupis) pokrývá všech 16 krajů, pro něž byl Soupis pořízen. Poslední svazek zahrne jednak konskripci pražských Židů, jednak důležité generální rejstříky, mapy a další doplňky. Vydáním Soupisu se otevírají mj. pozoruhodné možnosti

ke studiu demografického chování, struktury rodiny či mobility (srov. studii otištěnou v tomto svazku HD) českých Židů. Jistě zajímavé bude srovnání takto získaných poznatků s trendy, které jsou dokumentovány pro majoritní obyvatelstvo a interpretace případných odlišností.

Snaha o trvalé omezení počtu Židů v českých zemích vyvrcholila roku 1726 vydáním tzv. familiantského zákona, podle kterého mohli nadále pobývat v zemi jen Židé v září 1726 ženatí či ovdovělí. Postavení tzv. familianta a tím pádem i právo inkolátu pak přecházelo výhradně na jejich prvorozené syny, všichni ostatní si mohli hledat partnera a založit rodinu jen v cizině. Nad dodržováním familiantského zákona bděla tzv. židovská komise (*Commissio in rebus Judaeorum*) zřízená již roku 1714, po jejím zrušení (1781–1783) přešla správa židovských komunit v Čechách na české gubernium. Výsledkem činnosti židovské komise byly např. opakované soupisy Židů, resp. židovských rodin prováděné zprvu právě kvůli úsilí o snížení jejich počtu, později za nimi ale už stály důvody daňové.

Převážná část konskripcí Židů z let 1724, 1729, 1783, 1786, 1793, 1799 a 1811 tvoří dnes zvláštní sbírku I. oddělení Národního archivu v Praze. Pro dějiny českých Židů – a nejen jich – jde o písemnosti svou důležitostí srovnatelné třeba s tzv. Soupisem poddaných podle víry z roku 1651. Soupisy židovských rodin obsahují řadu údajů využitelných při zmíněném studiu demografickém, ale i pro výzkum sociálních a etnických vztahů v raném novověku, pro bádání hospodářkohistorické či onomastické atd. Obrovský je význam soupisů pro dějiny jednotlivých židovských obcí, komunit a ghett i lokální a regionální dějepisectví. Ukazuje se, že dějiny Židů v Čechách nelze ztotožnit s dějinami pražského ghetta, jak se někdy stává (donesdávna existovaly jen zlomkovité edice soupisů Židů věnované právě jen Židům pražským, vesnické židovské obce jako by nebyly), už z důvodů kvantitativních. Vždyť k 20. červnu 1794, kdy je datován konečný elaborát sčítání uskutečněného předchozího roku, bylo v Čechách evidováno 8544 židovských rodin (v Praze „pouze“ 1470, na venkově 7074). Jen připomínám, že pravděpodobně nejde o naprosto přesný počet židovských rodin, ale o údaj evidující Židy žijící v Čechách legálně, tj. v rámci mezí stanovených familiantským zákonem z roku 1726 (a na mysli je třeba mít i nepřesnosti obsažené v Soupisu).

Nejúplnější, lépe řečeno nejlépe dochovanou, konskripcí židovských familiantů je Soupis židovských rodin z roku 1793. Jako jediný pokrývá území všech českých krajů včetně Prahy, navíc vznikl po významných reformách 80. let 18. století. V době pořízení soupisu již platila nařízení o vedení židovských matrik – a je tedy možné oba prameny propojit a srovnávat – i patent z roku 1787 nařizující Židům natrvalo přijmout německá jména a příjmení. Pro ediční zpracování, po kterém soupisy Židů doslova volaly, jde tudíž o pramen nejvhodnější. Jeho podrobná analýza doplněná o výše zmíněné komplementární

prameny pak otevírá jedinečné možnosti demografického studia Židů v regionálních i celozemských měřítcích.

Soupis byl pořízen v průběhu ledna až července 1793 zvláště po jednotlivých krajích, nicméně (stejně jako jeho edice) podle jednotně určených zásad. Krajské elaboráty jsou tudíž mírně odlišné, avšak víceméně se drží guberniem stanoveného formuláře, který měl tuto strukturu: 1. jméno panství nebo statku; 2. jméno vsi; 3. jména židovských rodin s jejich dětmi s označením, zdali jsou narozeni jako první, druhé, nebo později; 4. jména svobodných Židů mužského i ženského pohlaví a též vdov; 5. kam příslušný familiant patří pod tzv. ochranu; 6. co má v držbě nebo vlastnictví; 7. čím se živí. K jednotlivým kolonkám existoval návod k vyplnění společný pro celé Čechy, a uváděná data tak umožňují provádět vysoce přesné analýzy v celozemském kontextu. Bohužel, pro demografa tolik potřebná data o věku zapsaných osob Soupis neobsahuje. Z vlastní iniciativy je uváděli pouze někteří městští a patrimoniální úředníci zejména v Klatovském a částečně i v Budějovickém kraji. Případné uživatele Soupisu nutno dále upozornit na podstatné nejednotnosti v dodržování zásady o konskripci přítomného nebo náležejícího obyvatelstva. Pouhé mechanické sčítání počtů osob nebo rodin v jednotlivých lokalitách je z tohoto pohledu vysoce problematické – řada osob se tak může např. úplně ztratit (jejich přítomnost v určité obci je doložena pouze zmínkou v konskripci z jiného kraje) apod.

V kontextu slov o obrovském významu pramene může být zářezující, že vydání Soupisu židovských rodin v Čechách z roku 1793 bylo na počátku dílem kolektivu studentů oboru archivnictví – pomocné vědy historické FF UK v Praze. Jak píše v úvodu k prvnímu svazku (s. 3) edice vědecká redaktorka díla Ivana Ebelová, v pozadí stály i důvody didaktické – studenti si měli vyzkoušet ediční zpřístupnění určitého typu pramene a zároveň otestovat svoje znalosti novověké paleografie. Ovšem výsledek dalekosáhle překonává jakékoliv formy studentských prací a obstojí i ve srovnání s edicemi připravenými profesionály (viz zmiňovaný Soupis poddaných podle víry). Koneckonců některé z někdejších editorů-studentů můžeme již dnes považovat za mladé naděje našeho archivnictví a historie.

Pořízení edice studenty se tedy jeví jako zajímavý a efektivní nápad, je však třeba poukázat i na některé problémy. Každý kraj tvoří v edici de facto samostatnou jednotku s vlastním úvodem, ve kterém je nastíněn především postup a zvláštnosti sestavování Soupisu v daném regionu, pak následuje text pramene, poté rejstříky (ty místní doplněné historickými ekvivalenty a současnou podobou jmen obcí), soupis literatury a obrazové přílohy. I když jednotlivé kraje byly zpracovávány zvláště, edice důsledně zachovává jednotně stanovené principy. Přesná transliterace byla provedena u jmen osob, názvů panství, obcí a dalších lokalit. Ostatní text je transkribován, zkratky rozepisovány nebo upraveny do jednotné podoby, psaní velkých písmen

a složených slov odpovídá dnešním pravopisným zásadám. Jediným výraznějším doplňkem do vydávaného textu jsou české názvy lokalit tištěné v závorkách za originálními německými. Pramen je jinak – samozřejmě – jazykově německý. Pozdější dobové úpravy v soupisu, nejasnosti a vysvětlující komentáře jsou uváděny v poznámkách pod čarou. Edice je vydána ve formátu A4, což spolu s jasným grafickým členěním (oddělování jednotlivých rodin, resp. domácností tečkovanou čarou) zaručuje její slušnou přehlednost.

Pořadí vydávání Soupisů jednotlivých krajů se řídilo tempem, v jakém editoři krajských konskripcí dodávali jednotlivé části k závěrečnému zpracování. Za uspořádáním krajských Soupisů v jednotlivých dílech tedy nemožno hledat nějaký hlubší smysl. To nemusí vadit, jinak je tomu ovšem s „následky“ samostatného zpracování edic jednotlivých krajů. Rozčlenění rejstříků, soupisů literatury a zkratk i obrazových příloh lze přijmout s rozpaky, neustálé opakování úvodů, ve kterých je kromě údajů a zajímavých postřehů specifických pro ten který kraj 16 x otištěno to samé o soupisech Židů jako celku, je snad až příliš velkou daní za didaktický účel edice.

Nejpodstatnějším problémem je ovšem kvalitativní rozdílnost edic krajských soupisů. Přepis samotných konskripcí považuji za zodpovědný a vysoce erudovaný, jakkoliv drobná přehlédnutí či spíše různocnění nelze nikdy vyloučit. Neodpuštělné je však mizerné a nedbalé zpracování některých úvodů a především jmenných a místních rejstříků, ve kterých jdou chyby do desítek. Týká se to hlavně krajů Litoměřického, Čáslavského a Klatovského, a jelikož se občas chybička vyskytne i jinde, případnému uživateli nelze než doporučit používat výhradně revidované generální rejstříky otištěné v závěrečném šestém dílu edice.

Celkově je ovšem nutno edici hodnotit velmi pozitivně. Veškeré dílčí chyby spadají na vrub didaktickému záměru, resp. nedostatečné pečlivosti některých z editorů. To hlavní – radikální zvýšení dostupnosti a rozšíření možností práce s tímto pozoruhodným pramenem – bylo splněno. Edice se jistě (i přes nikterak závratný náklad 300 výtisků od každého dílu) stane velmi využívanou, stejně jako tomu bylo u originálů. Doufejme, že se vbrzku též dočkáme nejen historicko-demografických studií na ní postavených (připomínám např. neskonale podrobné reference Soupisu o povoláních a způsobech obživy Židů). O možnostech, které se otevírají díky již zahájené přípravě edice dalších soupisů, netřeba se šířit. Pro ně bych ovšem organizátorům vydávání soupisů doporučoval zamyslet se nad možnostmi pořízení nějaké elektronické formy edice. Listovat skoro dvěma tisíci stran vydaného Soupisu židovských rodin z roku 1793 je v době databází už přeci jen trochu archaismem.

Jiří Woitsch

Annales de démographie historique 2003-2005

Annales de démographie historique stále zůstávají nejdůležitějším periodikem badatelů v oboru historické demografie. V návaznosti na přehled obsahu *Annales de démographie historique* za léta 1993-2002, otištěný v HD 27, podávám pokračování této informace pro léta 2003-2005. I v této periodě vycházely ADH dvakrát ročně, čísla byla vždy uspořádána tematicky a publikovali v nich ve velké míře zahraniční badatelé. Rozsáhlá je i rubrika recenzní, každé číslo přináší zpravidla několik desítek recenzí, převážně ovšem francouzské literatury. Tematické zaměření jednotlivých čísel prozrazuje hledání nových cest, zřetelné v oboru v poslední době, velká pozornost je věnována metodickým otázkám včetně statistických technik, v rostoucí míře se však uplatňují vedle statistiky kvalitativní metody, zejména případové studie.

Číslo **2003/1** je nazváno *Politique des recensements*. Jednotlivé články jsou zaměřeny na otázku, jak politické záměry a politické i ideologické předsudky ovlivňovaly v 19. a 20. stol. praxi sčítání lidu v jednotlivých zemích, hlavně s ohledem na etnikum a rasu. Zaujmu zejména následující sdělení: V Americe 19. stol. (P. Schor, M. Andersson) byly při sčítání etnicita a rasový původ běžně užívány, výběr zjišťovaných ukazatelů přitom byl ovlivněn rasovými předsudky vůči černému obyvatelstvu, ale také proti přistěhovalcům. To vedlo mj. ke kolísání údaje o původu přistěhovalců mezi etnickou a státní příslušností. V Prusku (M. Labbé) nebyla zjišťována národnost, ale jazyk, přičemž postup němčiny byl chápán jako projev modernizace. Existovaly však neustálé spory mezi Pruskou statistickou kanceláří, snažící se o postižení skutečného stavu, a místními úřady, které sledovaly více germanizační tendence. Modernizační projekty ovlivnily i evidenci Laponců, Finů a Romů ve švédské statistice 19.-20. stol. (J. Rogers-M. O. Nelson). M. Mespaulet zase ukazuje, jak v carském i sovětském Rusku směrnice pro zjišťování sociální skladby prozrazují napětí mezi nadekretovanou sociální klasifikací a snahou statistiků podat reálnou informaci o pozorované společnosti. Velmi zajímavý je článek Patrika Simona *Les sciences sociales françaises face aux catégories ethniques et raciales*. Autor v něm ukazuje, jak důsledně uplatňované francouzské pojetí národa, v němž vlast, národ a republika splývají a za základ národa je brána společenská smlouva, brání rozvoji studia francouzské společnosti, například zjišťování sociální diskriminace přistěhovalců. Francouzská sociologie a historiografie mezi dvěma válkami téměř ignorovala studium přistěhovalců, mimo jiné v důsledku složité kategorizace, která měla usnadnit automatické získání francouzského občanství dětmi imigrantů. Např. když roku 1947 všichni obyvatelé Alžírsko dostali francouzské státní občanství, nebyli ve statistice rozlišováni Arabové a Francouzi, ale „osoby narozené v Alžírsku, které mají arabské nebo berberské jméno a příjmení“ a „Francouzi rodem a původem z Alžírsko, kteří mají křesťanské nebo židovské jméno a příjmení“. V nedávné

francouzské diskusi se proti zjišťování etnicity namítalo, že znamená přílišné pronikání do soukromí, dává možnost politického zneužití a možnost, že bude lidem vnucována identita, zvl. tam, kde neexistuje, nebo je mlhavá. Jako všechny multikulturní society je i francouzská společnost vystavena etnicko-rasové hierarchizaci, její studium však je v důsledku neexistence striktní etnické kategorizace velmi obtížné.

Číslo **2003/2** vyšlo pod názvem *Religions et pratiques familiales*. Je tematicky zaměřeno především na souvislosti demografického přechodu s náboženstvím, zejména v katolickém prostředí, ale najdeme tu i články k jiným otázkám. Zajímavou studii věnovali Muriel Neven a Michel Oris náboženské kontrole plodnosti ve východní Belgii v 2. pol. 19. stol. Velmi promyšlenými statistickými postupy srovnávají katolickou agrární oblast zaměřenou na chov dobytka s industrializující se oblastí hutního průmyslu. První oblast, silně katolická a konzervativní, až do konce století setrvala při starém demografickém režimu, zatímco ve druhé, příklánějící se k liberalismu a socialismu, se záhy prosadila kontrola početí, ale byla zde i podstatně vyšší mortalita, zejména kojenecká, nižší střední délka života, vyšší počet nemanželských dětí a obyvatelstvo tu dříve opouštělo tradiční, církevními předpisy danou sezónnost sňatků. První oblast se naopak ekonomickému tlaku modernizace bránila dalším zvyšováním sňatkového věku. Rolnická složka zde přitom byla nejkonzervativnější. Autoři však odmítají mluvit u průmyslové populace o oslabení víry, spíše šlo podle nich o pokles disciplinační úlohy církve. Anne-Françoise Praz se zabývá podobnou problematikou na příkladu švýcarského konzervativně katolického kantonu Fribourg, jež propracovanými statistickými metodami srovnává se sousedním protestantským kantonem Vaud. Zamýšlí se i nad motivací kontroly početí, poukazuje mj. na významný vliv neomalthusiánských diskusí a vůbec diskusí o sexualitě, zvl. v levicovém tisku, jimž konzervativní vláda oponovala patriotickými a populacionistickými argumenty, ač ve skutečnosti byla motivována snahou zabránit narušení morálky a poklesu vlivu kléru. Diskuse podle autorky ovlivnily kontrolu plodnosti nikoliv tím, že by z nich manželské páry přímo čerpaly podněty, ale proto, že sejmuly z otázek antikoncepce a sexuality tabu. Jeden z motivů kontroly početí vidí i v důslednější školské politice na konci století, která vedla ke zvýšení nákladů na děti. Angelo Somers – Frans van Poppel vysvětlují zpoždění poklesu plodnosti v Nizozemsku vlivem katolické menšiny, která se vyznačovala silnou komunální organizací a mocným elánem duchovenstva. Jeho postoje dokládají na základě 22 rozhovorů s jeho představiteli. Danielle Gauvreau – Dane Gervais, sledující podobnou problematiku v kanadském Quebecu, se zaměřili na myšlenkový svět věřících, na to, jak se prosazování antikoncepce bolestivě střetávalo s jejich silně vyvinutým citem pro hřích. Alfréd Dittgen sleduje vytlačování náboženských obřadů doprovázejících sňatky a jiné významné okamžiky v životě současné Evropy. Ukazuje, že rituály se více drží tam, kde majorita nemá konkurenci

a kde jsou obřady konzervativním prvkem národní identity (Polsko ad.). Z dalších článků zaujme Jerôme Luther Viret studii *Aliances et réseaux familiaux en Ile-de-France (milieu XVIe siècle – milieu XVIIe siècles)*. Studie je výrazně ovlivněna sociologickými přístupy, v návaznosti na H. Neveux se však kriticky staví k dnes tak hojně užívanému pojmu strategií. Větší význam než reflektované hledání odpovědi v každém zvláštním případě má podle něho v lidském jednání imitace, opakování postupu považovaného za vhodný v dané situaci. Rozhodující jsou tu předávané a interiorizované zvyklosti a návody. Zvyk se tak situuje nikoliv do roviny nevědomých, ale jen nereflektovaných akcí, takže strategie v autorově pojetí ustupují strukturám. Konkrétní analýza vychází z genealogických vazeb a sleduje vytváření sítě „operativního“ příbuzenstva. Ukazuje, že existuje uzavřenost různých sociálních skupin, jako jsou a) vinaři a obchodníci s ovocem, b) rolníci, c) kvalifikovaní řemeslníci, d) elity. Velký počet drobných rodin pak zůstává „mimo síť“. Zmíněné skupiny vytvářejí síť příbuzenstva, které Viret nazývá „basseins d’alliance“. Velmi široké je příbuzenstvo zámožných rolníků, ženy v něm pocházejí z velkého horizontu. Relativně málo jsou v regionu zakotveni řemeslníci. Příbuzenská síť elit (úředníci, obchodníci) je rozptýlena po velkém území. Uvnitř těchto sítí se pak vytvářejí užší příbuzenské skupiny, založené důsledně na profesionálním a náboženském základě. Obě sítě nejsou jen konglomerátem individualit, ale jedinci v nich jsou spojeni silným příbuzenským citem. Při jejich vytváření lze mluvit o strategiích. Důvody konkrétní volby partnera podle autora nejsou jasné. Autor dává k úvaze, zda byl zvolen proto, že nikdo jiný nebyl k mání, z oportunit, aby „dívka na vdávání“ nezůstala odsouzena k celibátu, z touhy zajistit si potomstvo, nebo z ekonomických důvodů. Cenný je i příspěvek S. Gavrillové a dalších tří ruských autorů nazvaný *Early-life predictors of human longevity. Analysis of the XIXe century birth cohorts*. Jde o výsledky výzkumu 16 000 jedinců z řad evropské aristokracie, na jehož základě autoři dospěli k závěru, že naděje na dožití dospělých je výrazně určena událostmi a podmínkami z počátku života, např. věkem rodičů, epidemiemi v rodině apod.

Číslo **2004/1** podává ve své první části předběžnou bilanci výsledků známé ankety 3000 rodin, organizované před více než dvaceti lety J. Dupâquierem. Nese titul *3000 familles vingt ans après*. Složitou historii výzkumného projektu rekapitulují ve stručné předmluvě Patrice Bourdelais a v úvodní studii Jacques Dupâquier. Výzkum byl zahájen na EHESS z iniciativy J. Dupâquiera a pod jeho vedením roku 1980, když se možnosti klasické Henryho metody začaly jevit jako vyčerpané. Byl zaměřen na geografickou a sociální mobilitu v 19. a 20. stol. a opíral se o genealogické metody. Nebylo však možno použít již hotové genealogické studie, jednak proto, že nejsou reprezentativní, zejména v sociálním ohledu, jednak proto, že jde převážně o vývody, které eliminují neplodné osoby (sterilní páry, kněží ad.). Základním pramenem byla civilní evidence přirozené měny, základním „meziproduktem“ rodinné listy a na ně

navazující rozrody, které však byly „ořezány“ tím způsobem, že byli sledováni jen mužští potomci (patronymická genealogie). Tím se zabránilo tomu, aby počet sledovaných jedinců dosáhl neúměrného počtu. Výhodiskem byla manželství uzavřená v letech 1803-1832 (v počtu 7 500), v nichž příjmení začínalo na TRA. Tento incipit byl zvolen proto, že nemá varianty, je rozšířen po celé Francii a není příliš početný. V první fázi výzkumu, trvající asi 5 let, byly excerpovány desetileté tabulky přirozené měny z let 1803-1902 a bylo vytěženo 221 600 zápisů o narození, úmrtí a sňatku, které byly dále počítačem seřazeny topograficky, chronologicky a abecedně, čímž bylo umožněno sestavování rodinných listů. První publikace vycházející z tohoto souboru vyšla roku 1987 a zabývala se příjmeními. V další etapě byly nejdříve sestaveny rodinné listy a ve třetí etapě 2965 genealogií, v nichž byly rovnoměrně zastoupeny všechny departementy. Ty pak byly ještě doplňovány rozrody šlechty (v evidenci všichni šlechtici začínali na de, nikoliv na TRA) a imigrantů. Bohužel, roku 1994 byl na základě zlovolné intervence na nejvyšších místech projekt, jevící se zdánlivě jako neproduktivní, rázně přerušen. Mezitím již roku 1992 vydali řešitelé projektu sborník *La société française au XIXe siècle. Traditions, transitions, transformations*, kde byly uveřejněny příspěvky řešící otázky rolnictva, nuptiality, profesní mobility, ženské práce, geografické mobility v mládí, imigrace a smíšených manželství, sledující osudy naturalizovaných imigrantů, osudy nemanželských matek a dětí, diferenční reprodukce rodin, patronyma, genealogii a sociální trajektorie. Další příspěvky AHD 2004/1 dokládají, že i nedokončeného datového souboru ankety TRA lze úspěšně využít ke studiu řady závažných problémů, Jérôme Bourdieu, Gilles Pontel-Vinay a Akiko Suawa-Eisenmann sledují rozdělení individuálního bohatství v prostoru a čase a ukazují na vliv rodiny na přenos nerovnosti bohatství. Využívají k tomu kromě materiálu ankety též evidence majetku, vedené na finančních úřadech při úmrtí každého jedince. Luc Arondel a Cyril Grande sledovali dědění majetku v rolnických rodinách v 19. stol. Potvrdilo se, že na předávaný majetek měla silný vliv velikost majetku zděděného, že po roce 1966 výše odkazovaného majetku klesá (buď byl konzumován ve stáří, nebo poskytnut již za života dětem) a že na výši dědictví měl vliv omezený počet dědiců. Jérôme Bourdieu a Lionel Kesztenbaum se zabývali souvislostí mezi bohatstvím a úmrtností. Ukázalo se, že závislost byla velká zejména v dětství (do 5 let) a ve stáří, avšak ve věku 5-35 let nikoliv, zejména ve srovnání s vlivem prostředí. Článek Paula-André Rosenthala o migraci žen ve Francii v XIX. stol., vybavený četnými zajímavými grafy a tabulkami, ukazuje, že migrace je jev sociálně hierarchizovaný. Na velké vzdálenosti migrovalo zejména městské obyvatelstvo a alfabetizované osoby, krátká vzdálenost převládala hlavně na vesnici, zejména u sociálně nejskromnější části obyvatelstva. Druhá část sborníku je věnována otázce vztahu kněze a rodiny. Základní význam tu má stať Guido Alfaniho *La famille spirituelle des prêtres en Italie avant et après le concile de Trente*.

Caractéristiques et transformations d'un instrument d'intégration sociale. Autor se v ní věnuje kmotrovství kněží, zároveň však široce shrnuje základní literaturu ke kmotrovství obecně, zvl. francouzskou a anglosaskou. V Itálii bylo před Tridentem obvyklé dávat dítěti mnoho kmotrů z nejrůznějších vrstev obyvatelstva, včetně kněží. Vytvářela se tím hustá síť vztahů integrujících všechny vrstvy obyvatelstva obce. Volba kněží za kmotra byla výhodná, protože celibát zbavoval kněze překážek plynoucích z manželství (sešvagření), kněz byl v obci mimořádně informovaný a byl zvláště vhodný k tomu, aby jako kmotr dohlížel na náboženskou výchovu mládeže. Navíc mu v podmínkách celibátu volba za kmotra umožňovala navazovat quasipříbuzenské vztahy spirituálního typu, napomáhající k jeho integraci do obce, která mu jinak mohla být zcela cizí. Trident počet kmotrů omezil na 1-2, což vedlo obecně k omezení kmotrů hlavně na bohaté a prakticky též k vyloučení kněží. Ti byli vytlačeni ze zmíněné integrace, a to právě v okamžiku, kdy byli zatíženi novými úkoly ve výchově. Přechod k novému systému kmotrovství se ovšem netýkal jen kněží, ale obecně omezil potenci kmotrovství konstruovat sociální artikulaci určité skupiny. Zmíněný článek je doplněn dvěma lokálními sondami. Serge Brunet tu sleduje funkci kněze v rodinách své farnosti v 17. a 18. století v Pyrenejích a charakterizuje ji jako funkci „rodinného kněze“. Michel Prost pak zkoumá vztah kněží k jejich vlastním rodinám od 16. do 19. století. Sleduje např. počet sourozenců, pořadí narození, socioprofesionální statut otce, příp. i dědečků, migrační potencialitu rodiny, existenci dalšího kněze v blízkém příbuzenstvu. Dále pak ukazuje, že kněz kromě své základní funkce plnil často i další: poskytoval peněžní půjčky, zabýval se obchodem, kontroloval sňatkový trh (např. sledováním příbuzenství) a byl také organizátorem pracovních migrací.

Číslo **2004/2** vyšlo pod názvem *Biodémographie, une nouvelle frontière*. V úvodní stati nazvané *Biologie et histoire de la population* Guy Brunet poukazuje na to, že francouzští (a dodejme i čeští) historici a historičtí demografové nepřihlížejí dostatečně k výsledkům příbuzných oborů, jako je biologická antropologie a genetika, zejména k výsledkům anglosaské vědy, které jsou naopak široce recipovány skandinávskými nebo italskými kolegy. Upozorňuje dále na některé důležité časopisy jako *Journal of Biosocial Science* a *Annales of Human Biology*. Orientace na biologické disciplíny by byla potřebná mj. proto, že francouzští historičtí demografové opouštějí jednostrannou orientaci na Henryho metodu ve prospěch „případové analýzy“, sblíží se s mikrohistorií a dávají důraz na kvalitativní výklad. Možnosti spolupráce se podle něho nabízejí zejména při studiu dlouhověkosti, plodnosti, vícečetných porodů, izolátů, pokrevního příbuzenství, sňatkových aliancí a geografické mobility, již lze studovat i na základě osobních jmen. Následují pak dílčí studie nejen francouzských autorů, ale i odborníků z Kanady, USA, Belgie a Japonska, které naplňují existující možnosti studiem konkrétních případů. Pojednává se tu např. o diferenční mortalitě podle sociálního původu v Belgii 19. stol., o

vícečetných porodech od 17. stol. do současnosti v okolí Lyonu, a to s ohledem na rodinný charakter jevu. Na základě příjmení se zde studují migrace ve Francii, na základě genealogických rekonstrukcí biologické příbuzenství v Kanadě. G. P. Mineau, K. R. Smith a L. L. Bean konstatují při studiu vlivu náboženské příslušnosti na mortalitu dospělých v USA vysokou naději na dožití u mormonů, u nichž existovala velká péče o zdraví a rozvinutá sociální podpora. Takehashi Nagashima pak ukazuje, jak přísná státní sanitární opatření v Japonsku po zemětřesení roku 1923 měla výrazný vliv na ústup tyfoidu. Metodicky zaujme zvl. studie Oliviera Zellerera o individuální mobilitě, rodinném cyklu a stárnutí rodiny na základě neobyčejně podrobného deníku zámožného lyonského měšťana z 18. stol. Autor tu navrhuje originální metodu, postihující proměny rodinných struktur a jim odpovídající strategie hlavy rodiny, u každého z pěti synů srovnává rozdíly v dětství a v trajektoriích dospělých podle pořadí narození. Svazek je doplněn četnými recenzemi, až na několik výjimek vesměs francouzských prací.

Svazek 2005/1 nazvali jeho redaktoři *Histoire de la famille et analyse de reseaux*. ADH se v něm vracejí k problematice, k níž byl již zaměřen ročník 1995, věnují však nyní větší pozornost kvantitativním technikám. Většina statí vychází z příspěvků přednesených na Evropské konferenci k sociálním dějinám v Berlíně r. 2004. Dosavadní zkušenosti z použití síťové analýzy při studiu dějin rodiny shrnuje v úvodním zamyšlení Claire Lemercier. Vidí v ní nástroj k verifikaci hypotéz, k postižení vztahu individua k jeho kontextům a k poznání rodinných strategií ve vztahu k dynamice sociálních skupin. Možnosti síťové analýzy při studiu minulého vývoje jsou pak dokládány v jednotlivých studiích na normandské vesnici v 18. stol., na rodině a zvl. kmotrovství u vesnických tkalců v Benátsku v 19. stol., na studiu rodin židovských elit v Paříži za Třetí republiky, vinařů v Ile-de-France v 19. stol., na složení svědků při svatbách jako ukazatele různé rodinné centralizace u židů, katolíků a protestantů v Haagu 1850-1910 a na vlivu rodinné sítě na vnitřní migrace a emigraci na toskánském venkově před sjednocením Itálie.

Jak náš přehled ukazuje, je tematické zaměření jednotlivých čísel neobyčejně pestré a totéž platí i o použitých metodách. Jestliže do 80. let jednoznačně převládaly studie založené na kvantifikaci, zejména na studiu matrik metodou rekonstrukce rodin, dnes to již neplatí. I nadále jsou sice hledány a aplikovány nové statistické postupy, ale výrazná pozornost je věnována též kvalitativním metodám, z jednotlivých studií je cítit velmi silný vliv sociologie a antropologie (včetně jejich slovníku), ale v menší míře i věd přírodních a lékařských. Historická demografie tak ztrácí určitou stereotypnost, která ji charakterizovala v počátcích, což ji nepochybně činí zajímavější.

Eduard Maur

Irena Korbelařová, Města na Těšínsku v 18. století.

Český Těšín, Muzeum Těšínska 2005 (= Studie o Těšínsku 2005). 344 s.

Monografie Ireny Korbelařové ze Slezské univerzity v Opavě o městech na Těšínsku (v hranicích do r. 1920) v 18. století je její nedávno obhájenou habilitační prací. Je založena na důkladném archivním studiu, a to nejen v našich, ale i v zahraničních archivech (Vídeň, Vratislav, Katovice, Těšín) a na velmi důkladné znalosti české, německé i polské literatury k dějinám jednotlivých měst i literatury k jednotlivým zkoumaným problémům, především literatury naší a překladové. Rozpadá se do dvou částí. V první z nich, nazvané Celkový obraz měst, se autorka postupně zabývá postavením měst, tj. charakterem městské sítě, polohou a přírodními podmínkami, právním postavením měst, úlohou a postavením měst v rámci dominií, dále ekonomikou měst, jejich velikostí a vzhledem, společností, správou a veřejným působením měšťanů. Tato část vznikla rozšířením a přepracováním starší práce, napsané společně s R. Žáčkem a M. Šmerdou, kterou již autorka publikovala v monografii o Těšínsku v 18. století a o níž jsme referovali ve 28. svazku našeho sborníku. Druhou část autorka nazvala Z každodennosti městské společnosti. Zde sleduje zejména soukromý život, bydlení a odívání, zatímco další stránky tzv. každodennosti, například stravu nebo festivity, ponechává stranou, a to zejména z heuristických důvodů.

Studium těšínských měst je nesporně záslužné, neboť v rámci území dnešní České republiky tato města procházela dosti specifickým vývojem, jehož zvláštnosti jsou v syntézách obvykle přehlíženy. Ekonomickou základnu měst na Těšínsku tvořil podle autorčiných výzkumů vedle řemeslné výroby pro místní trh, tradičního pivovarnictví a textilní výroby především obchod. V kapitole o společnosti je podrobně pojednáno o počtu obyvatelstva jednotlivých měst, jeho náboženské a národnostní skladbě. Velikost měst se autorka snaží postihnout na základě počtu domů, přičemž pro každé město stanovuje podle jeho charakteru zvláštní koeficient, jímž počet domů násobí. Upozorňuje přitom na přehlíženou, ale dosti rozšířenou existenci nájemných bytů ve městech, využívaných nejen chudšími vrstvami, ale také např. šlechtou. Národnostní poměry sleduje především na základě jazyka úředních knih, přičemž dospívá k závěru, že lze jen obtížně stanovit přesnou hranici mezi češtinou a polštinou. Dokládá přitom rostoucí význam němčiny, ale také dlouhé přežívání češtiny jako úředního jazyka. Podrobným sledováním sociální skladby městského obyvatelstva dospívá k závěru, že městská společnost na Těšínsku představovala poměrně pestrou a bohatě strukturovanou, přitom tradičně uspořádanou komunitu, založenou na výsadním postavení měšťanstva, které bylo spojeno s držbou nemovitostí. Naproti tomu vznik osvícensky orientované vrstvy vzdělanců a úřednictva i nově se formující podnikatelská buržoazie (spojené

hlavně s textilní výrobou a obchodem) podle ní ve zkoumaném období dosud strukturu městské společnosti neovlivnily.

Výsledky autorčiny studie shrnuté v první části její knihy nepochybně představují významný přínos pro poznání našich dějin v raném novověku, v jejichž rámci právě 18. století zůstává zejména ve srovnání s dobou předbělohorskou málo dotčeno systematickým studiem. Tato část autorčiny monografie imponuje šíří heuristiky a promyšleným postupem práce, stejně jako množstvím problémů, kterých se autorka dotýká, někdy na naše poměry zcela novátorsky (jako příklad bych uvedl postavení ženy v měšťanské rodině a jeho změny v 18. století). Je ovšem nutno přiznat, že autorčin sklon k systematické deskripci poněkud potlačuje teoretické aspekty. U jednotlivých zkoumaných otázek by jistě neškodilo teoretické uvedení do problému, zejména se zřetelem k zahraniční literatuře. Jako příklad bych uvedl, že autorka systematicky vychází z právní definice města, aniž by se zmínila o tom, že existují i jiné definice, a proč ona volí právě prvně uvedenou. Podobně při výkladu o městské síti by bylo užitečné připomenout teorii centrálních míst, ve výkladu o textilní výrobě diskusi o pojmu protoindustrializace apod., ve výkladu o služebnictvu diskusi o dvojím pojetí sociálního zařazení čeledi v současné historiografii apod. Některé pojmy, kterých autorka běžně užívá, by bylo dobře přesně vymezit (např. honorace), jiné jsou poněkud sporné. Konkrétně mám na mysli pojmy velkoměšťan a maloměšťan, které jsou doslovným překladem německých pojmů grossbürger a kleinbürger. V české odborné literatuře se běžně nepoužívají a mohly by i mást, zejména v případě maloměšťana (obyvatel malého města nebo majetková kategorie?). Tyto vady ovšem nic nemění na přínosnosti autorčiny monografie. Je jen třeba litovat, že vyšla pouze jako interní tisk muzea v Českém Těšíně, takže se lze obávat, že příliš nepronikne do širšího okruhu potencionálních zájemců.

Eduard Maur

Do sborníku přispěli:

Ludmila Fialová, Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, Praha

*Věra Kalousková, Filozofická fakulta Univerzity Pardubice,
Pardubice*

Eduard Maur, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

*Marika Poulová Filozofická fakulta Jihočeské univerzity, České
Budějovice*

*Michal Řezníček, Státní okresní archiv Nymburk se sídlem v Lysé nad
Labem*

Anton Tantner, Institut für Geschichte, Universität Wien

*Markéta Vaňková, Pedagogická fakulta Univerzity Jana Evangelisty
Purkyně, Ústí nad Labem*

Jiří Woitsch, Etnologický ústav Akademie věd ČR, Praha

Klára Woitschová, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

Obsah

Úvod	3
<i>Anton Tantner: Durch die böhmischen Dörfer. Die Seelen- konskription und Hausnummerierung von 1770 in Böhmen, Mähren und Schlesien</i>	5-30
<i>Klára Woitschová - Jiří Woitsch - Michal Řezníček: Geografická mobilita židovského obyvatelstva v Čechách ve světle soupisu židovských rodin z roku 1793</i>	31-66
<i>Věra Kalousková: Demografický vývoj farnosti Lochenice v letech 1784-1900</i>	67-144
<i>Markéta Vaňková: Demografický vývoj Žitenic v 19. století</i>	145-194
<i>Marika Poulová: Vývoj sňatečnosti ve farnosti Rožmberk nad Vltavou v 19. století</i>	195-218
<i>Ludmila Fialová: Vývoj obyvatelstva Prahy v letech 1650-1800 na základě matrik</i>	219-276
<i>Kronika</i>	277-280
<i>Recenze</i>	281-292

Contens

<i>Introduction</i>	3
<i>Anton Tantner: Czech Villages. The Census and Building Numbering in 1770 in Bohemia, Moravia and Silesia</i>	5-30
<i>Klára Woitschová - Jiří Woitsch - Michal Řezníček: The Geographic Mobility of the Jewish Population in Bohemia According to the Register of Jewish Families from 1793</i>	31-66
<i>Věra Kalousková: Demographic Developments in the Parish of Lochenice, 1784-1900</i>	67-144
<i>Markéta Vaňková: The Demographic Development of Žitenice in the 19th Century</i>	145-194
<i>Marika Poulová: Marriage Rates Over Time in the Parish of Rožmberk nad Vltavou in the 19th Century</i>	195-218
<i>Ludmila Fialová: Population Developments in Prague in 1650-1800 Based on Official Registers</i>	219-276
<i>Chronicle</i>	277-278
<i>Review</i>	279-292

Historická demografie 30

Vydává Sociologický ústav AV ČR
Odpovědná redaktorka: Ludmila Fialová
Revize textu: Anna Gabrielová, Marta Svobodová
Překlad anglických souhrnů: Robin Cassling
Obálka: Martin Třešňák
Praha 2006
296 stran
Náklad 300 výtisků
Distribuce: Sociologický ústav AV ČR
Jilská 1, 110 00 Praha 1
tel.: 222 221 761
fax: 222 220 143
e-mail: prodej@soc.cas.cz